શ્રી મદ્ વલ્લભાચાર્ય
વિરચિતમ્

શ્રી પુરુષોત્તમ સહસ્રનામ

શ્રી રઘુનાથજી પ્રણીત
નામચંદ્રિકા વ્યાખ્યા સહિત

શ્રી જયદેવપ્રભુ એજ્યુકેશનલ ટ્રસ્ટ
અંતર્ગત
શ્રી વલ્લભ ગ્રંથમાળા યોજના

જે/૩૦૨, સુમેરનગર,
એસ.વ્હી. રોડ,
બોરીવલી (પ) મુમ્બઈ - ૯૨

પ્રાપ્તિ સ્થાન
ચંદ્રકાંત કે. શાહ
એ/૧૦૧, બધીયા બીલ્ડીંગ નં.૨,
શાસ્ત્રી નગરની સામે, એસ.વી.રોડ,
બોરીવલી (વે), મુંબઈ-૪૦૦૦૯૨
ટે.નં. ૨૮૦૮૮૬૫૫

શ્રી જયદેવપ્રભુ ચેરીટેબલ
એન્ડ એજ્યુકેશનલ ટ્રસ્ટ
સુધારેલી કિંમત...૧૯૦/-
સહી...

ભૂમિકા

સહસ્રશીર્ષા સહસ્રપાદા એવા પરમ પુરુષ કૃષ્ણની રાધિકા સાથેની સહસ્ર લીલાઓ અને સહસ્ર સ્વામીનીઓ સાથેની સહસ્ર લીલા ને અનુસરીને સહસ્ર નામ જ્યારે શ્રીવલ્લભાધીશે રચ્યા તેને પુરુષોત્તમ સહસ્ર નામ કહેવામાં આવે છે.

રૂપનામ વિભેદેન ક્રીડતિ યઃ એવા અવતારી કૃષ્ણનીલીલાના સહસ્રનામ પર શ્રી રઘુનાથચરણની નામ ચંદ્રિકા વ્યાખ્યા છે. આ ગ્રંથ શ્રી વલ્લભાધીશે પોતાના જયેષ્ઠ લાલજી શ્રી ગોપીનાથજી પર અત્યંત અલૌકિક પ્રેમને કારણે પ્રગટ કર્યો છે. શ્રીમહાપ્રભુજી એ પોતાના જયેષ્ઠલાલજી શ્રી ગોપીનાથજી પ્રતિદિવસના પૂરા શ્રીમદ્ભાગવત પાઠના મનોરથ ને સંપૂર્ણ કરવા આ ગ્રંથનું પ્રણયન કર્યુ છે. શ્રી ગોપીનાથજી સંપ્રદાયના દ્વિતીય આચાર્ય છે. વલ્લભ પ્રતિનિધિ તેજોરાશિ દયાર્ણવ ગુણાતીત ગુણનિધિ સ્વરૂપ છે. આ ગ્રંથ સમગ્ર શ્રીમદ્ ભાગવતનો સાર છે. આ ગ્રંથના પાઠથી સમગ્ર શ્રીમદ્ ભાગવત પાઠનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાઠનું પ્રણયન કરી શ્રી વલ્લભ પોતાનું **"कृष्णनाम सहस्रस्य वक्ता"**નામનું પ્રકટ દર્શન કરાવ્યું છે. આ ગ્રંથ પુષ્પ પ્રાપ્ત કરવા બદલ આપણો શ્રી વલ્લભ અને શ્રી ગોપીનાથજીના ઋણી છીએ.

આ ગ્રંથ પ્રકાશન શ્રી વલ્લભના અનુગ્રહ અને અમારા પિતૃચરણ પુજય ગોસ્વામી શ્રી ચંદ્રગોપાલજી ના મંગલ આર્શીવાદથી શક્ય બન્યું છે. શ્રી ગોપીનાથજી ના કારણે આપણાને આ ગ્રંથ મળ્યો છે તે બદલ આપણે શ્રી મહાપ્રભુજી અને શ્રી ગોપીનાથજીના સદા ઋણી રહીશું.

ગોસ્વામી કન્હૈયાલાલજી
પંચમગૃહ વીરમગામ,
કંસુબા છઠ
વ્રજ-૨૦૫૯

શ્રીનાથજી પાટોત્સવ
૨૦૬૩ મહાવદ સાતમ

આ ગ્રંથ સાદગી, સરળતા અને સિદ્ધાંત પ્રતિબદ્ધતાના મૂર્તિમાન સ્વરૂપ નિ. લી. ગોસ્વામી ૧૦૮ શ્રી મથુરેશજી ચંદ્રગોપાલજી ગોસ્વામીને સમર્પિત કરતા અમને આનંદ થાય છે.

સૌજન્ય : વ્રજેશકુમારજી ગોસ્વામી
સૌ. પ્રીતિ. વ્રજેશ ગોસ્વામી

ગો. સ્વામી કન્હૈયાલાલજી
ગો. રઘુનાથજી
ગો. લક્ષ્મણજી
ગો. ગોકુલેશજી
ગો. ગીરધરજી

પ્રસ્તાવના

શ્રીશ્યામમનોહરજી મહારાજ કિસનગઢ - પાર્લા

આત્મરમણશીલ સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મની આનંદમયી અખંડ., અદ્વૈત, સત્તા તથા ચેતના આ અનન્તવિધ નામ-રૂપોના દ્વૈતમાં અભિવ્યક્ત થઈ છે. નામરૂપવાળી તથા નામરૂપ વગરની વ્યક્તિ ચેતનાની આ વિવિધતા અથવા દ્વૈત પોતે પારમાર્થિક હોવા.છતાં બ્રહ્મના તાત્ત્વિક અદ્વૈતથી વિરુદ્ધ નથી. ઉદાહરણ રૂપ સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મની ધર્મભૂત સત્તા, ચેતના તથા આનન્દ ત્રણે જુદાં જુદાં હોવા છતાં સચ્ચિદાનન્દધર્મી બ્રહ્મમાં અખન્ડ દ્વૈત રૂપે અવસ્થિત રહે છે. એવી જ રીતે ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લય રૂપ ક્રિયાઓ પણ એક અનાદિ અવિકારી અનંત ઉત્પાદનકારણ તથા કર્તારૂપ બ્રહ્મમાં વિરોધ વગર જ રહે છે. આ જ નામરૂપનો આવિર્ભાવ-તિરોભાવ કહેવાય છે. જેવી રીતે દરિયામાં મોજાં આવિર્ભૂત-તિરોહિત થતાં રહે છે. જેમ કાર્યકારણની વચ્ચે આત્યન્તિક દ્વૈતની કલ્પના ઉપાદાન કારણના સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી પ્રયુક્ત.થાય છે, તેવી જ રીતે (જર્ભાવ) જીવાત્મ-જગત તથા બ્રહ્મની વચ્ચે માયિક દ્વૈતની કલ્પના પણ બ્રહ્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનથી પ્રયુક્ત થાય છે.

બ્રહ્મના અખંડ અદ્વૈતમાં માયા જો બ્રહ્મથી ભિન્ન હોવા છતાં પારમાર્થિક નથી થઈ શકતી તો તે ચોક્કસ સચ્ચિદાનન્દ બ્રહ્મની સત્તા, ચેતના, અથવા આનન્દમાંથી કોઈ એક ધર્મની અન્તઃપાતિની સર્વભવનસામર્થ્યરૂપા સહજ શક્તિ જ હોવી જોઈએ.

આ સર્વભવન સામર્થ્યને લીધે તથા અપ્રતિહત સંકલ્પ શક્તિને લીધે એક દ્વિતીય તત્ત્વ અનેકવિધ મૂર્ત નામરૂપોમાં તથા અમૂર્ત વ્યક્તિ ચેતનાઓમાં પોતે પોતાને પરિણત કરી શકે છે. તત્ત્વતઃ પોતાનું સ્વરૂપ બદલાયા વગર જેવી રીતે જુદા જુદા દાગીનાઓમાં પરિણત થવાથી સોનાના સુવર્ણત્વનો નાશ થતો નથી, એવી રીતે નામરૂપોમાં પરિણત સચ્ચિદાન્દ બ્રહ્મની સત્તા અથવા વિવિધ અંશોના રૂપમાં ઉદ્ગત અંશી બ્રહ્મની ચેતનાનો અથવા આનંદનો નાશ થતો નથી. આથી ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે:: ત્રયં વા ઈદં નામરૂપં કર્મ, બ્રહ્મૈતદ્ધૈ સર્વાણી નામાનિ બિભર્તિ..........બ્રહ્મત સર્વાણિ રૂપાણિ બિભર્તિ....... સર્વાણિ કર્મણિ

બિભર્તિ, તદેતત્ ત્રયં સદ્ એક અયમાત્મા, આત્મો એકઃ સન્ એતત્ ત્રયમ્. (બૃહદ ઉપ, ૧, ૬, ૩)

નામરૂપ તથા ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લય રૂપ કર્મ ત્રણ હોવા છતાં પણ એકાત્મક છે, અર્થાત્ બ્રહ્માત્મક છે. તથા બ્રહ્મ એકમેવાદ્વિતીય હોવા છતાં પણ ત્રિતયાત્મક છે. અર્થાત્ સર્વભવન સામર્થ્યને લીધે નામરૂપ કર્માત્મક થઈ જાય છે તો પણ આ અનન્તવિધિ નામ રૂપકર્મોને ધારણ કરવાવાવાળું બ્રહ્મ એકમેવાદ્વિતીય જ રહે છે. શ્રૌત દર્શનમાં, આથી, માયા વિગેરે કોઈ પણ પદાર્થ બ્રહ્મથી જુદો હોઈ શકતો નથી:: ''બ્રહ્મતદ્વૈ સર્વાણિ બિભર્તિ''.

હવે જો બ્રહ્મ આનન્દાત્મક હોય તો સિદ્ધ થઈ જાય છે કે આ નામરૂપાત્મક જગત પણ આનંદમાંથી પ્રકટ થયું છે, આનંદમાં જ સ્થિત છે તથા લીન પણ ફરીથી આનંદમાં જ થવાનું છે:: આનંદદ્વયેવ ખુલ્વિમાનિ જાયન્તે આનંદેન જાતાનિ જીવન્તિ આનંદ ''પ્રયન્ત્યભિસંવિશન્તિ તદ્ વિજિજ્ઞાસસ્વ તદ્ બ્રહ્મ''. (તૈત્તિઃ ઉપ. ૩-૬)

બ્રહ્મ, પરમાત્મા, ભગવાન અથવા શ્રીકૃષ્ણના અસ્તિત્વમાં કોઈને વિશ્વાસ હોઈ શકે છે અથવા નથી પણ હોઈ શકતો. કોઈ આસ્તિક હોઈ શકે અથવા નાસ્તિક; તેમજ માનવ હોઈ શકે અથવા માનવેતર ચેતન પ્રાણી, બધાને માટે જિજ્ઞાસ્ય, કામ્ય તથા પ્રાપ્તવ્ય તો કેવળ આનંદ જ હોય છે. આનો અસ્વીકાર કરી શકાશે નહીં.

ચેતનામાં આનંદને શોધવાની વૃત્તિ ઠોંસી ઠોંસીને ભરેલી છે. તે આનંદના પૂર્ણતયા અનુભૂત અથવા સર્વથા અનુભૂત હોવાની સંભાવનામાં શક્ય રહી જતું નથી, છતાં એમ સ્વીકારવું પડે છે કે બધાંને આનંદની કંઈક અવ્યક્ત અનુભૂતિ તો છે:: ''કો હ્યવાન્યાત્ કઃ પ્રાણ્યાત યદેષ આકાશ આનન્દો ન સ્યાત્'' (તૈત્તિ. ઉપ-૨-૭)

જગતમાં જે નામ-રૂપ-કર્મોમાં સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મની કેવળ સત્તા જ અનુભૂત થાય છે, એટલે કે જ્યાં ચેતના પણ તિરોહિત લાગે છે, એવા રૂપ-રસ-ગન્ધ-સ્પર્શ-શબ્દ વગેરે વિપયોમાં આપણી ચેતના જ્યારે આનંદને શોધવાની ખટપટમાં

ફસાઈ જાય છે ત્યારે તે પ્રયાસ સફળ થતો નથી. ઉદાહરણ તરીકે, બાળક માતાના સ્તન્યની શોધમાં પોતાના અંગૂઠાને ચૂસવા લાગી જાય છે. આ મોહમાં થોડો વખત પોતાની ભૂખને ભૂલીને રડવું પણ બંધ કરી દે છે તો પણ તેની સ્તન્યની ભૂટ મટતી નથી. જે આકાર સામ્યને લીધે ભ્રાન્તિવશ બાળક પોતાનો અંગૂઠો ચૂસવાનું શરૂ કરે છે, તેને ત્યાંથી દૂધ તો મળતું નથી ફળરૂપે ફરી ફરી નિરાશ થવાથી ક્યારેક તો તેની ભ્રાન્તિ તૂટી જાય છે. આવી જ રીતે આપણી સ્થિતિ પણ રૂપ-રસ-ગન્ધ-સ્પર્શ-શબ્દ વગેરે વિષયોમાં આનંદને શોધવાથી થાય છે. વિષયભોગના અતિરેકથી વિષયવિતૃષ્ણા ઉદ્ભવે છે. એ બાળક જ્યારે નિરાશ થઈને અંગૂઠો ચૂસવાનું છોડી દે છે ત્યારે તેનું તે કાર્ય ધીરે ધીરે વિકાસ પામતી જતી બુદ્ધિ તથા વ્યવહારની એક સહજતા છે. પરંતુ સ્તનભ્રાન્તિથી છૂટવાના પ્રયાસમાં ક્યારેક કોઈ બાળક જો પોતાના અંગૂઠાને ઘૃણા કરવા લાગે, અથવા તો જ્ઞાની બનીને એને મિથ્યા જ માનવાનું શરૂ કરે તો એવી માન્યતાને કુહઠાતિરેક જ કહેવી પડશે. એવી રીતે બ્રહ્મના સદંશનામ-રૂપં કર્મોમાં આનંદાંશના તિરોધાનને લીધે આનંદની જે અનુપલબ્ધિ થાય છે તેને લીધે પ્રકટેલી નિરાશા અથવા કુણ્ઠાના અતિરેકમાં નામ-રૂપ-કર્મોને મિથ્યા માની લેવા એ પણ આધ્યાત્મિક અસહજતા તથા અસ્વસ્થતા જ છે, આ બરાબર એટલીક અસહજતા તથ્ય અસ્વસ્થતા જેટલી કે સ્તન્યના મોહાતિરેક લીધે કોઈ બાળકને અંગૂઠા ચૂસવાનું એવું વ્યસન થઈ જાય કે તે સ્તનપાનની ઉંમર વટાવ્યા પછી પણ તે લતથી છુટકારો મેળવી શકે નહીં.

બાળકની આવી મોહાતિરેકવશ પડેલી લતને છોડાવવાને માટે માતાપિતાને અનેક ઉપાય અપનાવવા પડે છે. જેવા કે ઉપહાસ-નિંદા-ભર્ત્સના-પ્રતાડન વગેરે બરાબર આવી જ રીતે શાસ્ત્રોમાં પણ ક્યારેક ક્યારેક રૂપ-રસ વગેરેમાં આપણા મોહના અતિરેકને તોડવાને માટે એની ''માયિક'' અથવા ''અસત્'' કહીને નિંદા કરાઈ છે. આ મનોવૈજ્ઞાનિક સૂચન અથવા ઉપાયનો લાભ લઈને મોહભ્રમની જાળને કાપી નાખવી એ એક સારી વાત છે. પરંતુ એની પ્રતિક્રિયાના રૂપમાં સદંશને પગલે ફક્ત ચિદંશમાં અર્થાત્ પોતાની ચેતનામાં અથવા જીવાત્મામાં જ ફરીથી આનંદને શોધવા લાગી જવું તે એક વધારે ઊંડી ભ્રાંન્તિ છે. ભાગવતમાં

કહ્યું છે ''યોન્યોરવિન્દાક્ષ વિમુક્તમાનિનઃનસ્ત્વય્યતભાવાદવિશુદ્ધબુદ્ધયઃ'' આરુહ્ય કૃચ્છેણ પરં પદં તતો પતન્ત્યધોઽનાદતયુષ્મદંઘ્રય'': (ભાગ. ૧૦-૨-૩૨) આમ આનંદ તો ચેતનામાં પણ પર તિરોહિત જ રહે છે. કારણ કે જો એમ ન હોત તો આ આનન્દને શોધવાની વૃત્તિ જ આપણી ચેતનામાં શા માટે પ્રકટ થાત ?

વિષયાસક્તિની પીડા ઘટાડવી હોય તો અફીણના જેવાં માદક તત્ત્વોથી બનેલી ઔષધીના જેવો જગતના માયિક હોવાનો સિદ્ધાંત, એક ઉચિત નિદાન થઈ શકે છે. પરંતુ અનુપાતની સાવધાની વગર એવી ઔષધીઓનું સેવન, ઘણું કરીને, એના વ્યસનમાં દુષ્પરિણત થઇ જાય છે. જેમકે ભાષણબાજ સાધક ગુરુ-શિષ્ય અથવા શ્રોતા-વક્તાના દ્વૈતથી છુટકારો તો મેળવી શક્તો નથી, પરંતુ ભક્ત-ભગવાનના દ્વૈતને મિથ્યા-માયિક માનીને ભગવાનની ભક્તિથી છટકવા માગે છે. ક્યારેક ભક્તિને અજ્ઞાનીઓનું કૃત્ય માનીને, તો ક્યારેક, જ્ઞાનોત્તર દશામાં દ્વૈતવાસના માનીને, અથવા ક્યારેક લોકસંગ્રહાર્થ આહાર્યવૃત્તિ માનીને અલ્પાવેલ પણ પરિણામે આનંદના વાસ્તવિક શોધના માર્ગ પરથી તે સાધક ગબડી પડે છે.

જગત જો ભગવાનની કૃતિ હોય તો એમાં એના નશ્વર દુઃખરૂપ મિથ્યા અથવા માયિક વિગેરે હોવાના દોષદર્શનની મનોવૃત્તિ છેવટે જગત્કર્તાની નિંદામાં ફલિત થઈ જાય છે. ભગવન્નિંદા તો ક્યારેય પણ ભગવદ્ભક્તિમાં ફલિત થઇ શક્તી નથી. મુક્તિની તો કથા કંઇક બીજી પણ હોઇ શકે છે. ભાગવત મુજબ મુક્તિ તો કંસ-શિશુપાલ વિગેરેને પણ ભગવાન આપી દે છે, ભય, દ્વેપ વગેરે વૃત્તિની એકાગ્રતા થવાથી, પરંતુ પોતાની ભક્તિ તો નથી આપતા.

ભગવદ્ભક્તિની એક પ્રમુખ આવશ્યક્તા એ છે કે જગતને ભગવત્કાર્ય-ભગવત્કૃતિ એટલે કે ભગવાનનાં અનંતવિધ નામ-રૂપોનો વિસ્તાર માનવામાં આવે. એને ભગવાનનું માહાત્મ્ય માનવમાં આવે નહીં કે માયાના સાન્નિધ્યમાં બ્રહ્મની દુઃખદ વિવશતા.

આમ તો ''માયા'' કહો કે ''લીલા'' બંને શબ્દ અદ્ભુત રસનો ભાવ પ્રકટ કરે છે. પરંતુ મોં બગાડીને વિસ્મિત થવું એ તો અદ્ભુત રસને બીભત્સરસમાં રૂપાન્તરિત કરી દે છે. તે વખતે વિસ્મયનું સ્થાન જુગુપ્સા લે છે. બરાબર એ જ

રીતે બ્રહ્મના દિવ્ય સામર્થ્યનો વાચક એવા ''માયા'' પદનો નિંદાના અર્થમાં પ્રયોગ, જગત્કર્તાના સર્વભવનસામર્થ્ય પર વિસ્મિત થવાને બદલે જુગુપ્સાને ભાવ પ્રકટ કરે છે.

અત્યારના પ્રચલિત અર્થમાં જગતને ભગવાનની ''માયા'' કહેવું ખરેખર જ ભગવાનની·લીલા છે. ''બાપની બાયડી'' કહીએ અથવા ''માતા'' કહીએ, તથ્યમાં કોઈ અંતર ન હોવા છતાં વક્તાના ભાવમાં તો અનાદર અથવા આદરનું અંતર પ્રકટ થઈ જ જાય છે. એ જ વાત જગતને ''માયા'' અથવા ''લીલા'' કહેવા-માનવામાં પણ થાય છે.

મહાપ્રભુ શ્રી વલ્લભાચાર્યના કથન અનુસાર, એથી જ, શ્રીમદ્ભાગવતના વર્ણ્ય-વિષય સર્ગ, વિસર્ગ, સ્થાન, પોપણ, ઊતિ, મન્વન્તર, ઈશાનુકથા, નિરોધ, મુક્તિ તેજ આશ્રય ભગવાનની દશવિધ લીલા છે. જો ભગવદવર્ણન પ્રસંગમાં એને ક્યાંક ''માયા'' પણ કહેવાઈ હોય તો તે ભગવાનના સર્વભવનસામર્થ્ય માહાત્મ્યના દ્યોતનાર્થ છે. તથા આ જ સર્વભવન સામર્થ્યવશ પરિગૃહિત અનેક રૂપોના આકર્ષણવશ, જો રૂપધારણ કરવાવાળી ભગવાનને કોઈ દૃષ્ટા ભૂલી જાય તો રૂપમોહના નિરસનાર્થ એને નિંદાના રૂપમાં પણ ક્યાંક ''માયા'', ''અસત્'' અથવા ''દુઃખ'' કહે છે. એનો આશય એ નથી કે માયા બ્રહ્મથી કોઇ જુદો પદાર્થ છે. અર્થાત્ બ્રહ્મ સત્ય છે અને માયા મિથ્યા. પરંતુ માયા પોતે બ્રહ્મનું જ કોઈ દિવ્ય પારમાર્થિક સામર્થ્ય છે. ભગવદવિસ્મૃતિ થતાં ભગવન્માયા નિંદ્ય થઈ જાય છે. નહિતર બ્રહ્મજ્ઞાનિ અથવા ભગવદવિસ્મૃતિ માટે માયા ભગવાનનું એક સર્વથા પારમાર્થિક દિવ્ય સામર્થ્ય જ છે. ''તદૈક્ષત બહુસ્યાં પ્રજોયેયેતિ'' (છાંદો ઉપ. ૬-૨-૩) ``ઈન્દ્રો માયાભિઃ પુરુસ્યતે (બૃહ, ઉપ. ૨-૫-૧૫) સર્વભવન સામર્થ્યરૂપા માયાદ્વારા પરિગૃહીત''. અનેક વિધરૂપ ભક્તને માટે ભગવતલીલા રૂપ જ હોય છે. એ એને ભગવાનનું અસાધારણ માહાત્મ્ય માને છે. ભક્ત ભગવાનનો ગુણજ્ઞ છે. તે વિદ્વાન હોય કે ન હોય પરંતુ ભક્ત દોષજ્ઞ તો નથી જ હોતો.

શ્રીમદ્ભાગવત ભક્તિપ્રધાન શાસ્ત્ર છે. તેથી જ આ ભાગવતનું અસાધારણ માહાત્મ્ય છે કે જ્ઞાન-વૈરાગ્યને અહીં ભક્તિના વૃદ્ધ પુત્રો માનવામાં આવ્યા છે,

એટલે કે ભક્તિ સિદ્ધ થવાથી એ અકિંચિત્કર થઈ જાય છે. અને ભક્તિ ન થાય તો એ સાચા અર્થમાં પેદા જ થઇ શક્તા નથી. આ તો શ્રીમદ્ભાગવતનું જ માહાત્મ્ય છે કે કલિયુગમાં પ્રબળ શિષ્યેપણા (જેમાં લોક-વિત્ત-પુત્ર-તૃષ્ણા એ ત્રણે પણ છુપાયેલી રહે છે.) વશ ભલભલા વિરક્ત-જ્ઞાનીઓનાં પણ જ્ઞાન-વૈરાગ્ય જીર્ણ-શીર્ણ થઈ ગયાં છે. છતાં પણ શ્રીમદ્ભાગવતને કારણે ભગવદ્ભક્તિ ચિર-યુવતીના જેવું નિત્ય તથા દિવ્ય યૌવન ધારણ કરે છે.

મૂળમાં બ્રહ્મજ્ઞાનની તન્મયતાને લીધે જે વૈરાગ્ય પ્રકટે છે એ વૈરાગ્ય જ્ઞાનનો અનુજ હોવાથી સ્વસ્થ વૈરાગ્ય છે. પરન્તુ વિષયભોગની કુષ્ઠાથી કરવામાં આવેલ વિષયત્યાગ, એવા દોષદર્શનલળક વ્યક્ત વિષયોમાં વૈરાગ્ય અને અંતમાં અગતિક્તયા પ્રકટ થયેલું જ્ઞાન કેવળ દોષજ્ઞતાનો જ રંગ પકડશે. એવી રીતે ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન ત્રણે પણ શુષ્ક, અસહજ અસ્વસ્થ મનોવૃત્તિનાં દ્યોતક હોય છે. વિરક્તની ત્યાગસાધના તથા ત્યાગીની વૈરાગ્ય સાધનામાં મહાન અંતર પડી જાય છે. એવી રીતે બ્રહ્મજ્ઞાનની તન્મયતાથી પ્રકટ થતા વિષયવૈરાગ્યમાં અને વિપયવૈરાગ્યવશ પોતાની બુદ્ધિ પર બળાત્કારપૂર્વક પાળવામાં આવેલ બ્રહ્મજ્ઞાનમાં પણ મહાન અન્તર સ્વીકારવું પડે છે. સોહમની સાધનાના સાચા પ્રકારની બાબતમાં ઉપનિષદમાં એક સુંદર વચન આવે છે. ''યોહમસ્મિ બ્રહ્મમસ્મિ અહંમેવાહમાં જુહોમિ સ્વાહા.'' (મિ. નારા. ઉપ. ૫/૧૦). સાચો જ્ઞાની પોતાના અહમ્‌ની આહુતિ બ્રહ્માગ્નિમાં આપે છે. પરંતુ વિફલ સાધક પોતાના અહમ્‌ની ધધકતી જ્વાલામાં બ્રહ્મની આહુતિ આપવા ઇચ્છે છે. દોષજ્ઞ જ્ઞાનીની સોહમ્ સાધનામાં ખરેખર આવી જ કાંઈક ગરબડ થઈ જાય છે.

પરંતુ ભક્તિથી પ્રસૂત જ્ઞાનમાં આવી ગડબડ સંભવ નથી. સંતાનના યુવાન થવા સાથે માતાનું વૃદ્ધ થવું એક સહજ નિયમ છે. પરન્તુ જ્ઞાનભક્તિના પરસ્પર પુત્રમાતૃભાવમાં જ્ઞાનના વૃદ્ધ થવા છતાંય એની જનની ભક્તિ યુવતી જ બની રહે છે. આ શ્રીમદ્ભાવતની ભક્તિનું માહાત્મ્ય છે કે જ્ઞાનમાં પ્રસવ પછી ભાગવતી ભક્તિ યુવતી થઈ જવાથી જ્ઞાન પર નિર્ભર રહેતી નથી. ''તસ્માન્મદ્ભક્તિયુક્તમય યોગિનો વૈ મદાત્મનઃ'' ન જ્ઞાનં ન ચ વૈરાગ્યં પ્રાયઃ શ્રેયો ભવેદિહ. (ભાગ. ૧૧-૨૦-૩૧)

ભાગવતી ભક્તિથી પ્રસૂત જ્ઞાન જે સાધકમાં પ્રકટ થાય છે તે કાંતો પોતાના અહમનો હોમ બ્રહ્માગ્નિમાં કરી દે છે અથવા પાછો પોતાના ''સોહમને ફરીથી ''અસૌહમના રૂપમાં શણગારી લે છે.

કર્મ, જ્ઞાન તથા ભક્તિની ત્રયીમાં જ્યાં સુધી ન તો જ્ઞાનમાર્ગીય સાધક કે ન ભક્તિમાર્ગીય સાધક પણ તત્ત્વદ્ દેહાભિમાનોને લક્ષ્યમાં રાખીને આપવામાં આવેલા કર્મોપદેશનું ઉલ્લંઘન કરી શકતા હોય છે. પરન્તુ જ્ઞાન અથવા ભક્તિની તન્મયતામાં દેહાભિમાનતા શિથિલ થઇ જવાથી જ્ઞાનીથી પણ અને ભક્તથી પણ દેહાભિમાનમૂલક કર્મ છૂટી જાય તો તે આપત્તિજનક વાત મનાતી નથી.

વિષય-સંસારથી ભયભીત જ્ઞાની તો અભયાર્થ પોતાને જ્ઞેય-પરમાત્મામાં લીન કરી દેવા માગે છે. જ્યારે પરમાનંદના સાગર ભગવાનમાં પોતાના ચિત્તને તલ્લીન કરી દીધા પછી ભક્તને તો સ્વર્ગની ઇચ્છા કે નરકનો ભય કંઈ પણ હોતું નથી. તેને ન તો અપવર્ગની લાલસા ત્રાસ આપતી હોય છે કે ન જન્મમરણના ચક્રની વિતૃષ્ણા. પણ આ જ તો ભાગવતી ભક્તિનું પ્રમુખ સ્વરૂપ છે.

''નારાયણપરા સર્વે ન કુતશ્ચન બિભ્યતિ, સ્વર્ગાપવર્ગનરકેષ્વપિ તુલ્યાર્થદર્શિનઃ'' (ભાગ. ૬-૨૭-૨૮,)

મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્યનો આ પરમાગ્રહ છે કે આવા ભગવત્પ્રેમવશ ગવાયેલા ભગવલ્લીલારૂપ ભાગવતનું શ્રવણ-સ્મરણ-કીર્તન કેવળ ભગવત્પ્રેમના ઉદ્બોધન માટે અથવા ભગવત્પ્રેમની અભિવૃદ્ધિ માટે જ કરવું જોઇએ. આ ભગવતપ્રેમનો જ પ્રભાવ છે કે ઉપનિષદ્-બ્રહ્મસૂત્રમાં વર્ણિત અભિન્નાનિમિત્તોપાદન કારણરૂપ બ્રહ્મનું વર્ણન જગતના જન્મ-સ્થિતિ-લયના કર્તાના રૂપમાં કેવળ ત્રિધા કરવું ભક્તને માટે સંતોષપ્રદ થતું નથી. ભગવદ્ભક્ત તો ભાગવતના બાર સ્કન્ધોમાં એને ચતુર્ગુણિત કરીને આ લીલાઓને જાણવા અને માણવા માગે છે. મહાપ્રભુ કહે છે, ''આનંદસ્ય હરેર્લીલા શાસ્ત્રાર્થો દશધા હિસા. અત્ર સર્गो વિસર્ગશ્ચસ્થાનપોષણમૂતયઃ, મન્વન્તરેશાનુકથા નિરોધો મુક્તિરાશ્રયઃ'' (નિંબ.ભા. પ્ર, ૧-૩-૪)

ભાગવતનો ભક્ત કોરા ઉત્પત્તિના વર્ણનથી નહીં પરન્તુ સર્ગ-વિસર્ગલીલાઓના કર્તા ભગવાનની લીલાના ગાનથી જ સન્તુષ્ટ થઈ શકે છે.

ભાગવતભક્તોને માટે શુષ્ક સ્થિતિવર્ણન પર્યાપ્ત નથી પરન્તુ સ્થાન-પોષણ-ઊતિ-મન્વન્તર-ઈશાનુકથા-નિરોધલીલાનું તે ભગવાનના ષડવિધ ઐશ્વર્યના રૂપમાં ગાન કરવા ઇચ્છે છે. ભાગવત ભક્ત કેવળ લયના વર્ણનથી સન્તુષ્ટ થતો નથી, તે તો લયનું પણ વર્ણન મુક્તિઆશ્રયરૂપ ભગવાનની લીલાના રૂપમાં જ કરવા ઇચ્છે છે. ભગવાનથી જગતની ઉત્પત્તિએ ભક્તને સમજમાં આવતું ભગવાનનું માહાત્મ્ય છે. ભગવાનમાં ફરીથી વ્યષ્ટિનો લય અથવા સમષ્ટિનો પ્રલય, ભક્તોની સાથે ક્રીડા કરવાવાળા ભગવાનનું આત્મરમણ જ હોઈ શકે છે. ભકિત, ઉત્પત્તિ-લયરૂપ લીલામાં શકય નથી.૨ ભક્તિ તો વિષ્ણુદ્વારા કરવામાં આવતી સ્થિતિલીલામાં પ્રાસંગિક બને છે. આથી જ ભગવદ્‌લીલાની અન્તર્ગત સ્થિતિલીલાનો વિસ્તાર ભાગવતમાં સર્વથી અધિક છે. ભક્ત ભગવન્માહાત્મ્યના જ્ઞાનને, ઉત્પત્તિલીલાના શ્રવણ-કીર્તન દ્વારા પ્રાપ્ત કરીને અટકી જતો નથી અને સાચા ભક્તને, ક્યારેય પણ, મુક્તિ-આશ્રયલીલાના પ્રવચન દ્વારા, ભક્તિમાર્ગ પરથી મુક્તિમાર્ગના અવળા રસ્તે દોરવી શકતો નથી. આથી જ ઉત્પત્તિ-લયલીલાઓના વર્ણન માટે ચાર સ્કન્ધ છે જ્યારે ભગવદ્‌ભક્તિ ઉપયોગી સ્થિતિલીલાના વર્ણન માટે ભાગવતમાં છ સ્કન્ધો છે. ઐશ્વર્યાદિ છ ગુણો સહિત પરમાત્મા ભગવાન કહેવાય છે. ભગવદ્‌ભક્તિ ભગવન્માહાત્મ્યના જ્ઞાન પછી પ્રકટ થયેલ ભગવદ્‌પ્રેમ છે. પ્રિયતમની ચર્ચામાં સંક્ષેપની મનોવૃત્તિ પ્રેમીનો સ્વભાવ થઈ શક્તો નથી. પ્રેમી પોતાના પ્રિયતમને એક નામથી નહિ પણ હજાર-હજાર નામોથી બોલાવવા માંગે છે, તેથી જ મહાપ્રભુ શ્રીમદ્ વલ્લભાચરણ પોતાના પ્રિયતમ ભાગવતાર્થરૂપ ક્ષરાક્ષરાતીત પુરુષોત્તમ શ્રી ગોવર્ધનધરને હજાર-હજાર નામોથી સંબોધિત કરવા માગે છે. શ્રીમહાપ્રભુરૂપ પ્રેમીદ્વારા પોતાના પ્રિયતમ પુરુષોત્તમને માટે સહસ્રનામોથી જે સંબોધન કરવામાં આવ્યું તે ''પુરુષોત્તમસહસ્રમ્ સ્તોત્ર'' છે.

શ્રી પુરુષોત્તમસહસ્રનામ ગ્રન્થની રચનાનો ઐતિહાસિક વ્યાપ કે નિમિત્ત કંઈક વિલક્ષણ છે. કહેવાય છે કે શ્રી મહાપ્રભુજીના પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ગોસ્વામી શ્રી ગોપીનાથ પ્રભુચરણનો એ નિયમ હતો કે તે સમગ્ર શ્રીમદ્‌ભાગવત પરાયણ પૂર્ણ થયા પછી જ પ્રસાદ લેતા હતા. આ કઠોર નિયમને લીધે ફક્ત દરરોજના

વ્યવહારમાં નહીં પરંતુ ભગવત્સેવામાં પણ કંઈ ને કંઈ અસુવિધા થતી હતી. ફળરૂપ શ્રી મહાપ્રભુજીએ ભગવાનના નામાત્મક સ્વરૂપ શ્રીમદ્‌ભાગવતના ગહન સમુદ્રમાંથી ચિંતામણિ રત્ન જેવાં એક સહસ્રનામોનું સમુદ્ધરણ કર્યું, અને પોતાનાં જ્યેષ્ઠ પુત્રને પ્રદાન કર્યું.

આ ભગવન્નામોનું ચિંતન અને પાઠ કરવાથી શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં વર્ણવેલી બધી લીલાઓનુ ચિંતન અને પઠન પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. શ્રી મહાપ્રભુ આજ્ઞા કરે છે કે જે કોઈપણ વ્યક્તિ શ્રદ્ધાપૂર્વક ચિત્તને એકાગ્ર કરીને આ નામોના અર્થોનું અનુસંધાન કરતાં કરતાં આ ભગવન્નામોનો પાઠ કરશે તો તેને ભગવાનશ્રી ગોવિન્દના ચરણોની પ્રાપ્તિ થશે જ. શ્રીકૃષ્ણમાં ભક્તિ વધારવાને માટે પણ આ નામોનું ચિન્તન-પઠન ઉપયોગી સિદ્ધ થાય છે. આ શ્રી પુરુષોત્તમનામસહસ્રમ્ ગ્રન્થનો પાથ શ્રીમદ્‌ભાગવતના પાઠની જેમ જ સમજવો જોઈએ. ''સહસ્રં યૈસ્તુ પઠિતઃ પઠિતં સ્યાત્ શુકામૃતમ્''.

ત્રિવિધનામાવલીઃ: પરમાત્મામાં અનંત ગુણધર્મ છે તથા પોતાના અનંત રૂપોમાં પરમાત્મા અનંત લીલાઓ પ્રકટ કરે છે. એમાં કેટલાક ગુણ-ધર્મ, રૂપ તથા લીલા અને માહાત્મ્યજ્ઞાન વધારાનારા હોય છે અને કેટલાક સ્નેહને સુદઢ કરનારાં હોય છે.

જેવી રીતે અહંતાસ્પદ દેહમાં અને તે દેહના સંબંધવાળી બીજી બધી મમતા-સ્પદ વસ્તુઓમાં સ્નેહ આપણને આપણા આત્મામાં રહેલ સ્નેહને લીધે જોવાઇ જાય છે એવી રીતે આત્મામાં પ્રિયતાની અનુભૂતિનો વાસ્તવિક સ્રોત પરમાત્મા હોય છે. આથી જ આત્માપ્રિય છે તો પરમાત્મા પરમપ્રિય છે. જેવી રીતે દેહમાં આત્મા છે તેવી જ રીતે આત્માની અંદર પરમાત્માની સ્થિતિ છે. આથી તેને આત્માનો પણ આત્મા માનવામાં આવે છે. આત્માના પણ આત્મા હોવું તે એના પ્રત્યે સ્નેહને વધારવાવાળું એનું રૂપ છે. દેહોમાં આત્મા જુદા જુદા હોય છે. પરન્તુ આ આત્માઓમાં રહેલો પરમાત્મા એક અભિન્ન તત્ત્વ છે. આ જ એની પરમત્તા કે મહત્તા છે. આ એનું પ્રથમ માહાત્મ્ય છે. આથી જ વિજ્ઞાનમય આત્માની અંદર આનન્દમય પરમાત્માની સ્થિતિ ઉપનિષદ બતાવે છે.

ઉપનિષદોમાં જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રલયના કારણરૂપ પરમાત્માને 'બ્રહ્મ' કહેલ છે. આ ત્રણ જાતની લીલાઓનું વર્ણન શ્રીમદ્ભાગવતમાં સર્ગ-વિસર્ગ-સ્થાન-પોષણ-ઊતિ-મન્વન્તર-ઈશાનુકથા-નિરોધ-મુક્તિ અને આશ્રયના રૂપમાં દશધા થયું છે. આ આપણે જોઈ ગયા છીએ. એમાં કેટલીક લીલા ઉત્પત્તિરૂપ અને કેટલીક લીલાઓ સ્થિતિરૂપ અને કેટલીક લીલાઓ પ્રલયરૂપ છે. આ શ્રુતિમાં વર્ણિત બ્રહ્મની લીલાઓનું જ ભાગવતમાં ભગવાનની દશવિધ લીલાઓના રૂપમાં વિવેચન થયું છે. ઉત્પત્તિ તથા પ્રલયની લીલાઓ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની બાબતમાં આપણને વાસ્તવિક માહાત્મ્યનું જ્ઞાન પ્રદાન કરે છે. તથા સ્થિતિની લીલાઓ શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિ આપણા સ્નેહને સુદૃઢ કરે છે. સ્થિતિ-લીલાનો ચરમોત્કર્ષ (climax) શ્રીમદ્ભાગવતના દશમ સ્કન્ધમાં નિરોધલીલાના રૂપમાં વર્ણિત થયેલ છે. આથી પરમાત્મા અને જીવાત્માની વચ્ચે રહેલા સહજ સ્નેહનું દશમ સ્કન્ધમાં ચરમોત્કર્ષ વર્ણન થયું છે.

શ્રીપુરુષોત્તમનામસહસ્રમાં શ્રી મહાપ્રભુએ જેવી રીતે સમગ્ર શ્રીમદ્ભાગવતમાંથી દશવિધ લીલાઓનું નિરૂપણ કરવાવાળાં નામોનું સંકલન કર્યું છે તેવી રીતે જ ત્રિવિધ નામાવલીમાં કેવળ દશમસ્કન્ધની ભગવલ્લીલાઓનું અવગાહનન કરવાવાળાં ભગવન્નામ સંકલિત કર્યાં છે. સ્નેહાત્મિકા ભક્તિની પણ શ્રી મહાપ્રભુ ત્રણ અવસ્થા સ્વીકારે છે : (૧) પ્રેમ, (૨) આસક્તિ અને (૩) વ્યસન.

આ ત્રિવિધનામાવલી, જેમાં પરમાત્માના ભક્તોની વચ્ચે નિરુદ્ધ હોવાની લીલાઓનું વર્ણન છે. તેના ચિન્તન-પઠનથી જીવાત્મામાં પ્રેમાસક્તિ વ્યસનના ક્રમિક સોપાનો પર ભક્તિ આરૂઢ થાય છે. અને ભક્ત પ્રપંચને ભૂલી જઈ ભગવાનમાં આસક્ત થઈ જાય છે, નિરુદ્ધ થઈ જાય છે.

બાલલીલાનામપાઠાત્ શ્રીકૃષ્ણપ્રેમ જાયતે।
આસક્તિઃ પ્રૌઢલીલાયાઃ નામપાઠાદ્ ભવિષ્યતિ॥
વ્યસનં કૃષ્ણચરણે રાજલીલાભિધાનતઃ।
તસ્માન્નામત્રયં જાપ્યં ભક્તિપ્રાપ્તીચ્છુભિસ્સદા॥

ઉપોદ્ઘાત

પ્રથમ આવૃત્તિમાંથી

॥ पिवत भागवंत रसामालयम ॥

રસનો મહાનિધિ, રસનો મહોદધિ (મહાસાગર) તો ખરેખર શ્રીમદ્ભાગવત જ. જેણે શ્રીમદ્ભાગવતમાં રહેલા દિવ્ય ભગવદ્રસનું પાન કર્યું, એટલે હદ થઈ ગઈ. પછી કાંઈ પણ અવશિષ્ટ જ્ઞેય રહેતું જ નથી. તેથી જ જગતના કલ્યાણ માટે જ કેવલ પ્રવૃત્ત થયેલા શ્રીવ્યાસચરણ **'पिवत भागवंत रसमालयम्'** એમ ભાવુક ભગવદીયોને ભગવ્રસપાન કરાવવાનો ઉપદેશ કરી રહ્યા છે, તે અક્ષરશઃ સત્ય જ છે. ભલે, બહિર્મુખવૃત્તિવાળાઓને તેમ ન લાગે, ભલે તેમાં તે અનેક દૂષણોનું દિગ્દર્શન કરે પરંતુ તેવાઓને અમે જણાવીએ છીએ કેઃ: - જરા બહુવૃત્તિને દૂર કરી શ્રીભાગવતના અક્ષરેઅક્ષર ઉપર વિચાર કરો. ઉપર ઉપર શબ્દાર્થનું અવલોકન કરવાથી તેનો ગૂઢ ભગવદ્રસ હસ્તગત નથી થતો. અરે ! જેનો શબ્દાર્થ જ સ્પષ્ટ સમજવો મુશ્કેલ છે, તો તેમાં રહેલા ગૂઢ ભાવોને સમજવામાં કેટલા પ્રયાસની જરૂર છે : કોઈપણ વસ્તુને જોયા સિવાય, સંપૂર્ણ જાણ્યા સિવાય તેનો એકદમ મત બાંધવો એ કેટલું સાહસ છે. સંસ્કૃતજ્ઞ વિદ્યાનો કહે છે કેઃ:- **'विद्यावतां भागवते परीक्षा'** એ બરોબર જ છે. વારંવાર ભાગવતનું અધ્યયન કરવામાં આવે ત્યારે તેનું તાત્પર્ય ભગવતકૃપા થયે અવગત થાય છે. તેમાં પણ દૃઢ શ્રદ્ધાની જરૂર છે. **'कैस्तु भागवतं शास्त्रं न बुध्या न च टीकया'**ભાગવત શાસ્ત્રનો યથાર્થ અર્થ સમજવામાં પણ ભક્તિની ખાસ જરૂર છે. સર્વ સ્થળેથી ચિત્તવૃત્તિને રોકી કેવલ ભગવતશાસ્ત્રના વિચારમાં હૃદયની તલ્લીનતા થાય ત્યારે જ તેમાં પ્રવેશ થઇ શકે છે. ત્યારે જ તેનો ગંભીરભાવ અંતરમાં સ્કુરે છે; નીકર નહિ જ. અસ્તુ.

શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્રરસનો મહાનિધિ રસનો મહોદધિ કેમ ન હોય ? **'रसो वै सः'** આપ ભગવાન જ રસરૂપ છે એમ શ્રુતિ ગાન કરે છે, જ્યારે પોતે પ્રભુ જ રસમય છે તો જેમાં તેમના જ ગુણાનુવાદો ગાયેલા છે, એવું શ્રીભાગવત તે રસમય

રસરૂપ હોય જ. એમાં કાંઇ જ આશ્ચર્ય નથી. આ રસ કંઈ લૌકિક જોવામાં આવતો રસ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય રસ નથી, કિન્તુ દિવ્ય, અલૌકિક ઇન્દ્રિયોથી અગ્રાહ્ય અનવધિ આનન્દમય છે. લૌકિકમાં જોવામાં આવતો ઇન્દ્રિગ્રાહ્ય હોવાથી રસાભાસ છે. અને તે પરિણામે દુઃખપ્રદ હોવાથી સર્વથા ત્યાજ્ય છે. પરંતુ આ ભગવદ્રસ પરમ સેવનીય છે. અલંકાર શાસ્ત્રમાં કાવ્યાદિમાં જોવામાં આવતા રસો તે પણ આ દિવ્ય રસની છાયા માત્ર, જ છે. આવા ઉત્તમ કક્ષાના ભગવદ્રસમાં જેમનો અભિનિવેશ નથી તેઓ રસરૂપ પ્રભુ કહેવાથી અન્ય લૌકિક ભાવનાઓ પ્રભુમાં માની લે છે પણ તેવું લેશ પણ નથી. વેદ, ગીતા અને વ્યાસસૂત્રમાં સ્પષ્ટ રીતે **'आनन्दघन, रसघन'**ભગવાનને વર્ણવ્યા છે. એ જ રસરૂપ રાસેશ્વર ગોપીજનવલ્લભ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું નિરૂપણ પુષ્ટિમાર્ગમાં કર્યું છે. એ જ પરમ ભજનીય છે. શ્રીગોપાંગનાઓ એ લૌકિક સ્ત્રીજનો નથી પરંતુ અલૌકિક દિવ્ય રસરૂપ આનંદરૂપ જેમનાં હસ્તપાદાદિ શ્રીઅંગો છે એવાં શ્રી વ્રજસીમન્તિનીઓ છે. તે સર્વ ભગવન્મય જ છે. તરંગો સાથે રમણ કરી રહેલોં સાગર જેમ તરંગોથી ભિન્ન નથી, તેમ શ્રુતિરૂપ મુનિરૂપા વ્રજરમણીઓ ભગવાનથી ભિન્ન નથી. તરંગો તથા સાગર જેમ જલમય જ છે, તેમ શ્રીગોપીજનો અને રાસેશ શ્રીગોકુલચંદ્ર એ સર્વ આનંદમય રસમયજ છે. એમાં લેશમાત્ર પણ લૌકિકતાંનો સંચાર નથી. રાસેશ્વર પ્રભુની રસપૂર્ણતા સર્વથા સર્વસિદ્ધ છે. માટે જ તે રસ ઇંદ્રિયગ્રાહ્ય નહિ પણ ભગવદનુગ્રહથી ગ્રાહ્ય બની શકે છે. તેવા ભગવાનના અનુગ્રહનું નામ જ પુષ્ટિ છે. તે દિવ્ય રસનું પદે પદે ભાગવતશાસ્ત્રમાં સ્થાપન કરેલું. માટે જ એ શ્રીમદ્ભાગવત એમ કહેવાય છે અને તેથી શ્રીવ્યાસચરણ ભગવદ્રસનું પાન કરવાનું જણાવે છે.

ભગવાનના ગુણાનુ નામો ભગવાનથી પૃથક નથી. એ પ્રભુનું જ નામ-સેવા માટે. નામ સેવા એ આપ ભગવાન ની જ સેવા છે. શ્રીમદ્ભાગવત ભગવન્નામાત્મક હોવાથી જ ભગવદરૂપ, રસરૂપ આનંદમય છે. માટે તેનો પાઠ થવાથી પણ

ભગવાનનું જ આરાધન થાય છે, આનંદમય રસમય પ્રભુનું જ સેવન થાય છે.

ભગવાન નિજસ્મણાર્થે અનંત લીલાઓને ધારણ કરે છે. **सएकाकीन रमते, सद्वितीयमैच्छत्'** વગેરે શ્રુતિઓ પ્રભુની રમણેચ્છા સ્પષ્ટ રીતે ઉપદેશે છે. એટલે આપ **'एकोऽहं बहु स्याम्'** એમ બહુરૂપે થવાની પ્રતિજ્ઞા કરી એકના બહુરૂપે થયા; અનેક લીલા-રચનાઓ આપે ધારણ કરી. તે અનંત ભગવલ્લીલામાં મુખ્ય દશ લીલાઓ છે. સર્ગ, વિસર્ગ, સ્થાન, પોપણ, ઊતિ, મન્વન્તર, ઈશાનુકથા, નિરોધ, મુક્તિ અને આશ્રય. સર્વ મહદાદિ તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ એ સર્ગ કહેવાય. તેનાં અધિકાર, ગુણાતીત, સગુણ, કાલ, જીવ અને તત્ત્વ એવાં છ પ્રકારનાં પ્રકરણો છે. બ્રહ્મના ગુણોનું વૈષમ્ય થઈ બનેલી પુરુષસંબંધી સૃષ્ટિ એ વિસર્ગ છે. તેનાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એવાં ચાર પ્રકરણો છે. સૃજેલા પદાર્થોને નિયમમાં રાખવા સારુ જે વૈકુંઠપ્રભુનો વિજય એને સ્થિતિ કહે છે. તેના દેશ, કાલ, અને સ્વપ્ન એવા ત્રણ ભેદ છે. ભગવાનનો અનુગ્રહ એને પોષણ અથવા પુષ્ટિ કહે છે. તેના નામ, ધ્યાન અને અર્ચન એવા ત્રણ ભેદો છે. કર્મની વિવિધ વાસનાઓને ઊતિ કહેવાય છે. તેના અસદ્વાસના, સદ્વાસના અને સદસદ્વાસના એવા ત્રણ પ્રકારો છે. સર્વ મનુઓનું કથન એ મન્વંતર છે. તેના તામસ, રાજસ, સાત્વિક અને ભક્તિ એવા ચાર પ્રકારો છે. ભગવતારોનાં ચરિતો તથા ભગવદીયોનાં આખ્યાનોને ઈશાનુકથા કહે છે, એનાં મર્યાદા અને પુષ્ટિ એવાં બે પ્રકરણો છે. આ જીવાત્માને સર્વ શક્તિઓ સહિત પ્રભુનાં લય - એક નિષ્ઠા થવી તે નિરોધ છે. એનાં જન્મ, તામસ, રાજસ, સાત્વિક અને ગુણપ્રકરણ એમ પાંચ પ્રકરણો છે. તે પાંચ પ્રકરણોમાંથી સાત્વિક, રાજસ તથા તામસ પ્રકરણના એક એકના પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ એવાં ચાર પ્રકરણો છે. અન્ય સર્વ વિસારી ભગવાનમાં સ્થિતિ કરવી એનું નામ મુક્તિ છે. એનાં જીવમુક્તિ અને બ્રહ્મમુક્તિ એવાં બે પ્રકરણ છે. તથા પરબ્રહ્મ પરમાત્મા એમ જેને કથન કરવામાં આવે છે એવું અક્ષરબ્રહ્મ એજ

આશ્રય છે. તેનાં લોકશ્રય, વેદાશ્રય, ભગવદાશ્રય, શબ્દાશ્રય અને અર્થાશ્રય એમ પાંચ પ્રકરણ છે. એ રીતે પ્રકરણો તથા તેના અવાંતર પ્રકરણો સહિત સર્ગાદિ દશે લીલાયુક્ત આપ શ્રીભગવાન ભાગવતમાં વિરાજે છે. તૃતીયસ્કંધથી કે દ્વાદશસ્કંધ સુધી અનુક્રમે એક એક લીલા દર્શાવવામાં આવેલી છે. પ્રથમ સ્કંધમાં અધિકારલીલા અને દ્વિતીય સ્કંધમાં જ્ઞાનલીલા વર્ણવી છે. અધિકારલીલાનો હીન, મધ્યમ અને ઉત્તમ એમ ત્રણ ભેદ છે અને જ્ઞાનલીલાના તત્ત્વ ધ્યાન, હૃદપ્રસાદ અને મનન એમ ત્રણ એમ ત્રણ ભેદ છે. અધિકારલીલા અને જ્ઞાનલીલા એ દશે લીલાના કારણભૂત હોવાથી તેનાથી પૃથક્-જુદી નથી એમ મળી બારે સ્કંધયુક્ત શ્રીમદ્ભાગવત શાસ્ત્ર એ પોતે શ્રીભગવાન જ છે. શ્રુતિમાં **'द्वादशोह वै पुरुषः द्वादशात्मा वै पुरुषः'** એમ પુરુષ-શ્રીપુરુષોત્તમના દ્વાદશ સ્કંધો છે. તેમાં અધિકારલીલા જણાવનાર પ્રથમ સ્કંધ એ ભગવાનનું દક્ષિણ-જમણું ચરણારવિંદ છે. જ્ઞાનલીલા દર્શાવનાર દ્વિતીયસ્કંધ વામ-ડાબું ચરણકમલ છે, સર્ગલીલાને કથનાર તૃતીયસ્કંધ દક્ષિણ બાહુ છે, વિસર્ગલીલાનું વર્ણન કરનાર ચતુર્થ સ્કંધ વામ બાહુ છે, સ્થાનલીલા પ્રકાશ કરનાર પંચમ સ્કંધ પાછલો કટિભાગ છે. પોપણ અથવા પુષ્ટિલીલાનું પોષણ કરનાર ષષ્ઠસ્કંધ ઉદર છે, ઊતિલીલાને ઉપદેશનાર સપ્તમ સ્કંધ વામ ભૂજા છે, મન્વતરલીલાને ગાનાર અષ્ટમ સ્કંધ એક સ્તનં છે, ઈશાનુકથાલીલાને કથન કરનાર નવમ સ્કંધ બીજો સ્તન છે, નિરોધલીલાને સ્પષ્ટ કરનાર દશમ સ્કંધ હૃદય છે, મુક્તિલીલાને વ્યકત કરનાર એકાદશ સ્કંધ મસ્તક છે અને આશ્રયલીલાનો આશ્રય કરનાર દ્વાદશ સ્કંધ દક્ષિણ ભુજા છે. વામ ડાબો ભુજ ભક્તોને નિજસન્નિ ધાનમાં આહવાન કરવાને આપે ઊંચો કરેલો હોવાથી તે મસ્તકથી પણ ઉચ્ચ પ્રદેશમાં વિરાજે છે. માટે આશ્રયલીલા દર્શાવનાર દ્વાદશ સ્કંધને વામ ભુજ કહે છે. ઉપર પ્રમાણે દ્વાદશાત્મા પુરુષ ગોવર્દ્ધનધર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રરૂપ જ શ્રીમદ્ભાગવત શાસ્ર છે. માટે ભગવન્નિષ્ઠ ભગવદીયોએ એનો

નિરંતર પાઠ કરવો એ ખાસ આવશ્યક છે. શ્રીમદ્ભાગવતનો પાઠ કરવાની સ્વરૂપાત્મક સેવા અને નામાત્મક સેવા અને બન્ને સેવા સિદ્ધિ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ જેમ ફલરૂપ છે તેમ શ્રીભાગવત પણ ફલરૂપ છે. એટલા માટે **'निगमकल्पेरोर्ग लितं फलम्'** એમ શ્રીદ્વૈપાયનવ્યાસજી સકલ વેદરૂપ કલ્પતરૂના ફલરૂપે શ્રીમદભાગવતને જણાવે છે, એટલે તેનું સેવન કરવું એ સર્વોત્તમ છે.

સમજપૂર્વક મૂલશ્રી ભાગવતનો પાઠ કરવો એ સામાન્ય અધિકારીઓને માટે ઘણું જ કઠિન છે. નિયમપૂર્વક મૂલપાઠ જ કરવો દુર્ઘટના છે તો સમજપૂર્વક પાઠ તો વળી ક્યાંથી જ થઈ શકે ? માટે હીનાધિકારીઓને તેનો પાઠ સુલભ રીતે થાય અને તેટલું જ ફલ મળી શકે એવા હેતુથી આચાર્યચરણ શ્રીવલ્લભાગ્નિએ શ્રીભાગવતના બારે સ્કંધોના ભાવને યથાર્થ સૂચવનારાં ભગવાનનાં એકહજાર નામો પ્રકટ કરેલાં છે. એને શ્રીપુરુષોત્તમસહસ્રનામસ્તોત્ર કહે છે. તે નામનો નિરંતર પાઠ કરવાથી હૃદયમાં ભગવદ્ચરિત્રોનું સ્પષ્ટ રીતે સ્ફૂરણ થાય એ ભાગવતનો પાઠ થયા બરોબર જ છે. તેમ છતાં વખતે આંખા ભાગવતનું ટૂંક સારરૂપે યોજેલા ભગવન્નામોનો આશય પણ સમજાય નહિ, એમ જાણી કરુણાનિધિ શ્રીરઘુનાથજીએ તે નામો ઉપર નામચંદ્રિકા નામક ટીકાની યોજના કરી, તેનો અર્થ ખુલ્લે ખુલ્લો શ્રુતિસ્મૃતિનાં પ્રમાણો આપી, સંસ્કૃત ભાષામાં સ્પષ્ટ રીતે સમજાવી આપ્યો છે. સંસ્કૃત નહિ જાણનારાઓને અનુકૂલ પડે અને તેનો સંપૂર્ણ લાભ લઈ શકે એવા હેતુથી તે જ નામચંદ્રિકા ટીકાને અનુસરી આપ વૈષ્ણવો સમક્ષ આ ગુજરાતી અનુવાદ રજૂ કરતાં મને ઘણો જ આનંદ થાય છે. જેવી મનની ઊર્મિઓથી અને જેવા આશયથી ભગવદિચ્છાએ આ અનુવાદ કરવામાં યથામતિ યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો છે તેનો આપ સર્વ ભગવદીય બંધુઓ તેવી જ હૃદયયોર્મિથી અને તેવા જ આશયથી જો આદર કરશો તો હુ મારા આ પ્રયત્નને સફલ થયેલો સમજીશ.

- શ્રી ભદ્રશંકર જયશંકર શાસ્ત્રી
મનીઆરવાડો - ખંભાત.
અષાઢ શુકલ ૩, શુકવાર
રથયાત્રા સં. ૧૯૭૩

અનુક્રમણિકા

પુરુષોત્તમસહસ્રનામસ્ત્રોતમ્

ક્રમ	પાન
ઉપક્રમ	૧
૧લો	૧૧
બીજો	૫૮
ત્રીજો	૬૯
ચોથો	૧૦૬
પાંચમો	૧૩૪
છઠ્ઠો	૧૬૨
સાતમો	૧૭૭
આઠમો	૧૯૨
નવમો	૨૧૫
દસમો	૨૩૩
અગિયારમો	૨૯૮
બારમો	૩૦૬

भगवद्वदनानलस्वरूपश्रीमद्वल्लभाधीश्वरप्रकटितं

श्रीपुरुषोत्तमसहस्रनामस्तोत्रम्

શ્રીમદ્વલ્લભાધીશ્વરના પૌત્ર અને શ્રીમદ્વિઠ્ઠલેશ્વરજીના પંચમકુમાર શ્રીરઘુનાથજીએ આ ગ્રન્થની વિસ્તૃત ટીકા 'નામચંદ્રિકા' નામે સંસ્કૃત ભાષામાં લખેલી છે. તેમાં તેઓ શ્રી મંગલાચરણ કરે છે કે :

व्रजस्त्रीविप्रयोगाग्निशमनाय य उत्थितः ॥
दीनान्तेऽद्भुतजीमूतस्तच्छायास्तु सदा मयि ॥१॥
आचार्यचरणद्वन्द्वं भक्तिज्ञानाब्जभास्करम् ॥
नमस्यामि मनःकर्मवाग्भिरन्तस्तमोपहम् ॥२॥
यत्कृपादृष्टिवृष्ट्या वै दैवदग्धोऽपि तत्क्षणात् ॥
प्ररोहति निजेच्छाभिस्तं वन्दे कमपीश्वरम् ॥३॥

અર્થ : વ્રજસુંદરી શ્રીગોપીજનોના વિરહાગ્નિને શાંત કરવા સંધ્યા સમયે પ્રકટ થતા અદ્ભુત [૧]મેઘની - અર્થાત્ વૃંદાવનમાંથી વ્રજમાં પ્રવેશ કરતા અદ્ભુત વેશધારી મેઘશ્યામ શ્રી કૃષ્ણની છાયા - કૃપા મારી ઉપર નિરંતર રહો. ૧

૧. સાયંકાલના સમયમાં, મેઘ-વાદળ કાળું, રાતું અને પીળું. (સુવર્ણ રંગનું) છે તેમ શ્રીકૃષ્ણ પણ શ્યામ, પીળું રાતું મિશ્ર અર્થાત્ સુવર્ણ રંગનું પીતાંબર ધારણ કરનાર છે અને સાયંકાળના સમયે ગોધન ચરાવી ગોકુળમાં પ્રવેશ કરે છે. આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ તથા મેઘની તુલ્યતા કરવામાં અદ્ભુત

ચાતુર્ય દાખવ્યું છે.

[2]ભક્તિ અને જ્ઞાનરૂપ કમળોને ખીલાવનાર સૂર્ય સરખા, અંતરના અંધકારનો નાશ કરનારા શ્રીમહાપ્રભુજી શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીનાં ચરણકમલને મન વાણી અને કર્મથી નમન કરૂં છું.૨

અનેક જન્મના પ્રારબ્ધ[3]રૂપ અગ્નિથી બળી ગયેલો હોય તો

પણ જેમની કૃપાદષ્ટિરૂપ અમૃતવૃષ્ટિવડે તત્કાલજ ઉગે છે - નવપલ્લવિત બને છે. તેવા કોઈ સમર્થ પ્રભુને હું વંદન કરૂં છું.

વેદ ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્ર એ ત્રણે પ્રસ્થાનોમાં કાંઈ પણ સંશય થાય તો તેનું નિવારણ શ્રીમદ્ભાગવતથી જ થાય છે. માટે વ્યાસચરણ ''**निगमकल्पतरोर्गलितं फलम्**'' શ્રીમદ્ભાગવતને સકલવેદ રૂપ કલ્પવૃક્ષનું ફલ કહે છે. પ્રત્યેક વૈષ્ણવોએ શ્રીમદ્ભાગવત ફલાત્મક તેમ ભગવત્સ્વરૂપ હોવાથી, તેનો સંપૂર્ણ પાઠ કરવાની અતિ આવશ્યકતા છે, એમ સર્વ ભક્તજનોનો ભાવ સિદ્ધ છે. એમની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવાને શ્રીમદાચાર્યચરણે ભાગવતમાંથી પૃથક્ પૃથક્ રૂપે સહસ્રનામ પ્રકટ કર્યા. તેનો પાઠ કરવાથી શ્રીમદ્ભાગવતનો સંપૂર્ણ પાઠ થાય છે. તેમ શ્રીપુરુષોત્તમની દશે લીલાઓનું અનુસંધાન પણ રહે છે, એવાં કારણોથી શ્રીપુરુષોત્તમ વરૂન વૈશ્વાનર શ્રીમદ્વલ્લભાધીશ્વર આ ગ્રંથનો પ્રારંભ કરે છે.

૨. જ્ઞાનરૂપ કમલને ખીલાવનાર શ્રીમહાપ્રભુનું જમણું ચરણ છે અને ભક્તિરૂપ કમળને પ્રફુલ્લ કરનાર ડાબું ચરણ છે. કમળોનો વિકાસ સૂર્યથી થાય છે. શ્રીમદાચાર્યચરણ બન્ને માર્ગના સ્થાપક હોવાથી તેમને જ્ઞાન અને ભક્તિમાર્ગના સૂર્ય કહ્યા.

૩. અગ્નિથી બળી ગયેલું બીજ ફરીથી ઉગે જ નહિ. તેમ જન્મ જન્માતરોનાં પાપમય પ્રારબ્ધરૂપ અગ્નિથી ભુંજાઈ ગયેલું ભક્તિરૂપ બીજ કોઈ પણ સમયે ઉગી નવપલ્લવિત થઈ શકે નહિ. છતાં શ્રી રઘુનાથજી ઉપદેશે છે કે જેમની કૃપા-દષ્ટિની વૃષ્ટિથી તો બળેલું બીજ પણ સારી રીતે અંકુરોવાળું થાય છે, તેવા ઈશ્વરને વંદન કરૂં છું. તે ઈશ્વર અન્ય કોઈ નહિ પણ પોતાના પિતૃચરણ શ્રીગુસાંઈજી જ છે. સ્પષ્ટ નામ નહિ કહેવાનું કારણ તેમની પિતા ઉપરની પ્રેમમયી અખંડ ભક્તિ જ છે.

श्रीपुरुषोत्तमसहस्रनामस्तोत्र ॥

॥ पुराणपुरुषो विष्णुः पुरुषोत्तम उच्यते ॥
नाम्नां सहस्रं वक्ष्यामि तस्य भागवतोद्धृतम् ॥१॥

પુરાણપુરુષ જે મહાવિષ્ણુ તે પુરુષોત્તમ કહેવાય છે. તે શ્રીપુરુષોત્તમનાં ભાગવતમાંથી ઉદ્ધારેલાં એક હજાર નામ કહું છું.

ગ્રન્થના આરંભમાં મંગલાચરણ કરવું એ પ્રાચીન શિષ્ટજનોની વૈદિક પ્રણાલિકા છે. મંગલાચરણ ત્રણ પ્રકારે કરવામાં આવે છે. એક આશીર્વાદાત્મક બીજું નમસ્કારાત્મક અને ત્રીજુ વસ્તુ નિર્દેશાત્મક મંગલાચરણ છે. આ ગ્રન્થનું નામ પુરુષોત્તમસહસ્ર નામ'' છે. પુરુષોત્તમ એટલે શું ? એમ જીજ્ઞાસા થાય એ સ્વાભાવિક છે. શ્રીપુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે. છતાં કેટલાક આચાર્યોએ વેદાદિના ઉલટા અર્થ કરેલા હોવાથી લોકોના જાણવામાં તે સ્વરૂપ આવેલું નહિ. માટે જ શ્રીમહાપ્રભુજીએ પ્રકટ થઈને પુરુષોત્તમના સ્વરૂપનો પ્રકાશ કર્યો. આ ગ્રન્થમાં પુરુષોત્તમનાં જ નામો હોવાથી પુરુષોત્તમ એટલે શું ? તે સંક્ષેપમાં દર્શાવે છે. ''**द्वादशो ह वै पुरुष.**'' (બાર અંગયુક્ત પુરુષ છે.) ઈત્યાદિ શ્રુતિમાં તેમ ''**पुरुषः स परः पार्थ !** (હે અર્જુન તે પુરુષ તો સર્વથી ઉત્તમોત્તમ છે) ''**अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रसिद्धः पुरुषोत्तमः** (એથી હું લોકમાં અને વેદમાં પુરુષોત્તમરૂપે પ્રસિદ્ધ છું) ''**अक्षरादपि चोत्तमः**'' (અક્ષર બ્રહ્મથી પણ હું ઉત્તમ છું) વગેરે ગીતાવાક્યમાં પ્રસિદ્ધ જે પુરુષ તે પુરુષોત્તમ તે જ વિષ્ણુ છે. વિષ્ણુ એટલે ક્ષીર સમુદ્રમાં શેષનાગ ઉપર પોઢનાર, સત્ત્વગુણાધિષ્ઠાતા નહિ પણ તે વિષ્ણુ જેના અંશ છે એવું જે અક્ષરબ્રહ્મ અને તેના જે સ્વામી તે પુરુષોત્તમ છે, માટે આ સ્થલે વિષ્ણુશબ્દનો અર્થ વ્યાપક કરવો. અર્થાત બહાર અને અંદર આનંદૈક રસથી જેનું શ્રીઅંગ વ્યાપક છે, એવાં વિષ્ણુ તે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ - તેમનાં નામો આ ગ્રન્થમાં કહ્યાં છે, તે નામો શ્રીમદ્ભાગવતના આધારે કહેવાનું કારણ એટલું જ કે શ્રીમદ્ભાગવત પૂર્ણ પુરુષોત્તમસ્વરૂપ છે, પુરુષોત્તમનાં બાર અંગોમાં શ્રી ભાગવતના બારે સ્કંધો રહેલા છે, તેથી જ તેમાંથી

પુરુષોત્તમનાં નામો મહાપ્રભુજી પ્રકટ કરે છે.

પુનઃ શ્રીપુરુષોત્તમનું મહાત્મ્ય દર્શાવી હવે તેમને નમન કરે છે.

यस्य प्रसादाद्वागीशा प्रजेशा विभवोन्नताः ॥

क्षुद्रा अपि भवन्त्याशु श्रीकृष्णं तं नतोऽस्म्यहम् ॥२॥

જેમના અનુગ્રહથી તેજ ક્ષણે ક્ષુદ્ર જીવો પણ બૃહસ્પતિ સમાન પંડિત. પ્રજાના ઈશ-બ્રહ્મા અથવા રાજા સરખી સત્તાવાળા, ઘણા જ વૈભવવાળા બને છે, તે શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર કરૂં છું.

પ્રથમ શ્લોકમાં વર્ણવેલા પુરુષોત્તમ તેજ કૃષ્ણ એમ આ શ્લોકમાં આપે સ્પષ્ટ કર્યું છે. ''**मूकं करोति वाचालम्**'' વગેરે પુરાણવાક્યો આ શ્લોકના ભાવને જ પુષ્ટિ આપે છે. સર્વજ્ઞતા, અને સમૃદ્ધિને સર્વજનો ઈચ્છે છે, એ ત્રણે જેમના કૃપારૂપ કટાક્ષથી મળી જાય છે એવા પૂર્ણ પુરુષોત્તમને વંદન, તે અતીવ કલ્યાણકર હોય એમાં શું આશ્ચર્ય !! લૌકિક ફલ બતાવ્યા સિવાય લોકોની રુચિ તે પર થાય નહિ, માટે આપે અલૌકિક માહાત્મ્યનું વર્ણન કરતાં પહેલાં લૌકિક મહાત્મ્ય વર્ણવ્યું. શ્રીકૃષ્ણના અનુગ્રહથી તથા તેમની આજ્ઞાનું સ્ફુરણ થવાથી જ આપે આ કાર્ય કર્યું છે એમ પણ સૂચવે છે.

પ્રભુની લીલાઓ અનંત, તેમ નામોનું પણ અનંતપણું છે.

अनंता एव कृष्णस्य लीला नामप्रवर्त्तिकाः ॥

उक्ता भागवते गूढाः प्रकटा अपि कुत्रचित् ॥३॥

શ્રીકૃષ્ણના નામને પ્રવર્તાવનારી લીલાઓ અનંત, અસંખ્ય છે. તે બધી શ્રીમદ્ભાગવતમાં ગૂઢરૂપે કહેવામાં આવી છે. કોઈ ઠેકાણે તે પ્રકટ - ખુલ્લી પણ કહી છે. ૩

નિબંધમાં મહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે, '**रूपनामविभेदेन जगत् क्रीडति यो यतः**' (રૂપ અને નામ એવા બે ભેદથી જગત રૂપે થઈને જેઓ ક્રીડા કરે છે) પ્રભુ જગતમાં બે પ્રકારે એટલે સ્વરૂપથી અને નામથી ખેલે છે, જ્યારે પ્રભુ

નિરંતર રમણ કર્યા જ કરે છે, પ્રતિક્ષણે ક્ષણે નવી નવી લીલાઓ કરે છે. ત્યારે જેટલી આપની લીલાઓ તેટલાં આપનાં નામો છે. પ્રભુની અનંત લીલાઓનું વર્ણન શ્રીમદ્ભાગવતમાં છે, પણ તે ગુપ્ત રીતે હોવાથી કોઈ જાણી શકે એમ નથી. પરંતુ કોઈ કોઈ ઠેકાણે જે પ્રકટ છે, તે લીલાનું પ્રતિપાદન કરનારાં નામો મહાપ્રભુજી અહીં જણાવે છે::-

अतस्तानि प्रवक्ष्यामि नामानि मुर वैरिणः ॥

सहस्रं यैस्तु पठितैः पठितं स्याच्छुकामृतम् ॥४॥

એ હેતુથી મુરારિ શ્રીકૃષ્ણનાં જે પ્રકટ નામો છે, તે સહસ્ર સંખ્યાથી કથન કરૂં છું. જે નામોનો પાઠ કરવાથી શુકામૃત - શ્રીમદ્ભાગવતનો પાઠ કર્યો કહેવાય. ૪

ગૂઢ લીલાનું નિરૂપણ કરનારાં નામો ન કહેતાં કેવળ પ્રકટ લીલાનાં નામો જ વર્ણવે છે. આપ મુર નામના દૈત્યના શત્રુ હોવાથી '**मुरवैरी**' વિશેષણ મૂક્યું. તે પ્રગટ લીલાઓમાંથી પણ હજાર જ નામ, વિશેષ નહિ એમ જણાવે છે. આ નામોનો પાઠ કરવાથી શ્રીશુકદેવજીના મુખમાંથી પ્રકટ થયેલા અમૃતમય શ્રીમદ્ ભાગવત તેનો પાઠ કરેલો ગણાય છે. શ્રીમદ્ભાગવત શુકામૃત છે, એમ આરંભમાં ''**शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम्**'' એ પદમાં કહેલું છે.

શ્રીકૃષ્ણનામમંત્રરૂપ છે, પુરાણોમાં કહ્યું છે કે :-

''**संसारसर्पदष्टस्य नष्टचेष्टस्य भेषजं ।**

कृष्णेति वैष्णवं मंत्रं श्रुत्वामुक्तो भवेन्नरः ॥''

''**मन्त्रोप्येकस्तस्य नामानि यानि**

''સંસાર રૂપ સર્પે ડસેલો હોવાથી જે ચેતન વિનાનો-શબતુલ્ય બની ગયો છે, તેવા મનુષ્યનું ઔષધ ''કૃષ્ણ'' એ ભગવન્મંત્ર છે, તેને સાંભળીને મનુષ્ય મોક્ષ પામે છે; તે પરમાત્માનાં નામો એ જ મંત્ર છે.'' આ ઉપરથી કૃષ્ણનામ મંત્રરૂપ છે. એમ સિદ્ધ થાય છે, આ ગ્રન્થ સ્તોત્રરૂપ છે, એટલે જેમાં ઘણાં નામો

હોય તેને સ્તોત્ર કહેવાય. જેમ કે **विष्णु सहस्त्रनाम स्तोत्र**, સ્તોત્ર પણ મંત્રાત્મક ગણાય છે. તેથી મંત્રની પેઠે સ્તોત્રમાં પણ ઋષિ, દેવતા, છંદ, કવચ વગેરે હોવું જ જોઈએ. આ પણ સ્તોત્રરૂપ હોવાથી ગ્રન્થના આરંભમાં ઋષિ, છંદ વગેરે જણાવે છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે : "**यो ह वा अविहितार्षे यच्छन्दो दैवतर्ब्रह्मणेन मंत्रेण यजंति या जयंति वेति**" ઋષિ, છંદ અને દેવતા કહ્યા વિના કોઈ પણ મંત્રનું યજન યાજન કરવામાં આવતું નથી. અને આવે છે તો દોષરૂપ મનાય છે. માટે જ ચાર શ્લોકોથી તે બધું ઉપદેશે છે.

कृष्णनामसहस्रस्य ऋषिरग्निर्निरूपितः ॥
गायत्री च तथा छन्दो देवता पुरुषोत्तमः ॥५॥

શ્રીકૃષ્ણનામસહસ્ત્રસ્ત્રોત્રના ઋષિ અગ્નિ, છંદ ગાયત્રી અને દેવતા પુરુપોત્તમ - શ્રીકૃષ્ણ છે.

ઋષિ એટલે આદ્યદષ્ટા - પ્રથમ જોનાર. વેદો તો ભગવદ્રૂપ છે, પરંતુ તે મંત્રનાં જેને પહેલા દર્શન થયાં, તે ઋષિઓ તો તે મંત્રના ઋષિઓ ઠર્યા - આદ્યદષ્ટા બન્યા, તેવી રીતે શ્રીકૃષ્ણનાં નામો નિત્યજ હતાં, પણ તે નામોનાં પ્રથમ દર્શન અગ્નિને થયાં, એટલે તેના ઋષિ અગ્નિ છે, આ અગ્નિ તે આપણા અનુભવમાં આવતો લૌકિક અગ્નિ નહિ પણ તેથી અત્યન્ત વિલક્ષણ અલૌકિક આધિદૈવિક અગ્નિ છે. તે વાણી-સરસ્વતીનો પણ દેવતા-ઈશ છે. અને તેજ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ કૃષ્ણચંદ્રના વદનારવિંદમાં રહેલો છે, એમ "**मुखादग्निरजायत**" એ શ્રુતિમાં સ્પષ્ટ વર્ણવ્યું છે. આ અગ્નિસ્વરૂપ શ્રીવલ્લભાધીશ છે. પોતે વાણીના પતિ છે, શ્રી કૃષ્ણવદન છે, માટે આ સ્તોત્રના દૃષ્ટાપણ શ્રીવલ્લભાગ્નિજ છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં પ્રગટપણે છતાં ગુપ્ત આ સહસ્રનામો રહેલાં હતાં, અનેક વિદ્વાનોએ શ્રીભાગવતની ટીકાઓ કરેલી છે પણ ગૂઢ રૂપે રહેલાં આ નામોનાં દર્શન તો કોઈને ન જ થયાં. કેમકે કોઈપણ ટીકાકારોને શ્રીભાગવતનું ખરૂં રહસ્ય જણાયેલું નહિ, શ્રીભાગવતના ગૂઢાર્થનો પ્રકાશ તો શ્રીમહાપ્રભુજીએ જ શ્રીસુબોધિની, નિબંધ વગેરેમાં કરેલો છે અને તે સામર્થ્ય તેમનામાં જ છે. પોતે આજ્ઞા કરે છે કે :-

(शार्दूलविक्रीडित)

अर्थं तस्य विवेचितुं नहि विभुर्वैश्वानराद्वाक्पते-
रन्यस्तत्र विधाय मानुषपनुं मां व्यासवच्छ्रीपतिः ॥
दत्वाज्ञां च कृपावलोकनपटुर्यस्मादततोऽहं मुदा
गूढार्थं प्रकटीकरोमि बहुधा व्यासस्य विष्णोः प्रियम्

વાણીના પતિ અગ્નિદેવ વિના કોઈ અન્ય શ્રીભાગવતના અર્થનું વિવેચન કરવાને સમર્થ નથી, માટે મનુષ્યનાટકનો અંગીકાર કરનાર, કૃપાદષ્ટિની વૃષ્ટિ કરવામાં ચતુર એવા પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણે કૃપા કરી તેથી હું ઘણા જ આનંદમાં નિમગ્ન બની ભગવાન વેદવ્યાસને પ્રિય એવા ગૂઢ અર્થને વિવિધ પ્રકારે પ્રકટ કરૂં છું."

ઉપર શ્રીવાકપતિના શ્રીમુખવાક્યથી નિશ્ચય થયો હશે કે, આપ સિવાય શ્રીભાગવતના ગૂઢાર્થને કોઈ જાણી જ શક્યું નથી, તો પછી તેમાં રહેલા નામોના દર્શન કેમ થાય ? આ પ્રભાવ માત્ર તેમની વાકસુધાથી પરિચિત હૃદયો જ જાણી શકે છે. છંદ ગાયત્રી છે. "**यत्राधिकृत्य गायत्री वर्ण्यते धर्मविस्तरः**" જેમાં ગાયત્રીના પ્રારંભથી ધર્મનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કર્યું હોય તે શ્રીભાગવત એ વાક્યથી ગાયત્રી બીજ, વેદ વૃક્ષ, અને શ્રીભાગવત ફલાત્મક છે. ગાયત્રી બીજરૂપ હોવાથી, તેમ **गायत्री छंदसामहं** છંદોમાં ગાયત્રી હું છું; તેથી ગાયત્રી ભગવાનનું સ્વરૂપ છે અને ભાગવત પણ ભગવદરૂપ છે. માટે અહિં છંદ પણ ગાયત્રી જ લીધો. સ્તોત્રમાં સ્તુતિ કરવામાં આવી હોય તે દેવતા તો અત્ર પુરુષોત્તમની સ્તુતિ હોવાથી પુરુષોત્તમ જ દેવતા જાણવા.

विनियोगः समस्तेषु पुरुषार्थेषु वै मतः ॥
बीजं भक्तिप्रियः शक्ति सत्यवागुच्यते हरिः ॥६॥

સર્વ પુરુષાર્થમાં વિનિયોગ માનેલો છે, ભક્તિ જેમને પ્રિય છે એવા પ્રભુ તે બીજ અને સત્યવાક્ હરિ એ શક્તિ છે.

સર્વ લૌકિક અને અલૌકિક પુરુષાર્થ (ધર્મ, અર્થ કામ અને મોક્ષ) સંપાદન

કરવામાં આ સ્તોત્રનો વિનિયોગ થાય છે. અભિલષિત ભગવતસ્વરૂપનું પરમભાવથી અનન્ય પ્રેમથી સેવન કરવું એ ધર્મ, હજારો લાખોની સમૃદ્ધિ તે અર્થ નહિ પણ ભગવત્સેવાર્થ સર્વ પદાર્થોનો સંગ્રહ એજ અર્થ. ભગવદર્થે જ સર્વ વસ્તુઓની કામના કરવી, તેમનાં દર્શનમાં આસક્તિ રાખવી, તેમનાં દિવ્ય સૌન્દર્યને નીરખવા અભિરુચિ કરવી એ જ કામ અને પ્રભુને સર્વસમર્પણ કરી, સુખ, દુઃખ, પાપ, પુણ્ય, હર્ષ, વગેરે દ્વંદ્વથી વિરામ પામી લીલામાં પ્રવેશ કરવું એ જ મોક્ષ છે. એ ચારે અલૌકિક પુરુષાર્થ છે. લૌકિકપુરુષાર્થ તો સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. આ સ્તોત્ર ઉપર જણાવેલા બન્ને પુરુષાર્થો સિદ્ધ કરી આપે છે. ભક્તિપ્રિય - ભક્તિ જેમને અત્યંત પ્રિય છે એવા હરિ-સકલ દુઃખના હરનાર પ્રભુએ બીજ છે. મૂલ કારણરૂપ છે. **यो मे भक्तः स मे प्रियः** જે મારો ભક્ત છે તે મને બહુ જ વ્હાલો લાગે છે. એ ગીતા વાક્યથી શુદ્ધ સ્નેહભાવની ભક્તિ આપને બહુ જ વ્હાલી છે. તેથી જ આ સ્તોત્રનો પાઠ કરવાથી સર્વ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે. ત્રણે કાળમાં એક સરખી જ રહેનાર કોઈપણ વખતે જેનો બાધ ન થાય તેવી સત્ય વાણી તેજ શક્તિ છે. એટલે આ સ્તોત્રની વૃથા સ્તુતિરૂપ વાણી નથી પણ સત્ય જ છે.

भक्तोद्धरणयत्नस्तु मंत्रोऽत्र परमो मतः ॥
अवतारितभक्तांशः कीलकं परिकीर्तितम् ॥७॥

ભક્તજનોના ઉદ્ધાર માટે પ્રયાસ તેજ આ સ્તોત્રનો પરમ મંત્ર છે. પોતાના અંશો ભક્તોને માટે જેમણે પ્રકટ કરેલા છે એવા પ્રભુ કીલક રૂપ છે.

આ સ્તોત્રનો મંત્ર વિચાર-ભક્તના ઉદ્ધાર માટેનો પ્રયાસ જ છે. મંત્ર એટલે વિચાર, આ સ્તોત્ર શા વિચારથી પ્રકટ કરવામાં આવ્યું ? તેનું ઉત્તર આપ કથન કરે છે. ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરવા સારુ કોઈપણ પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ એ વિચારથી આ સ્તોત્ર પ્રકટ કરેલ છે, માટે તેવો પ્રયાસ એ જ આ સ્તોત્રનો મંત્ર છે. પોતાના અંશાવતારો ભક્તોના ઉદ્ધારાર્થે જ જે પ્રભુએ પ્રકટ કરેલા છે તે પ્રભુ કીલક - કુંચીરૂપ છે.

अस्त्रं सर्वसमर्थश्च गोविन्दः कवचं मतम् ॥
पुरुषो ध्यानमत्रोक्तं सिद्धि शरणसंस्मृति ॥८॥

સર્વથી સમર્થ એવા પરમાત્મા અસ્ત્ર છે, ગોવિંદ પ્રભુ કવચ છે, આ સ્તોત્રમાં કહેલા પુરુષોત્તમ ધ્યાનરૂપ છે, શરણની સ્મૃતિ રહે તેજ આ સ્તોત્રમાં સિદ્ધિ છે. ૮

આ સ્તોત્રનું અસ્ત્ર-આયુધ કંઈ જેવું તેવું નથી. પરંતુ સર્વ કરતાં વિશેષ સમર્થ બળવાન છે : સાક્ષાત્ સમર્થ પ્રભુને જ આ સ્તોત્રનું અસ્ત્ર-આયુધ-હથીયાર માન્યું છે. એટલે આ સ્તોત્રના પાઠમાં જે જે વિઘ્નો ઉપસ્થિત થાય તેનો નાશ કરવા આયુધની અપેક્ષા રહે છે તો અહિં સર્વસમર્થ પ્રભુ આ સ્તોત્રના શસ્ત્રરૂપ બની પાઠકગણોના અનેક વિઘ્ન શત્રુઓને વિદારણ કરે છે. માટે તેમને આયુધ-શસ્ત્ર એમ કહ્યું છે. ગોવિંદ ઈંદ્રિયોના નિયંતા ભગવાન કવચ-બખતર રૂપ છે. ઈંદ્રિયો રૂપ - શત્રુના વેગથી બચવાને કવચ ધારણ કરવાની જરૂર છે. તો ઈંદ્રિયોના નિયંતા ભગવાન પોતે આ સ્તોત્રના પઠન કરનારને કવચરૂપ બની તેના સર્વ શરીરને ઈંદ્રિયરૂપ શત્રુના વેગથી બચાવે છે. ધ્યાન પુર્ણપુરુષોત્તમ શ્રી ભગવાનનું જ કરવું આ સ્તોત્રનો પાઠ કરવાથી બીજું લૌકિક ફલ સિદ્ધ નહિ થાય. પણ અલૌકિક થશે, અલૌકિક ફળમાં જ લૌકિક ફળ સમાઈ જાય છે. તે અલૌકિક ફળ કયું ? તો તે જણાવે છે કે, નિરંતર પ્રભુના શરણની સ્મૃતિ રહેવી. હું જીવ છું, પ્રભુનો દાસ છું, શ્રીકૃષ્ણના ચરણને શરણ છું, એમ હંમેશા સ્મરણ રહેશે. આવું સ્મરણજ નિરંતર રહ્યા કરે તો ગૃહાસક્તિ દૂર થઈ કૃતાર્થ થઈ જવાય એમાં લેશ પણ સંશય નથી. એવું સ્મરણ સ્થાયી રહેવાને જ શ્રીમહાપ્રભુજીએ નવરત્નમાં આજ્ઞા કરી છે કે :

तस्मात्सर्वात्मना नित्यं श्रीकृष्णः शरणं मम ।
वदद्भिरेव सततं स्थेयमित्येव मे मतिः ॥

માટે સર્વાત્મભાવથી **श्रीकृष्णः शरणं मम** એ અષ્ટાક્ષર મંત્ર નિરંતર બોલતા જ રહેવું એવી મારી બુદ્ધિ છે.

ઉપર પ્રમાણે સ્તોત્રની યોગ્ય ભૂમિકા બાંધીને સ્તોત્રનો પ્રારંભ કરે છે.

શ્રીપુરુષોત્તમનાં જ નામો હોવાથી, પુરુષોત્તમનાં નામનું સૂચક શ્રીકૃષ્ણ નામ પ્રથમ મૂકે છે. કારણ કે સર્વ ભક્તોને ખાસ સેવન કરવા યોગ્ય, સકલ શાસ્ત્રના અર્થરૂપ તેમ સર્વ નામોને પ્રતિપાદન કરનારૂં એવું ફલાત્મક નામ તેજ છે. અને આ ગ્રન્થમાં તે જ પ્રભુની પરમ રમણીય નવી નવી લીલાઓનું સૂચન કરનારાં નામો હોવાથી, આરંભમાં રસાત્મક શ્રીનંદનંદન વૃંદાવનચંદ્ર શ્રીકૃષ્ણ એ સુમંગલ નામનો જ ઉપન્યાસ કરે છે.

॥ अथ प्रथमस्कंधनामानि ॥

श्रीकृष्णः सच्चिदानंदो नित्यलीलाविनोदकृत्
सर्वागमविनोदी च लक्ष्मीशः पुरुषोत्तमः ॥१॥

(૧) श्रीकृष्णः - આ પુરુપોત્તમનું પ્રથમ - મુખ્ય નામ શ્રીકૃષ્ણ છે શ્રીકૃષ્ણશબ્દનો અર્થ ઉપનિષદમાં આ પ્રમાણે જણાવે છે કે :

कृषिर्भूवाचकः शव्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।
तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यमिधीयते ॥

કૃષ્ણ શબ્દમાં બે શબ્દ છે, એક 'કૃપ' અને બીજો 'ણ' કૃષ શબ્દનો અર્થ સત્તા થાય છે. સત્તા એટલે સત્સ્વરૂપ અર્થાત્ ત્રણે કાલમાં અખંડ એકરસ હોય તે, 'ણ' શબ્દનો અર્થ સુખ-આનંદ થાય તે. બન્ને સાથે મેળવતાં અખંડરસ સ્વરૂપ અને આનંદરૂપ - સદાનંદ જે પરબ્રહ્મ - પૂર્ણ પુરુષોત્તમ તે કૃષ્ણ કહેવાય છે. પરંતુ અહિં તો શ્રીકૃષ્ણ શબ્દ છે, એકલો કૃષ્ણ શબ્દ નથી, માટે સદાનંદ એટલું જ નહિ પણ 'શ્રી' શબ્દથી જોડાયેલો હોવાથી ચિત્સ્વરૂપ પણ છે, તેથી સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ પરિપૂર્ણ બ્રહ્મ પુરુપોત્તમ તે શ્રીકૃષ્ણ કહેવાય. શ્રીકૃષ્ણ પોતે રસાત્મક છે. તે રસ પણ શૃંગાર - અલૌકિક શૃંગાર છે, શૃંગારના બે પ્રકાર છે, એક સંયોગશૃંગાર બીજો વિપ્રયોગ શૃંગાર એકલો કૃષ્ણ શબ્દ હોય તો વિપ્રયોગ - વિયોગ શૃંગારરસાત્મક કૃષ્ણ કહેવાય અને શ્રી શબ્દ સાથે હોય તો શ્રીનો અર્થ વ્રજસુંદરી સ્વામિનીજી થતો હોવાથી સંયોગશૃંગાર રસાત્મક શ્રીકૃષ્ણ આ ગૂઢ રહસ્ય અનુભવૈકગમ્ય છે. હવે શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ છે તેમાં પ્રમાણો આપે છે. વિષ્ણુપુરાણના કૃષ્ણાવતાર પ્રસંગમાં કહ્યું છે :

यदोर्वंशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते।
यत्रावतीर्णं विष्ण्वाख्यं परब्रह्म नराकृति ॥

(જેમાં સર્વવ્યાપક પરબ્રહ્મ વિષ્ણુ મનુષ્યરૂપે પ્રકટ થયા છે તે યદુરાજાના વંશને સાંભળવાથી મનુષ્યો સર્વ પાપોથી મુક્ત થઈ જાય તે છે) શ્રીમદ્ભાગવતમાં

પણ **कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्** (કૃષ્ણ એ તો સાક્ષાત્ પોતે પૂર્ણપુરુષોત્તમ ભગવાન જ છે) એ વાક્યોથી શ્રીકૃષ્ણ સાક્ષાત્ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે એ સિદ્ધ થયું. માટે જ શ્રીવૈશ્વાનરાચાર્ય પોતાના સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી ગ્રન્થમાં આજ્ઞા કરે છે કે. **परं ब्रह्म तु कृष्णो हि सच्चिदानंदकं वृहत्** પરબ્રહ્મ તો શ્રીકૃષ્ણ જ છે. કેમકે મનુષ્યથી આરંભી અક્ષરબ્રહ્મ સુધી સર્વ ગણિતાનંદ છે - તેમનો આનંદ ગણી શકાય તેવો છે. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણાનંદ હોવાથી તેમનો આનંદ અગણ્ય છે. તેથી તેમને વેદ, ગીતા આદિ શાસ્ત્રોમાં પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ જ કહ્યાં છે. ઈત્યાદિ કારણોથી સર્વનામોને પ્રતિપાદન કરવાના વાચક તથા પરબ્રહ્મ વાચક આજનામ મુખ્ય છે. **श्रीकृष्णः** આ નામથી આરંભી '**श्रीमद्भागवतागमः**' આ નામ સુધી જે જે નામો છે તે તે નામો ગૂઢલીલારૂપે કહેલાં છે. જેથી પ્રથમસ્કંધમાં સ્ફુટ રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાતા નથી, આ નામો પ્રથમસ્કંધ વિષયનાં શ્રીકૃષ્ણનાં સ્વરૂપને પ્રતિપાદન કરનારાં છે. તેમાંનું આ પ્રથમ નામ તો શ્રીમદ્ભાગવતના મંગલાચરણ રૂપ પ્રથમ શ્લોકના **जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्च** એ વાક્યના ગૂઢાર્થ રૂપ છે.

(૨) **सच्चिदानंदः** - સતચિત આનંદમય સ્વરૂપવાળા.

પ્રથમ નામના અર્થનું સ્પષ્ટીકરણ જ આ નામમાં છે. સત્તા, ચૈતન્ય અને આનંદ જેમનું સ્વરૂપ છે તેવા પ્રભુ, ભગવાનનો દેહ આનંદનો જ, શ્રીમુખ શ્રીહસ્ત ચરણ વગેરે બધું આનંદનું જ, જીવની પેઠે પંચમહાભૂતોને દેહ (પૃથ્વી, અપ, તેજ વાયુ, આકાશમય શરીર) પ્રભુને નથી, જેમ સાકરના પૂતળામાં સાકર સિવાય અન્ય કાંઈ જ નહિ તેમ પ્રભુનાં શ્રી અંગમાં સત્તા, ચૈતન્ય અને આનંદવિના બીજું કાંઈ પણ ન મળે. તેમ ગીતામાં :

सद्भावे साधुभावे च सदित्येत्प्रयुज्यते ।
प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ ! युज्यते ॥

यज्ञे तपसि दाने च स्थिति सदिति चोच्यते ।
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवामिधीयते ॥

(અસ્તિત્વમાં, હોવાપણામાં સત્ શબ્દ જોડાય છે. હે અર્જુન ઉત્તમ કર્મમાં,

યજ્ઞમાં, દાનમાં, તપમાં, સ્થિતિ તેને 'સત્' કહે છે. અને તેવાજ અર્થવાળું કર્મ હોય તેને પણ 'સત્' કહેવામાં આવે છે) તેથી સત્ એટલે સદા વર્તમાન, શુદ્ધ, ચિત્ એટલે ચેતન સ્વપ્રકાશ કરનારૂં જ્ઞાન અને આનંદ એટલે આનંદ સ્વરૂપવાન, જેથી સદા શુદ્ધ બુદ્ધ આનંદમય દિવ્ય દેહધારી પરમાત્મા તે સચ્ચિદાનંદ કહ્યા. અહિં ચિત્ શબ્દવડે સ્વતઃસિદ્ધજ્ઞાનવાન્ એવા પ્રભુ એમ બોધ કરવાથી, બીજું આ નામ **अर्थेष्वभिज्ञः** એ પદના નિગૂઢ અર્થને પ્રકટ કરે છે તથા ભગવત્સંબંધી જ્ઞાન નિરંતર આનંદદાયક છે એમ પણ સૂચન કરે છે.

(૩) **नित्यलीलाविनोदकृत्** (૧) નિરંતર લીલારૂપ વિનોદ કરનાર (૨) નિત્યે લીલાઓના વિનોદને પ્રકટ કરનાર (૩) દરરોજ લીલા સમયે મુરલીનાદથી નિજભક્ત જનોને પોતાને શરણ આવવાની પ્રેરણા કરનાર.

લીલા એટલે રમણ. પુરુષોત્તમ રમણ જ કર્યા છે, તેમનાં રમણ બે પ્રકારનાં છે. ૧. આત્મરમણ, ૨. બર્હિરમણ, પ્રભુ આત્મરમણ કરે છે. ત્યારે આ સર્વ જગતને પોતાનામાં સંકેલી લે છે. માત્ર પોતાનાજ શ્રીઅંગમાંથી અલૌકિક આનંદમય સૃષ્ટિ પ્રકટ કરીને લીલા કરે છે. જ્યારે વેદમાં "**आत्मरतिरात्मक्रीड**" (ભગવાન આત્મ રમણ કરનારા છે) "**एकाकी स न रमते स द्वितीयमैच्छत्**" (તે એકાકી રમતા નથી તે બીજાની ઈચ્છા કરે છે.) એ વૈદિક ઈચ્છાથી બહીરમણ કરે છે, ત્યારે આ સર્વ જગતને પોતાના જ શ્રીઅંગમાંથી પ્રકટ કરે છે, અર્થાત્ પુરુષોત્તમ રમણ-લીલા કર્યા કરે છે. વળી તેમની લીલા પણ નશ્વર નથી, કિંતુ ભક્તોદ્ધારાર્થ કરેલી સર્વ લીલાઓ નિત્ય છે, અત્યારે પણ તે પ્રભુની સકલ લીલાઓ ચાલુ જ છે, માટે તેમનો વિનોદ જ લીલારૂપ છે. આધિદૈવિક વૃંદાવનમાં નિઃસાધન વ્રજભક્તોનો નિરોધ કરવા જે આપે લીલા કરી છે તે પણ નિત્ય હોવાથી હજુ સુધી અધિકારી ભગવદીયો તે લીલાના આનંદનો આસ્વાદ લીધા જ કરે છે. પૂર્ણ સ્વતંત્રતાપૂર્વક પૂર્ણપુરુષોત્તમનો લીલાવિનોદ હોવાથી આ નામ **स्वराट्** એ પદના ગુપ્ત અર્થવાળું છે.

सर्वागमविनोदी - (૧) સર્વ વેદો જેમના નિઃશ્વાસરૂપ છે. (૨) સર્વ વેદો જે વિનોદ કરનાર એટલે જુદા જુદા દેવોની ઉપાસના સારૂ જુદા જુદા ધર્મોનો

ઉપદેશ આપનાર (૩) સર્વ વેદો વડે વિનોદ કરનાર (૪) સર્વ વેદોથી (વિકાળ)ને નોદ (પ્રેરણા) કરનાર, એટલે જ્યાં સુધી જીવન છે ત્યાં સુધી અગ્નિહોત્ર હોમવું ઈત્યાદિક કાળની ગતિને પ્રેરનાર.

શ્રુતિ કહે છે કે **निःश्वसितमस्य वेदाः** (એ પ્રભુના શ્વાસો તે વેદો છે.) એ વાક્યથી વેદો પરમાત્માના વિશ્વાસરૂપ છે એમ કહ્યું. વેદાદિ સચ્છાસ્ત્રો પુરુષોત્તમરૂપ હોવાથી વેદાદિમાં તેમનું જ વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, પ્રભુ તે વેદાદિરૂપેજ તે વડે જ વિનોદ કરે છે. કેમકે વેદના કર્મકાંડમાં ક્રિયાશક્તિથી યુક્ત ભગવાનનું વર્ણન છે. અને ઉત્તર-જ્ઞાનકાંડમાં જ્ઞાનશક્તિભૂષિત પ્રભુનું વર્ણન છે. ગીતામાં :

येप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेऽपि मामेव कौंतेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥

(જે અન્ય ગુણમય દેવોના ભક્તો શ્રદ્ધાથી તે તે દેવોનું પૂજન કરે છે તેઓ અજ્ઞાનપૂર્વક પણ મ્હને જ યજે છે, પૂજે છે) આમ કહેવાથી ઈંદ્ર વરુણ આદિ દેવોનું યજન વેદના પૂર્વકાંડમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. તે ભગવાનને ઉદ્દેશીને જ, કેમકે સર્વરૂપ પોતે ભગવાનજ છે. તેથી તે તે દેવતાઓનું યજન કરનારા તે ભગવાનનું જ યજન કરનારા છે. તથા **वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः** (સર્વ વેદો વડે હું જ જાણવા યોગ્ય છું) એવા ભગવાનના કથનથી પણ વેદોમાં સર્વ વર્ણન પ્રભુના સંબંધમાંજ દર્શાવ્યું છે. સર્વ વેદો શાસ્ત્રો પરમાત્માની લીલાને જ વર્ણવતા હોવાથી પોતે પ્રભુ પણ જેમનો વિનોદ સર્વ શાસ્ત્રોમાં છે એવા થયા. આ નામ વેદપ્રકાશક પ્રભુ છે એમ સિદ્ધ કરે છે માટે, **तेने ब्रह्महदा य आदिकवये** એ બીજા ચરણના પદના ગૂઢ અર્થનું સમર્થન કરે છે.

(૫) **लक्ष्मीशः** - લક્ષ્મીના ઈશ-સ્વામી.

(લક્ષ્મી એટલે સાગરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ કમલા-લક્ષ્મીજી નહિ. પરંતુ દિવ્ય શોભા, દિવ્ય વિભૂતિ, દિવ્ય લાવણ્ય, દિવ્ય સૌન્દર્ય, એવું નામ અહિં લક્ષ્મી છે. લક્ષ્મીના સ્વામી તો અંશાત્મક વિષ્ણુ છે અને શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ તો

"लक्ष्मीसहस्रलीलाभिः सेव्यमानसम्" એ શ્રીમદાચાર્યચરણના વાક્યાનુસાર સહસ્ર લક્ષ્મીથી સેવાયા છે. દિવ્ય શોભાસંપન્ન, દિવ્ય વિભૂતિમય પ્રભુ હોવાથી સર્વને મોહ કરનાર છે. **मुह्यन्ति यत्सूरयः** એ દ્વિતીય ચરણના ભાવને સ્ફૂટ કરે છે.

(૬) **पुरुषोत्तमः** - બ્રહ્માદિ સર્વ પુરૂષોમાં ઉત્તમ.

પૂર્ણ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ છે. પુરુષોત્તમ સર્વોત્તમ છે જેનું મુખ્ય કારણ એ કે, મનુષ્યથી આરંભી બ્રહ્મા વિષ્ણુપર્યંત સર્વજનો જેમની ઉપાસના કરે છે. ગોપાલતાપન્યુપનિષદમાં આખ્યાયિકા છે કે **मुनयो ह वै ब्रह्माणमूचुः कः परमो देवः ?** કોઈવખતે બ્રહ્માના પુત્ર સનકાદિકોએ પોતાના પિતા બ્રહ્માને પૂછ્યું કે પરમ સર્વોત્કૃષ્ટ દેવ કોણ છે ? ત્યારે બ્રહ્માએ તેમને ઉત્તર આપ્યો કે **श्रीकृष्णो वै परमं दैवतम्** શ્રીકૃષ્ણ એ જ પરમ દૈવત છે. સર્વોત્તમોત્તમ છે. શ્રીભાગવતમાં કહ્યું છે કે :

ऋषयो मनवो गावो मनुपुत्रा महौजसः ।
हरेरेव कलाः सर्वे सप्रजापतयस्तथा ॥

ઋષિઓ, મનુઓ, દેવતાઓ, પ્રજાપતિઓ સહિત મહાપરાક્રમી મનુના પુત્રો, એ સઘળા શ્રીહરિનીજ કલાઓ છે, તેમનાજ અંશાવતારો છે, ગીતામાં પણ પ્રભુ શ્રીમુખે આજ્ઞા કરે છે કે :

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रय आविश्य बिभमर्त्यव्यय ईश्वर॥

(ઉત્તમ પુરુષ-પુરુષોત્તમ તો અન્ય છે કે જેને પરમાત્મા કહી વ્યવહાર કરાય છે, અવિનાશી સર્વ જગતને નિયમમાં રાખનાર જે પ્રભુ ત્રણે લોકમાં પ્રવેશી અખિલ વિશ્વનું ભરણપોષણ કરે છે) તેમ

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोतमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥

(હું ક્ષરથી પર છું અને અક્ષરથી પણ ઉત્તમ છું માટે જ લોકમાં અને વેદમાં

હું પુરુષોત્તમ એ નામથી પ્રસિદ્ધ - પ્રખ્યાત છું.) ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિના વાક્યોથી પ્રભુનું પુરુષોત્તમપણું સર્વત્ર મશહુર છે. તે પોતાની સત્તા વડે જ ત્રિગુણાત્મક સાત્વ રજ અને તેમના કાર્યરૂપ ત્રણ સર્ગો નિર્મે છે, બીજા તેમ કરવા અસમર્થ છે, માટે આ નામ **'तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा धाम्ना स्वेन'** એ ત્રીજા અને ચોથા ચરણના પદોના ગર્ભિત આશયને જણાવે છે.

आदिकालः सर्वकालः कालात्मा माययावृतः ।
भक्तोद्धारप्रयत्नात्मा जगत्कर्ता जगन्मयः ॥१०॥

(૭) **आदिकालः** (૧) સર્વમાં આદિ-પ્રથમ એવા જે કાળ પુરુષ. (૨) ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ પદાર્થોમાં જેમનો કાળ સર્વથી પ્રથમ છે. સૃષ્ટિના આરંભમાં પ્રથમ જેમણે કાળ પ્રકટ કર્યા છે એવા.

ભગવાન કાલરૂપ છે, પુરુષોત્તમની ભ્રુકુટિમાંથી કાલનું પ્રાકટ્ય થયું, માટે કાલ પણ ભગવદ્રૂપજ કહેવાય, શ્રુતિ જણાવે છે કે - **सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषा दधिकला मुहूर्त्ताः काष्ठाश्चाहोरात्र्यश्च सर्वशः** સર્વે ક્ષણ, કલા ઘટી, પળ, મુહૂર્ત, દિવસ, રાત્રિ, વગેરે કાળનું પરિણામ દર્શાવનારા સર્વ પદાર્થો કાળપુરુષથી ઉત્પન્ન થયા છે પ્રભુ પોતે ગીતામાં શ્રીમુખથી ઉપદેશે છે કે :

यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे ।
यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये ॥

આદિયુગના આરંભમાં જેમનાથી સર્વજનો ઉત્પન્ન થાય છે. ફરી યુગના ક્ષય સમયે સકળ લોક જેમાં પ્રલય પામે છે. તે કાલ પુરૂષ એજ સર્વથી આદિકાલ ભગવાન્ છે, વેદ કહે છે કે, **भीषा स्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः** આ પરમાત્માના ભયથીજ વાયુ વાય છે, અને સૂર્ય પણ તેમના ભયથી જ ઉદય પામે છે-ઉગે છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ કાળરૂપ ભયને ઉત્પન્ન કરનારૂં હોવાથી ભય પણ એક અંશે પ્રભુની પ્રાપ્તિ કરવામાં ભક્તિ પેઠે કારણરૂપ છે કેમકે ''**भयात्कंसः**'' ભયથી કંસ જેવાને પણ પ્રભુના પદની પ્રાપ્તિ થઈ છે, એમ શ્રીમદભાગવતમાં સ્પષ્ટ જણાવેલું છે. માટે જ પ્રભુને કાળરૂપે વર્ણવ્યા છે. આદિકાલ પરમેશ્વર છે તેમનો

લય થતો નથીં. તેથીજ આ નામ **सदा निरस्तकुहकम्** એ ચોથા ચરણના એક પદનું તાત્પર્ય છે.

(૮) **सर्वकालः** ૧ સર્વ આદિ મધ્ય અને અંતરૂપકાળ તે સર્વકાળ, ૨ સર્વને પ્રેરણા કરનાર, ૩ **सर्व कं सुखं आसमंताल्लाति** - સર્વ દિશામાંથી સર્વ સુખને ગ્રહણ કરનાર.

પ્રભુ સર્વના કાળરૂપ છે. આદિ મધ્ય અને અંત થવો તે પણ કાળરૂપ પરમાત્માથીજ, તેજ બધાને પ્રેરણા કરે છે. તેજ બધાનો પ્રલય કરે છે. જેમ કરોળીઓ પોતાની જ લાળથી જાળું બનાવે છે અને પાછો પોતે જ તેને ખેંચી લે છે. તેમજ ભગવાન પણ પોતાના શ્રી અંગમાંથી જ આખા જગતને ઉત્પન્ન કરી પોતેજ સર્વનો સંહાર કરીને પોતાના અંગમાં સમાવી લે છે. માટે સર્વના કાળ પણ તેજ પ્રભુ છે. ગીતામાં ભગવાને શ્રીમુખથી જણાવ્યું છે કે, **अहमादिश्च मध्यश्च भूतानामन्त एव च** (હું સર્વ લોકનો આદિ મધ્ય અને અંત કાળ છું) **कलयति जगदेष कालोऽनंतः** (આ અનંત - કાલપરમાત્મા સર્વ જગત્ને પ્રેરણા કરનાર છે.) ઇત્યાદિ વાક્યોથી પણ સર્વકાળપણું પ્રભુનું જ સિદ્ધ થાય છે. સર્વશબ્દથી ત્રણે કાળમાં અબાધિત અર્થાત્ સત્ય સ્વરૂપ કાલભગવાન છે માટે **सत्यं परंधीमहि** એ ચતુર્થ ચરણના અંતિમપદના ગુપ્તભાવને અનુસરે છે.

(૯) **कालात्माः** (૧) કાળરૂપ જેનો આત્મા-સ્વરૂપ છે. (૨) કાલ-રૂદ્ર તે છે આત્મા-અહંકાર જેમને (૩) કાલમાં-ધર્મનો નાશ થાય તે સમયમાં જેમનો આત્મા-અવતાર થાય છે.

પ્રભુનું સ્વરૂપ કાલરૂપે પણ જોવામાં આવે છે, આપ પોતાના ઉપર દ્વેષભાવ રાખનારાઓને કાલરૂપે દર્શન આપે છે. જેમકે ''**मृत्युर्भोजपतेः**'' ભગવાનનાં દર્શન ભોજપતિ-કંસરાજાને રંગમંડપમાં કાળરૂપેજ થયાં હતાં એમ સ્પષ્ટ શ્રીમદ્ભાગવતમાં દર્શાવ્યું છે. તેમ ગીતાના વિભૂતિયોગમાં ભગવાન શ્રીમુખથી ઉપદેશે છે કે **कालः कलयतामहम्, कालोऽस्मिलोकक्षयकृत्प्रवृद्धः** કાળને ગણનારાઓમાં હું કાલરૂપ છું, લોકોને ક્ષય કરનાર અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલો કાલ હું છું, અને કોઈપણ દિવસ નહિ ક્ષય પામતો કાલ હું છું, ઇંત્યાદિ વચનો વડે કાલસ્વરૂપ પોતે છે.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

(જ્યારે જ્યારે ધર્મનો નાશ થાય છે. ત્યારે ત્યારે ધર્મનું સ્થાપન કરવા મારા આત્માને ઉત્પન્ન કરૂં છું, અવતાર ધારણ કરૂં છું.) અધર્મની વૃદ્ધિ કરનારા દુષ્ટોને તો કાળરૂપે જ પ્રભુ છે. હિરણ્યાક્ષ, હિરણ્યકશિપુ આદિ દુષ્ટ દૈત્યોનો કાળ કરવા હરિએ પોતે કાલાત્મા રૂપ થઈ અંશાવતારો ગ્રહણ કરી તેમનો કાલ આણ્યો છે, અને સત્ય ધર્મનું સ્થાપન કર્યું છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે. તેથી એ પુરુષોત્તમ શ્રી કૃષ્ણને કાલાત્મા કહ્યા. આ નામ ધર્મસંસ્થાપનાના હેતુને સૂચવનારૂં હોવાથી **धर्मः प्रोज्झितकैतवोत्र परमः** એ બીજા શ્લોકના પ્રથમ ચરણના ગૂઢ ભાવનું સ્ફુરણ છે.

(૧૦) **माययावृतः** (૧) માયાથી વીંટાયેલા (૨) માયા-લક્ષ્મી-સૌંદર્ય શોભા વગેરે રૂપ, લક્ષ્મીથી સેવ્ય સમજી સ્વીકાર કરાયેલા - વરાયેલા, (૩) માયા વડે નહિ સ્પર્શ પામતા.

માયા - અવિદ્યાથી પરમાત્માને વીંટાયેલા કહ્યા તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે, અક્ષરથી પર પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવામાં માયા જ અંતરાય રૂપ થાય છે. જ્યાં સુધી માયાનો પરાભવ કર્યો નથી. ત્યાં સુધી ભગવત્સ્વરૂપનો લાભ થઈ શકે જ નહિ. માટે માયાથી વીંટાયેલા છે એમ કહ્યું. માયા એટલે માયાવાદીઓની પેઠે અનાદિ અજ્ઞાન હોઈ નિરાકાર નિધર્મક બ્રહ્મને વશીભૂત કરનારી એમ માનવાનું નથી, પરંતુ એક રૂપમાંથી સર્વ સ્વરૂપ થવાની પ્રભુમાં જે એક અસાધારણ અન્ય કોઈમાં ન રહેનારી મહાબલવતી શક્તિ તે જ માયા. એ માયા ભગવાનથી ભિન્ન નથી પણ ભગવદ્રૂપજ છે. પૂર્ણ પુરુષોત્તમના દિવ્ય સ્વરૂપમાં માયા વનમાલા તરીકે વિરાજમાન થઈ આસુરી જીવોને મહામોહ ઉત્પન્ન કરે છે અને જે વિમલ સરલભાવથી તેજ પ્રભુના ચરણ શરણ જાય છે તેને તે મહામોહ ઉપજાવનારી છતાં કાંઈ પણ કરી શકતી નથી. એ જ આજ્ઞા ગીતામાં શ્રીમુખે ભગવાન કહે છે : **मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरंति** જે મ્હારે શરણે આવે છે તે જ તે માયાને તરી જાય છે. માયા મોહ કરનારી હોવાથી કેટલાક અસુરોને પૂર્ણ નિર્ગુણ બ્રહ્મ

શ્રીનાથજીના સ્વરૂપમાં અન્યથા કલ્પના થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ? ગિરિરાજધારી વ્રજવિહારી શ્રીકૃષ્ણના શ્રીઅંગમાં કંઠથી પાદપર્યંત લંબાયમાન સર્પાકારે વિરાજતી વનમાલારૂપ મહામાયાથી આસુરી જીવોને મહામોહ થાય એ સંભવિત જ છે. કંટકયુક્ત સુગંધિરુમાન દિવ્ય ગુલાબતરના પુંજને જોઈ પાપી મર્કટો દૂર નાસે જ પરંતુ તેથી કાંઈ અલૌકિક મધુર મકરંદ રસના ભોગી મધુકરોને બ્હીવાનું છે જ નહિ. મત્સર હિત એવા સત્પુરુષોનોજ આમાં અધિકાર હોવાથી આ નામ **निर्भत्सराणां सताम्** એ દ્વિતીયપદનો ગુપ્ત આશય છે એમ સમજવું.

(૧૧) **भक्तोद्धारप्रयत्नात्मा:** (૧) ભક્તોના આધિભૌતિક આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક એવાં ત્રિવિધતાપને દૂર કરવાના પ્રયત્નમાં જેમનો આત્મા-અંતઃકરણ છે. (૨) ભક્તોને ઉદ્ધાર પામવા અલૌકિક ભગવલ્લીલામાં પ્રવેશ કરવાના સાધનરૂપ એવા પુરુષોત્તમ.

ભક્તજનોના સાંસારિક ત્રિવિધ તાપોને દૂર કરી ઉદ્ધાર કરનાર તો કેવળ પ્રભુ જ છે, આપ એટલા માટે જ વારંવાર પ્રકટ થઈ ભૂતળ પર બિરાજે છે. કોઈપણ પ્રકારનાં સાધનોથી હીન દીન ભગવદીયોનો ઉદ્ધાર એ જ આપના પ્રાકટ્યનો મુખ્ય હેતુ છે. કેમકે એવા ભગવજ્જનોનો તો આપનાં ચરણસિવાય બીજું કાંઈપણ શરણ છે જ નહિ. એટલે પ્રભુ સિવાય તેમનો કોણ ઉદ્ધાર કરી શકે ? માટે દયાનિધિ પોતે તેવા ભક્તો ઉપર અનુગ્રહ કરવા પ્રકટ થઈ તેમને શરણ લે છે. તેમના અનંતકાલના વિયોગજનિત તાપોને દૂર કરે છે. આપના પ્રાકટ્યનો હેતુ ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરવા સિવાય બીજો છે જ નહિ. જેથી ભક્તોએ એ જ જાણવા યોગ્ય, એ જ આરાધન કરવા યોગ્ય છે. આ નામ **'वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु'** એ દ્વિ. શ્લો. બીજા ચરણના પૂર્વ પદનો ગુપ્ત હેતુ ઘટાવે છે.

(૧૨) **जगत्कर्ता:** સ્થાવર જંગમરૂપ જગતના કર્તા રચનાર - પ્રભુએ પોતાના શ્રી અંગમાંથી જ જગતને પ્રકટ કર્યું છે જેમ ઘટમાં કુંભારનું પ્રત્યક્ષ કર્તાપણું છે તેમ. પરંતુ ફેર એટલો જ કે કુંભાર બીજા માટી ચક્ર આદિ અનેક પદાર્થોનો આશ્રય લઈને ઘટ કરે છે; અને પ્રભુ સ્વાશ્રયથી જ જગત રચે છે. ઈશ્વર સિવાય બીજો કોઈ પદાર્થ જ અસ્તિત્વમાં ન હોવાથી, ભગવાન પોતે જ જગદરૂપ થાય

છે. જેમ માટીમાંથી અનેક વાસણો નીપજે છે. અને તે સર્વમાં માટી પોતાના મૂળરૂપમાં જ ભાસે છે, જેમ સોનાના સેંકડો આભૂષણોમાં સોનું નજરે તરી આવે છે. તેમ આ અખિલજગત્ ભગવત્સ્વરૂપ હોવાથી જ્ઞાનીઓને જગતમાંના અનેક પદાર્થોમાં ભગવાન જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, અર્થાત્ સર્વમાં ભગવાનનાં જ દર્શન થાય છે **स वै सर्वमिदं जगत्** (આ સર્વ દૃશ્ય જગત્ પરમાત્મા જ છે) **सर्वं खल्विदं ब्रह्म** (આ સર્વ સ્થાવર જંગમાત્મક કેવળ બ્રહ્મજ છે.) **जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात्** (આ જગત્‌ની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લય પ્રભુથી જ થાય. **ऋषयः पितरो देवा महाभुतानि धातवः । जंगमाजंगमश्चेदं जगन्नारायणोद्भवम् ॥** ઋષિઓ પિતૃઓ દેવો, [1]મહાભૂતો ધાતુઓ વગેરે સ્થાવર જંગમ આ જગત્ નારાયણથી પ્રકટ થયું છે. **अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते** હું સર્વ ઉત્પન્ન કરનાર છું. મારાથી સર્વ નભી રહ્યું છે. ઈત્યાદિ શ્રુતિ, બ્રહ્મસૂત્ર, સ્મૃતિ, ગીતા, વગેરે વાક્યોથી સ્થાવર જંગમાત્મક અખિલ જગત પરબ્રહ્મ પુરુપોત્તમથી જ પ્રકટ થયું છે, એમ સિદ્ધ થાય છે, માટે જગત્કર્તા પ્રભુને કહ્યા. આ નામ કર્તૃત્વ પ્રતિપાદક હોવાથી નિજ ભક્તોની સર્વ ઈચ્છાને પૂર્ણ કરનાર છે, કલ્યાણ કરનાર છે, એવો પણ આશય જણાય છે તેથી આ નામ "**शिवदम्**" દ્વિ. શ્લોક બીજા ચરણના ઉત્તમ પદનો ગૂઢ ભાવ છે.

(૧૩) **जगन्मयः** જગદરૂપ પ્રભુ.

ઉપરના નામમાં આપ જગતના કરનાર-રચનાર છે એમ જણાવ્યું હતું, તેથી વખતે શંકા થાય કે કુંભાર માટીથી જાતજાતનાં પાત્રો બનાવે છે તેમ ભગવાન પણ માયાથી જ આ જગત્ બનાવતા હશે ? એવી શંકાનો લેશ અવકાશ ન મળવા સારૂંજ આ નામ યોજ્યું છે. જગતને રચ્યું નથી, પણ પોતે જ જગદરૂપ બન્યા છે. **पुरुष एवेद सर्वयद्भूतं यच्चभाव्यम्** (ભૂત અને ભાવી આ સર્વ વિશ્વ તે પરમાત્મા જ છે.) (**मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति** (મારા સિવાય બીજી કાંઈ પણ પર વસ્તુ નથી) **ज्योतीषि विष्णुर्भुवनानि विष्णुः** તારાઓ, ભુવનો, વનો, પર્વતો દિશાઓ નદીઓ, સાગરો, એ સર્વમાં વ્યાપી રહેલા વિષ્ણુ જ છે; તેમના વિનાની કાંઈ પણ વસ્તુ નથી. ઈત્યાદિ શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ગીતા પુરાણનાં વાક્યો વડે સર્વરૂપ પ્રભુ જ છે. **हरिरेव जगज्जगदेव हरि** હરિ એ જ જગત છે, જગત

એ જ હરિ સ્વરૂપ છે. જગતને માયિક માનવું એ આસુર ભાવ છે. ગીતામાં શ્રીમુખે પ્રભુ આજ્ઞા કરે છે. **असत्यमप्रतिष्ठं जगदाहुरनीश्वरम्** જગતને જૂઠું સ્થિતિ વિનાનું ઈશ્વરથી રહિત માને છે. તે આસુરી જીવો ગણાય છે. માટે બ્રહ્મવાદને માન્ય કરનારાઓએ જગતને બ્રહ્મરૂપ માની સત્ય જ માનવું એ જ શાસ્ત્રસંમ્મત છે. આ પ્રાચીન વૈદિક શુદ્ધ બ્રહ્મવાદને આધારે ભગવાનને જગતસ્વરૂપ કહ્યા. પ્રભુ જગતસ્વરૂપ હોવાથી નિજ ભક્તોને જેવા જેવા ભગવત્સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા થાય તેવા તેવા સ્વરૂપો સર્વ ઠેકાણે સુલભ રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. અને તેમના ત્રિવિધ તાપો દૂર થઈ જાય છે. માટેજ આ નામ **तापत्रयोन्मूलनम्** એ દ્વિ. શ્લો. બીજા ચરણના અંતિમ પદના આશયને સ્ફુટ કરે છે.

नामलीलापरो विष्णुः व्यासात्मा शुकमोक्षदः ।
व्यापिवैकुंठदाता च श्रीमद्भागवतागमः ॥११॥

(૧૪) **नामलीलापरः** (૧) નામને પ્રવર્તાવનારી લીલાઓમાં મચેલા, (૨) નામ અને લીલાઓ જેમની ઘણીજ શ્રેષ્ઠ છે. (૩) નામ અને લીલાવડે જે પૂર્ણ છે. (૪) નામ અને લીલાઓને પ્રવર્તાવનાર.

પ્રભુ નિરંતર લીલા કર્યા કરે છે. એટલે તેમની વિવિધ નૌતમ લીલાઓ થયા જ કરે છે. આ જગતના સર્વ વ્યવહારો પ્રભુની લીલાઓ થવાથી જ ચાલી રહ્યા છે, અને તે લીલાઓજ પ્રભુના નામોને પ્રવર્તાવી રહી છે. વેદમાં, શાસ્ત્રમાં, પુરાણોમાં જે જે ભિન્ન ભિન્ન સર્ગ, વિસર્ગ, સ્થિતિ, મન્વંતર, મુક્તિ, આશ્રય, વિગેરે જોવામાં આવે છે. તે સર્વ પુરુપોત્તમની લીલા જ છે. ચરિત્રો જ છે, તેમની લીલાઓના વિવિધ પ્રકારો હોવાથી તેમના નામોમાં પણ વિવિધપણું છે. ભગવાનનાં નામો તથા લીલાઓ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. તેથી મોટા મોટા મહાત્માઓ પણ વિસ્મય પામી તેમનાં નામોનું તથા લીલાઓનું સ્મરણ, શ્રવણ, મનન, કીર્તન, કર્યા જ કરે છે. ભગવાનનાં નામોનું માહાત્મ્ય પુરાણોમાં ઉત્તમ રીતે વર્ણવ્યું છે. બૃહન્નારદીય પુરાણ કહે છે કે :

હરિ પરમાત્માના નામથી, નામથી જ મ્હારૂ જીવન છે, તે સિવાય અર્થાત્ પ્રભુના નામ સિવાય આ કલિયુગમાં બીજી કોઈ ગતિ નથી તે નથી જ.

પદ્મપુરાણમાં -

सर्वधर्मोज्झिता विष्णो र्नाममात्रैकजल्पकाः ।
सुखेन यां गतिं यांति न तां सर्वेऽपि धार्मिकाः॥

(સર્વ ધર્મથી વર્જીત થયેલા પણ કેવળ ભગવન્નામોનું જ સ્મરણ કરનારા ભક્તો ધાર્મિક પુરુષો જે ગતિ પ્રાપ્ત કરતા નથી તેવી ઉત્તમ ગતિને પામે છે) વગેરે વાક્યો પ્રભુના નામસ્મરણનો પ્રભાવ સૂચવનારાં છે, વળી એક સ્થાનમાં તો એટલે સુધી પણ કહ્યું છે કે -

नाम्नोस्ति यावती शक्तिः पापनिर्दहने हरेः ।
तावत्कर्तुं न शक्तोऽतिपातकं पातकी नरः ॥

(પાપને નાશ કરવાની શક્તિ જેટલી પ્રભુના નામમાં રહેલી છે તેટલુ પાપ કરવાને. પાપી પુરુષ શક્તિમાન બની જ શકતો નથી) એટલે પ્રભુના નામસ્મરણનો એટલો બધો મહિમા છે કે, એમનું નામ લેવાથી કોટિ જન્મનાં પાપો બળી ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે. એ જ ખરૂં પ્રાયશ્ચિત છે, પછી નામસ્મરણ કરવાને લીધે પાપમાં વૃત્તિ જ જતી નથી, તેથી તેમનાં સન્મુખ પાપો-અપરાધો ઉભા રહી શકતા નથી. તે પાપોથી નિર્લિપ્ત જ રહે છે. પ્રભુની લીલા-ચરિત્રો તેને પણ જાણવાથી મનન કરવાથી મનુષ્યની ઉત્તમ ગતિ જ થાય છે. એટલે કે ભગવાનના ચરિત્રોને શ્રવણ કરી તેનું ચિંતન કરનાર શ્રદ્ધાવાન બને છે. શ્રદ્ધાળુ થયા પછી ભગવદ્જ્ઞાનમાં નિપુણતા પ્રાપ્ત કરે તેમ થવાથી પ્રભુ ઉપર ભાવ પ્રગટ થાય ત્યાર પછી આગળ જતાં ભક્તિયુક્ત બની પરમપદ પ્રાપ્ત કરે છે અર્થાત્ ભગવલ્લીલામાં પ્રવેશ કરે છે. માટે શ્રુતિ ઉપદેશે છે કે : **विष्णोर्नूकं वीर्याणि प्रावोचं कर्म्माणि पश्यत** (તમે મેં કહ્યા તે વિષ્ણુ વ્યાપક પ્રભુના કર્મોને - ચરિત્રોને જુઓ - જાણો.) ગીતામાં શ્રીમુખથી અનુજ્ઞા કરે છે કે ? -

जन्म कर्मच मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥

(હે અર્જુન ! મ્હારાં દિવ્ય જન્મ કર્મને-ચરિત્રને જે પુરુષ તત્ત્વથી જાણે છે,

તે આ દેહનો ત્યાગ કરી પુનઃજન્મ પ્રાપ્ત કરતો નથી અને મ્હને જ પ્રાપ્ત કરે છે.) ઈત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિ પુરાણાદિના વાક્યોથી ભગવાનની નામલીલાઓનું શ્રેષ્ઠપણું જણાવ્યું. શ્રીમદ્ભાગવતસંહિતા પણ તેજ ભગવાનની નામલીલાઓને પ્રતિપાદન કરે છે. આ નામ પણ પ્રભુની નામ લીલાઓનું પ્રતિપાદન કરનાર હોવાથી **श्रीमद्भागवते महामुनिकृते किंवा परैः** એ દ્વિ. શ્લો. તૃતીય ચરણના પદના ગૂઢ તાત્પર્યનું સ્ફુરણ કરે છે.

(૧૫) **विष्णुः** વિશ્વમાં વ્યાપક

વિષ્ણુ એટલે સત્ત્વગુણાધિષ્ઠાતા શેષશાયી વિષ્ણુ નહિ પણ અખિલ વિશ્વમાં વ્યાપક પરબ્રહ્મ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર એ જ વિષ્ણુ; જે જગતથી અભિન્ન (જુદા નહિ તેવા) છે. જેમ આકાશ સર્વમાં [1]પટતંતુવત્ વ્યાપ્ત છે. તેમ પ્રભુ પણ સર્વ વિશ્વમાં વ્યાપીને રહેલા છે. જેમ સર્પ પોતાની ઈચ્છાથી કુંડાળારૂપ બની જાય છે, તેમ પરમાત્મા પોતે નિજેચ્છાથી જગદ્રૂપ થાય છે, તેથી જ પ્રભુ અને જગતમાં પટતંતુવત્ ઓતપ્રોત સંબંધ જણાવ્યો છે. પ્રભુના વ્યાપકપણા માટે શ્રુતિ જણાવે છે કે : **अन्तर्वहिश्च यत्सर्व व्याप्य स्थितः** (અન્તર અને બહાર જે સર્વ પ્રકાશમાન્ જોવામાં આવે છે તે સર્વમાં વિષ્ણુ જ વ્યાપીને રહેલા છે) "**विशप्रवेशने**" એ ધાતુ ઉપરથી સર્વ વિશ્વમાં જેમ મણકાઓમાં દોરો પ્રવેશ કરે છે તેમ પ્રભુ પ્રવેશ કરનાર છે, જેથી તેમને વેદમાં અને પુરાણોમાં વિષ્ણુ કહ્યા. વિષ્ણુ પુ. તથા વરાહપુરાણમાં -

यस्मात्सर्वमिदं विश्वं तस्य शक्त्या महात्मनः ।
तस्मादेवोच्यते विष्णुर्विश धातोः प्रवेशनात् ॥

विशप्रवेशने धातोस्ततो नु प्रत्ययादनु ।
विष्णुर्यः सर्ववेदेषुः परमात्मा सनातनः ॥

---

૧ લૂંગડામાં જેમ તાંતણાઓ વીંટાયા છે તેમ, અર્થાત તાંતણા વિના લૂગડું ન સંભવે તેમ, ભગવાન્ સિવાય જગતનો પણ અસંભવ છે. માટે પ્રભુ જ વિશ્વરૂપે થયેલા છે, તાંતણા જ લુગડાંરૂપે થયા છે.

આ પુરાણવચનો પણ **विश्** ધાતુને નુ પ્રત્યય લગાડવાથી વિષ્ણુશબ્દ બને છે, એટલે પોતાની શક્તિ વડે સર્વ વિશ્વમાં પ્રવેશ કરનાર, જેમને સર્વ વેદોમાં સનાતન - સદાવર્તમાન ભગવાન કહ્યા છે તે જ વિષ્ણુ છે. એમ જણાવે છે. વ્યાપક વસ્તુનો સર્વ સ્થળે લાભ થાય છે, તેથી નિજભક્તોને તેમની પ્રાપ્તિ થવી સર્વત્ર સુલભ છે. માટે આ નામ **ईश्वरः सद्यो हृद्यवरुध्यतेत्र कृतिभि शुश्रूपुभिस्तत्क्षणात्** એ દ્વિ. શ્લો. ત્રીજા ચરણના અંતિમપદ તથા ચોથા ચરણના ગૂઢ આશયને સ્ફુટ દર્શાવે છે.

(૧૬) **व्यासात्माः** (૧) પરાશરપુત્ર કૃષ્ણદ્વૈપાયનવ્યાસ જેમનો આત્મા છે - અવતાર છે, એવા પુરુષોત્તમ (૨) વ્યાસ એટલે વેદરૂપ વૃક્ષનો વિસ્તાર તેનો આત્મા એટલે સારરૂપ ફળ.

આ ભારત વર્ષમાં ૨૮ વ્યાસો થઈ ગયા છે તે સર્વમાં કૃષ્ણ દ્વૈપાયનજ મુખ્ય મનાય છે. કારણ કે વેદના વિભાગો કરવા તથા મહાભારત આખ્યાન પ્રકટ કરવા પ્રભુએ જ કાર્યાવેશ ગ્રહણ કરેલો છે. તે અંશાવતારી વ્યાસ ભગવાન્ કાર્ય સમયે તો સાક્ષાત્ ઈશ્વર જ છે. માટે અહિં વ્યાસાત્મા - વ્યાસસ્વરૂપ પુરુષોત્તમ એમ કહ્યું છે. વળી પુરાણમાં જણાવે છે કે :

कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् ।
को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत् ॥

(કૃષ્ણદ્વૈપાયનવ્યાસને નારાયણ પ્રભુ છે એમ જાણો કેમ કે કમલનયન શ્રીકૃષ્ણ સિવાય કોણ મહાભારતનો કર્તા બની શકે ?) મહાભારત જેવો મહાન ગ્રન્થ રચવો એ કાંઈ સાધારણ કામ નથી માટે તેવું કાર્ય કરવાને કોઈ ઈશ્વરાંશની જરૂર છે, એમ જાણીને જ પ્રભુ વેદોના વિભાગ કરવાને તથા મહાભારત શ્રીમદ્ભાગવતાદિ ગ્રન્થોને નિર્માણ કરવાને જ શ્રીવ્યાસરૂપે ભૂતળ ઉપર પ્રકટ થયા છે. ફલાત્મક શ્રીમદ્ભાગવતને પ્રકટ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસ હોવાથી આ નામ **निगमकल्पतरोर्गलितं फलम्** એ તૃ. શ્લો. પ્રથમ ચરણનો ગૂઢ ભાવાર્થ સૂચવે છે.

(૧૭) **शुकमोक्षदः** શુકદેવજીને મોક્ષ આપનાર

શુકદેવજીને મોક્ષ - માયાના બંધનથી મુક્ત કરનાર પોતે શ્રીભગવાન જ છે. કારણ કે શ્રીશુકદેવજી માયામાં લીન થવાના ભયથી, જન્મ થતી વખતે માતાના ઉદરમાંથી બહાર નીકળવાને ઈચ્છા નહોતા કરતા, પરંતુ જ્યારે પોતાના પિતા વ્યાસજીનો બહુજ દુરાગ્રહ જોયો, ત્યારે નહિ છૂટકે માયાનો બંધ છૂટવા સારૂં પ્રભુની પ્રાર્થના કરી પોતે પ્રકટ થયા. તેમની પ્રાર્થનાને ધ્યાનમાં લઈ પ્રભુએ જન્મથી જ તેમને માયાનો બંધ ન થાય એમ કૃપા કરી, એટલે શુકદેવજી બાલ્યાવસ્થાથી જ ભગવદીય બન્યા. તેમને સર્વમાં ભગવદભાવ છે. સ્ત્રી અથવા પુરુપ એમ પણ જેમના હૃદયમાં ભેદ ઉત્પન્ન થયો નથી. આ પ્રમાણે શુદ્ધ અદ્વૈતભાવમાં તલ્લીન તેમ ભગવદાસક્ત હોવાથી તે ભગવદ્રુપ છે, મુક્ત દશામાં છે. ભગવલ્લીલાઓને પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણ કરનાર - જોનાર છે. તેથી જ **शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम्** શ્રીશુકદેવજીના મુખથી દ્રવેલું અમૃત તે રૂપજ શ્રીમદ્ભાગવત છે એમ જણાવ્યું એ જ ત્રીજા શ્લોકના દ્વિતીય ચરણના ગુપ્ત હેતુને જણાવનાર આ નામ છે.

(૧૮) **व्यापिवैकुंठदाता च:** વ્યાપિવૈકુંઠને આપનાર.

પોતાના પરમ ભક્તોને વ્યાપક - જ્ઞાનઘન બ્રહ્મમય અર્થાત્ જ્યાં ગયાથી પુનઃ જન્મ મરણ થતાં જ નથી, સંસારની માયા બાધ કરતી જ નથી અને જ્યાં પ્રભુસન્નિધાન જ છે તેવા નિજધામને આપનાર શ્રીપુરુપોત્તમે નિવાસ કરેલા સ્થાનને-વૈકુંઠ લોકને જ્ઞાનઘનપણું છે. એમ અથર્વોપનિષદમાં દર્શાવ્યું છે કે : **वैकुंठभवनयोगं गमिष्यति तदिदं परं पुष्डरीकविज्ञानधनमिति** (જે કોઈ વૈકુંઠભવનના યોગને પ્રાપ્ત કરશે એટલે તેને પામશે. તે એ જ કમળકોશરૂપ આ વિશ્વમાં અધિકમાં અધિક ઉત્તમજ્ઞાન છે, (અર્થાત્ જે ધામને મેળવતાં બીજું કાંઈ પણ જાણવાનું બાકી રહેતું નથી.) શ્રીભગવાને ગીતામાં શ્રી મુખથી ઉપદેશ કર્યો છે કે :-

न तद् भासयेत सूर्यो न शाङ्काशे न पावकः।
यज्ज्ञात्वा न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥

(જેને સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ પ્રકાશ કરી શકતા નથી તથા જ્યાં જઈને પાછું આવવું પડતું નથી. એટલે કે પુનર્જન્મ ધારણ કરવો પડતો નથી. તે મ્હારૂં ધામ છે.) તે ધામ પ્રભુ પોતાના એકાંત ભક્તોને જ આપે છે, બીજાને તે આનંદમય ધામની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આ નામને છેડે જે **च** શબ્દ મૂકેલો છે તે ઉપરથી એમ સમજવાનું છે કે, વ્યાપિવૈકુંઠને આપનાર એવા પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ, આ દરેક નામો **श्रीकृष्णः** એ મુખ્ય નામનાં વિશેષણ જાણવાં, પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓનો જ વિસ્તાર આ સહસ્ત્ર નામ વડે કરવામાં આવે છે માટે. આ નામ વૈકુંઠપ્રાપ્તિરૂપ આનંદ રસના સ્વાદનો પ્રકાશ કરનાર હોવાથી **''पिवत भागवतं रसम्''** એ તૃ. શ્લો, ત્રીજા ચરણના પૂર્વ પદનો ગૂઢાર્થ પ્રકટ કરે છે.

(૧૯) **श्रीमद्भागवतागमः** (૧) શોભાયુક્ત જેમનું ભાગવત શાસ્ત્ર છે એવા, (૨) શ્રીમદભાગવતનો સર્વ રીતે બોધ આપનાર (૩) શ્રીમદ્‌ભાગવતસંહિતાની જેમનાથી ઉત્પત્તિ થઈ છે. એવા. (૪) મદનના મદની શ્રીને સંપાદન કરનાર ભાગ્ય રહિતથી ન જાણી શકાય તેવા.

શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં કેવળ ભગવાનની લીલાઓ જ પ્રતિપાદન કરવામાં આવી છે. એટલે તેમાં શ્રીપુરુષોત્તમની આનંદમયી દશવિધ લીલા સિવાય બીજું કાંઈજ નથી, ખરેખર શ્રીભાગવત તો એક આનંદસુધારસનો સાગરજ છે !! કેમ કે એમાં મત્સરરહિત એવા ભગવદીય સજ્જનોનો નિષ્કપટ ફળરૂપ ભગવદ્ધર્મ જ તેમાં વર્ણવ્યો છે, માટે તે ભાગવત શાસ્ત્ર શ્રીમત્ - શોભા સંપન્ન હોઈ ભગવાનના સંબંધમાં જ યોજાયેલું છે. વળી તેના ઉપદેશક - બોધ આપનાર પણ આપ જ છે. આરંભમાં **''तेने ब्रह्महृदाय आदिकवये''** આદિકવિ બ્રહ્મદેવના અંતરમાં શ્રીભાગવતનો વિસ્તાર કરનાર સત્ય અને, સર્વથી પર એવા પુરુષોત્તમને જ માન્યા છે. માટે પોતે જ તેના ઉપદેશ કરનાર છે. એટલે શ્રીમદભાગવતની ઉત્પતિ પણ આપથી જ થયેલી છે. પોતાની દિવ્ય લીલાઓને જાણવાને આપ સિવાય બીજો કોણ સમર્થ હોઈ શકે ? કોઈજ નહિ, તેની ઉત્પત્તિ પણ પ્રભુથી જ ઘટે છે, વ્યાસ તો માત્ર તેના વિસ્તારનાર છે, સમાધિમાં જ

તેમને ભાગવતની સ્ફૂર્તિ નારદજીના ઉપદેશથી થઈ છે, સમાધિમાં જેવી રીતે ભગવાનની લીલાઓની સ્ફૂર્તિ થઈ તેવી રીતે તેમણે તેનો વિસ્તાર કરેલો છે. તેમ છતાં વ્યાસ પણ કાર્યાવેશી ભગવાન્ હોવાથી સર્વથા પોતે પ્રભુજ તેને પ્રકટ કરનાર છે, એમ સિદ્ધ જ થાય છે. કામની કેફમાં મદોન્મત બનેલા સંસારની સેવામાં આસક્ત થયેલા દુર્જનોને - દુર્ભાગ્યવાનોને ભગવાન્ પ્રાપ્ત ન થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ? પ્રભુ કેવળ પ્રેમથી જ સાધ્ય થાય છે. જેમને સંસારમાં પ્રેમ-મોહ હોય, ખાસ મદનવિલાસમાં પોતાનું કર્તવ્ય માની બેઠેલા હોય, તેમને તો પ્રભુ સમીપ છતાં દૂર જ છે. માટે તેવા અભાગ્યવાનોથી ન જાણી શકાય એવા એમ કહ્યું. ભગવદ્રૂપ જ ભાગવત હોવાથી રસના આલય-સ્થાનરૂપ છે, રસિક અને ભાવુક ભક્તોએ સેવન કરવા યોગ્ય છે. માટે આ નામ **''आलयं मुहुरहो रसिका भुवि भाविकाः''** એ તૃ. શ્લો. ચોથાચરણના ગૂઢ ભાવને દર્શાવે છે. અહિં સુધીના ૧૯ નામો **'जन्माद्यस्य'** એ શ્લોકથી **'निगमकल्पतरोः'** એ શ્લોકપર્યંતના ગૂઢભાવોને દર્શાવનારાં છે.

१ श्रीकृष्णः २ सच्चिदानंदः ३ नित्यलीलाविनोदकृत्
जन्माद्यस्ययतोऽन्वयादितरतः श्चार्थेष्वभिज्ञः, स्वराट् ।
४ सर्वागमविनोदी ५ लक्ष्मीशः
तेने ब्रह्महृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत्सूरयः ॥
६ पुरुषोत्तमः
तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा । धाम्ना स्वेन
७ आदिकालः ८ सर्वकालः
सदा निरस्तकुहकं, सत्यं परं धीमहि ॥१॥
९ कालात्मा १० माययावृतः
धर्म प्रोजितकैतवोऽत्र परमो, निर्मत्सराणां सतां ।
११ भक्तोधारप्रयत्नात्मा १२ जगत्कर्ता १३ जगन्मयः
वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु, शिवदं, तापत्रयोन्मूलनम् ॥
१४ नामलीलापरः

श्रीमद्भागवते महामुनिकृते किंवा परैः ?

१६ विष्णुः

ईश्वरः सद्यो हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणात् ॥२॥

१६ व्यासात्मा १७ शुकमोक्षदः

निगमकल्पतरोर्गलितं फलं, शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ॥

१८ व्यापिवैकुंठदाता १९ श्रीमद्भागवतागमः

पिबत भागवतं, रसमालयं मुहुरहा रसिका भुवि भावुकाः ॥

આ શ્રીમદ્ભાગવત પ્રથમ સ્કંધના પ્રથમ અધ્યાયમાંના પ્રથમ ત્રણ શ્લોકમાં આ ઓગણીશ નામોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. તે તેનાં ગૂઢ આશયને પ્રકટ કરનારાં છે. હવે પછીનાં નામો આવશે તે પ્રકરણાર્થને દર્શાવનારાં શ્લોકસમુદાયના અર્થને એક નામમાં પ્રતિપાદન કરનારાં સૂત્રરૂપે સમજવાં,

शुकवागमृताब्धीन्दुः शौनकाद्यखिलेष्टदः ।
भक्तिप्रवर्तकस्त्राता व्यासचिन्ताविनाशकः ॥१२॥

(૨૦) **शुकवागमृताब्धीन्दुः** શુકદેવજીની વાણીરૂપ અમૃતસાગરના ચંદ્ર.

શ્રીશુકદેવજીની વાણી રૂપ અમૃત - સુધા એટલે બીજું કાંઈ નહિ પણ શ્રીમદ્ ભાગવતજ. તેથી **शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम्** એમ કહ્યું છે. શ્રીભાગવત કેવળ અમૃત છે એમ નહિ, પણ અમૃતનો સુધાનો સાગર છે. જેમ સાગરમાં ગંભીરતાદિગુણો છે, તેમ શ્રીમદ્ભાગવતમાં ગંભીરતા, ઉદારતા. વગેરે ગુણો રહેલા છે. કેમકે તેનો પાઠ અભ્યાસ કરનારને તેવા ગુણો પ્રાપ્ત થયેલા જોવામાં આવે છે, જેમ સમુદ્રમાં ચૌદ રત્નો છે, તેમ શ્રીભાગવતમાં વિવેક, ધૈર્ય આદિ દૈવીસંપત્તિ રૂપ અનેક રત્નો ભરેલાં છે. જેમ સાગરને મથન કરતાં અમૃતનિધિ ચંદ્ર પ્રકટ થયો છે. તેમ શ્રી ભાગવતસાગરને મથન કરતાં સુધાનિધિ-આનંદરસ રૂપ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર હૃદય-આકાશમાં પ્રગટ થાય છે. જેથી શ્રીભાગવતસાગરના ચંદ્ર એવા શ્રીપુરુષોત્તમ, શ્રીભાગવત એ શ્રીશુકદેવજીનાં વચનામૃતો છે, પ્રભુએ શ્રીશુકદેવજી તથા પરીક્ષિત દ્વારા જ ભૂમિમાં ભાગવતનો પ્રચાર કર્યો છે. તેથી

જ શુકવચનામૃત (ભાગવત) તે રૂપી સાગરવડે શ્રીકૃષ્ણરૂપચંદ્રનો ભૂતળ પર પ્રકાશ થયેલો છે એટલે તે તેના ચંદ્રરૂપ છે.

(૨૧) **सौनकाद्यखिलेष्टदः** શૌનકાદિ મુનિઓને સર્વોત્તમ વસ્તુ-ભક્તિને આપનાર.

નૈમિષારણ્ય ક્ષેત્રમાં કર્મનિમિત્તે સર્વ મુનિઓ એકત્ર થયા હતા પરંતુ દૈવેચ્છાથી સૂત પુરાણીનું ત્યાં આવવું થતાં, શ્રીભાગવત સંબંધમાં જ તેમને પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો. એ પ્રમાણે શૌનકાદિ મુનિઓને શ્રદ્ધાપૂર્વક ભગવદ્ગુણાનુવાદની જીજ્ઞાસા થવી એ આપની ઈચ્છા સિવાય બનવું અશક્ય છે. કર્મમાં ગૌણતા માની પ્રભુ પર ભક્તિ થવી એ પ્રભુની જ પ્રેરણા છે, માટે સર્વથી ઉત્તમ એવા ભક્તિયોગને આપનાર તે પુરુષોત્તમ છે. કારણ કે તેમનો અનુગ્રહ થયા વિના ઉત્તમ ભક્તિયોગ મળવો જ દુર્લભ છે.

(૨૨) **भक्तिप्रवर्तकः** ભક્તિનો પ્રચાર કરનાર.

શૌનકાદિ મુનિઓ સર્વ વેદ, ઈતિહાસ, પુરાણને જાણનારા હોવાથી તેમને કર્મ તથા જ્ઞાન સિદ્ધ થયેલા છે. પરંતુ ભગવાનના અનુગ્રહથી જ કેવળ મળી શકે તેવો ભક્તિમાર્ગ સિદ્ધ થયેલો નહિ હોવાથી, તેની સાર્થકતા કરવા પ્રભુએ જ કૃપા કરી તેમનાં હૃદયમાં ભક્તિમાર્ગ સ્થાપન કર્યો. મુનિઓએ સૂતપુરાણીને ભગવત્સંબંધી પ્રશ્ન પૂછેલાં છે. તેનું કારણ પણ એ જ છે. તેથી ભક્તિમાર્ગને પ્રવર્તાવનાર - પ્રચાર કરનાર એવા પ્રભુ એમ કહ્યું છે.

(૨૩) **त्राताः** રક્ષણ કરનાર.

પોતે ભક્તિમાર્ગનું સ્થાપન કરનાર હોવાથી નિજ ભક્તજનો ઉપર [૧]અનુકંપા કરી તેમનું રક્ષણ કરનારા છે, એટલે તેમનાં અનેક દુઃખો અને દુર્ગુણો દૂર થઈ જાય છે, અશુભ ટળી જાય છે. તથા [૨]પાપપુંજ પણ પ્રલય પામે છે. પુરાણમાં કહ્યું છે કે :

૧. અનુગ્રહ-કૃપા, ૨. પાપનો ઢગલો

न क्रोधो न च मात्सर्य न लोभो नाशुभा मतिः॥
भवति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे ॥१॥

न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते कचित् ॥
जन्ममृत्युजराव्याधि-भयं नाप्युपजायते ॥१॥

(પુરુષોત્તમમાં ભક્તિ ધારણ કરનારા પુણ્યવાન ભક્તજનોને ક્રોધ, મત્સરપણું, લોભ, અશુભબુદ્ધિ, વગેરે કાંઈપણ દુર્ગુણ પ્રાપ્ત થતા નથી. તેમ વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણના ભક્તોનું કોઈ દિવસ કાંઈ પણ અશુભ-અમંગલ થતું નથી. અને જન્મ મરણ, જરા, રોગ વગેરે નો ભય પણ ઉત્પન્ન થતો નથી પ્રભુ જ સર્વથા તેમનું રક્ષણ પાલન કરે છે, તેથી સર્વત્ર તેમને સુખ તથા શાંતિ જ છે બૃહન્નારદીય પુરાણમાં :

यस्य देवे पराभक्तिः विभौ नारायणेऽव्यये ।
तस्य स्यात्सफलं जन्म मुक्तिश्चैव करे स्थिता ॥१॥

धर्मार्थकाममोक्षाख्याः पुरुषार्था द्विजोत्तमाः ।
हरिभक्तिपराणां वै संपद्यन्ते न संशयः ॥२॥

यथा जलौकसां नित्य जीवनं सलिलं मतम् ॥
तथा समस्तसिद्धानां जीवनं भक्तिरिष्यते ॥३॥

यथा भूमि समाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।
तथा भक्तिं समाश्रित्य सर्वकर्म्माणि साधयेत ॥४॥

(જેને નિર્વિકાર નારાયણ પ્રભુમાં પૂર્ણ ભક્તિ હોય છે તેનો જ જન્મ સફળ છે. તેનાજ હાથમાં મુક્તિ છે. હે વિપ્રવયો! શ્રીહરિની ભક્તિમાં પરાયણ બનેલાઓને ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષસંજ્ઞક ચારે પુરુષાર્થો સિદ્ધ થાય છે એમાં કંઈ પણ સંશય-સંદેહ નથી. જેમ જળમાં રહેનારા જીવોનું જીવન જળ છે, તેમ બધા સિદ્ધ મહાત્માઓનું જીવન પ્રભુની ભક્તિ છે. જેમ ભૂમિનો આશ્રય કરી સર્વ જંતુઓ જીવે છે, તેમ પરમાત્માની ભક્તિનો આશ્રય કરી સર્વ કર્મો સધાય છે) ઈત્યાદિ વચનો વડે ભક્તિ એજ પ્રભુની પ્રાપ્તિમાં મુખ્ય સાધન છે એમ

સિદ્ધ થાય છે. આવા પ્રકારની ઉત્તમ ભગવદ્‌ભક્તિને પ્રવર્તાવી નિજ ભક્તોનું રક્ષણ કરનાર પ્રભુ-શ્રી પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે. માટે ત્રાતા એટલે ભક્તિ અર્પણ કરી ભગવદીય જનોનું રક્ષણ કરનાર પરમાત્મા.

(૨૪) **व्यासचिंतविनाशकः** વ્યાસજીની ચિંતાનો વિનાશ કરનાર.

શ્રીકૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસજીની ચિંતાને વિશેષે કરી દૂર કરનાર પ્રથમ સ્કંધના **अथापिवत ते देह्यो**. એ શ્લોકમાં જણાવે છે કે : પોતે શ્રીવ્યાસજી, ''અરેરે ! મ્હારા દેહમાં રહેલો જીવ, સર્વ વસ્તુથી પૂર્ણ બ્રહ્મરૂપ, તેજસ્વી અને મહાસમર્થ છતાં કેમ આમ અપૂર્ણ પેઠે જણાય છે ?'' એમ વિચારમાં નિમગ્ન બની ચિંતા ચિંતામાં બળતા હતા. તે સમય નારદજીએ આવી તેમની ચિંતાનો નાશ કર્યો. અહિં નારદજી પોતે કાર્યાવેશી ભગવાન્ છે એટલે વ્યાસજીની ચિંતાને દૂર કરવા નારદરૂપે આપ શ્રી ભગવાનજ પધારેલા છે, એમ સમજવાનું છે, નારદરૂપે પોતે પ્રભુએ વ્યાસજીને કહ્યું :

न यद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत्पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित् ।
तद्वायसं तीर्थमुशन्ति मानससा न यत्र हंसा विरमन्त्युशिक्क्षयः ॥

(જે મનોહર પદની રચનાવાળું ચિત્રમય વચન, જગતને પવિત્ર કરનાર શ્રીહરિનાં યશને નથી ગાતું, તે વચન કાકતીર્થ એટલે કામી પુરુષોના મનને પ્રીતિનું સ્થાન મનાય છે. જેમ માનસ સરોવરમાં નિવાસ કરતા હંસો કમનીય કમલવનનો વાસ મૂકીને કાગડાના રમવાના સ્થાનમાં રમણ કરતા નથી તેમ મનમાં નિવાસ કરતા - મનન કરતા, મનોહર પરમાત્માનું સેવન કરનારા હંસો - મહાત્માઓ તેવા સ્થળનો સ્વીકાર કરતા નથી) હે વ્યાસ ભગવન્ ! તમો સર્વ ચિંતાને દૂર કરી પ્રભુના ગુણાનુવાદો ગાઓ. તેમની લીલાઓનું વર્ણન કરો. ભગવદ્રસસુધાનું પાન કરો, કે તમારી બધી ચિંતા નાશ થઈ જશે, આ પ્રમાણે વ્યાસજીની ચિંતાને દૂર કરનાર પોતે ભગવાન જ છે.

सर्वसिद्धान्तवागात्मा नारदाद्यखिलेष्टदः ॥
अन्तरात्मा ध्यानगम्यो भक्तिरत्नप्रदायकः ॥१३॥

(૨૫) **सर्वसिद्धान्तवागात्माः** (૧) સર્વ સિદ્ધાન્ત રૂપ વાણીના સ્વરૂપ એવા, (૨) બધા સિદ્ધાન્તોની વાણીમાં જેમનું સ્વરૂપ છે એવા, (૩) સઘળા કપિલાદિ સિદ્ધ પુરુષોના અંતરમાં વાણી રૂપે વિરાજેલા.

સર્વ વાણીઓમાં સિદ્ધાન્તરૂપ વાણી, એટલે કે વાદી અને પ્રતિવાદીઓએ શાસ્ત્રાર્થ કરી જે અર્થનો નિર્ણય કરવામાં આવે તેનું નામ સિદ્ધાન્ત, તેને કથન કરનારી વાણીને સિદ્ધાન્તવાણી કહે છે. સિદ્ધાન્તવાણી ફળરૂપ છે, એટલે તે બીજી કોઈ જ નહિ પણ સમાધિભાષા - શ્રીમદભાગવત જ છે. શ્રીભાગવતને સમાધિ ભાષા કહેવામાં આવે છે, કેમકે તે ભગવાન વ્યાસજીને સમાધિમાં ઉપલબ્ધ થયું છે. એવું શ્રીમદ્‌ભાગવત તે ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે. વળી વેદ ગીતા વગેરેમાં જે સિદ્ધાન્તો દર્શાવ્યા છે તે વાણીમાં પણ પ્રભુનું જ સ્વરૂપ છે, સિદ્ધાન્ત ભગવત્સંબંધી હોવાથી પ્રમેયરૂપ છે, પ્રમેયબળ પ્રભુમાં જ સંભવે છે, માટે એવા સિદ્ધાન્તરૂપ વાણી તે તો ભગવન્મયીજ હોય એ નિઃસંશય છે, કપિલ સનકાદિકો વગેરેને સિદ્ધ પુરુષો કહેવામાં આવે છે. કારણ કે, તેમના અંતરમાં નિરંતર બ્રહ્મજ્ઞાન સિદ્ધ જ હોય છે. તેવા મહાત્માઓનાં અંતઃકરણમાં વાણીરૂપે પ્રભુ વિરાજે છે એમ માનવાનું મુખ્ય પ્રયોજન અન્ય કાંઈજ નહિ પણ તે સિદ્ધજનોની વાણી જ્યાં હશે ત્યાં બ્રહ્મને પ્રભુને પ્રતિપાદન કરનારી, તેમની ભક્તિ દર્શાવનારી, જ્ઞાનને પ્રકાશનારી જ હશે. અહાહા ! જેમની વાણીમાં શ્રીભગવાન જ વિરાજે છે ! એટલે તે વાણી ભગવાન સિવાય બીજી - લૌકિક વસ્તુનું તો ક્યાંથી જ વર્ણન કરે ? ન જ કરે એ સિદ્ધ છે. માટે તેમની વાણીરૂપે ભગવાન એમ કહ્યું એ ખરેખર નિઃસંદેહ નિર્વિવાદજ છે.

(૨૬) **नारदाद्यखिलेष्टदः** નારદજીને સર્વથી શ્રેષ્ઠ લાભ આપનાર.

દેવર્ષિ નારદ પૂર્વ જન્મમાં દાસીસુત હતા, પરંતુ ભગવદ્‌ભક્તિ મુનિઓનો સમાગમ થવાથી તેમને પ્રભુ પર પૂર્ણ પ્રેમમયી ભક્તિ પ્રકટ થઈ. તેના પ્રતાપથી

બીજા જન્મમાં બ્રહ્મદેવની માનસ પ્રજાઓમાં નારદજી પણ ઉત્પન્ન થયા, તેમને સંસારવાસના નહિ હોવાથી પ્રભુની ભક્તિમાં લીન રહેલા દેવર્ષિ માન્યા છે. એ દેવર્ષિ નારદજીના વિમલ હૃદયકમલમાં વિરાજમાન રહેતા, પ્રસંગે પ્રસંગે તેમનામાં ભગવાનનો આવિર્ભાવ સારી રીતે પ્રકટ પણ દેખાઈ આવતો, એક વખતે પ્રભુના પૂર્ણ આવેશમાં આવી શ્રીવ્યાસજીને ભગવાનના ગુણાનુવાદો ગાવામાં પ્રેર્યા તે પરમભગવદીય દેવર્ષિ નારદને અનુગ્રહ કરી પરમ ભક્તિરૂપ સર્વોત્કૃષ્ટ વસ્તુનો લાભ આપનાર આપ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ જ છે.

(૨૭) **अन्तरात्माः** અન્તઃકરણ - મન તે રૂપ પ્રભુ.

ઘણા જ વેગવાળું કોઈથી રોકાય નહિ એવું સમર્થ મન ભગવદ્રૂપ છે. ગીતામાં શ્રીમુખથી શ્રીકૃષ્ણ આજ્ઞા કરે છે કે : **इन्द्रियाणां मनश्चास्मि** (ઈન્દ્રિયોમાં હું મન છું.) **यद्यद्विभूतिमत्सत्वं श्रीमदूर्जितमेव वा तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसंभवम्** (જે જે ઐશ્વર્યવાન, શ્રીમાન, વેગવાન, બલવાન્, પ્રભાવવાન્, સત્ત્વ જોવામાં આવે છે; તે તે મારા તેજ-સ્વરૂપનો અંશ છે, એમ તું જાણ.) એ વચનોથી તેમ મન સમર્થ તથા સમાધિમાં મુખ્ય હોવાથી પ્રભુરૂપ જ છે.

(૨૮) **ध्यानगम्यः** ધ્યાનથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવા.

ધ્યાનપૂર્વક સમાધિમાં એક ચિત્ત થયેથી જાણી શકાય તેવા. વ્યાસજીએ સરસ્વતી નદીના તીર ઉપરના પોતાના આશ્રમમાં આચમન લઈ મનને સ્થિર કર્યું. એટલે ભક્તિયોગથી સારી રીતે નિશ્ચલ બનેલા નિર્મલ અંતઃકરણમાં પ્રથમ પૂર્ણ પુરુષોત્તમનાં દર્શન કર્યા, અને ત્યાર પછી તેમના આશ્રયે રહેલી અર્થાત્ નિજ શક્તિરૂપ માયા ભગવતલીલાને જોઈ પ્રથમ સ્કંધના '**आसीनोप उपस्पृश्य**' **अपश्यत्पुरुषं पूर्णं मायां च तदुपाश्रयाम्** એ બન્ને શ્લોકોમાં વ્યાસજીએ ધ્યાન કર્યું તેથી જ હૃદયમાં ભગવત્સ્વરૂપને નીહાળ્યું છે, એમ સ્પષ્ટ જણાવેલું છે, એક ચિત્તથી ધ્યાન કરતાં જ અનેક ભક્તો પ્રભુને પ્રાપ્ત થયા છે, અને થાય છે. તેથી જ અહિં તેમને ધ્યાન ગમ્ય-ધ્યાનથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવા કહ્યા છે.

(૨૯) **भक्तिरत्नप्रदायकः** ભક્તિરૂપ રત્નને ઉત્કર્ષપૂર્વક દાન કરનાર.

અહિં ભક્તિ એટલે ભક્તિનું તથા તેના સાધનરૂપ શ્રીમદભાગવતનું દાન કરનાર એમ ગ્રહણ કરવાનું છે, ભક્તિને અર્પણ કરનાર પ્રભુ છે, તેમ શ્રીમદ્ભાગવતને સમર્પણ કરનાર પણ તેજ છે, વ્રજભક્તોને પ્રભુએ ભક્તિ આપી છે. બ્રહ્મદેવને વિષ્ણુ દ્વારા, નારદને બ્રહ્મદેવ દ્વારા, વ્યાસજીને નારદ દ્વારા, શુકદેવજીને વ્યાસ દ્વારા, અને પરીક્ષિતને શુકદેવ દ્વારા શ્રીમદભાગવતનું દાન આપનાર આપ જ છે બીજુ કોઈ જ નથી.

मुक्तोपसृप्यः पूर्णात्मा मुक्तानां रतिवर्द्धनः॥
भक्तकार्यैकनिरतो द्रौण्यस्त्रविनिवारकः ॥१४॥

(૩૦) **मुक्तोपसृप्यः** (૧) જેમના સમીપમાં મુક્ત પુરૂષો - ભક્તજનો જવાને યોગ્ય છે એવા, (૨) ભક્તજનના સમીપમાં જઈ શકે તેવા.

મુક્ત ભક્તજનોની જ પરમગતિ - સદ્ગતિ થાય છે, તેજ ભગવાનના ચરણાવિંદને પ્રાપ્ત કરે છે. માટે તેજ તેમના સમીપમાં જઈ શકે, બીજા સંસારભાવનામાં રહેલા હોવાથી તેમનામાં ભગવદ્ભાવનો અભાવ છે, એટલે ભગવત્પદ તેમને શી રીતે મળી શકે ? ન જ મળે, મુક્ત ભક્તજન કેવળ તેમના સામીપ્યને પ્રાપ્ત કરે છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ તેઓની પોતાના ઉપર પૂર્ણ નિષ્ઠાવાળી પ્રેમભક્તિને નિહાળી પ્રભુ પોતે પણ તેમના સમીપ પધારે છે. અહોહો !!! તે ભક્તોનાં અહોભાગ્ય છે ? ? ? માટે જ ભક્તજનોનાં સમીપમાં જઈ શકે તેવા પુરુષોત્તમ એમ કહ્યું.

(૩૧) **पूर्णात्माः** (૧) પરિપૂર્ણ આત્માવાળા, (૨) ભક્તિરસમાં પૂર્ણ બનેલાઓના આત્મા રૂપ, (૩) સર્વ ગુણોથી જેમનો આત્મા પૂર્ણ છે એવા, (૪) જેમનું સ્વરૂપ પૂર્ણ - વ્યાપક છે એવા, (૫) શુકદેવજી જેમનો આત્મા છે એવા.

પૂર્ણ આત્મા - સ્વરૂપ, પ્રભુ સિવાય બીજું કોઈ હોઈ શકે ? એ સિવાયના સર્વમાં જન્મમરણ બાલ્યયૌવન વૃદ્ધત્વ વગેરે ધર્મો હોય છે. કેમ કે તેમનામાં

સંસાર ધર્મો દઢ થયેલાં છે. દેહના ઉપરજ પોતાનો ભાવ માની રહ્યા છે, માટે તે પૂર્ણ નથી, પ્રભુ સ્વયં છે, પૂર્ણ છે, આનંદમય છે, માટે તે પરિપૂર્ણરૂપે વિરાજે છે, ભક્તિરસમાં પૂર્ણ બનેલા નિજભક્તોના આત્મારૂપ પણ પોતે જ છે, ભક્તો દેહ ૧ગેહના અભિમાનને દૂર કરી આપની ભક્તિમાં જ આસક્તિ રાખે છે. અને સર્વત્ર ભગવદ્ભાવનાથી આપની સેવના કર્યા કરે છે, તેથી તેમના હૃદયમાં દયાનિધિ પ્રભુ આત્મા રૂપે જ ઉદય પામ્યા છે. સર્વ ગુણોથી પરમાત્મા જ પૂર્ણ હોઈ શકે કેમકે સૂર્યમાં તાપ, ચંદ્રમાં કલંક, સમુદ્રમાં ખારાશ, ઈંદ્રમાં કામ, દુર્વાસા પ્રભૃતિમાં ક્રોધ. એ કોઈમાં કાંઈ તો કોઈમાં કાંઈ પણ દોષો જોવામાં આવે છે. **निर्दोष एको हरि** એક હરિજ નિર્દોષ છે, સર્વ ગુણ ૨ગણ રૂપ મણિના ૩આભૂષણોથી પ્રભુ જ ભૂષિત-શોભાયુક્ત છે. પ્રભુના પૂર્ણ વ્યાપકપણામાં શ્રુતિ ભગવતી ઉપદેશે છે કે - **वृक्ष इव यो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्** (વૃક્ષની પેઠે જે આકાશમાં રહેલા એવા તે એક પુરૂષથી આ જગત્ પૂર્ણ-વ્યાપ્ત છે.) ભગવાન શ્રીમુખથી ગીતામાં આજ્ઞા કરે છે કે : **मया ततमिदं विश्वं जगदव्यक्तमूर्तिना** (સૂક્ષ્મરૂપ મ્હારાથી આ જગત વ્યાપ્ત છે) ઈત્યાદિ વચનોથી પ્રભુનું પૂર્ણપણું તેમ વ્યાપકપણું સિદ્ધ થાય છે. શ્રીશુકદેવજી પોતે પૂર્ણ છે, ભગવદ્રૂપ છે, શ્રીભાગવતમાં **स वै निवृत्तिनिरतः सर्वत्रोपेक्षको मुनि** (નિવૃત્તિમાં ભગવદાનંદમાં જ અત્યંત લીન થયેલા અન્ય સર્વ લૌકિકની ઉપેક્ષા કરનાર શુકમહામુનિ છે.) આ વચનમાં શુકદેવજીની પૂર્ણતા પૂર્ણપણે જણાય છે. માટે એવા પુર્ણ શુકદેવજી ભગવાનનું સ્વરૂપ હોય એમાં કાંઈ જ નવાઈ નથી કારણ કે ત્યાર વિના પૂર્ણતા પ્રભુમાં ક્યાંથી હોય ?

(૩૨) **मुक्तानां रतिवर्द्धनः** મુક્ત એવા ભક્તોની પ્રેમ ભક્તિ વધારનાર.

સર્વ સંસારના બંધનોથી મુક્ત થયેલા, પ્રભુમાં અનુરક્ત બનેલા નિજભક્તોની પોતાના ઉપર રહેલી એવી અલૌકિક રતિદિવ્ય પ્રેમમયી ભક્તિ, તેને વધારનાર, પ્રભુના અનુગ્રહ વિના તેમનામાં દિવ્ય રતિ થવી સંભવે નહિ, સર્વ વસ્તુ સિદ્ધ થવામાં પ્રભુ કૃપાની જરૂર જ છે. ભગવાનનો અનુગ્રહ મેળવવા મોટા મહાત્માઓ જ્ઞાન સંપન્ન થયા છતાં પણ પ્રભુમાં પ્રેમમયી નિષ્કામભક્તિ જ કર્યા

કરે છે, તેથી જ ભાગવતમાં કહ્યું છે કે :

आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रंथा अप्युरुक्रमे ॥
कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः ॥

(પ્રભુમાં નિરંતર રમણ કરનારા વિરામ પામનારા નિરભિમાની મુનીવરો પણ શ્રીકૃષ્ણમાં નિષ્કામ ભક્તિ કરે છે. એવા પ્રકારના મનોહારિગુણોધારી હરિ છે.) એટલે જ મુક્ત ભક્તોને પણ રતિપ્રીતિ વધારનાર એવા પુરુષોત્તમ એમ કહ્યું છે.

(૩૩) **भक्तकार्यैकनिरतः** (૧) ભક્તોનાં કાર્યો કરવામાં પ્રયત્નશીલ, (૨) ભક્તોના ભજનરૂપ એક કાર્યમાં હંમેશાં રમણ કરનાર.

દીન ભક્તોનાં સર્વ કાર્યો સફળ કરવામાં જ પ્રભુ લીન રહે છે. વ્રજ ભક્તોના તેમ યુધિષ્ઠિરાદિ પાંડવોનાં બધાં કાર્યો સફળ કરવામાં ભગવાને ભક્તાધીનતા દેખાડી છે. ગીતામાં શ્રીમુખે આપ આજ્ઞા કરે છે કે : **यो मे भक्तः स मे प्रियः** (જે મ્હારો ભક્ત છે તે મ્હને બહુ વ્હાલો લાગે છે) ભગવાનને ભક્તો વ્હાલા છે તેથી જ તેમનાં સમગ્ર કાર્યોને તેમની ઈચ્છા ન છતાં પોતે સફળ કરે છે, માટે જ **भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति हरिरन्यद्विडम्बनम्** ભક્તિથી જ હરિ પ્રસન્ન થાય છે એ વિનાનું બીજું વિડંબન - ક્રીડા (રમત) જેવું છે.

(૩૪) **द्रौण्यस्त्रविनिवारकः** અશ્વત્થામાના બ્રહ્માસ્ત્રને વિશેષે કરી નિવારણ કરનાર.

ઉપરના નામને સિદ્ધ કરવા આ નામ જણાવે છે. દ્રૌણ પુત્ર અશ્વત્થામાંનું બ્રહ્માસ્ત્ર પાંડવોનો તેમ ઉત્તરાના ગર્ભનો વિનાશ કરવાને આવ્યું હતું. ત્યાં પ્રભુએ તે સર્વનું રક્ષણ કરી ભક્તનાં કાર્યોને સફળ કરવાપણું દર્શાવી આપ્યું છે. અર્જુનને બ્રહ્માસ્ત્ર ઉપર બ્રહ્માસ્ત્ર મારી એ બન્નેને પાછા ખેંચવાથી પાપ થાય, એમ સંદેહ ઉત્પન્ન થયો, ધનુર્વેદનો નિયમ એ છે કે, જે અસ્ત્ર મારવામાં આવે તેને જો પાછું ખેંચે તો તે મનુષ્ય દોષવાન ગણાય છે, તો આવો દોષ કેમ થાય ? એમ વિચારમાં પડેલા અર્જુનને સર્વનાશ થવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થવાથી તેવી રીતે

કરવાની આજ્ઞા આપેલી છે. તેમ કરી પ્રભુએ પાંડવોનું રક્ષણ કર્યું. ઉત્તરા ગર્ભનું રક્ષણ પ્રભુએ ઉદરમાં અંગુષ્ટ માત્ર રૂપે પ્રવેશ કરી ગદાથી કર્યું છે.

भक्तस्मयप्रणेता च भक्तवाक्परिपालकः ॥
ब्रह्मण्यदेवो धर्मात्मा भक्तानां च परीक्षकः ॥१५॥

(૩૫) **भक्तस्मयप्रणेताः** (૧) ભક્તોને વિસ્મય પમાડનાર, (૨) ભક્તોના ગર્વને દૂર કરનાર.

ભક્ત પાંડવોને, **मंनै पार्थार्हसि त्रातुं ब्रह्मबन्धुमिमं जहि,** હે અર્જુન ! નિરાપરાધી સુતેલા શિશુઓને - બાળકોને મારનાર આ દુષ્ટ બ્રાહ્મણનો વધ કર, એનું રક્ષણ કરવાને તુ યોગ્ય નથી. એમ બ્રાહ્મણનો વધ કરવાની આજ્ઞા કરી શ્રીકૃષ્ણે સર્વને વિસ્મય પમાડ્યા છે, એક સમયે **ब्राह्मणो मामकी तनुः** એમ કહી તે અપરાધી હોય તો પણ તેનો નાશ નહિ કરવો એમ કહે છે. અને અહિં બ્રાહ્મણને નાશ કરવાનું કહે છે. તો કયું ખરૂં ? એ પ્રમાણે અર્જુન વગેરે પાંડવોને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી દીધા છે. પ્રભુ દુષ્ટના અત્યંત નીચકૃત્યથી ઉશ્કેરાઈ, યુધિષ્ઠિરાદિમાં કેવો ધર્મ છે, તેની પરીક્ષા કરવા, મનમાં તેનો નાશ કરવાની ઈચ્છા ન હતી તો પણ તેમ કરવા કહેલું છે. પછી બ્રાહ્મણને નહિ મારવાના ભગવાનના હૃદયગત અભિપ્રાયને જાણી તેમને આશ્ચર્ય થયું, અશ્વત્થામા તે વળી શું કરનાર છે ? એવા પ્રકારનો ભીમાદિને ગર્વ થયો હતો. પરંતુ તેના બ્રહ્માસ્ત્રનો પ્રભાવ બતાવી તેના પ્રતિ તમે કાંઈજ કરવાને શક્તિમાન નથી એમ જણાવી પછી તેમનું રક્ષણ કર્યું. માટે જ તે શ્રીકૃષ્ણ ભક્તોના ગર્વ નાશક છે.

(૩૬) **भक्तवाक्परिपालकः** ભક્તની વાણીને પાલનાર.

ભક્તોની વાણીને સર્વ રીતે પાલન કરનાર પરમાત્મા છે. પોતે અશ્વત્થામાના વધની આજ્ઞા કરી હતી પરંતુ **निरीक्ष्यं कृष्णाऽपकृतं गुरोस्सुतं वामस्वभावा कृपया ननाम** ચ અપકાર કરનાર ગુરુપુત્રને દયાથી જોઈ સારા સ્વભાવવાળાં દ્રૌપદી તેમને પગે લાગ્યાં. દ્રૌપદી પોતાની ભક્ત છે. તેથી પ્રભુએ તેના વિચારને જાણી પોતાનો અભિપ્રાય અશ્વત્થામાનો વધ કરવા સંબંધી જાહેર કર્યો હતો છતાં

ભક્તની વાણીનું પરિપાલન કરવા તેનો વધ કરાવ્યો નથી એ પ્રમાણે પ્રભુએ ભક્તાધીનતા દર્શાવેલી છે.

(૩૭) **ब्रह्मण्यदेवः** (૧) બ્રહ્મમાં યોગ્ય એવા દેવ, (૨) બ્રહ્મણ્ય પુરૂષોમાં દેવ - ક્રીડા કરનાર, (૩) બ્રહ્મણ્ય મહાત્માઓને પ્રાપ્ત થાય તેવા, (૪) બ્રહ્મનિષ્ઠજનો સારૂં પ્રકાશ પામતા, (૫) બ્રહ્મપરાયણ મહાત્માઓ વડે સ્તુતિ કરતા.

બ્રહ્મમાં - અક્ષર બ્રહ્મમાં યોગ્ય પ્રભુ પોતે અક્ષરાતીત પૂર્ણ પુરુપોત્તમ છે. અક્ષર બ્રહ્મ પણ આપ જ છે, તેથી બ્રહ્મમાં દેવ તરીકે યોગ્યતા પ્રભુની જ છે. બ્રહ્મ - ભગવાનમાં તલ્લીન બનેલા પુરૂષોમાં અર્થાત્ વ્રજભક્તોમાં ક્રીડા-રમણ કરનાર પણ આપ જ છે. બ્રહ્મનિષ્ઠ મુનિઓ નિરંતર સંસાર વાસનાને છોડી ભગવદુપાસન કરે છે. તો તે પરમાત્માને પામે જ, પ્રભુ એવા મુનિયોને, ભક્તોને પ્રાપ્ત થાય છે. દર્શન આપે છે. અરે ! એટલું જ નહિ પણ તેઓને માટે અવતાર ગ્રહણ કરી તેમનાં કાર્યો સાધી કૃતાર્થ કરી દે છે. તેથી જ મુનીશ્વરો, યોગીશ્વરો, ભક્તજનો તેમની સ્તુતિ કરે છે, તેમને સર્વ સમર્પણ કરે છે. અને કહે છે કે : **नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च** (ગાયો તથા બ્રાહ્મણોનું હિત કરનાર બ્રાહ્મણદેવ શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર હો.)

(૩૮) **धर्मात्माः** (૧) ધર્મ જેમનું સ્વરૂપ છે એવા, (૨) ધર્મ યુધિષ્ઠિરના આત્મારૂપ, (૩) ધર્મને સારૂં અવતાર ધારણ કરનાર, (૪) ધર્મમાં જેમનું ચિત્ત છે એવા.

આપ પ્રભુ જ ધર્મરૂપ છે, ધર્મના ચાર પદ ગણાય છે. સત્ય, દયા, તપ, શૌચ; પ્રભુની પ્રાપ્તિમાં સત્યાદિ ચારે પદોનું મુખ્યપણું છે. એ ચારે પદ સહિત ધર્મ પાલન કરી પ્રભુનું સેવન કરવામાં આવતાં પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે, માટે જ ધર્મ રૂપ પોતે છે. કેમકે સત્ય, દયા, તપ, શૌચ સહિત ધર્મ ન હોય, તો પછી ગમે તેટલા પ્રભુને મેળવવાનાં સાધનો કરે તે વૃથા છે. એટલે જ તેવાં પ્રકારના ધર્મનું વારંવાર પોતે રક્ષણ કરે છે. ગીતામાં આપ શ્રીમુખે આજ્ઞા કરે છે કે :

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां ।
धर्म संस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

(જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ - હાસ થાય છે અને અધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે મારા આત્માને હું ઉત્પન્ન કરૂં છું તેમ સત્પુરૂષોને (ભક્તોને) રક્ષણ કરવા-તારવા અને પાપીઓને સંહારવા હું યુગે યુગે ઉત્પન્ન થઉં છું) આવી રીતે યુગે યુગે પ્રભુ પ્રકટ થઈ ધર્મનું રક્ષણ કરે છે. માટે ધર્મ કોઈ અદ્વિતીય ઈશ્વરરૂપ જ વ્યક્તિ છે એમાં સંદેહ નહિ, પ્રભુનું ચિત્ત પણ તે ધર્મમાંજ રહે છે, તેથી પોતે પણ તેવા જ ધર્મને અનુસરે છે.

(૩૯) **भक्तानां च परीक्षकः** ભક્તોની પરીક્ષા કરનાર.

અશ્વત્થામાનો વધ કરવો જ જોઈએ. એવી આજ્ઞા શ્રી કૃષ્ણે કરેલી છે, તે અન્તઃકરણપૂર્વક નહિ પણ પાંડવો તથા દ્રૌપદીની પરીક્ષા કરવા માટેજ, પછી આપે જ તેના શિર ઉપરનો મણિગ્રહણ કરવાની તથા મુંડન કરાવી તંબૂની બહાર કાઢી મૂકવાની આજ્ઞા અર્જુનને આપેલી છે. તેજ તેમનો અભિપ્રાય દર્શાવી આપે છે, તેથી પ્રથમ કરેલી આજ્ઞા પરીક્ષા કરવાના હેતુને લીધે જ છે, પોતે આ પ્રમાણે ભક્તોની પોતાના ઉપર કેવી પ્રીતિ છે ! તથા ધર્મ ઉપર કેવી શ્રદ્ધા છે ! એમ જાણવા તથા જોવા પ્રભુ પરીક્ષા કરે છે.

आसन्नहितकर्ता च मायाहितकरः प्रभुः ॥
उत्तराप्राणदाता च ब्रह्मास्त्रविनिवारकः ॥१६॥

(૪૦) **आसन्नहितकर्ताः** (૧) સર્વનું સત્વર હિત કરનાર, (૨) ભક્તોનાં અંતરંગ કાર્યોમાં હિત કરનાર.

અશ્વત્થામા બ્રાહ્મણનો ભીમાદિ નાશ કરતા હતા, પણ તરત સર્વનાં ચિત્તોને ફેરવી તેનું રક્ષણ કરવા રૂપ હિત કર્યું છે, કાર્યો બે પ્રકારનાં છે, એક અંતરંગ

બીજું બહિરંગ, અંતરંગ એટલે અંતરના ગુપ્ત અલૌકિક ભગવત્સંબંધી કાર્યો, અને બહિરંગ એટલે બહારના વ્યવહારમાં જોવામાં આવતાં કાર્યો, બહિરંગ કાર્યોમાં પ્રભુ હિત કરનાર છે, તે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે દ્રૌણ પુત્ર અશ્વત્થામાના અસ્ત્રનું નિવારણ કરવું, ભક્તોની વાણીને સિદ્ધ કરવી ઇત્યાદિમાં સ્પષ્ટ જણાય છે. હવે અંતરંગનાં અલૌકિક ભગવત્સંબંધી કાર્યોમાં પણ પ્રભુ હિત કરનાર છે, ઉપદેશ આપી આત્મસ્વરૂપ દર્શાવી ભક્તિને પ્રગટાવી ભક્તોનાં નિર્મળ હૃદયમંદિરમાં આપ પધારી તેમનાં અંતરંગ કાર્યો પણ સિદ્ધ કરે છે. – તે સંબંધમાં પણ પ્રભુ હિત કરનાર છે. એવો પ્રસંગ ગીતાજીમાં અર્જુનનું હિત કરવામાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

(૪૧) **मायाहितकरः** (૧) માયા-લોકરૂઢી વડે હિત કરનાર, (૨) માયાથી અહિત કરનાર, (૩) પોતાની માયાશક્તિએ સર્વને હિત (અભય કરવા રૂપ) કરનાર, (૪) મા એટલે લક્ષ્મી. અર્થાત્ લક્ષ્મી-સમ્પતિ આપી સર્વનું હિત કરનાર, માયા-લક્ષ્મીનું હિત કરનાર.

પોતે પ્રભુએ લોકરૂઢીથી ધૃતરાષ્ટ્રના (પુત્રના મરણથી થયેલા) શોકને દૂર કરવાં રૂપી હિત આચરણ કરેલું છે. તેને સાંત્વનાનાં વચનો લોકની રૂઢી પ્રમાણે કહી આપે શાંત પાડેલો છે. પોતાના પુત્રો ઉપર જૂઠી માયા રાખવાથી તેનું અહિત – સર્વસ્વ નાશ થયેલું છે, એ ભગવદીચ્છાથી જ. માટે માયાના મોહમાં ફસાયેલા મનુષ્યોનું અહિત કરનાર પ્રભુ છે. પ્રભુના ઉપર ભાવ ન હોય અને માયામાં મમતા રાખતા હોય, તો તેનું અહિત થાય એ સ્વાભાવિક જ છે. તેમ પોતાની માયાશક્તિ વડે ભગવાન સર્વને અભય આપવા રૂપ હિત કરીજ રહ્યા છે. કોઈ પણ મનુષ્યને સમ્પતિની વૃદ્ધિ થવી તેનું કારણ પણ આપજ છે. તેથી લક્ષ્મી-સમ્પતિ વડે સર્વનું હિત ઈશ્વર કરે છે. – વળી માયા-લક્ષ્મીનું હિત કરવા પ્રભુ સત્વગુણાત્મક વિષ્ણુરૂપે પ્રકટ થઈ બ્રહ્મદેવાદિ સર્વ દેવો છતાં પોતે લક્ષ્મીજીને વરી તેમને હૃદયનું રમણીય સ્થાન આપેલું છે. માટે લક્ષ્મીના હિત કરનાર પ્રભુ એમ કહ્યું.

(૪૨) **प्रभुः** સમર્થ.

પરમાત્મા સર્વ બ્રહ્માદિ દેવોથી સમર્થ છે, તેમ સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ

અને નાશ વગેરે કાર્યો કરવામાં સમર્થ છે. બીજાથી તેમ થઈ શકતું નથી, તેથી જ તેમને સર્વમાં સમર્થ – પ્રભુ કહ્યા. યુધિષ્ઠિરના સર્વ શત્રુઓનો પરાભવ કરવો તેને રાજ્ય અપાવવું, ત્રણ અશ્વમેધ યજ્ઞો કરાવી ઈંદ્રના જેવું નિર્મળ યશ વિસ્તાર કરવું. ઇત્યાદિ સર્વ કરવાને પોતે જ સમર્થ છે. **साधयित्वा जातशत्रोः** વગેરે ભાગવતના આ સ્કંધના શ્લોકોમાં પ્રભુએ તેમના કાર્યો સિદ્ધ કરેલાં છે. એમ સ્પષ્ટ બતાવી આપ્યું છે.

(૪૩) **उत्तराप्राणदाताः** ૧ ઉત્તરાના ગર્ભનું રક્ષણ કરી તેને પ્રાણનું દાન – જીવન આપનાર, ૨ ઉત્તરાના બ્રહ્માસ્ત્રથી દગ્ધ થયેલા ગર્ભને ફરીથી જીવ આપનાર – જીવાડનાર.

જ્યારે અશ્વત્થામાએ બ્રહ્માસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો કે, તરત જ તે ગર્ભદગ્ધ થઈ ગયો, ત્યારે ઉત્તરાના પ્રાણને બચાવવા પ્રભુએ ગર્ભને ફરીથી સજીવન કરી જીવિતદાન આપ્યું અને ઉત્તરાનો પ્રાણ બચાવ્યો. આ પ્રમાણે પ્રાણદાન કરનાર પોતે ભગવાન જ છે. સર્વ જગતને બાળીને ભસ્મીભૂત કરી નાંખે તેવા મહાન બ્રહ્માસ્ત્રને વૃથા કરી નાંખવું એ જેવું તેવું કાર્ય નથી, સાધારણથી ન જ બની શકે. માટે આવા અમોઘ અસ્ત્રને નિષ્ફળ કરનાર બીજું કોણ હોઈ શકે ? કોઈ જ નહિ પરંતુ પોતે ભગવાન જ છે.

(૪૪) **ब्रह्मास्त्रविनिवारकः** બ્રહ્માસ્ત્રને વિશેષ રીતે નિવારણ કરનાર. બ્રહ્માસ્ત્ર અમોઘ છે એ કોઈ પણ દિવસ નિષ્ફળ જાય એવું નથી જ એમ જાણી ભગવાને ફરીથી પ્રકટ થઈ સર્વનો નાશ ન કરે માટે વિશેષ રીતે તેનું નિવારણ – (રોકીને શાંત કરવું તે) કરી દીધું છે. **'यद्यप्यस्त्रं ब्रह्मशिरः'** એ શ્લોકમાં બ્રહ્માસ્ત્ર અમોઘ છે. એટલે તેના સામે કાંઈ પણ ક્રિયા ચાલી શકે નહિ તો પણ ભગવાનના તેજને પ્રાપ્ત કરી એવું અમોઘ છતાં એ શાંત થઈ ગયું એમ શ્રી ભાગવતના આ સ્કંધમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે.

सर्वतः पांडवपतिः परीक्षिच्छुद्धिकारणम् ॥
गूढात्मा सर्ववेदेषु भक्तैकहृदयंगमः ॥१७॥

(૪૫) **सर्वतः पांडवपतिः** સર્વ રીતે પાંડવોનું પાલન કરનાર.

સર્વ અનિષ્ઠો - દુઃખોથી પાંડવોનું પાલન કરનાર આપ પ્રભુ જ છે. સર્વ કરતાં વિશેષ રીતે પ્રભુએ પાંડવોનું જ રક્ષણ કર્યું છે. કેમકે પાંડવોનાં આ લોક તેમ પરલોક બન્ને ભગવાનની સાથે જ સંબંધ બંધનથી જોડાયેલાં છે.

(૪૬) **परीक्षिच्छुद्धिकारणम्:** પરીક્ષિત રાજાની શુદ્ધિના હેતુ રૂપ.

પરીક્ષિતનું ગર્ભમાં રક્ષણ કરી પ્રભુએ તેમાં રહેલા દોષને દૂર કરેલો છે. એ દોષ દૂર થવાથી જ પરીક્ષિત્ રાજા શુદ્ધ બનેલા છે તેથી શુદ્ધિનું કારણ પોતે ભગવાનજ છે. તેમ આગળ આ મારા રૂપ શ્રીશુકદેવજીના મુખથી શ્રી ભાગવત શ્રવણ કરનાર છે એમ વિચારી પ્રભુ તેની શુદ્ધિનું કારણ બન્યા છે. શુકદેવજી ભગવાનનું સ્વરૂપ છે. તેમના મુખેથી શ્રીમદ્ ભાગવત સાંભળવાને લીધે શુદ્ધ થનાર છે. માટે ભાવિ શુધ્ધિનું કારણ પણ પોતે ભગવાનજ છે.

શ્રી સુબોધિનીજીમાં શ્રી વલ્લભાગ્નિએ **वैयासकिः समगवानथ विष्णुरातम्** એ શ્લોકનું વિવેચન કરતાં 'વિષ્ણુરાત' પદનો અર્થ દર્શાવ્યા છે કે, ''વિષ્ણુએ શ્રી ભાગવત શ્રવણ કરાવવાના કારણે જ જેનું રક્ષણ કર્યું છે. એટલે વિષ્ણુએ રક્ષણ કરેલા હોવાથી એ વિષ્ણુરાત કહેવાય છે. માટે જ પ્રભુ તેમની શુદ્ધિનું કારણ બન્યા છે.''

(૪૭) **गूढात्मा सर्ववेदेषु:** ૧ સર્વવેદોમાં જેમનું ગુપ્ત સ્વરૂપ છે એવા, ૨ સર્વ વેદોમાં ગુઢ ગુપ્ત છે આત્મા-અભિપ્રાય જેમનો એવા પ્રભુ.

વેદોમાં પદે પદે ભગવલ્લીલાઓનું વર્ણન છે, તેવી રીતે વર્ણન કરી તેમના સર્વવ્યાપક આનંદમય સ્વરૂપનેજ પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેથી જ ગીતામાં શ્રી મુખે આજ્ઞા કરે છે કે : **वेदैश्चसर्वे रहमेववेद्यः** (સર્વ વેદોથી હું જ જાણવા યોગ્ય છું) **वेदे रामायणे पुण्ये पुराणे भारते तथा च मध्ये आदावन्ते च मध्ये च हरि सर्वत्रगीयते** (વેદોમાં પવિત્ર રામાયણમાં, પુરાણમાં, અને મહાભારતમાં, તેમ આદિ, મધ્ય તથા અંતમાં, સર્વત્ર હરિપરમાત્માનું જ ગાન કરવામાં આવ્યું છે) તો પણ તે ગૂઢ રૂપે ભગવાનના સ્વરૂપને પ્રતિપાદન કરેલું છે. પ્રત્યક્ષ તો આપણને જાણે બીજાનું વર્ણન હોય, રાજાઓના ઈતિહાસ હોય એમ લાગે છે. પરંતુ જ્યારે

ભગવાનમાં એકનિષ્ઠા થવાથી સર્વમાં બ્રહ્મભાવ ભગવદ્ભાવ જોવામાં આવે છે, ત્યારે ભગવાન સિવાય બીજું કંઈજ નહિ, સર્વત્ર ઈશ્વરનું સ્વરૂપ જ આલેખાયેલું અનુભવવામાં આવે છે, એવી સર્વમાં બ્રહ્મભાવના થવી એ પૂર્ણ પ્રેમની કસોટી છે. માટે તેવો ભાવ થતાં વિલંબ લાગે છે. સર્વ વેદ, ગીતા, પુરાણ, ઈતિહાસાદિમાં વારંવાર વર્ણન કરવા છતાં, પણ જ્યાં ''**यतो वाचो निवर्तन्त**'' વાણીનો વિરામ થઈ જાય છે; અર્થાત્ જ્યાં ભગવતી વાકદેવી પણ પહોંચી શકતી નથી. પછી દોષના ભરેલા સંસારી જીવો તો તે ભગવાનને ક્યાંથી ભેટી શકે. શ્રુતિ ભગવતી ઉપદેશે છે કે : **प्रतत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्य स शामिव पुनाति विद्वान तत्वागृणामि तव समतवीयान् क्षयतमस्थ रजसा पराकइति** (હે શિપિવિષ્ટ ! હે વિષ્ણો ! લોકમાં અને વેદોમાં પ્રસિદ્ધ એવા તમારા નામની હું પ્રશંસા કરૂં છું. આપ જ મારા સ્વામી છો, જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયને જાણવા વાળા છો, વિદ્વાન છો. માટે આપની હું સ્તુતિ કરૂં છું. હું તો એક ક્ષુદ્ર જીવ છું અને આપ તો સર્વ વ્યાપી, આ લીલાત્મક પ્રપંચથી પર ગૂઢરૂપે રહેલા છો) વળી શ્રુતિમાં **न ते महित्वमाश्रुवन्ति** (આપના મહિમા કોઈ સાંભળી શકતા નથી) ગીતામાં પણ આપ **मां तु वेद न कश्चन** (મ્હને કોઈ પણ જાણી શકતું નથી) ઈત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિના વચનો ભગવાનનું ગૂઢ પણું કથન કરે છે. તેથી જ સર્વવેદોમાં ગૂઢ રૂપે રહેલા એવા પુરુષોત્તમ એમ કહે છે.

(૪૮) **भक्तैकहृदयंगमः** ૧ ભક્તોનાં હૃદયમાં જ સ્થિતિ કરનાર, ૨ ભક્તો જ જેમનાં હૃદયમાં નિવાસ કરે છે એવા ૩, ભક્તોની સાથે એક હૃદય જેમ થવાય તેવા પ્રકારનું જેમને જ્ઞાન છે એવા.

ભક્તજનો ચંચલમનને સ્થિર કરી પોતાના હૃદય મંદિરમાં ભગવાનનું સ્થાપન કરે છે. તેથી પ્રભુ તેમના ઉપર પ્રસન્ન થઈ તેમનાં હૃદયાવાસમાંજ સ્થિતિ પૂર્વક નિવાસ કરે છે. ગીતામાં તો સર્વ પ્રાણીમાત્રના હૃદયદેશમાં પ્રભુ વિરાજે છે એમ કહ્યું છે. પરંતુ ત્યાં જીવ રૂપે પધારે છે અને ભક્તોનાં હૃદયમાં પ્રભુ સાક્ષાત્ રૂપે વિરાજે છે. કેમકે ભક્તજનો મનોમન ધ્યાન કરતાં પોતાના ઈષ્ટ સ્વરૂપ ભગવાનને હૃદય મંદિરમાં પધારેલા આંતરીક દૃષ્ટિથી પ્રત્યક્ષ

અનુભવે છે. સર્વ પ્રાણીઓના અંતકરણ સંસાર વાસનાઓથી અને મલીન ભાવનાઓથી દૂષિત થયેલાં છે તેથી ત્યાં જીવ રૂપે છે. પણ પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતું નથી. ભગવાન ભક્તોના વિમલ હૃદય કમલમાં ભ્રમર રૂપે ગુંજારવ કરે છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ પોતાના એ હૃદય કમલમાં ભક્ત ભ્રમરોનું સ્થાપન કરી નિજમકરંદ રસનો લ્હાવો આપે છે. અર્થાત્ ભક્તોને પણ પોતાના હૃદયમાં સ્થિર કરે છે. આટલી બધી કૃપાદષ્ટિની વૃષ્ટિ આપ કરે છે, તેજ તેમનું કૃપાનિધીપણું છે. એમ કરવાનું કારણ બીજું કાંઈજ નહિ પણ ભક્તોની સાથે હૃદયની ઐક્યતા કરવા તેમને અભેદ ભાવનો - શુદ્ધ અદ્વૈત ભાવનો અનુભવ કરાવવા જ. માટે આપ ભક્તોની સાથે હૃદયની ઐક્યતા કરવાનું જ્ઞાન ધરાવે છે.

कुंतिस्तुत्यः प्रसन्नात्मा परमाद्भुतकार्यकृत् ॥
भीष्ममुक्तिप्रदः स्वामी भक्तमोहनिवारकः ॥१८॥

(૪૯) **कुंतिस्तुत्यः** ૧. કુંતીવડે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય, ૨ કુંતીએ જેમની સ્તુતિ કરી છે એવા.

યુધિષ્ઠિરાદિ પાંડવોની માતા કુંતાજી સ્ત્રી જાતી હતાં છતાં ભગવદનુગ્રહથી તેમને શ્રીકૃષ્ણ ઉપર સગા છે એમ બુદ્ધિ ન હતી. પરંતુ આ પરમેશ્વર છે, ભૂમિનો ભાર ઉતારવા અને ભક્તોને તારવા અહીં પધારેલા છે, એમનાથી જ આપણું શ્રેય થશે. એમ ધારીને તેમની ભક્તિમાં લીન થયાં હતાં. પ્રભુ ભક્તોનાં હૃદયમાં સ્થિતિ કરનાર છે, માટે કુંતાજીના પણ હૃદયમાં સ્થિતિ કરી સ્વરૂપનું જ્ઞાન દર્શાવ્યું. જેથી કુંતાજી તેમની સ્તુતિ કરે છે. પ્રભુના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન સ્તુતિ કરવાથી જ થઈ શકે છે.

(૫૦) **प्रसन्नात्माः** ૧ પ્રસન્ન પ્રસન્ન જેમનો આત્મા અંતઃકરણ છે એવા, ૨ શુદ્ધ-સૌમ્યભાવ વાળું જ જેમનું અંતઃકરણ છે એવા.

પ્રભુ પૂર્ણકામ છે એટલે સર્વ કામનાઓથી પરિપૂર્ણ છે તેમને કોઈપણ વસ્તુની અભિલાષા રહેતી નથી. તેથી જ તે નિર્ગુણ નિષ્કામ કહેવાય છે. પોતે જ સર્વ

રૂપે હોવાથી તેમનામાં અન્ય વસ્તુ મેળવવાની ચિંતાનો પ્રવેશ જ નથી, માટે આપ પ્રસન્ન પ્રસન્ન મને ભક્તોને પ્રસાદાભિમુખ (ભક્તો ઉપર કૃપા કટાક્ષ કરવાને તત્પર) રહે છે.

(૫૧) **परमाद्भुतकार्यकृत्ः** અત્યન્ત આશ્ચર્ય કારક કાર્યોને કરનારા.

ઘણાં જ વિસ્મય જનક અને સુંદર કાર્યો પ્રભુ સિવાય શું અન્યથી થઈ શકે ? નહિજ, દાવાનલપાન, ગિરિરાજ ધારણ, એ પ્રભુનાં કાર્યો શું સર્વને આનંદદાયી તેમ આશ્ચર્ય ઉપજાવનારાં નથી ? વળી ભગવાન્ સર્વ ધર્મના ઉપદેષ્ટા છે, સર્વ યુધિષ્ઠિર વ્યાસ આદિના સન્નિધાન છે, છતાં ભીષ્મ દ્વારા તે યુધિષ્ઠિર વ્યાસ વગેરેને સર્વ ધર્મશ્રવણ કરાવે છે. એ શું ઉત્તમ અને વિસ્મય કારક નથી ? છેજ. માટે જ તેમને પરમ આશ્ચર્ય પમાડે તેવાં કાર્યોને કરનાર એમ કહે છે.

(૫૨) **भीष्ममुक्तिप्रदः** ભીષ્મને મુક્તિ આપનાર.

કૌરવ પાંડવોના પિતામહ ભીષ્મને, સર્વ દુઃખો દૂર કરી બધા મુનિઓ સહવર્તમાન પોતાનું દર્શન આપી મુક્તિ આપનાર આપ જ છે. મુક્તિ એટલે જન્મ મરણના ભયથી રહિત બની જ્ઞાન પૂર્વક પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થવી તે, અહિં ભીષ્મને પ્રભુનાં સાક્ષાત્ દર્શન થવાથી મુક્તિ મળેલી છે. પ્રભુની પ્રાપ્તિ થયેલી છે.

(૫૩) **स्वामीः** પોતે એ જ ભક્તો, અને ભક્તો એજ પોતે.

પોતે એ જ ભક્તો એટલે, જે પોતાનું સ્વરૂપ છે તે ભક્તોનું જ સ્વરૂપ છે, અને ભક્તોનું જે સ્વરૂપ છે, તે પોતાનું જ સ્વરૂપ છે; એમ અભેદ ભાવે, તન્મય ભાવે રહેનારા. ગીતામાં ભગવાન શ્રી મુખે ઉપદેશ કરે છે કે : **'ये भजन्तितु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्'** (જે ભક્તિવડે મારૂ સેવન કરે છે તે મારામાં રહેલા છે અને હું તેમનામાં નિવાસ કરીને રહેલો છું.) એ રીતે ભગવાન અને ભક્તો એકમેકમાં તન્મયજ બની ગયા છે. પ્રભુ તેવી રીતે જ તેમનામાં પ્રેમ

વિસ્તારે છે તેથી સ્વામી છે.

(૫૪) **भक्तमोहनिवारकः** ભક્તોના મોહને નિવારણ કરનાર.

પ્રભુ ભક્તજનમાં રહેલા મોહ - અજ્ઞાનને દૂર કરે છે. પોતાના ભક્ત યુધિષ્ઠિરને ધર્મમાં અજ્ઞાનપણું હોવાથી બન્ધુઓને નાશ કર્યાનો શોક એમના અંતઃકરણને બાળી મૂકતો હતો, પરંતુ ભગવાને ભીષ્મ દ્વારા ઉપદેશ અપાવી તેમના શોકને, મોહને, અજ્ઞાનને નિવાર્યો - દૂર કર્યો : એટલે જ ભગવાનને ભક્તોના મોહને નિવારણ કરનાર કહ્યા છે.

सर्वावस्थासुसंसेव्यः समः सुखहितप्रदः ॥
कृतकृत्यः सर्वसाक्षी भक्तस्त्रीरतिवर्ध्धनः ॥१९॥

(૫૫) **सर्वावस्थासुसंसेव्यः** સર્વ અવસ્થાઓમાં સેવન કરવાને યોગ્ય.

બાલ્યાવસ્થા, કૌમારાવસ્થા, પૌગંડાવસ્થા, યુવાવસ્થા, વગેરે બધી અવસ્થાઓમાં પ્રભુ સારી રીતે સેવન કરવા યોગ્યજ છે. કારણ ? દેહ ક્ષણભંગુર છે, ક્યારે પડશે તેનો નિશ્ચય નથી, જેથી ભક્તો બાલ્યાદિ બધી અવસ્થાઓમાં પ્રભુનું ચિંતન કરે છે. ધ્રુવ તથા પ્રહલાદ વગેરે ભક્તોએ બાલ્યાવસ્થાથી જ પ્રભુનું આરાધન કર્યુ હતું. ષષ્ટ સ્કંધમાં દૈત્ય બાલકોને ઉપદેશ આપતાં પ્રહલાદજી જણાવે છે **कौमारं आचरे त्प्राज्ञो धर्मान् भागवता निहः** (આ સંસારમાં જન્મ લેઈ કુમારાવસ્થાથીજ ભગવાનની ભક્તિ, સર્વત્ર ભગવદ્ભાવ વગેરે ભગવત્સંબંધી ધર્મોને આચરવા જોઈએ, સેવવા જોઈએ કેમકે મનુષ્ય દેહ બહુજ પુણ્ય યોગ્યથી પ્રાપ્ત થાય છે. વારંવાર આવતો નથી, તેથી તેને દુર્લભ માન્યો છે. અને મનુષ્ય દેહમાં જ તેવું જ્ઞાન સંપન્ન થાય છે, બીજી જાતીમાં થતું નથી, એવા ઉત્તમ દેહનો દુરૂપયોગ ન કરતાં ભગવદીય ધર્મોનું કપટ વિગેરેથી રહિત બની સારી રીતે આચરણ કરી કૃતાર્થ થવું એ જ યોગ્ય છે. એને ગુમાવવો ન જોઈએ. માટે જ બાલ્યાદિ સર્વ અવસ્થાઓમાં પ્રભુ સેવનીય છે એમ કહ્યું.

(૫૬) **समः** (૧) વિકાર રહિત, (૨) મા-લક્ષ્મીથી સહિત.

સર્વ કાળે સર્વ વિકારોથી રહિત એક પ્રભુ જ છે, તેથી જ આપ બધામાં સમભાવથી વર્તન કરે છે. તેથી જ આપને અવ્યય નિર્વિકાર એમ કહી વેદ અને ગિતાદિવચનો પ્રતિપાદન કરે છે. લક્ષ્મીથી સવ સૌન્દર્યમાત્રથી આપ પ્રભુ જ યુક્ત છે, શ્રી વિષ્ણુ સત્વગુણાધિષ્ઠાતા દેવ એ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે. એટલે લક્ષ્મીજીથી યુક્ત પણ આપ છે તેમ વિભૂતિઓ માત્ર પણ આપનામાં જ વિરાજે છે. એથી પ્રભુ લક્ષ્મી સંપન્ન હોય એ સ્વાભાવિક છે.

(૫૭) **सुखहितप्रदः** (૧) સુખ તથા હીત-કલ્યાણને આપનાર (૨) સુખરૂપ હિત આપનાર.

સર્વ ભક્તોને સુખ આપનાર અને તેમનું કલ્યાણ કરનાર પરમાત્માજ છે. પ્રભુ સર્વ પ્રાણીમાત્રને જળ વગેરે આપી સુખ અર્પણ કરે છે, કલ્યાણ કરે છે. તો પછી પોતાના ભક્ત ઉપર અનુગ્રહ કરી સુખ, આનંદ આપે, કલ્યાણ કરે, એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? એટલા માટે ભક્તો નિષ્કામ બની પરમાત્માને કૃપાનિધિ, દયાસિન્ધુ વગેરે - કહી વર્ણવે છે. સાધન સમ્પતિ રહિત એવા નિજ ભક્તો પ્રભુમાં પરાયણ બનતાં જ ભગવાનના અનુગ્રહથી તેઓ આનંદરૂપ બની જાય છે. એવા ઉત્તમ પ્રકારનું સુખ - આનંદરહિત - કલ્યાણ કરનાર આપ સર્વેશ્વર જ છે.

(૫૮) **कृतकृत्यः** (૧) જેમનાં સર્વ કાર્યો નિરંતર સિદ્ધ છે એવા પુરુષોત્તમ (૨) ભૂમિના ભારને હરણ કરવા રૂપ કાર્યને સમ્પાદન કરનાર.

પરમાત્માનાં સર્વ કાર્યો સિદ્ધ થયેલાં છે, બીજાઓનાં કાર્યો સિદ્ધ થવામાં કંઈ કંઈ વિઘ્નો દેશ કાલ વિગેરેની અડચણો ઉપસ્થિત થાય છે. પરંતુ ઈશ્વરને તેવું કાંઈપણ નથી. તેમને તો સર્વત્ર સર્વ વસ્તુઓ સિદ્ધ જ છે, પ્રભુ પૂર્ણ કામ છે, અને અન્યમાં અપૂર્ણતા છે તેથી જ ઈશ્વરનાં કાર્યો સિદ્ધ છે. મહાભારતના સંગ્રામ નિમિત્તે મહાભારભૂત આસુરીભાવવાળા ભૂપતિઓને ભીમસેન, ભીષ્મ, અર્જુન, વગેરે દ્વારા મારી, ભૂમિના ભારને દૂર કરી, શ્રીહરિ કૃતકૃત્ય થયેલા

છે. એ પ્રમાણે કરી નિજ પૂર્ણાવતારનું પ્રયોજન આપે સિદ્ધ કર્યું છે. માટે જ આપ કૃતકૃત્ય છે.

(૫૯) **सर्वसाक्षीः** સર્વના સાક્ષી - પ્રત્યક્ષ જોનાર.

પોતે ભગવાન્ સર્વ વ્યાપક છે, આ સર્વ જગત્ રૂપે આપ જ વિરાજે છે, એટલે તેમનાથી કાંઈપણ અજાણ્યું નથી. બધી વસ્તુઓને આપ પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણ કરે છે. પ્રભુ આ સઘળા બ્રહ્માંડને સાક્ષાત્ રુપે અનુભવ કરનાર સ્વસ્વરૂપ જ્ઞાનવાન હોવાથી તે સર્વના સાક્ષી છે.

(૬૦) **भक्तस्त्रीरतिवर्द्धनः** ૧ ભક્તોમાં અને સ્ત્રીઓમાં ભક્તિરસને વધારનાર, ૨ ભક્તિયુક્ત સ્ત્રીઓમાં પોતાની રતિપ્રેમને વધારનાર, ૩ ભક્તોની સ્ત્રીઓને પોતાના પર પ્રેમ વધારનાર.

ભક્ત યુધિષ્ઠિરાદિકમાં અને સ્ત્રી-કુંતિ, દ્રૌપદી વગેરેમાં ભક્તિ રસની વૃદ્ધિ કરનાર પ્રભુ છે. ભક્તિયુક્ત સ્ત્રીજનો વ્રજવનિતાઓ વગેરેની પરમાત્મા ઉપર દૃઢ પ્રીતિ છે, તોપણ પોતે એનાથી પણ વિશેષ પોતાનામાં પ્રેમ વધે તેવી રીતે નિરંતર કર્યા કરે છે. અર્થાત્ પોતાનો આનંદ તેમને સમર્પણ કરી વિશેષ ને વિશેષ પોતા ઉપર એમને રૂચિ થાય એવી રીતે યત્ન કરે છે. ભક્તજનોની સ્ત્રીઓને પણ પોતાનામાં પ્રેમ વધે એમ પ્રભુ ઈચ્છે છે. કેમકે ભક્તોની સ્ત્રીઓ જો ભક્તોથી પ્રતિકૂળ હોય, તો પોતાની ભક્તિ કરવામાં ભક્તને અડચણ થાય, તેથી તેમની સ્ત્રીઓને પોતા તરફ ભક્તિપૂર્વક પ્રેમ વધે તેવો પ્રયત્ન પ્રભુ કરે છે, અને તેમનામાં પ્રીતિ વધે છે. એટલે તે ભક્ત તથા તેમની સ્ત્રીઓ વગેરે પ્રભુમાં લીન બને છે. શ્રી ભાગવતના આ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે :

वृकोदरश्च धौम्यश्च स्त्रियो मत्स्यसुतादयः ।
न सेहिरे विमुह्यन्तो विरहं शार्ङ्गधन्वनः ॥

(ભીમસેન ધૌમ્યઋષિ સ્ત્રીયો તેમ મત્સ્યકુલના પુત્રો આદિ બધા જનો; શ્રી કૃષ્ણમાં મોહ પામેલા તેમના વિરહને સહન ન કરી શક્યા) દ્વારકામાં પ્રભુ

પધારતા હતા તે સમયને ઉદ્દેશી આ વચન કહ્યું છે. શ્રીકૃષ્ણ ઉપર ભીમસેનાદિનો ઘણો જ પ્રેમ હતો. ભગવાને તેમનામાં એટલા બધા પ્રેમની વૃદ્ધિ કરી હતી કે, પોતે જ્યારે દ્વારકામાં પધારવાને તૈયાર થયા તે પ્રસંગે ભક્તિમાં લીન થયેલા તે બધા વિરહને સહન ન કરી શક્યા અને પ્રેમમાં ઘણા જ આર્દ્ર બની ગયા. એવા પ્રીતિને વધારનાર પ્રભુ છે.

सर्वसौभाग्यनिलयः परमाश्चर्यरुपधृक् ।
अनन्यपुरुषस्वामी द्वारकाभाग्यभाजनम् ॥२०॥

(૬૧) **सर्वसौभाग्यनिलयः** (૧) સંપૂર્ણ સૌભાગ્યના સ્થાનરૂપ, (૨) સર્વથી ઉત્તમ એવા સૌભાગ્યના ભંડાર.

સંપૂર્ણ સુંદરતાના સ્થાન રૂપ ઈશ્વર જ છે, સઘળી સુંદરતા આપના ચરણમાં વિરાજે છે. સર્વથી ઉત્તમ સૌભાગ્ય પ્રભુમાં જ હોઈ શકે. બીજામાં તેવા સૌભાગ્યનો અભાવ છે, જે કાંઈ અન્યમાં સૌભાગ્ય જોવામાં આવે છે તે પ્રભુની કૃપાથી જ પ્રાપ્ત થયેલું છે, એટલે સર્વને સૌભાગ્ય અર્પણ કરનાર પણ તેજ છે, માટે પ્રભુને સકલ સૌભાગ્યના નિધાન-ભંડાર રૂપે કહ્યા. વળી હસ્તિનાપુરથી દ્વારકા તરફ જતાં માર્ગમાં જુદા જુદા દેશોના નિવાસીઓએ તેમનો ઘણો જ સત્કાર કર્યો એમ ભાગવતના આ સ્કંધમાં જણાવેલું છે; શ્રી કૃષ્ણ પોતે સર્વ સૌભાગ્યના નિધાન હોવાથી જ તેમનો સર્વજનોએ સત્કાર કરેલો છે.

(૬૨) **परमाश्चर्यरुपधृक्** અત્યંત વિસ્મયકારક રૂપને ધારણ કરનાર.

સર્વ આશ્ચર્યો ઈશ્વરમાં જ જણાય છે, એટલે પોતે અત્યંત વિસ્મયજનક સ્વરૂપને ધારણ કરી શકે એ સહજ છે. શ્રુતિ ઉપદેશે છે કે : **अपाणिपादो जवनो ग्रहीता** (પોતે હાથ પગવિનાના છે તો પણ ગ્રહણ કરી શકે છે અને ચાલી શકે છે) અરે ! એટલું જ નહિ પણ કાન વિના શ્રવણ કરી શકે છે. નેત્ર વિના જોઈ શકે છે, અર્થાત્ ગ્રહણ કરવું, ચાલવું, સાંભળવું, જોવું વગેરે ક્રિયા પ્રભુ અલૌકિક સ્વરૂપેજ, આનંદ સ્વરૂપે જ કરે છે. આ આશ્ચર્ય નહિ તો બીજું શું ? એવા આશ્ચર્યમય સ્વરૂપને પરમાત્માજ ધારણ કરી શકે, પ્રભુનું આશ્ચર્યમય સ્વરૂપ

ભાગવતના આ સ્કંધમાં જણાવ્યું છે કે :

सितातपत्रव्यजनै रुपस्कृतः प्रसूनवर्षैरभिवर्षितः पथि ।
पिशङ्गवासा वनमालया वभौ धनो यथार्कोडुपचापवैद्युतैः॥

(ધોળાં છત્ર ચામરોથી યુક્ત, માર્ગમાં પુષ્પની વૃષ્ટિ વડે વર સઈ રહેલા શ્રીકૃષ્ણ જેમ સૂર્ય તારા ઈંદ્રધનુષ્ય અને વીજળી વડે મેઘ શોભે તેમ પીળાં વસ્ત્ર વડે તથા વનમાળાથી આપ શોભતા હતા.) સૂર્ય તારા મેઘધનુષ્ય વીજળી વગેરેથી જેમ મેઘ અદ્‌ભુત - આશ્ચર્યકારક લાગે છે, તેમ આપ પણ વનમાળા, પીતવસ્ત્ર, શ્વેત, ચામર વગેરે વડે આશ્ચર્યમય સ્વરૂપવાળા લાગે છે. એ જ પ્રભુનું આશ્ચર્યમયરૂપ છે.

(૬૩) **अनन्यपुरुषस्वामीः** જેમને અન્ય કોઈ પુરુષ રક્ષક નથી તેવા દ્વારકાનિવાસી જનોના સ્વામી.

દ્વારકાનિવાસી યાદવો વગેરેના સ્વામી - રક્ષક પોતે શ્રી કૃષ્ણ હતા તેજ તેમનું દૈવત હતું. કેમકે તેમને અનેક કષ્ટોથી મુકાવનાર સર્વ પ્રકારે આનંદ આપનાર એજ હતા. શ્રીકૃષ્ણને લીધે જ તેમની સમૃદ્ધિ પામી હતી. ઈત્યાદિ કારણોને લીધે દ્વારકાનિવાસી પ્રજાઓના સ્વામી આપ શ્રી કૃષ્ણ હતા. તેથી જ જ્યારે હસ્તિનાપુરથી દ્વારકામાં આપ પધાર્યા ત્યારે આપના શંખધ્વનિથી આકર્ષાઈ સર્વ દ્વારકાવાસી પ્રજાજનોએ દર્શનમાં ઉત્કંઠિત બની ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને પુષ્પથી લાજાથી, (લાજા-ડાંગેરની ધાણી) મોતીથી, તેમ નયનકટાક્ષથી વધાવી લીધા હતા; એજ તેમનું મુખ્ય સ્વામીપણું પ્રત્યક્ષ છે.

(૬૪) **द्वारकाभाग्यभाजनम्:** (૧) દ્વારકા નગરીનાં ભાગ્યના કારણરૂપ, (૨) દ્વારકાની સર્વ સમ્પતિને ભોગવનાર, (૩) દ્વારકાના સ્થાનરૂપ.

દ્વારકામાં સર્વ વિભૂતિના સંપત્તિના કારણરૂપ આપ ભગવાન છે. શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમલમાં સર્વ સંપત્તિઓ નિવાસ કરે છે, એટલે આપ જ્યાં પધારતા હોય ત્યાં જ સકલ સંપત્તિઓ હોય. એ સ્વાભાવિક છે, અને તે સર્વ સંપત્તિઓને

ભોગવનાર, પણ તેજ પ્રભુ છે. ભગવાન લક્ષ્મીના અધીશ્વર છે અને સર્વ સંપત્તિઓ લક્ષ્મીસ્વરૂપ છે, તો તે લક્ષ્મીરૂપ સંપત્તિઓ ભગવાનના ચરણનું સેવન કરે અર્થાત્ તેમના ઉપયોગ માટે પ્રાપ્ત થાય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. દ્વારકા નગરીની સ્થિતિ આપના વિરાજવાથી જ છે. આપે પોતાના ઉપયોગ માટે જ દ્વારકાને નિર્માણ કરી છે, એટલે તેના શ્રી કૃષ્ણ સ્થિતિ - સ્થાનરૂપ છે.

वीजसंस्कारकर्त्ता च परीक्षिज्ज्ञानपोषकः ॥
सर्वत्रपूर्णगुणकः सर्वभूषणभूषितः ॥२१॥

(૬૫) **बीजसंस्कारकर्ताः** બીજરૂપ સંસ્કારને કરનાર.

બીજ એટલે ભાગવતશાસ્ત્રને શ્રવણ કરવાના બીજરૂપ પરીક્ષિત રાજાના દેહનો સંસ્કાર અર્થાત્ ભગવદ્ ભજનને યોગ્ય એવી દેહ સંપત્તિને પ્રાપ્ત કરાવનાર એવા ભગવાન, પ્રભુના અનુગ્રહ સિવાય તેવા સંસ્કારો તેવી યોગ્યતા પ્રાપ્ત થતી નથી, પરીક્ષિત રાજાને શ્રોતાઓમાં ઉત્તમ માન્યા છે. એવા પ્રકારની ઉત્તમતા પ્રાપ્ત કરવી એ સાધારણ વાત નથી. તેથી જ તેવા સંસ્કારોને પરીક્ષિતમાં ઉત્પન્ન કરનાર આપ પ્રભુ જ છે.

(૬૬) **परीक्षिज्ज्ञानपोषकः** પરીક્ષિતના જ્ઞાનનું પોષણ કરનાર.

પરિક્ષિત રાજાને માતાની કુક્ષિમાં જે અંગુષ્ઠ માત્ર સ્વરૂપનું ભગવાને દર્શન આપ્યું હતું. તે સ્વરૂપના જ્ઞાનને પોષણ કરનાર ન ભૂલાય તેમ કરનાર. બીજાઓનો માતાના ઉદરમાંથી જ્યારે બહાર જન્મ થાય છે, ત્યારે સંસારના માયાયુક્ત વાયુથી, પૂર્વ સંસ્કારના અભાવે તેમનું જ્ઞાન નષ્ટ થઈ જાય છે. પરંતુ પરિક્ષિત રાજાને જે માતાના ઉદરમાં જ્ઞાન પ્રકટ થયું હતું, તે પ્રભુની કૃપાથી થયેલા શુદ્ધ સંસ્કારને લીધે નાશ ન પામ્યું. આમ પરમાત્માએ તે જ્ઞાનને વિસ્મૃત થવા દીધું નથી, માટે જ પરિક્ષિતના જ્ઞાનને પોપણ કરનાર એવા શ્રી કૃષ્ણ એમ કહ્યું.

(૬૭) **सर्वत्रपूर्णगुणकः** સર્વત્ર પૂર્ણ ઐશ્વર્યાદિ ગુણોવાળા.

સર્વને સઘળા સ્થાનમાં અર્થાત્ અંતર બહાર વગેરે સઘળે સ્થળે જેમના પૂર્ણ - કોઈ વખત નહિ નાશ પામે તેવા ઐશ્વર્યાદિગુણો જેમને પ્રકાશમાન છે એવા પ્રભુ. પરીક્ષિત રાજાએ ભગવાનને માતાના ઉદરમાં જોયા. તે સમયે પણ પોતે ઐશ્વર્યાદિ ગુણો વડે વિરાજમાન હતા. તેથી જ અત્ર કહે છે કે, બહાર અને અંતર સર્વ સ્થાનમાં એટલે સચરાચર વિશ્વમાં પણ જેમના અખિલ દિવ્ય ગુણો શોભી રહ્યા છે, ઐશ્વર્યાદિ ગુણો કોઈપણ અવસ્થામાં સર્વત્ર જેમના ન ક્ષોભ પામે, એવા ઈશ્વર વિના બીજું કોઈ હોઈ શકે ?

(૬૮) **सर्वभूषणभूषितः** અનેક આભૂષણોથી શોભાયમાન.

અનેક - મુકુટ, કુંડલ વિગેરે શણગારોથી સુશોભિત આપ પ્રભુ છે. આ સ્કંધમાં પ્રભુને વર્ણવે છે કે : **स्फूरत्पुरटमौलिनं तप्तकाञ्चन कुण्डलम्** (સ્ફુરણાયમાન્ સુવર્ણમય મુકુટને ધારણ કરનાર તપાવેલ કુંદનના સમાન કુંડળો વડે કમનીય લાગતા શ્રીકૃષ્ણને અભિવંદન કરૂં છું). ઈત્યાદિમાં રમણીય ભૂષણોથી ભૂષિત ભગવાનનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવ્યું છે.

सर्वलक्षणदाता च धृतराष्ट्र विमुक्तिदः ॥
सन्मार्गरक्षको नित्यं विदुरप्रीतिपूरकः ॥२२॥

(૬૯) **सर्वलक्षणदाता** સર્વ લક્ષણોને અર્પણ કરનાર.

પરીક્ષિત રાજાને, ઈક્ષ્વાકુ, ધ્રુવ, માંધાતા, વગેરે પ્રસિદ્ધ રાજાઓનાં પ્રજાપાલન, જ્ઞાન, ભક્તિ ઈત્યાદિ પ્રસિદ્ધ લક્ષણો-ગુણોને સમર્પણ કરનાર આપ પ્રભુ છે, પોતાની કૃપા દૃષ્ટિની વૃષ્ટિ થવાથી જ પરીક્ષિત્ રાજામાં તેવા સર્વ ગુણો-લક્ષણો પ્રાપ્ત થયેલાં છે. માટે જ સર્વ લક્ષણોને અર્પણ કરનાર પ્રભુ એમ કહ્યું.

(૭૦) **धृतराष्ट्रविमुक्तिदः** ધૃતરાષ્ટ્રને મુક્તિ આપનાર.

ભગવાને ધૃતરાષ્ટ્રરાજાને વિદુરજી દ્વારા વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરાવી તેમ વ્યાસ

દ્વારા ઉપદેશ આપી મુક્તિ આપેલી છે એ રીતે તેને મુક્તિ - મોક્ષ સુખ આપનાર આપ છે.

(૭૧) **सन्मार्गरक्षको नित्यम्ः** નિરંતર સન્માર્ગનું રક્ષણ કરનાર.

સત્પુરૂષોનો એ જ મુખ્ય નિયમ છે કે : ગૃહસ્થાશ્રમની વૃત્તિના ત્યાગ પૂર્વક ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય તેવાં સાધનો કરવાં. એ પ્રમાણે વૈરાગ્યપૂર્વક ભક્તિ ભાવ જેમને થયેલો છે, તેવા સજ્જનોના ભક્તિમાર્ગને નિરંતર રક્ષણ કરનાર આપ શ્રીકૃષ્ણ છે. તેથીજ આપે વિદુરજી દ્વારા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને ઉપદેશ અપાવી ગૃહસ્થાશ્રમથી દૂર કરાવ્યા છે. તેવી જ રીતે સર્વ ભગવદીય જનોનું મન પણ સંસારમાં લીન ન થાય તેમ કરી અર્થાત્ તેમને જ્ઞાન સમર્પણ કરી પોતે ભક્તિમાર્ગનું રક્ષણ કરે છે.

(૭૨) **विदुरप्रीतिपूरकः** (૧) વિદુરજીની પ્રીતિને પૂર્ણ કરનાર, (૨) વિદુરની પ્રીતિને ભાવને પૂર્ણ કરવાથી જ જેમને **क** સુખ છે એવા પુરૂષોત્તમ.

પોતાના પરમ ભક્ત વિદુરજીની પોતાના ઉપર સ્થીર રહેલી પ્રીતિ - દઢ ભક્તિને પૂર્ણ કરનાર આપ પ્રભુ છે, કેમકે નિજ ભક્તોની પ્રીતિને પૂર્ણ કરવી - સંપાદન કરવી એ જ આપનું કર્તવ્ય આપ મુખ્ય માની રહ્યા છે. ભક્તોના ભાવને પૂર્ણ કરવાથી જ પ્રભુ આનંદ માને છે.

लीलाव्यामोहकर्ता च कालधर्मप्रवर्त्तकः ।
पाण्डवानां मोक्षदाता परीक्षिद्भाग्यवर्द्धनः ॥२३॥

(૭૩) **लीलाव्यामोहकर्ताः** (૧) લીલાઓ વડે વિશેષ મોહ ઉત્પન્ન કરનાર, (૨) લીલા-ચેષ્ટા તે રૂપ **वि**-કાળરૂપે સર્વને **आ**-સઘળે મોહ ઉપજાવનાર.

આસુરી જીવોને વ્યામોહ ઉત્પન્ન કરવા મનુષ્ય ભાવે પ્રકટ થઈ તેમનાજ જેવી લીલા-કૃતિ કરીને સર્વ સ્થાનમાં અત્યંત મોહ પમાડનાર ભગવાન છે. તેથી જ કંસ, જરાસંધ, શિશુપાલ પ્રભૃતિ આસુરોને ભગવાનના સ્વરૂપમાં મોહ ઉત્પન્ન થયો છે. સ્વધામ પધારતી વખતે પીપલ વૃક્ષના કોમલ મૂલમાં સ્થાન

કરી પારધીના બાણથી ચરણારવિંદને ક્ષત થયાનું નિમિત્ત દર્શાવી આપે આસુર વ્યામોહલીલા કરી છે. વસ્તુત જોતાં પ્રભુને જન્મ મરણ વગેરે કાંઈ જ નથી, પરંતુ આસુરીજનોને તેમ ભાસે છે, વળી ચેષ્ટારૂપ કાળ વડે પણ સર્વને સર્વસ્થળે મોહ કરનાર આપ છે. માટે જ લીલા વડે અત્યંત મોહ કરનાર એવા પુરુષોત્તમ એમ કહ્યું.

(૭૪) **कालधर्मप्रवर्तकः** કાળના ધર્મને વિસ્તારનાર.

સર્વગ્રાસી કાળને પ્રવર્ત્તાવવો એ તમોગુણાધિષ્ટાતા રૂદ્રનું કાર્ય છે. પ્રભુ રૂદ્રરૂપે દૈવી, ભુવિ અને અંતરિક્ષ એવા ત્રણ પ્રકારના ઉત્પત્તિ રૂપ કાળના ધર્મનો વિસ્તાર કરનાર - પ્રવૃત્તાવનાર છે, ભાગવતના આ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે :

व्यतीताः कतिचिन्मासाः

(શ્રીકૃષ્ણ તથા યાદવ બંધુઓના સમાચાર મેળવવા મોકલેલા અર્જુનજી દ્વારકામાં ગયા હતા. પરંતુ કેટલાક માસો વ્યતીત થયા છતાં અર્જુન આવ્યા નહિ, એટલે યુધિષ્ઠિર રાજા ઘોર નિમિત્તો જોવા લાગ્યા.) એમ કહી આગળ ઘોર કાળની ભયંકરતા અને વિચિત્રતા દર્શાવી છે. ઈત્યાદિ સર્વ કાળ ધર્મને પ્રવર્તાવનાર પોતે પ્રભુ જ છે.

(૭૫) **पाण्डवानां मोक्षदाताः** પાંચે પાંડવોને મોક્ષ આપનાર.

યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન, અર્જુન, નકુળ, સહદેવ, એ પાંચે પાંડવોને મોક્ષ - મુક્તિ આપનાર પોતે ભગવાન છે. અર્જુન દ્વારકામાંથી આવીને યાદવોના નાશને તેમ ભગવાનની સ્વધામમાં પધારવા સંબંધી આસુર વ્યામોહલીલાને જણાવી, જેથી ભગવાનના વિરહને લીધે સર્વ પાંડવોએ રાજ્ય સંપત્તિ તજીને જ્ઞાનનિષ્ઠ બની ભગવાનની ભક્તિમાં તલ્લીન થવાને લીધે મુક્તિ પામ્યા. એ રીતે પોતાના સ્વરૂપનો પાંડવોમાં પ્રકાશ કરી ભક્તિ - ભગવદાસક્તિ આપનાર આપ શ્રી કૃષ્ણ જ છે.

(૭૬) **परिक्षिद्भाग्यवर्द्धनः** પરીક્ષિત રાજાના ભાગ્યને વધાવનાર.

જ્યારે પરીક્ષિતનો જન્મ થયો ત્યારે જે જે લક્ષણો બ્રાહ્મણોએ જણાવ્યાં હતાં તે તે સર્વ શુભ લક્ષણો રાજ્ય પ્રાપ્ત થતાં જ તેમનામાં વિશેષ રીતે પ્રકાશમાન થયાં. તેવા પ્રકારનાં શુભ લક્ષણો રૂપ ભાગ્યની વૃદ્ધિ કરનાર પોતે ભગવાન્ છે. તેમના અનુગ્રહથી જ ભાગ્યની વૃદ્ધિ થયેલી છે, તેથી જ એમને ભગવદ્રૂપ શ્રી ભાગવત શ્રવણનો મુખ્ય ઉત્તમ અધિકાર પ્રાપ્ત થયેલો છે.

कलिनिग्रहकर्ता च धर्मादीनां च पोषकः ॥
सत्सङ्गज्ञानहेतुश्च श्रीभागवतकारणम् ॥२४॥

(૭૭) **कलिनिग्रहकर्ताः** કલિયુગને નિગ્રહ કરનાર.

કલિયુગને નિગ્રહ કરનાર - પોતાને સ્વાધીન કરનાર આપ પ્રભુ છે. પરીક્ષિત્ રાજાએ દિગ્વિજય કરતાં ધર્મને અને ભૂમિને પીડા કરનાર કલિને શૂદ્રરાજાના સ્વરૂપમાં જોયો. તેથી ક્રોધાયમાન બની તેનો પરાભવ કરી પોતાને આધીન બનાવ્યો. શ્રી ભાગવતના આ સ્કંધમાં કહે છે કે **निजग्राहोजसा वीरः कलि दिग्विजयेकचित्** (વીર પરીક્ષિતે દિગ્વિજયમાં પોતાના તેજથી કલિયુગને, વશીભૂત કર્યો.) અહીં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ કલિયુગને આધીન કરનાર છે. કારણ કે, ભક્ત હૃદયમાં આપ વિરાજે છે, પરીક્ષિત્ રાજા પ્રભુના પૂર્ણ પ્રેમી ભક્ત છે, તથા ભગવાનના આવેશથી જ તેમનું પ્રાકટ્ય થયેલું છે, માટે પરીક્ષિત્ એ પોતે પ્રભુ જ છે.

(૭૮) **धर्मादिनां च पोषकः** ધર્મ વગેરેનું પોપણ કરનાર.

ધર્મ - વૃષ સ્વરૂપ છે, વૃષને જેમ ચાર પગ છે, તેમ ધર્મને સત્ય, દયા, તપ અને શૌચ એમ ચાર પગો છે. પરંતુ દુષ્ટ કલિ (શૂદ્રરાજનો વેશધારી) એ સત્ય, દયા અને તપ રૂપ ત્રણ ચરણો છેદી નાંખ્યા, જેથી એક જ અવશિષ્ટ - બાકી રહ્યો. તે પણ નાશ કરવાને કાલ પ્રયત્ન કરે છે. એવા પ્રકારની ધર્મની સ્થિતિ નિહાળી દિગ્વિજય કરતાં પરીક્ષિત્ રાજાએ કલિનો નિગ્રહ કરી તે ધર્મનું પોષણ કર્યું. અર્થાત્ તેના નષ્ટ કરેલા સત્યાદિ રૂપ ત્રણ ચરણોને સાંધી - સત્યાદિનું

સ્થાપન કરી, ધર્મને પુષ્ટિ આપી, આદિ શબ્દથી ગાયનું રૂપ ધારણ કરનાર ભૂમિનું તેમણે રક્ષણ કર્યું છે. તેમ સર્વ દીનજનોનું - અનાથ જીવોનું પણ તે પાલન કરનાર છે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પરીક્ષિત રાજા પોતે પ્રભુ સ્વરૂપ જ હોવાથી તેમના દ્વારા સર્વ કરનાર આપ ભગવાન જ છે. ભગવદિચ્છા સિવાય કોઈથી કાંઈ પણ બની શકે જ નહિ, એ નિર્વિવાદ છે.

(૭૯) **सत्सङ्गज्ञानहेतुः** (૧) સત્સંગથી ઉપજતા જ્ઞાનના કારણરુપ, (૨) સત્સંગજ જેમનું જ્ઞાન થવાનું કારણ છે એવા પુરુષોત્તમ.

સત્સંગ એટલે ભગવદીય જનનો સમાગમ, એવો સમાગમ વારંવાર કરવાથી ભગવદ્જ્ઞાન અંતરમાં પ્રકાશ પામે છે. તેવા જ્ઞાનપૂર્વક પ્રભુમાં સ્નેહ થતાં જ પ્રભુ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે જ તેવું જ્ઞાન પ્રકટ થવાનું કારણ આપ શ્રીકૃષ્ણ છે. ભગવદીયનાં દર્શન, તેમની સાથે ઐક્યતાથી ભગવદ્વાર્ત્તાલાપ, વગેરે કરવાથી જ જ્ઞાન થાય, પ્રભુની પ્રાપ્તિ થાય. ભાગવતના આ સ્કંધમાં ઉપદેશે છે કે :

तुलयाम लवेनाऽपि न स्वर्ग ना पुनर्भवम्।
भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्यानां किमुताशिषः ॥

(મનુષ્યોને ભગવાનના ભક્તોનો સમાગમ થાય, તેની એક લેશ માત્ર પણ બરાબરી કરવાને સ્વર્ગ તેમ પુનર્ભવ શક્તિમાન્ નથી; તો પછી તેવા ભગવદીયોના આશીર્વાદોને હું શું જ વર્ણવું ?) માટે જ સત્સંગથી થતા જ્ઞાનના કારણ રૂપ આપ ભગવાન છે એમ કહ્યું.

(૮૦) **श्रीभागवतकारणम्ः** શ્રી યુક્ત એવા શ્રીમદ્‌ભાગવતશાસ્ત્રના કારણરૂપ.

શ્રી લક્ષ્મી અર્થાત્ સર્વે વિભુતિમય શ્રીમદ ભાગવતશાસ્ત્રને પ્રવૃત્ત કરવાના કારણરૂપ આપ ભગવાન્ જ છે. કારણકે બ્રાહ્મણના શાપ નિમિત્તે પરીક્ષિત રાજાએ શ્રીભાગવતને શ્રી શુકદેવજીથી સાંભળ્યું એ રીતે શુક અને પરીક્ષિતના સંવાદ દ્વારા શ્રીમદ્ ભાગવતને અખિલ ભૂમિમાં પ્રસરાવનાર આપ જ છે.

प्राकृतादृष्टमार्गश्च-................. २५

(૮૧) **प्राकृतादृष्टमार्गः** ૧ પ્રકૃતિસ્થ અદૃષ્ટમાર્ગને ચલાવનાર, ૨ પ્રકૃતિસ્થ અને અદૃષ્ટને દુર કરનાર.

પ્રકૃતિ - માયા તેમાં રહેલો એ પ્રકૃતિસ્થ અર્થાત્ અદૃષ્ટ - પ્રારબ્ધ કર્મને આધીન રહેલો માર્ગ - કે જે વારંવાર જન્મમરણ રૂપ પ્રાકૃત કહેવાય છે. તેવા પ્રાકૃત અદૃષ્ટ માર્ગને ચલાવનાર આપ પ્રભુ છે. તેમ પ્રકૃતિના કાર્યો - કે જે હું મારૂં આ મ્હારો દેહ વગેરેને અને અદૃષ્ટ એટલે પ્રારબ્ધ કર્મને દુર કરનાર પણ આપ શ્રી પુરુષોત્તમ છે. શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું શુદ્ધભાવથી સેવન કરનારને માયાના વિકારો, પ્રારબ્ધ કર્મો, તેમ અહંતા મમતાત્મક સંસારના ભાવો વગેરે કોઈપણ દૂષિત કરી શકતા નથી તેવી વસ્તુઓથી ભગવાનનો ભક્ત નિર્લેપ જ રહે છે. સર્વત્ર, સર્વથા, સમર્થ, પ્રભુ જ તેનું રક્ષણ કરે છે.

॥ इति प्रथमस्कन्धनामानि ॥

।। अथ द्वितीयस्कन्धनामानि ।।

....................श्रोतव्यः सकलागमैः ।।
कीर्तितव्यः शुद्धभावैः स्मर्तव्यश्चात्मवित्तमैः।।२५।।

(૮૨) **श्रोतव्यः सकलागमैः** (૧) સર્વ સિદ્ધાન્તો વડે સાંભળવાલાયક, (૨) સકલશાસ્ત્રને અનુસરનારા વિદ્વાનોએ શ્રવણ કરવાને માન્ય કરેલા.

સર્વ સિદ્ધાન્તોથી અનેક વિદ્વાનોથી માનનીય પૂર્ણ પુરૂષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર જ છે. એ નિઃસંશય છે, આપ પોતે જ ગીતામાં આજ્ઞા કરે છે કે : **वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्यः** (સર્વ વેદો વડે હું જાણવા યોગ્ય છું) શ્રુતિ ભગવતી પણ **सर्वे वेदायत्पदमामनन्ति** (બધા વેદોએ પરમાત્માના પદને જ નમન કરી રહ્યા છે.) ભાગવતના પ્રથમ સ્કંધના અંતમાં **यच्छ्रोतव्यमथोजाप्यम्** એ શ્લોકથી પરિક્ષિત રાજા, મરનારને શ્રવણ કરવા યોગ્ય, જપવા યોગ્ય શું છે ? એમ શુકદેવજીને પ્રશ્ન કરે છે. તેના પ્રત્યુત્તરમાં શ્રી શુકદેવજી જણાવે છે કે :

तस्माद्भारत सर्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः ।
श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताभयम् ।।

(હે ભારત ! હે પરીક્ષિત્ ! અભય ઈચ્છનાર મનુષ્યે ભગવાનને - તેમનાં ચારિત્રોને, શ્રવણ કરવાં, કીર્તન કરવાં, તેમ સ્મરણ કરવાં) એજ કલ્યાણકર છે. એ ઉપલા શ્લોકના ભાવને પ્રકટ કરનારાં ત્રણ નામો જણાવ્યાં છે. માટે જ સર્વ સિદ્ધાન્તોથી તેમ વિદ્વાનોથી એ પ્રભુ જ શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે.

(૮૩) **कीर्तितव्यः शुद्धभावैः** શુદ્ધભાવ યુક્ત ભક્તોએ કીર્તન કરવા લાયક.

શુદ્ધ ભાવ એટલે જેમનો સરલ સ્વભાવ છે એવા તથા કામ ક્રોધ લોભ અને મોહ વગેરેથી રહિત શુદ્ધ - સ્વચ્છ જેમનું અંતઃકરણ છે એવા ભક્તો વડે કીર્તન કરવા યોગ્ય તો એક પ્રભુ જ છે. તેથી જ આપ ગીતામાં શ્રીમુખથી આજ્ઞા કરે છે કે :

महात्मानस्तु मां पार्थ ! दैवीं प्रकृतिमास्थिताः ।।
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ।।
सततं कीर्त्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।।

(હે અર્જુન ! દૈવીપ્રકૃતિમાં રહેલા મહાત્માઓ મને અવ્યય તથા સર્વમાં આદિરૂપ જાણીને અનન્યભાવથી ભજે છે - સેવે છે, તેમ દૃઢવ્રત ધારણ કરી યત્નપૂર્વક નિરંતર મ્હારૂં કીર્તન કરે છે. એ જ આપના વચનથી કીર્તન કરવા યોગ્ય આપ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ જ છે.

(૮૩) **स्मर्तव्यश्चात्मवित्तमैः** આત્મજ્ઞ ભગવદીયોથી સ્મરણીય એવા.

આત્મજ્ઞ - પરમાત્માને જાણનારા અર્થાત્ ભગવાનનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરી હું તેમનો અંશ છું એટલે આપ ભગવાન સમુદ્ર રૂપે છે હું તરંગ રૂપે છું, ભલે હું અંશ રૂપે છું તો પણ જેમ સમુદ્રથી તરંગ અભિન્ન છે, તેવી રીતે હું પણ તેમનાથી અભિન્ન છું. તોપણ હું માયામાં પ્રવિષ્ટ થયેલો અલ્પ જીવ છું માટે તે મારા પ્રભુ છે, સ્વામી છે. મ્હારે તેમનું જ શરણ છે, મ્હારા તેજ સેવનીય, સ્મરણીય છે. એવા પ્રકારના પોતાના સ્વરૂપનો અને પ્રભુના સ્વરૂપનો અનુભવ કરનાર ભક્તો વડે કેવળ પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણજ સ્મરણ કરવા યોગ્ય છે.

अनेकमार्गकर्त्ता च नानाविधगतिप्रदः ।।
पुरुषः सकलाधारः- सत्वैकनिलयात्मभूः।।२६।।

(૮૫) **अनेकमार्गकर्ताः** (૧) અનેક યોગ સાંખ્યાદી માર્ગોને રચનાર, (૨) અનેક-એક સંખ્યા રહીત એવા પોતે જ પોતાના માર્ગના કરનાર.

યોગ સાંખ્ય આદિ માર્ગોને પ્રકટ કરનાર આપ પ્રભુ છે, યોગ સાંખ્યના જે જે આચાર્યો થઈ ગયા, તે તે આચાર્યો રૂપ પોતે અંશથી પ્રકટ થઈ તે તે માર્ગોને પ્રકટ કર્યા. ભગવાન એક રૂપે અને અનેક રૂપે પણ છે એટલે પોતે અગમ્ય કોઈથી ન જાણી શકાય તેવા છે. માટે એમના માર્ગને એ પોતે જ રચનાર છે, બીજાઓ તેમના માર્ગને જાણવા અસમર્થ છે. મહાભારતાંગર્ત વિષ્ણુ સહસ્રનામમાં **एकोनैकः सर्वकः किम्** પરમાત્મા એક રૂપે, અનેક રૂપે, તેમ

સર્વ રૂપે છે. એમ જણાવ્યું છે. તેથી જ પોતાના માર્ગને પોતે જ પ્રકટ કરનાર એમ કહ્યું.

(૮૬) **नानाविधगतिप्रदः** (૧) જુદા જુદા પ્રકારની ગતિને આપનાર, (૨) નાના પ્રકારે નવધા ભક્તિરૂપ ગતિને આપનાર.

જેવાં જેનાં કર્મો હોય તેવી વિવિધ ગતિને આપનાર આપ શ્રી કૃષ્ણ છે. જેને સ્વર્ગની યોગ્યતા હોય તેને સ્વર્ગ, અપવર્ગ (મોક્ષ)ની યોગ્યતા હોય તેને અપવર્ગ, સ્વસ્વરૂપજ્ઞાનની યોગ્યતાવાળાને સ્વસ્વરૂપજ્ઞાન, એમ સર્વને યથાયોગ્ય ગતિ પ્રભુ અર્પણ કરે છે. વળી નિજ ભક્તોને સ્મરણ કીર્તનાદિ નવ પ્રકારની ભક્તિમાં જેને જે યોગ્ય હોય તેવી ભક્તિરૂપ ગતિને પણ આપે છે. એમ નાનાવિધ ગતિ આપનાર એજ પ્રભુ છે.

(૮૭) **पुरुषः** (૧) પુર-બ્રહ્માંડમાં શયન કરનાર, (૨) નવદ્વારવાળું પુર - શરીર તેમાં શયન કરનાર, (૩) ઉન્નતીમાન પ્રાણીયોમાં વિરાજમાન, (૪) પુરૂ - ચૌદ ભુવનને નાશ કરનાર, (૫) પૂર્ણ એવા, (૬) સર્વથી પુરાણ, (૭) સર્વના સ્થાન રૂપ, (૮) વૈરાટ પુરૂષ.

આ અખિલ બ્રહ્માંડમાં શયન કરનાર વ્યાપક રૂપે સ્થિતિ કરનાર તેમ નવદ્વારમય શરીરરૂપ નગરમાં વિરાજમાન છે, તેથી જ તેમને પુરૂષ કહે છે. મહાભારતમાં વ્યાસ ભગવાન ઉપદેશે છે કે -

नवद्वारं पुरं पुण्यमेतै र्भावैः समन्वितम् ।
व्याप्य शेते महात्मा यत् तस्मात्पुरुष उच्यते ॥

(એ સર્વભાવોથી યુક્ત મુખ નાક આદિ નવદ્વારવાળા દેહરૂપ નગરમાં વ્યાપ્ત થઈ જે પરમાત્મા શયન કરે છે તેમને પુરૂષ કહેવામાં આવે છે.) વળી ઉન્નતિને પામેલા સર્વ પ્રાણી માત્રના પણ અંતરમાં પ્રભુ - વિરાજમાન છે. જ્યારે પોતે આ સર્વ સૃષ્ટિનો સંહાર કરવાની ઈચ્છા કરે છે, ત્યારે ચૌદે ભુવનનો વિનાશ કરી સર્વ વસ્તુને પોતાનામાં સમાવી દે છે. આપ પૂર્ણ છે, સનાતન છે, સર્વસ્થાનમાં સ્થિતિ કરનાર છે, તેથી જ **पुराणात्सदना चैव ततोऽसौ पुरुषो मतः**

સર્વમાં પુરાણ અને સર્વસ્થાનરૂપ આપ હોવાને લીધે પુરૂષ એમ આપને બધા માન્ય કરે છે. તેમાં પોતે વિરાટ રૂપે છે. તેથી પણ પુરૂષ એમ કહી વ્યવહાર કરવામાં આવે છે.. શ્રુતિ આજ્ઞા કરે છે કે, "**पुरुषो वै विराजः**" પુરૂષ પરમાત્મા જ વિરાટ રૂપે છે. ઈત્યાદિ કારણોને લીધે ભગવાન પોતે પુરૂષ - પુરૂષોત્તમ જ છે.

(૮૮) "**सकलाधारः**" સકલ વિશ્વના આધાર.

આ સકલ બ્રહ્માંડ ભાણ્ડ દેહના આધાર-આશ્રય રૂપ આપ પ્રભુ જ છે. ગીતામાં આપ આજ્ઞા કરે છે કે - **सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव** (આ સઘળુ જગત જેમ દોરથી મણિઓ પરોવાય છે તેમ પરમાત્માથી ઓતપ્રોત છે.) તથા **विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्** (આ સમગ્ર જગતને મ્હારા અંશથી અવલંબીને હું રહ્યો છું.) આ પ્રમાણેના વચનો વડે પ્રભુના આધારથી - આશ્રયથી જ આ વિશ્વવલય નભી રહ્યું છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. જેમ શરીરોમાં ચૈતન્યરૂપે આપ જ વિરાજતા હોય તો સર્વ ઈંદ્રિયો વિદ્યમાન છતાં એ દેહો કાંઈપણ આનંદ આપનારા નથી, તેમ આ સર્વ વિશ્વને પ્રભુનો આધાર ન હોય તો એમાંનું કાંઈ પણ રૂચિકર ન બને ન લાગે. પ્રભુના આભાસથી જ આ સર્વ ભાસે છે, તેમના આનંદથી જ બધું આનંદમય લાગે છે. માટે સર્વનો આશ્રય સર્વનો આધાર પ્રભુ છે.

(૮૯) **सत्वैकनिलयात्मभूः** (૧) કેવળ સત્વગુણયુક્ત જેમનું ચિત્ત છે એવા ભક્તોનાં હૃદયોમાં પ્રકટ થનાર, (૨) સત્વગુણનો આશ્રય કરનાર ભક્તજનોમાં સ્વસ્વરૂપનો ઉદય કરનાર, (૩) સત્વસ્વરૂપથી જ પ્રકાશમાન થનાર.

રજોગુણ અને તમોગુણના વિકારો દૂર થઈ જ્યારે ચિત્ત સત્ય ગુણથી નિર્મલ થાય ત્યારેજ વિમલ અંતઃકરણમાં પ્રભુ વિરાજે. મલીન દર્પણમાં જેમ પ્રતિબિંબ પડી શકે નહિ. તેમ સાંસારિક વિકારોથી મલીન બનેલા માન સરોવરમાં હંસ સ્વરૂપ પરમાત્મા પ્રકાશે નહિ, અહીં જે સાત્વિકભાવ માનવાનો છે તે શુદ્ધ સાત્વિકભાવ છે. પ્રભુ નિર્ગુણ છે, દિવ્ય ગુણોધારી છે. શુદ્ધ સત્વ સ્વરૂપ છે, એટલે તેવા પ્રભુનો હૃદયમાં ઉદય થવાને શુદ્ધ-અલૌકિક સાત્વિકભાવની જરૂર

છે. તેવા ભાવો જ્યાં ઉભરાય છે, ત્યાં જ વૃન્દાવન ચંદ્રનો હૃદયાકાશમાં પ્રત્યક્ષ પ્રકાશ થાય છે એ નિઃસંશય છે.

सर्वध्येयो योगगम्यो भक्त्याग्राह्यः सुरप्रियः॥
जन्मादिसार्थककृतिर्लीलाकर्ता पतिः सताम् ॥२७॥

(૯૦) **सर्वध्येयः** (૧) સઘળા ભક્તોવડે ધ્યાન કરવા યોગ્ય (૨) બધા સ્થાનમાં ધ્યાન કરવા લાયક, (૩) સમગ્ર રૂપે ધ્યાન કરવા યોગ્ય..

સર્વ ભક્તજનોએ ધ્યાન કરવા યોગ્ય તો એક શ્રીકૃષ્ણજ છે, પરમાત્મા વ્યાપક છે, એટલે સર્વસ્થાનમાં આપ બિરાજી રહ્યા છે, અને આપનામાં સર્વવસ્તુઓ પ્રકાશી રહી છે. એમજ ગીતામાં શ્રીમુખે ઉપદેશે છે. **योमां पश्यति सर्वत्र सर्व च मयि पश्यति** જે મને સઘળા સ્થાનમાં જુએ છે. અને મારામાં સર્વ વસ્તુઓને અવલોકન કરે છે. તેજ જ્ઞાન સંપન્ન છે) જેથી સર્વ ભક્તજનોએ સર્વ સ્થળે સર્વરૂપે પરમાત્માનુંજ ધ્યાન કરવું. એજ પ્રભુ તેવી રીતે ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે, એજ શ્રી કૃષ્ણ સર્વ સ્થળે સર્વરૂપે બિરાજમાન્ છે, માટે જ તેમને સર્વધ્યેય કહ્યા.

(૯૧) **योगगम्यः** યોગથી જાણવા યોગ્ય - પ્રાપ્ત થાય તેવા.

યોગ-ભક્તિયોગ વડેજ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવા પ્રભુ છે, જ્યાં સુધી તેવો દૃઢ ભક્તિયોગ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ ત્યાં સુધી પ્રભુ પ્રાપ્ત થવા જ અશક્ય છે. આપ શ્રી મુખે ગીતામાં આજ્ઞા કરે છે કે :

भक्त्यामामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्वतः ॥
भक्त्या त्वनन्ययाशक्यः । अहमेवं विधोऽर्जुन ? ॥
ज्ञातुं दृष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥

(હું જેવા સ્વરૂપે છું તેવા પ્રકારના તત્વથી મ્હને ભક્તિવડે જ જાણે છે, હે અર્જુન ! અનન્ય ભક્તિવડેજ એવા પ્રકારના મને જાણી શકાય છે. મારા સ્વરૂપને તત્વથી જાણવાને પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્ત કરવાને અને મારામાં પ્રવેશ કરવાને

એક ભક્તિજ મુખ્ય સાધન છે.) એવા ભક્તિયોગથીજ પ્રભુ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. માટે તે યોગગમ્ય છે.

(૯૨) **भक्त्याग्राह्यः** (૧) ભક્તિથીજ ગ્રહણ કરીશકાય તેવા, (૨) ભક્તિવડેજ સર્વત્ર રીતે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય સ્વરૂપવાળા.

પ્રભુ ભક્તિથીજ ગ્રાહ્ય - થઈ શકે તેવા છે. પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાને એ સિવાયનાં અન્ય સાધનો વૃથા છે. પ્રભુ આજ્ઞા કરે છે કે :

पत्रं पूष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति।
तदहं भक्त्युपहृत मश्नामि प्रयतात्मनः ॥

(મને જે ભક્તિ પૂર્વક પત્ર, પુષ્પ, ફલ જળ વગેરે અર્પણ કરે છે, તે ભાવથી આણેલી વસ્તુને હું પ્રયત્નવડે અંગીકાર-સ્વીકાર કરૂં છું.) એથી આપ કેવળ અનન્ય ભાવમયી ભક્તિથીજ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ જણાવે છે. તેથી જ અહિં ભક્ત્યાગ્રાહ્ય એવા પુરુષોત્તમ એમ કહે છે.

(૯૩) **सुरप्रियः** (૧) દેવો-દૈવીજીવોને પ્રિય, (૨) દૈવીજીવો જેમને પ્રિય છે એવા, (૩) દૈવીજીવોને પોષણ કરનાર,

દૈવીજીવોને તો કેવળ પરમાત્માજ પ્રિય હોય છે, તેમ પરમાત્માને દૈવી જીવો ઉપર પ્રેમ હોય છે, માટે તેમનું પોષણ પોતેજ કરે છે. એ રીતે તે જીવોનો અને પરમાત્માનો પરસ્પર તાદાત્મ્ય સ્નેહસંબંધ છે એમ કહેવાથી પ્રભુ સુરપ્રિય કહેવાય છે.

(૯૪) **जन्मादिसार्थककृतिः** (૧) જન્મ જેમાં આદિ છે એવા, આયુષ્યને સફળ કરવા કૃતિ-લીલા કરનાર, (૨) જન્મ આદિને સાર્થક કરવામાંજ જેમની લીલા છે એવા.

ભગવાનની દશવિધ લીલાનો આશ્રય કર્યા વિના જન્મ નિષ્ફળ છે, પ્રભુએ ભક્તજનોના જન્મ વગેરે સફળ કરવા માટે જ લીલાઓ નિર્માણ કરી છે. પછી જો તે લીલાઓનો આશ્રય ન કરે તો તેમનો જન્મવૃથાજ ગણાય. શ્રીમદ

ભાગવતના આ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે :

तज्जन्मतानिकर्माणि

(શ્રી હરિની કૃતિ-લીલાનું સેવન કરવામાં આવે તેજ જન્મનું સાર્થક છે. તેજ મુખ્ય કર્મ છે, તથા જેમાં ભગવાનના ગુણાનુવાદોનું કથન કરવામાં આવે છે. તે સિવાયની જે ક્ષણ જાય છે તે ઉદય અસ્તરૂપે બની મનુષ્યોનું આયુષ્ય હરણ કરે છે.) અર્થાત્ તેવું ભગવત્ કથા વિનાનું જીવ્યું સફળ થતું નથી પણ વૃથા આયુષ્યનો વ્યય થાય છે. માટે જ ભગવત્કૃતિનો આશ્રય કરવો જોઈએ; તેમ કરનારનાં જન્માદિને સફળ કરનાર પ્રભુ છે.

(૯૫) **लीलाकर्त्ताः** લીલા-માયાની પ્રેરણા કરના.

ભગવાને પોતાની આત્મશક્તિરૂપ માયા વડેજ જગતની પ્રેરણા કરી છે- તેને રચ્યું છે; માટે માયાની-આત્મશક્તિની પ્રેરણા કરનાર આપજ છે. શ્રી ભાગવતના આ સ્કંધમાં ઉપદેશ છે કે : **भूय एवाववत्सामि भगवानात्ममायया यथेदं सृजते विश्वमिति** (ભગવાન્ પોતાની માયારૂપ આત્મશક્તિએ જેવી રીતે આ વિશ્વને સરજે છે તેનો હું ફરીથી વિવેક કરૂં છું.) એમ જણાવી પ્રભુજ પોતાની માયા શક્તિને પ્રેરી સૃષ્ટિઆદિની રચના કરે છે. એવી લીલા કરનાર આપ શ્રીકૃષ્ણજ છે.

(૯૬) **पतिः सताम्ः** સત્પુરૂષોનું ભક્તોનું પાલન કરનાર.

સજ્જન ભક્તોના પતિ-સ્વામી આપ છે, આપજ તેમનું રક્ષણ કરે છે. તેમ દરેક **સદ્વસ્તુના** પણ પાલન કરનાર આપ પ્રભુજ છે. તેથીજ આ સ્કંધના ચતુર્થ અધ્યાયમાં **प्रसीदतां मे भगवान्सतां पति** (સત્પુરૂષો-ભક્તોના પતિ એવા ભગવાન્ શ્રી કૃષ્ણ મ્હને પ્રસન્ન થાવ) એમાં સત્પુરૂષોના પતિ ભગવાન્ છે એમ સ્પષ્ટ કથન છે.

आदिकर्त्ता तत्वकर्त्ता सर्वकर्त्ता विशारदः ॥
नानावतारकर्ता च ब्रह्माविर्भावकारणम् ॥२८॥

(૯૭) **आदिकर्ताः** (૧) આદિ એવા કર્તા (૨) આદી-આકાશ અથવા કાલના કર્તા (૩) આદિ એટલે બ્રહ્મા તેના કરનાર.

સર્વથી આદિ કર્તાપણું ભગવાનનુંજ છે. તેમ સર્વ વસ્તુઓમાં પ્રથમ આકાશ ઉત્પન્ન થયું છે તો તેવા આદિ આકાશને પણ પ્રકટ કરનાર પ્રભુ છે. ભગવતી શ્રુતિ જણાવે છે કે : **तस्माद्वाएतस्मादाकाशः संभूतः** (તે પરમાત્માથી પ્રથમ આકાશ ઉત્પન્ન થયું છે.) તથા આ સ્કંધના પાંચમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે :

स एष भगवाँल्लिङ्गैस्त्रिभिरेभिरघोक्षजः ।
सर्वलक्षितगतिर्ब्रह्मन् सर्वेषां ममचेश्वरः ॥

(સત્વ, રજ અને તમોગુણના ચિન્હોથી પોતાની ધારણા માફક ગતિ કરનાર તે એજ પરમાત્મા સર્વના અને મ્હારા પણ ઈશ્વર છે.) એમ પોતે બ્રહ્મદેવ જણાવે છે. માટે સર્વને, તેમ તેમને ઉત્પન્ન કરનાર પોતે પુરુષોત્તમજ છે. તેથી આપને આદિકર્તા કહ્યા.

(૯૮) **तत्वकर्ता** તત્વોને રચનાર.

સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં પ્રકૃતિથી લઈને ચોવીસ તત્વો માનેલાં છે. કેટલાક ૨૮ તત્વો પણ માને છે. તેમ કેટલાક ૨૪ થી પણ ઓછા ૭-૮-૧૧-૧૫-૧૭ એમ પણ તત્વોની સંખ્યામાને છે. એ સર્વ તત્વોને રચનાર પરમાત્મા છે.

(૯૯) **सर्वकर्त्ताः** (૧) સર્વ વિશ્વને બનાવનાર, (૨) કુંભારાદિ સર્વકર્તાઓ જેમના વડેજ સર્વ કાર્ય કરવા શક્તિમાન છે એવા પ્રભુ (૩) સર્વ રૂપ કર્ત્તા.

સર્વ વેદ સૂત્ર ગીતા વગેરેમાં પરમાત્માનું કર્તૃત્વ પ્રસિદ્ધ રીતે જણાવેલું છે. તેનું વિવેચન પ્રથમ આપણે કરી ગયા છીએ એટલે અહિં તેનો વિસ્તાર કરવામાં આવતો નથી. છતાં દિશા માત્ર કથન કરવાનું કે, કુંભાર ઘડાનો કર્તા છે તે ભગવદીચ્છાથીજ, તેવા સૃષ્ટિ રચનાર બ્રહ્મદેવ, પાલન કરનાર વિષ્ણુ, અને

સંહાર કરનાર શંકર વગેરે પ્રતીત થતા કર્તાઓ ભગવાનની આજ્ઞાને આધીન બની તેમની શક્તિથીજ કાર્ય કરનારા; નહિ કે સ્વતંત્ર રીતે, તે કર્તાઓમાં તેવે તેવે રૂપે પોતે પ્રભુજ વિરાજેલા છે તેથીજ એ કાર્ય કરવાને શક્તિમાન છે અન્યથા કાંઈ પણ કોઈનાથી બની શકે નહિ માટે જ પ્રભુ સર્વકર્તા છે.

(૧૦૦) **विशारदः** (૧) જેમની ઉત્તમ વાણી છે એવા, (૨) શરદ્‌ઋતુના પૂર્ણચંદ્રને પણ પોતાના પ્રકાશથી લજ્જિત કરે તેવા (૩) અતિનિપુણ-ચતુર.

પ્રભુ પોતે જ વાણીના પતિ છે તો તેમની વાણીમાં મીઠાશ ઉત્તમતા વગેરે હોય એમાં શું આશ્ચર્ય ? હજારો સૂર્ય અને હજારો શરદચંદ્રનાં પ્રકાશો જ્યાં ઝાંખાં પડે. ત્યાં એક બિચારો શરદ્‌પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર લજ્જિત થાય એમાં તે શું વિસ્મય પામવાનું ? સર્વમાં રહેલું નૈપુણ્ય ચાતુર્ય કેવળ પ્રભુની કૃપાનો લેશ છે, તો પછી આપ અતિ ચતુર અતિનિપુણ હોય એ કાંઈ અદ્‌ભુતતા છે ?? કાંઈજ નહિ.

(૧૦૧) **नानावतारकर्त्ता:** (૧) જુદાજુદા વરાહાદિ અવતારોને કરનાર.

પ્રભુએ વરાહ, કૂર્મ, મત્સ્ય, વગેરે. ભિન્ન ભિન્ન અવતારોને ગ્રહણ કરેલા છે. આ સ્કંધના સપ્તમ અધ્યાયમાં બ્રહ્મા અને નારદજીના સંવાદ પ્રસંગે **'यत्रोझ्जित क्षितितलोद्धरणाय.'** એ શ્લોકથી આરંભી ઠેઠ અધ્યાયની સમાપ્તિ સુંધી ભગવદતારોનુંજ વર્ણનચરિત્ર જણાવેલું છે. માટે પોતે શ્રી કૃષ્ણજ ધર્મનું સ્થાપન કરવા તેમ ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરવા જુદા જુદા અવતારોને ગૃહણ કરનાર છે.

(૧૦૨) **ब्रह्माविर्भावकारण्ः** (૧) બ્રહ્મા-હિરણ્ય ગર્ભની ઉત્પત્તિના કારણ રૂપ, (૨) બ્રહ્માને દર્શન આપવા જેનું પ્રાકટ્ય છે એવા.

હિરણ્યગર્ભની પ્રથમ ઉત્પત્તિ થઈ છે તેની ઉત્પત્તિનું કારણ આપ પ્રભુ છે. પોતેજ સૃષ્ટિના આદિ કાલમાં આ સૃષ્ટિને નિર્માણ કરવા પ્રથમ હિરણ્યગર્ભ-બ્રહ્માને પ્રકટ કર્યા. યજુર્વેદ શ્રુતિ જણાવે છે કે, "**हिरण्यगर्भ समवर्त्तताग्रे**" પ્રથમ હિરણ્યગર્ભ થયા.' ત્યાર પછી આગળ સૃષ્ટિનો પ્રવાહ ચાલ્યો છે. આ સ્કંધના નવમા અધ્યાયમાં **ब्रह्मणेदर्शयन् रूपं.** એમ કહી આગળ બ્રહ્માના તપથી પ્રસન્ન

થઈ પ્રભુએ તેમને દર્શન આપ્યું, તેથીજ અહિં બ્રહ્માને દર્શન આપવા જેમનું પ્રાકટ્ય છે એવા પુરુષોત્તમ એમ કહ્યું.

दशलीलाविनोदी च नानासृष्टिप्रवर्त्तकः ॥

अनेककल्पकर्ता च सर्वदोषविवर्जितः ॥२९॥

(૧૦૩) **दशलीलाविनोदीः** (૧) દશ લીલા વડે વિનોદ કરનાર, (૨) દશ લીલાથી કાલને પ્રેરનાર.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ભગવાનની દશ પ્રકારની લીલાઓ વર્ણવવામાં આવી છે, તે સગ, વિસર્ગ, સ્થાન, પોષણ, ઉતિ, મન્વંતર, ઈશાનુકથા, નિરોધ, મુક્તિ, અને આશ્રય, એ દશે પ્રકારની લીલાઓ વડે આપ કાલને પ્રેરે છે.

(૧૦૪) **नानासृष्टिप्रवर्त्तकः** જુદી જુદી સૃષ્ટિને પ્રવર્ત્તાવનાર.

નાના એટલે દેવ, પિતૃ, મનુષ્ય, ગાંધર્વ, દાનવ, વગેરે રૂપ જુદા જુદા પ્રકારની સૃષ્ટિને પ્રવર્ત્તાવનાર-ચલાવનાર આપ શ્રી કૃષ્ણ છે. આ સ્કંધના દશમ અધ્યાયમાં **'पुरुषोऽण्डं विनिभिद्य.'** એ શ્લોકથી આરંભી પરમાત્માએ જે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારથી સૃષ્ટિઓ કરી છે તે વર્ણવવામાં આવ્યું છે. એવી વિવિધ પ્રકારની સૃષ્ટિ કરવી એ સાધારણ શક્તિ નથી, માટે તેવી અસાધારણ શક્તિ પ્રભુ વિના બીજા કોનામાં હોઈ શકે ? કોઈમાંજ નહિ, પરમાત્મામાં એવી અનેક શક્તિઓ મુર્તિમાન્ બિરાજમાન છે. માટે જ એવી સૃષ્ટિઓ રચનાર આપ શ્રી કૃષ્ણ જ છે.

(૧૦૫) **अनेककल्पकर्त्ताः** અનેક કલ્પોને કરનાર.

પાદ્મકલ્પ, બ્રાહ્મકલ્પ, વારાહકલ્પ, વગેરે અનેક કલ્પોને રચનાર, નિર્માણ કરનાર આપ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રી કૃષ્ણ જ છે.

(૧૦૬) **सर्वदोषविवर्जितः** સઘળા દોષોથી રહિત.

બધા દોષોથી રહિત એક પ્રભુજ છે, સર્વમાં કોઈના કોઈપણ દોષો જોવામાં

આવે છે. કેમકે આ સંસારજ દોષનો ભરેલો છે. તેથીજ એને દુઃખમય કહેવાય છે, પ્રભુને સંસાર નથી, એટલે તેમને કોઈ દોષ અગર દુઃખ નથી. તેમ આપ પ્રભુ તો આનંદરસ રૂપ છે એટલે એમનામાં દોષો-દુઃખો સંભવેજ ક્યાંથી ! માટે જ **निर्दोषएकोहरि** એક હરિજ કેવળ નિર્દોષ છે. સર્વ દોષથી રહિત છે એમ કહે. છે.

इति द्वितीयस्कन्धनामानि

अथ तृतीयस्कन्धनामानि

वैराग्यहेतुस्तीर्थात्मा सर्वतीर्थफलप्रदः ॥
तीर्थशुद्धैकनिलयः स्वमार्गपरिपोषकः ॥३०॥

(૧૦૭) **वैराग्यहेतुः** વૈરાગ્યના કારણરૂપ.

સુંખદુઃખની ઈચ્છાથી વિરામ પામવું, સંસારમાંથી રાગને દૂર કરવો, એનું નામ વૈરાગ્ય. એવા વિરાગપૂર્વક ભગવાનમાં અનુરાગ કરવો એ કાર્ય સહજ નથી, એમાં ભગવાનના અનુગ્રહની ખાસ આવશ્યકતા છે. પ્રભુ કૃપાના બલથી જ મનુષ્ય વૈરાગ્ય પામી સૌભાગ્યવાન્ બને છે. માટે તેવા વૈરાગ્યના હેતુ રૂપ અર્થાત વિરાગને અર્પણ કરનાર પોતે પ્રભુ જ છે. દુર્યોધનના દુષ્ટ વચનથી જ ભક્તરાજ વિદુરજીને વિરાગ ઉત્પન્ન થયો છે. એમ ભાગવતમાં સ્પષ્ટ છે ત્યાં આગળ દુર્યોધન દ્વારા વિરાગ ઉત્પન્ન કરનાર પોતે જ છે.

(૧૦૮) **तीर्थात्माः** તીર્થરૂપ, તીર્થ જેમનો આત્મા છે એવા.

ભક્તજનો ઉપર અનુગ્રહ કરવા પ્રભુ તીર્થરૂપ બનેલા છે. એટલે તેવા તીર્થોમાં જવાથી ભક્તોને પ્રભુનાં દિવ્ય ચરિત્રો સ્ફૂરી આવે છે. તેમ અંતરંગ ભક્તોનાં દર્શન પણ ભગવદિચ્છાથી થઈ આવે છે. તીર્થ સેવનનો એજ અમૂલ્ય લાભ છે. એવો અલૌકિક લાભ થતાં ભગવદીયજનની સંગતિ રૂપ પ્રસાદની પ્રાપ્તિ થતાં ભગવાનનાં તે તે ચરિત્રો રૂપજ અર્થાત્ ભગવદ્રૂપજ તીર્થો ભાસે છે. આસુરી જીવોને પાષાણ ધાતુ જળ રૂપ બધું દેખાય છે. કેમકે તેમનામાં તેવા દૈવી ભાવનો અભાવ હોય એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ ભગવદીયોને તો તે બધું ભગવાનજ છે. તેથી જ પ્રભુ તીર્થાત્મા છે.

(૧૦૯) **सर्वतीर्थफलप्रदः** સર્વ તીર્થોમાં ફળને આપનાર.

જ્યારે પ્રભુ પોતે તીર્થરૂપ જ છે ત્યારે તે તીર્થોમાં પોતાના દર્શનરૂપ ફળને અર્પણ કરે એમાં શું નવાઈ ? વિદુરજીએ તીર્થાટન કર્યુ ત્યારે તેમને ઉદ્ધવજીનું

દર્શન એ રૂપ ફળ મળ્યું, ઉદ્ધવજી કંઈ સામાન્ય નથી, ભગવાનની સાથે તેમને તાદાત્મ્ય સંબંધ હોવાથી એ ભગવદ્રૂપજ છે. એવા ભગવદીય જનનો સમાગમ થવો એ કંઈ ઓછો લાભ છે ? એવા પુણ્યાત્માઓથી જ પરમાત્મા દષ્ટિગમ્ય બને છે.

(૧૧૦) **तीर्थशुद्धैकनिलयः** તીર્થથી શુદ્ધ થયેલા ભક્ત જેમનું સ્થાન છે એવા.

તીર્થ કરવાથી શુદ્ધ - પવિત્ર બનેલા વિદુરજી જેમનું આધાર સ્થાન છે એવા ભગવાન. કેમકે તીર્થ કરવાથી પવિત્ર થયેલા વિદુરજીના વિમલ હૃદયમાં આપ પ્રકાશ પામતા હતા તેથી જ તીર્થ શુદ્ધ વિદુરજી જેમના આધાર છે એવા પ્રભુ એમ કહ્યું.

(૧૧૧) **स्वमार्गपरिपोषकः** (૧) પોતાના માર્ગને પોષણ કરનાર, (૨) ભક્તોના સંગતિ રૂપ માર્ગને સંપાદન કરનાર.

નિજ ભક્તિમાર્ગની જેમ વૃદ્ધિ થાય તેવી રીતે તેને પોષણ આપનાર - વહન કરનાર આપ શ્રી પરમાત્મા છે. માટે ભગવદિચ્છાથી જ ભક્તિમાર્ગની વૃદ્ધિ થાય છે. એમાં બીજાં અનેક કારણો કલ્પવા એ અનુચિત છે. આપ જેને શરણે લેવા ઇચ્છે છે તેજ પ્રભુનો આશ્રય પકડે છે. ભક્તિમાર્ગને સેવે છે. બીજાઓ તેવી ઈચ્છા કરે પણ કર્મનો પરિપાક નહિ થવાથી ભગવાનનો અનુગ્રહ તેમના ઉપર ઉતરતો નથી, એટલે તેવા જનો ભગવદ્ ભક્તિને મુખ્ય માનનારા હોવા છતાં પણ તેનાથી બહિર્મુખ વૃત્તિવાળા રહે છે. માટે જ ભક્તિમાર્ગને પોષણ કરનાર - પુષ્ટિ આપનાર આપ જ છે.

तीर्थकीर्तिर्भक्तगम्यो भक्तानुशयकार्यकृत् ॥
भक्ततुल्यः सर्वतुल्यः स्वेच्छासर्वप्रवर्त्तकः ॥३१॥

(૧૧૨) **तीर्थकीर्तिः** ૧ તીર્થોની કીર્તિ જેમનાથી છે, ૨ તીર્થોમાં પ્રસરેલી છે કીર્તિ જેમની, ૩ તીર્થો છે કીર્તિ રૂપ જેમના એવા.

બદરીકાશ્રમાદિ તીર્થોની કીર્તિને પ્રસરાવનાર આપ શ્રી કૃષ્ણ છે. આ સ્કંધના ચતુર્થ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે :

अहं चोक्तो भगवता

શરણે આવેલા ભક્તોનાં કષ્ટો નષ્ટ કરનાર નિજકુળને સંહાર કરવાની ઈચ્છા કરનાર ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે મને આજ્ઞા કરી કે તું બદરીકાશ્રમ તીર્થમાં જા, આ પ્રમાણે ઉદ્ધવજીને આજ્ઞા કરી પોતે જ બદરીનાથ તીર્થની કીર્તિ - માહાત્મ્યને વધારનાર છે. તીર્થોમાં પરસ્પર ભગવદીય જનો એકત્ર થઈ ભગવાનનું ગાન-ગુણાનુવાદ ગાય છે. તેથી આપની કીર્તિ તીર્થોમાં પ્રસરેલી છે. જ્યાં ત્યાં તીર્થોમાં પ્રભુનું જ યશોગાન થતું જોવામાં આવે છે. માટે પ્રભુની કીર્તિરૂપ જ તીર્થો છે. એ પણ વાસ્તવિક જ છે.

(૧૧૩) **भक्तगम्यः** (૧) ઉદ્ધવાદિ ભક્તોને પામવા યોગ્ય, (૨) ભક્તોને જવા યોગ્ય બદરીકાશ્રમ તીર્થ જેમનું છે એવા.

ભક્તોનું ગમ્ય - જવા યોગ્ય સ્થાન તો કેવળ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર જ છે. જે ઉદ્ધવાદિ ભક્તો નિરંતર સર્વભાવથી ભગવાનનું જ સેવન કરે છે. તેવાઓને પ્રભુ સિવાય બીજી કઈ વસ્તુ પ્રાપ્ત હોય ? ભક્તોને અન્ય વસ્તુ પર પ્રેમજ હોતો નથી, અમૃત રસના અનુભવીને બીજા રસો ઉપર ભાવ થાય ? નજ થાય. તો પછી આપ શ્રીકૃષ્ણ તો અમૃત રસના સાગર છે. એ આનંદમાં નિમગ્ન થયેલાઓને અન્ય આનંદ શુષ્ક જ લાગે. અરે ? બીજો આનંદ જ જગતમાં નથી !! અન્ય જે કંઈ આનંદ જેવું લાગે છે. તે તેનો આભાસ માત્ર છે. એવા આનંદમય પ્રભુ અને તન્મય તીર્થો તે ભક્તોને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય જ છે. માટે જ પ્રભુ ભક્તગમ્ય છે.

(૧૧૪) **भक्तानुशयकार्यकृतः** ભક્તોના નિરોધ માટે કાર્યો કરનાર.

પોતાના ભક્તો જેવી રીતે ઈંદ્રિયોનો નિરોધ કરી શકે, તેવી રીતે કાર્યો - લીલાઓ કરનાર આપ ભગવાન છે. પ્રભુ કૃપાનિધિ છે, તેથી જ નિજ ભક્તોના મનની સ્થિરતા કરવા તથા તેમની ઈન્દ્રિયોમાં રહેલી ચપલતાને હરવા આપ પ્રયત્ન કરે છે.

(૧૧૫) **भक्ततुल्यः** (૧) ભક્તો જેમને આત્મ સમાન છે, (૨) સર્વત્ર સમબુદ્ધિ રાખનાર જેમના ભક્તો છે એવા પ્રભુ.

આપ આપના ભક્તોને આપના સમાન જ માને છે. આ સ્કંધના અ. ૫ માં શ્રીમુખે આજ્ઞા કરે છે કે : **'नोद्धवोऽण्वपिमन्यून'** 'ઉદ્ધવજી મ્હારાથી લેશપણ ન્યૂન નથી' એમ વિચારી આપે સ્વધામ પધારતી વખતે સર્વ લોકમાં ગુણાનુવાદો ગાવા-પ્રસારવા નિજરૂપ ઉદ્ધવજીને આ ભૂતળ ઉપર રાખ્યા છે, તેમ ભગવદ્ ભક્તો સર્વત્ર સમબુદ્ધિ રાખનાર. સુખદુઃખ હર્ષશોકથી રહિત છે. વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે. કે ! - **न चलति निजवर्णधर्मतो यः सममतिरात्मसुहृद् विपक्षपक्षः''** (વર્ણથી, ધર્મથી જે ચલાયમાન થતા નથી પોતામાં બંધુઓમાં પારકામાં, અને શત્રુઓમાં જે સમાન બુદ્ધિ હોય છે. ભેદ રહિત વર્તે છે તે જ પ્રભુનો ભક્ત છે.) એટલે જેમના ભક્તજન શત્રુ મિત્રમાં તેમ સર્વમાં સમભાવ રાખનાર છે, માટે જ આપ ભક્તતુલ્ય છે.

(૧૧૬) **सर्वतुल्यः** ૧ સર્વમાં સમાન ભાવધારી, ૨ સર્વને ફળ આપવામાં સમાન ભગવાન એવા.

જ્યારે એમના ભક્તો જ સર્વમાં સમત્વ ભાવે જોનારા છે, તો પછી પ્રભુમાં તેવો સમભાવ હોય એમાં શું આશ્ચર્ય જેવું છે ? આપ ગીતામાં આજ્ઞા કરે છે કે **समोऽहंसर्वभुतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः'** (હું સર્વ પ્રાણી માત્ર પર સમાન ભાવ રાખું છું મને કોઈ વ્હાલો નથી તેમ અળખામણો પણ નથી) એટલે આપને સર્વ સમાન જ છે. જેનું જેવું કર્મ હોય તેને તેવું ફળ પણ ભગવાન સમભાવથી જ આપે છે. તેમાં તેમનું કોઈ ઉપર ન્યુનાધિકપણું નથી, કર્માનુસાર ફળો આપવામાં પ્રભુ તુલા-તાજવાં સમાન જ છે માટે જ તેમને સર્વતુલ્ય કહ્યા છે.

(૧૧૭) **स्वेच्छा सर्वप्रवर्त्तकः** (૧) પોતાની ઈચ્છા સર્વ પ્રવર્ત્તાવનાર, (૨) સ્વભક્તોની ઈચ્છાથી સર્વ પ્રવર્ત્તાવનાર, (૩) સ્વાર્થની ઈચ્છાથી સર્વને પ્રવૃત્તિ કરાવનાર.

પ્રભુ નિજેચ્છાથી સર્વને ભક્તિ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય વગેરે પ્રવર્ત્તાવે છે. કોઈનામાં

કાંઈ પણ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય કે ભક્તિ વગેરે જોવામાં આવે છે એ ભગવત્કૃપાનું જ પરિણામ છે. પોતાના ભક્તોની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવાને પણ આપ વિવિધ પ્રકારની ક્રીડા-લીલા કરે છે. તેમની અભિલાષા પૂરવાને જ આપ ભક્તિ જ્ઞાન વગેરે વિસ્તારે છે. વળી પોતાના સ્વાર્થને સંપૂર્ણ કરવા જેમણે આ સર્વ પ્રવૃત્તિ કરી છે કેમકે શ્રુતિ ઉપદેશે છે કે : **''स एकाकी न रमते द्वितीयमैच्छित्''** (પોતે પરમાત્મા એકાકી રમણ - ક્રીડા કરી શકતા નથી માટે તેમણે અન્યની ઈચ્છા કરી) પ્રભુ પ્રથમ એકાકી આનંદરૂપ હતા આપ અન્ય વસ્તુથી આનંદ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા કરવા લાગ્યા એટલે તે પોતાના આનંદરૂપ સ્વાર્થને પૂર્ણ કરવા સર્વ જગત્ રૂપે બની પોતાના જ અનેક સ્વરૂપોથી પોતે અનેક રીતે રમણ કરવા લાગ્યા. માટે નિજેચ્છાથી જ આ સર્વ સંસાર ચક્ર તેમ જ્ઞાન ભક્તિ વગેરેને પ્રવર્ત્તાવનાર - પ્રસાર કરનાર આપ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ જ છે.

गुणातीतोऽनवद्यात्मा सर्गलीलाप्रवर्त्तकः ॥
साक्षात्सर्वजगत्कर्ता महदादिप्रवर्त्तकः ॥३२॥

(૧૧૮) **गुणातीतः** (૧) સત્વાદિ ત્રણ ગુણોથી રહિત, (૨) સત્વાદિ ત્રણગુણોને દૂર કરવાથી જ જેમની પ્રાપ્તિ થાય છે એવા.

સત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ, ત્રણે ગુણોથી અતિરિક્ત અર્થાત્ નિર્ગુણ આપ પરમાત્મા છે. એટલે તેમને એ ત્રણે ગુણોના વિકારો લાગુ પડતા નથી. જે ગુણાધીન છે એ પરાધીન ગણાય છે. પ્રભુ ગુણાધિન ન હોવાને લીધે સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર છે. એવા નિર્ગુણ પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાને ભક્તજનો એ પણ સત્વ, રજ અને તમના વિકારો દૂર કરવા જોઈએ, જ્યાં સુધી ગુણભાવો દૂર થયાં નથી ત્યાં સુધી પ્રભુની પ્રાપ્તિ જ થતી નથી, કેમકે સગુણ અને નિર્ગુણની દિશા જ ભિન્ન છે, પ્રભુનું નિર્ગુણ સ્વરૂપ તો કેવળ આનંદમય જ, જ્યાં જ્યાં દૃષ્ટિ પડે ત્યાં ત્યાં સર્વ આનંદ ને આનંદ જ, અન્ય કંઈ જ ન મળે. એવા આનંદમય સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવાને ગુણ વૃત્તિઓબાધ રૂપ છે. જો પ્રથમ ગુણવૃત્તિઓ દૂર થાય તોજ રસઘન આનંદઘન ઘનશ્યામ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના દર્શન થાય.

(૧૧૯) **अनवद्यात्माः** ૧ ન જાણી શકાય તેવો જેમનો આત્મા-અવતાર છે, ૨ ભક્તોના આત્મારૂપ, કોઈની પણ નિંદા નહિ કરનાર ભક્તમાં જેમનું ચિત્ત છે એવા પુરુષોત્તમ.

પ્રભુનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે કોઈના પણ જાણવામાં ન આવી શકે જ્યારે તેમનાં સ્વરૂપને તથા અવતારોને જાણી ન શકાય, તો પછી ગૃહણ તો શી રીતે જ કરી શકાય. જે આપના કૃપાબલને પ્રાપ્ત કરનાર હોય તે જ કંઈક અંશે આપના અવતારને સ્વરૂપને જાણી શકે છે. તેથી જ ભગવદીયો ભગવાનની કૃપા મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમનાં ચરણને શરણ જાય છે. જેને ભગવાનનું શરણ છે તે જ પ્રભુના સ્વરૂપને સમજી શકે અન્ય નહિ. કેમકે તેવા ભક્તોને સર્વત્ર સમભાવ હોય છે, શુદ્ધ અદ્વૈતમય ભગવદ્ભાવ હોય છે. એટલે તે કોઈ નિંદા કે સ્તુતિ કરતા નથી, ભગવાન એવા - અન્યની નિંદા નહિ કરનાર નિજ ભક્તને ઉદ્ધારવા તેમાંને તેમાં જ પોતાનું ચિત્ત પરોવે છે. એટલે એવા ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરવો એ જ નિજ કર્તવ્ય માને છે. જેથી જ એ અનવદ્યાત્મા છે.

(૧૨૦) **सर्गलीलाप्रवर्तकः** સર્ગ-સૃષ્ટિ કરવી તે રૂપ લીલાની પ્રવૃત્તિ કરનાર.

પરમાત્માની સર્ગ વિસર્ગાદિ દશ પ્રકારની લીલાઓ છે એ આપણે પ્રથમ કહી ગયા છીએ, તેમાંની અહીં સર્ગ લીલા છે. (૧) પંચમહાભૂતો, (૨) પંચતન્માત્રાઓ, (૩) એકાદશઈંદ્રિયો, તથા બુદ્ધિ.

વગેરેની ઉત્પત્તિ કરવી એનું નામ સર્ગ કહેવાય છે. તેવી સર્ગ લીલાને પ્રવર્ત્તાવનાર - ચલાવનાર પ્રભુ પોતે છે. આ સ્કંધના અ. ૫ માં.

भगवानेक आसेदम्

(સર્વ ભૂતના આત્મારૂપ સમર્થ પરમાત્મા પ્રથમ પોતે એક જ હતા, પરંતુ નાના રૂપ થવાની પોતાની ઈચ્છાથી જુદે જુદે રૂપે આ આવિર્ભાવ પામ્યા છે) એમ કહ્યું છે **'आत्मा वा इदमेकएवासीत्' एकोऽहंवहु स्याम्** । (પરમાત્મા વિશ્વમાં પ્રથમ એક જ હતા, તેમણે પોતાના આનંદ માટે હું એક છું તે બહુ રૂપે થઉં

એમ ઈચ્છા કરી માટે પોતે જ આ સર્વ લીલાને પ્રવર્ત્તાવી ચલાવી રહ્યા છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.

(૧૨૧) **साक्षातसर्वजगत्कर्ताः** પોતે જ જગતને રચનાર.

પોતે એટલે અન્યની અપેક્ષા વગર સ્વસ્વરૂપવડેજ સ્થાવર જંગમાત્માંક સર્વ જગતને બનાવનાર. યજુર્વેદ શ્રુતિ જણાવે છે કે : **पुरुषएवद सर्वदभूत यक्षभाव्यम्** (આ સર્વ ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન જગત તે પુરૂષ - પરમાત્મા જ છે.) વળી શ્રુતિઓમાં **'सर्वखहिदंब्रह्म नेहनानास्तिकिंचन, सवै सर्वमिदंजगत्'** (સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે એ સિવાય બીજું કાંઈ જ નથી, તે એ જ ભગવાન્ વર્તમાન જગતરૂપે છે.) **'पादोस्येहाऽभवत्पुनः'** (આ જગતમાં પરમાત્માનો અંશ જ આવિર્ભાવરૂપે પ્રગટ થયો છે.) તેમાં ગીતામાં આજ્ઞા કરે છે કે, **''अहंक्रतुरहंयज्ञः स्वधाहमहमौषधम्''** હું યજ્ઞ, હું સ્વધા, અને હું ઔપધ છું એમ કહી સમગ્ર જગત રૂપે જ હું છું એમ હેતુ જણાવે છે. શ્રી ભાગવતમાં પણ **''जन्माद्यस्य यतो न्वयादितरतः''** જેમનાથી આ જગતની ઉત્પતિ, સ્થિતિં, લય વગેરે ઉપાદાનકારણ તેમ નિમિત્તકારણથી થાય છે. તે પરમાત્મા) ઈત્યાદિ વેદ, ગીતા અને શાસ્ત્રથી અન્યની અપેક્ષા વિનાજ આપ જગતને પ્રકટ કરે છે એમ સિદ્ધ થાય છે. કુંભારને ઘટ પ્રકટ કરવામાં માટી, ચક્ર, દંડ વગેરેની જરૂર પડે છે. પરંતુ પરમાત્માએ જગતને પ્રકટ કરતાં અન્યની અપેક્ષા કરી નથી પોતે જ પોતાની અલૌકિક શક્તિ વડેજ એટલે માયામાં આરોપ કર્યા વગર કેવળ નિજસ્વરૂપથી જ જગત નિર્માણ કર્યું છે. માટે જ એ સાક્ષાત્ જગત કર્તા છે.

(૧૨૨) **महदादिप्रवर्त्तकः** મહદાદિને પ્રવૃત્તાવનાર.

મહત્તત્વ જેમાં મુખ્ય છે એવા અહંકાર પંચમહાભૂત. વગેરે તત્વોને પ્રવર્તાવનાર પોતે પ્રભુ છે. આ સ્કંધના પાંચમાં અધ્યાયમાં **''ततोऽभवन्महत्तत्वम्''**

૧ પૃથ્વી, અપ-જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ. ૨ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, (૩) જીહ્વા-જીભ, ઘ્રાણ-નાક, શ્રોત-કાન, અક્ષિ અને ત્વચા એ પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિય, અને મુખ, હાથ, પગ, ગુદ અને ગુહ્ય એ પાંચ કર્મેન્દ્રિય, તથા મન એ મળી એકાદશ ઈંદ્રિયો.

(ત્યાર પછી તે પરમાત્માથી મહત્વ પ્રકટ થયું.) એમ દર્શાવ્યું છે એટલે મહત્તત્વાદિ સર્વ તત્વોને પ્રેરનાર પ્રવૃત્ત કરનાર પોતે શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણ પુરુપોત્તમ જ છે.

मायाप्रवर्तकः साक्षी मायारतिविवर्द्धनः ॥
आकाशात्मा चतुर्मूर्ति श्चतुर्धा भूतभावनः ॥३३॥

(૧૨૩) **मायाप्रवर्तकः** માયાને પ્રેરનાર.

સત્વ, રજ અને તમ એ ત્રિગુણાત્મિકા માયાને પ્રેરનાર આપ પ્રભુ છે. માયાને પ્રેરનાર પોતે છે. એટલે ભગવાનથી તે પૃથક્ નથી પરંતુ તેમની વિવિધ શક્તિઓમાંની એક માયા રૂપ શક્તિ તેને પ્રેરણા કરનાર આપ જ છે. શ્રીકૃષ્ણ ગીતાજીમાં ઉપદેશે છે કે : **''मयाध्यक्षेण प्रकृति सूयतेसचराचरम्''** (મ્હારા અધ્યક્ષપણા નીચે પ્રકૃતિ - માયા આ સચરાચર વિશ્વને પ્રસવે છે. ઉત્પન્ન કરે છે.) એ ઉપરથી માયાનું પ્રેરણ કરનાર આપ ભગવાન્ જ છે.

(૧૨૪) **साक्षीः** પ્રત્યક્ષ જોનાર.

કોઈ પણ વસ્તુના અંતરાય સિવાય સર્વ સચરાચર વિશ્વને પ્રત્યક્ષ રીતે જોનાર આપ પ્રભુ છે. તેથી જ આ સ્કંધના અ. ૫ માં કહે છે કે : **कालमायांशयोगेन भगवद्विक्षितं नमः** (કાલ પરમાત્માની માયાના યોગથી જ ભગવાને સાક્ષીરૂપે જોયેલું આકાશ છે.) આ ઉપરથી પ્રભુ સર્વવસ્તુને સાક્ષી રૂપે નિરીક્ષણ કરે છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

(૧૨૫) **मायारतिविवर्द्धनः** (૧) માયાથી રતિ-પ્રીતીને વિશેષ વધારનાર, (૨) માયા વડે અરતિ -ભગવદાશક્તિના અભાવને વિશેષ વધારનાર, (૩) માયામાં અરતિ-અપ્રીતિને વધારનાર, (૪) માયામાં પ્રીતિને વધારનાર.

પ્રભુ પોતાની માયા વડે જ આ પુત્ર, આ મિત્ર, આ ગૃહ, આ સ્ત્રી વગેરેમાં રતિ, મમતા, મોહ, આસક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી તેજ મારૂં સર્વસ્વ છે, એમ

પ્રાકૃત મનુષ્યો માની, માયા જાળમાં ફસાઈ જાય છે; આ પ્રમાણે માયાના પાશમાં બંધાયેલા જીવોને ભગવદાસક્તિ તો ક્યાંથી જ થાય ? એટલે તેઓ અહંમમત્વથી ભરપૂર આ અસાર સંસારમાં જ આસક્ત રહે છે અને તેથી જ તેમને ભગવાનની ભક્તિમાં અભાવને અભાવ જ થયા કરે છે. એમ કરતાં ભગવદિચ્છાથી જ્યારે ભગવાનનો અનુગ્રહ થાય છે ત્યારે તેમને માયામાં અરૂચિ ઉપજે છે, એવી રીતે માયામાં અરૂચિ વધારનાર તેમ તેમાં પ્રીતિ વધારનાર પણ આપ શ્રીકૃષ્ણ છે. આ સ્કંધના અ. ૫ માં.

यत्सानुबन्धेऽसतिदेहगेहे

(માયામાં બંધન કરાવે તેવા જૂઠા અહંતામમતાત્મક સંસારમાં દેહમાં અને ગેહમાં, હું અને આ મારૂં છે એમ દુરાગ્રહ કરનાર પુરૂષોને તેમના શરીરમાં રહેલા છે છતાં આપ તેમનાથી ઘણા જ દૂર છો. એવા હે ભગવાન, તમારા ચરણ કમલ યુગલને હમે સેવન કરીયે છીયે.) એટલે જે માયામાં રચ્યાપચ્યા હોય છે તેમનાથી પ્રભુ દૂરને દૂર રહે જ છે. પૂર્વજન્મના સંસ્કારથી તેમનાં અંત-કરણો વિમલ બન્યાં નથી તેથી જ માયામાં ને માયામાં જ પ્રભુએ તેમને પ્રેમમય બનાવી દીધા છે.

(૧૨૬) **आकाशात्माः** (૧) આકાશ જેમનો આત્મા-દેહ છે એવા, (૨) આ ચારેતરફ પ્રકાશ-તેજ વડે પ્રકાશમાન સ્વરૂપવાળા.

પરમાત્માનો દેહ આકાશમય છે. જેમ આકાશ સર્વ વ્યાપ્ત છતાં [2]નિર્લિપ્ત છે, તેમ પ્રભુ સર્વવ્યાપક છતાં નિર્લેપ છે, પ્રભુથી આકાશ ભિન્ન નથી તે જ તેમનો દેહ છે આપ નિજ તેજ વડે પ્રકાશમાન છે. આ સ્કંધના અ. ૬ માં **विराजमतपत्स्वेन तेजसेवां विवृत्तये** શ્રી કૃષ્ણ પ્રભુ પોતાના તેજથી [3]વિરાટને વિશ્વનો વિસ્તાર કરવા સારૂં તપાવવા લાગ્યા. અહીં પોતાના પ્રકાશમાન તેજથી જ આપે વિરાટને તપાવેલું છે માટે તેથી જ પ્રકાશમાન પ્રભુ એમ કહ્યા.

૧ ગૃહમાં, ૨ નહિ લેપાય તેવું, ૩ બ્રહ્માંડને.

(૧૨૭) **चतुर्मूर्तिः** (૧) વાસુદેવાદિ ચતુર્મૂર્તિ રૂપ, (૨) બ્રાહ્મણાદિ ચાર મૂર્તિ-સ્વરૂપવાળા.

વાસુદેવ (શ્રીકૃષ્ણ) સંકર્ષણ (બલદેવ) પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરૂદ્ધ એ ચતુર્વ્યૂહાત્મક સ્વરૂપ રૂપ આપ શ્રી પૂર્ણ પુરૂષોત્તમ છે. તેમ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચારે વર્ણરૂપ સ્વરૂપવાન પણ આપ ભગવાન છે. યજુ. શ્રુતિ ઉપદેશે છે કે : **ब्राह्मणोऽस्य मुखमासी दबाहुराजन्यः कृतः । उरूतद्वैश्यः पदभ्याशूद्रोऽअजायत** (એ પરમાત્માનું વદન બ્રાહ્મણ, બાહુઓ, ક્ષત્રિય, ઉરૂઓ વૈશ્ય અને ચરણો એ શૂદ્ર થયા. એમાં ભગવાનું ચતુર્વર્ણાત્મક સ્વરૂપ સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું છે. માટેજ પોતે ચતુર્મૂર્તિ છે એમ સિદ્ધ છે.

(૧૨૮) **चतूर्धाः** (૧) ચારે વર્ણની ચાર પ્રકારની, જુદી જુદી વૃત્તિઓ તે રૂપ, (૨) ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ એ ચતુર્વિધ પુરૂષાર્થને ધારણ કરનાર,

ચાર પ્રકારની વૃતિઓ જેમકે, શમ, દમ, તપ, [૧]શૌચાદિ બ્રાહ્મણની વૃત્તિ, શૌર્ય, તેજ, ધૈર્ય, દક્ષાદિ ક્ષત્રિયોની વૃત્તિ. [૨]કૃષિ, ગોરક્ષા, [૩]વાણિજ્ય વગેરે વૈશ્યવૃત્તિ, અને [૪]પરિચર્યા ઈત્યાદિક શુદ્રવૃત્તિ વગેરે વૃત્તિઓ રૂપ આપ જ છે. ધર્માદિ ચતુર્વિધ પુરૂષાર્થ આપનાર પ્રભુ છે, એટલે પુરૂષાર્થરૂપ પણ પોતે પુરુષોત્તમ જ છે.

(૧૨૯) **भुतभावनः** પૃથ્વી આદિ પાંચભૂતોને ઉત્પન્ન કરનાર ભૂત - જીવોને વધારનાર, સર્વ પ્રાણી માત્રથી ભાવના કરવા યોગ્ય.

સર્વ વિશ્વને ઉત્પન્ન કરનાર પ્રભુ છે એમ આપણે પ્રથમ કહી ગયા છીએ એટલે પૃથ્વી આદિ પાંચ મહાભૂતોને ઉત્પન્ન કરે એ સિદ્ધ જ છે, તેમ સૃષ્ટિની રચના સારૂં અનેક જીવોની વૃદ્ધિ કરે એ પણ સ્વાભાવિક છે. કેમકે જીવોની

૧ પવિત્રતા-શુદ્ધિ, ૨ ખેતી, ૩ વ્યાપાર, ૪ સેવા કરવી તે.

નિર્માણ કરનાર આપ શ્રીકૃષ્ણ છે. આ સ્કંધના અ. ૯ માં પણ **भुयस्त्वं तप आतिष्टंवियां चैवमदाश्रयाम्** (ફરીથી તમો તપ કરો અને મ્હારા આશ્રયવાળી વેદવિદ્યાને ધારણ કરો) આ વચન પણ વેદ કર્તૃત્વ પ્રભુનું જ છે એમ જણાવે છે.

વૃદ્ધિ થયા સિવાય સૃષ્ટિની રચના સંપૂર્ણ થઈ શકે નહિ માટે જીવોને વધારનાર આપ છે. આવી રીતે જો પ્રભુ જગન્નિયંતા છે તો બધા જીવો - પ્રાણીમાત્ર તેમની ભાવના - સેવના કરે એમાં શું નવાઈ ? તેથી જ સર્વને ભાવના કરવા યોગ્ય પ્રભુ એમ કહે છે.

रजः प्रवर्त्तको ब्रह्मा मरीच्यादि पितामहः ॥
वेदकर्ता यज्ञकर्ता सर्वकर्ताऽमितात्मकः ॥३४॥

(૧૩૦) **रजः प्रवर्तकः** રજોગુણને પ્રેરનાર.

રંજન કરવારૂપ જે રજોગુણ તેને પ્રેરનાર પોતે પ્રભુ જ છે. તેમને રજોગુણની પ્રેરણા કરી હોવાથી મનુષ્યો તેમાં રંજન પામી રહ્યા છે. આ સ્કંધના અ. ૮ માં **तस्यार्थसूक्ष्माभिनिविष्टदृष्टे** (સૂક્ષ્મ કાર્યમાં દષ્ટિને પ્રેરનાર પરમાત્માનો હૃદયગત ભાવ રજોગુણથી વિસ્તારવાન્ બન્યો. અહીં સૂક્ષ્મ કાર્યમાં રજોગુણની જ પ્રેરણા આપે કરી છે તેથી આપ રજોગુણની પ્રેરણા કરનારછે. આપ સર્વવ્યાપક છે, તે સંબંધમાં પ્રથમ કહી ગયા છીએ.

(૧૩૧) **ब्रह्माः** ૧ સર્વ વ્યાપક, ૨ બ્રહ્મદેવ સ્વરૂપ, ૩ બ્રહ્મદેવની ઉત્પત્તિનું સ્થાન - નાભિકમળ તે રૂપ.

આપ સર્વ વ્યાપક છે, તે સંબંધમાં પ્રથમ કહી ગયા છીએ, આપ નારાયણ-વિષ્ણુરૂપ છે, વિષ્ણુના નાભિ-કમળમાંથી બ્રહ્મા પ્રકટ થયા. એટલે બ્રહ્મા પણ આપનું જ સ્વરૂપ છે. આ સ્કંધના અ. ૮ માં કહે છે કે : "**तल्लोकपद्मं सउ एव विष्णुः** ? (જે ચતુર્દશ લોકમય કમલ તેજ વિષ્ણુ છે.) એટલે તેમાંથી પ્રકટ થયેલા બ્રહ્મા પણ પ્રભુનું જ સ્વરૂપ છે અન્ય નહિ.

(૧૩૨) **मरीच्यादी पितामहः** (૧) મરીચ્યાદિ ઋષિઓના દાદા, (૨) મરીચ્યાદિને વિશ્વના પિતામહ જેવા કરનાર.

મરીચિ ઋષિ જેમાં મુખ્ય છે એવા અત્રિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, ક્રતુ, ભૃગુ, વસિષ્ઠ, દક્ષ અને નારદઋષિ તે સર્વના પિતા બ્રહ્મા અને તેના પણ પિતા

આપ પ્રભુ છે. મરીચ્યાદિ ઋષિઓ વડે સર્વ પ્રજાઓ પ્રગટી છે, માટે તેવી સર્વ પ્રજાઓના પિતામહ મરીચ્યાદિ સર્વ ઋષિઓ છે. તેમની દ્વારા પ્રજાની વૃદ્ધિ કરનાર પ્રભુ છે. એટલેજ મરીચ્યાદિકોને પિતામહ બનાવનાર આપ ભગવાન છે.

(૧૩૩) **वेदकर्ताः** વેદોના રચનાર.

ભગવાને યજ્ઞ સારૂં સંર્વ વેદો - ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અર્થવવેદ વગેરેને પ્રકટ કર્યા છે. યજુર્વેદ શ્રુતિ ઉપદેશે છે કે : "**तस्माद्यज्ञात्सर्व हुत ऋचः सामानिजज्ञिरे छन्दांसिजज्ञिरे । तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥**" (જેમાં સર્વ હોમવામાં આવે છે એવા યજ્ઞ પુરૂષ પરમાત્માથી ઋક્, સામ વેદો ઉત્પન્ન થયા છે, તેમ તે યજ્ઞપુરૂષથી છંદો અને યજુર્વેદ પણ પ્રકટ થયા છે) પ્રભુ પોતે જ યજ્ઞપુરૂષ છે. તેમાંથી જ સર્વ વેદો છંદો પ્રકટ થયા છે) એમ સ્પષ્ટ છે, માટે જ યજ્ઞાદિક્રિયાઓ સારૂં વેદોને

(૧૩૪) **यज्ञकर्ताः** (૧) યજ્ઞોના બનાવનાર, (૨) યજ્ઞો સારૂં પ્રાણીઓને પ્રકટ કરનાર.

અગ્નિહોત્ર, અગ્નિષ્ટોમ, વાજપેય, સોમ વગેરે યજ્ઞોને રચનાર પ્રભુ છે, અને તેને સારૂ જ સર્વ પ્રાણિઓને પ્રકટ કરનાર પોતે છે. ભગવતીશ્રુતિ ઉપદેશે છે કે '**प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रं चाग्निष्टोमं च पौर्णमासी चेति**' (પ્રજાપતિ - પરમાત્માએ યજ્ઞોને અગ્નિહોત્ર, અગ્નિષ્ટોમ, પૌર્ણમાસી, વગેરેને સરજ્યા.) આથી યજ્ઞનિર્મેતા પ્રભુ જ છે એમ નિશ્ચય થાય છે. વળી '**यज्ञेनवै प्रजापति प्रजा असृजत**' (યજ્ઞ વડે જ પરમાત્માએ પ્રજાઓ સરજેલી છે) એ શ્રુતિ વચનથી યજ્ઞો સારૂં સર્વ પ્રજાને પ્રકટ કરનાર પ્રભુ છે એ સિદ્ધ જ છે.

(૧૩૫) **सर्वकर्ताः** સર્વ વેદમય એવા કર્તા.

સર્વ વેદોમાં જે સારી રીતે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યા હોવાથી, તેમ વેદકર્તા પણ પોતે જ હોવાથી, તે સર્વ વેદમય છે અને એવા સર્વ વેદમય પરમાત્માજ

આ સર્વ વિશ્વના કર્તા છે. આસ્કંધના અ. ૯ માં કહ્યું છે કે **सर्ववेदमयेनेदम्** (પોતાની મેળે પ્રકટ થઈ જે વેદમય પરમાત્માએ જેવી પહેલાં પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કરી હતી અને જે મ્હારામાં લય પામી છે તે પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરો.) ત્યાં આગળ સર્વ વેદમય પરમાત્મા છે, એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. તેથી જ સર્વ વેદમય પરમાત્મા કર્તા છે, એમ કહ્યું :

(૧૩૬) **अमितात्मकः** (૧) જેમના અસંખ્ય અવતાર - ભેદો છે એવા, (૨) અપરિછિન્ન સ્વરૂપવાન એવા ભગવાન.

અમિત એટલે અસંખ્ય, જેમના અવતારો અસંખ્ય - ન સંખ્યા થઈ શકે તેવા અનંત છે. ગીતામાં ભગવાન શ્રીમુખે આજ્ઞા કરે છે કે "**नांतोऽस्तिममदिव्यानां विभूतीनां परतंप**" (હે પરતંપ અર્જુન ? મ્હારી દિવ્ય વિભૂતિઓનો - અવતારોનો અંત નથી) કઈ વસ્તુમાં પરમાત્મા નથી ? પ્રભુ સર્વ વ્યાપક છે. જ્યાં કંઈ નવીન ચમત્કાર જોવામાં આવે ત્યાં તો વિશેષે કરીને આપનું જ સ્વરૂપ વિરાજે છે. એટલે તેમનાં સ્વરૂપોનો તેમ અવતારોનો શી રીતે અંત-અવધિ આવી શકે. માટે પ્રભુને અનંત ઇત્યાદિ વિશેષણોથી વર્ણવે છે. વળી આપનું સ્વરૂપ અપરિછિન્ન છે. એટલે જેમાં બાલ્ય, યૌવન, વાર્દ્ધિક્યાદિ અવસ્થાના પરિણામો જોવામાં નથી આવતાં. કેવળ અવ્યય રૂપ મૂળ સ્થિતિમાં જ કાયમ રહેનારૂં નહિ ભેદ પામનારૂં સ્વરૂપ છે. તેથી જ પરમાત્મા પોતે અમિતાત્મા છે.

अनेक सृष्टिकर्ता च दशधा सृष्टिकारकः ॥
यज्ञाङ्गो यज्ञवाराहो भूधरो भूमिपालकः ॥३५॥

(૧૩૭) **अनेकसृष्टिकर्ताः** અનેક સૃષ્ટિને પ્રકટ કરનાર.

સત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ એ ત્રણે ગુણોનું મિશ્રણ કરી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની સૃષ્ટિને પ્રકટ કરનાર આપ શ્રી કૃષ્ણ છે. આવું અસાધારણ ચાતુર્ય પ્રભુ સિવાય બીજે ક્યાં સંભવે ! માટે જ વિવિધ પ્રકારની સૃષ્ટિ કરવાનું પાંડિત્ય પ્રભુમાં છે, અન્યમાં નહિ.

(૧૩૮) **दशधासृष्टिकारकः** દશ પ્રકારની સૃષ્ટિને પ્રકટ કરનાર.

પ્રભુએ મુખ્ય દશ પ્રકારની સૃષ્ટિ પ્રકટ કરેલી છે. તે મહતત્ત્વ, અહંકાર, પંચમહાભૂત, એકાદશ ઈંદ્રિયો, અધદૈવત, તમઃસર્ગ, મુખ્ય સર્ગ, પશુપક્ષીનો સર્ગ, મનુષ્ય અને દેવ એવી સંજ્ઞાથી દશે પ્રકાર પ્રસિદ્ધ છે. શ્રી ભાગવતમાં એ દશે પ્રકારની સૃષ્ટિનું સ્પષ્ટ વર્ણન આપેલું છે. એ દશે પ્રકારની સૃષ્ટિને સર્જનાર આપ પ્રભુ જ છે.

(૧૩૯) **यज्ञाङ्गः** યજ્ઞ જેમના અંગો છે એવા.

પ્રભુ પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવા, હિરણ્યાક્ષનો વધ કરવા, યજ્ઞ વારાહરૂપે થયેલા છે, તે યજ્ઞ વારાહ પ્રભુના અંગે અંગમાં અનેક યજ્ઞો વિરાજે છે. હરિવંશમાં યજ્ઞાંગવારાહ પરમાત્માનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન છે કે : જેમને વેદમય ચરણ, યજ્ઞ પાત્ર રૂપ દાઢ, યજ્ઞો રૂપ દાંત (૧) ચિતિરૂપી મુખ, અગ્નિરૂપ જીભ, દર્ભમય રૂવાંટાં, અને ઓંકાર રૂપ મસ્તક છે, જે મહાતપસ્વી દિવસ અને રાત્રિરૂપ નિમિષને ધારણ કરનાર,

નાર,[૨]છઅંગરૂપ, કુંડળને પહેરનાર; ઘીરૂપ નાકવાળા, શરવારૂપ મુખાગ્રવાળા, અને સામગાન રૂપ સ્વર કરનાર મહાન્ છે. જે સત્ય ધર્મને ધારનાર, શોભા સૌન્દર્યસંપન્ન, કર્મરૂપ પરાક્રમથી સત્કાર પામેલા ગવામયન આદિ યજ્ઞની મુખ્ય ક્રિયારૂપલંબ નાસિકાગ્રવાળા, સામગાન કરનાર ઉદ્‌ગાતારૂપ, આંતરડાંવાળા, મહાન ચિહ્નવાન, બીજ અને ઔષધિરૂપ મહાફળવાળા છે. જે વાયુરૂપ મનવાળા, મંત્રોને સ્પર્શ કરનાર, પરાક્રમી, સોમરસરૂપ રૂધિરધારી, વેદીરૂપ ખાંધધારી; હુતદ્રવ્યરૂપ ગંધવાન, હવ્ય કવ્યરૂપ અત્યંત વેગવાન, સંભાસદોના સ્થાનરૂપ, કાયાવાળા, કાન્તિમાન, જુદી જુદી દીક્ષાઓ વડે પૂજાએલા, દક્ષિણારૂપ હૃદય ધારી, મહા યજ્ઞસ્વરૂપ, યોગી, ઉપાકર્મરૂપ ઓઠના અલંકારવાળા, પ્રવર્ગ્યરૂપ ઉંડી નાભિવાળા, જુદા જુદા છન્દોરૂપ જવાના માર્ગવાળા ગુપ્ત ઉપનિષદ રૂપી આસનવાળા, છાયારૂપ પત્નીથી સહાયવાન અને મેરૂના શિખર જેવા ઉંચા એવા યજ્ઞવરાહરૂપે થઈને ભગવાને એકદમ રસાતલમાં પ્રવેશ કર્યો. આ પ્રમાણે યજ્ઞાંગ વરાહજીનું સ્વરૂપ છે. ભાગવતમાં પણ તેમનું

યજ્ઞસ્વરૂપ વરાહ ભગવાન વર્ણવ્યા છે. એમ યજ્ઞરૂપ વરાહાવતાર ધારનાર આપ પ્રભુ છે. માટે જ તે યજ્ઞોરૂપ અંગવાન છે.

(૧૪૦) **यज्ञवाराहः** યજ્ઞરૂપ વરાહ અવતારને ધારણ કરનાર.

પ્રથમ જે યજ્ઞાંગસ્વરૂપ કહ્યું તેને આ નામથી સ્ફુટ કરે છે. હિરણ્યાક્ષ દૈત્યને વિદારણ કરવા અને રસાતલમાં ડૂબી ગયેલી પૃથ્વીને સ્થિર કરવા ભગવાન જ પોતે વરાહરૂપે થયેલા છે. એમ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

(૧૪૧) **भूधरः** ભૂમિને ધારણ કરનાર.

ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરતી વખતે વરાહ ભગવાને તેને પોતાની દાઢની અણી ઉપર ધારી હતી. માટે તે ભૂમિને ધારનાર છે. આ સ્કંધના અ. ૧૩ માં દેવો સ્તવે છે કે : **दंष्टाग्रकोटया भगंवस्त्वया धृतविराजते भूधर भूः सभूधरा,** (હે ભૂમિને ધારનાર ભગવાન તમોએ ધારણ કરેલી આ ભૂમિ ભૂધર સહિત (વિષ્ણુરૂપ આપથી યુક્ત બની બહુ જ શોભે છે.) અહીં ભગવાનની સ્તુતિ કરતા તેમને ભૂધર એમ સંબોધન કરે છે. એટલે જ ભૂમિને ધારણ કરનાર ભૂધર તે આપ પ્રભુ જ છે.

(૧૪૨) **भूमिपालकः** ભૂમિનું પાલન કરનાર.

પૃથ્વી રસાતલમાં લઈ જનાર હિરણ્યાક્ષ નામના મહા દૈત્યનો નાશ કરી ભૂમિનો ઉદ્ધાર કર્યો. જેથી દૈત્યથી ભૂમિનુંરક્ષણ કરનાર આપ જ છે. એવી રીતે તેનું રક્ષણ કરી પ્રથમની પેઠે પોતાની યોગ શક્તિથી જળ ઉપર તેને સ્થિર થાય તેમ સ્થાપી તે ભૂમિનું આપે પાલન કર્યું છે. માટે જ ભૂમિને પાલન કરનાર આપ શ્રીકૃષ્ણ છે.

(૧) ચિતિ એટલે સુચિ તે નામનું મુખ્ય પાત્ર છે.

(૧) ન્યાય, યોગ, સાંખ્ય, વૈશેષિક, પૂર્વમીમાંસા, ઉત્તરમીમાસાં એ છ શાસ્ત્રરૂપ વેદના છ અંગ છે.

सेतु विंधरणो जैत्रो हिरण्याक्षान्तकः सुरः ॥
दितिकश्यपकामैकहेतु सृष्टिप्रवर्तकः ॥३६॥

(૧૪૩) **सेतुः** (૧) મર્યાદા બાંધનાર, (૨) સેતુરૂપ.

ભગવાન સર્વ વર્ણાશ્રમના ધર્મોની મર્યાદાને બાંધનાર છે. ભગવતી શ્રુતિ ઉપદેશે છે કે : **सेतुविधरण एषां लोकानामसंभेदायेति** (આ સર્વ લોકોની ધર્મમર્યાદાનો ભંગ ન થાય તેથી પ્રભુ તેને ધારણ કરનાર છે અર્થાત્ સેતુરૂપ બને છે એ વચનથી જ ભગવાન જ ધર્મમર્યાદાને સાચવવા સેતુરૂપ છે. એમ સિદ્ધ થાય છે. સેતુથી-પૂલથી સમુદ્ર ઓળંગી જવાય છે. તેમ આ સંસારરૂપ મહાસમુદ્રને ઉલ્લંઘન કરવા સેતુરૂપ આપ પ્રભુ છે. જ્યારે પ્રભુનું સેવન કરવામાં આવે છે, જ્યારે તેમનામાં આસક્તિ તન્મયતા થાય છે, ત્યારે સાગરને તરી શકાય છે. જન્મમરણથી રહિત થવાય છે. માટે એવા સંસાર સમુદ્રને ઉલંઘવાના સેતુરૂપ આપ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ છે.

(૧૪૪) **विधरणः** (૧) વિશેષે કરી ધારણ કરનાર, (૨) વિકાલને ધારણ કરનાર, (૩) વિ-ગરૂડને ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય છે જેમનાથી એવા વિષ્ણુ.

દાઢની અણીપર વિશેષે કરી ભૂમિને ધારણ કરનાર એવા વરાહરૂપ ભગવાન એ જ કાલને ધારણ કરનાર, કેમકે પોતે જ કાલાત્મક છે એમ આપણે પ્રથમ કહી ગયા છીએ. વળી ગરૂડમાં મહાવેગપૂર્વક ધારણ કરવાની અજબ શક્તિ છે, તે આપને લીધે જ, પ્રભુએ પોતાનું વાહન કરી તેનામાં તેવી ધારણ કરવાની અદ્‌ભૂત શક્તિ સમર્પેલી છે એ પ્રભુકૃપાનું જ પરિણામ છે.

(૧૪૫) **जैत्रः** જય મેળવવાનો જેમનો સ્વભાવ છે એવા.

પ્રભુ સર્વ સમર્થ છે, એટલે સર્વત્ર એમને જય છે. જગન્નિયંતા આ સર્વ વિશ્વનાટકનાં સૂત્રધાર,પરમાત્મા વિજય શીલ હોય એમાં શું આશ્ચર્ય ? જેમ લાકડાનાં પૂતળાઓને ચલાવનાર જેવી રીતે પૂતળાંઓને નચવે છે તેવી રીતે તે નાચે છે, તેમ સર્વ જગતના સૂત્રને ધારણ કરનાર ભગવાન જેમ ધારે છે તેમ જ સર્વ પ્રાણીમાત્રનું પરિવર્તન થાય છે. આ પ્રકારના અદ્‌ભૂત અલૌકિક

પ્રભાવવાન ભગવાન, સર્વત્ર વિજયવાન હોય એ સ્વાભાવિક છે.

(૧૪૬) **हिरण्याक्षान्तकः** હિરણ્યાક્ષનામનાદૈત્યનો અંત કરનાર.

મહાપરાક્રમી વિજયમાં મદોન્મત બનેલા હિરણ્યાક્ષના અંતકાલ આપ પ્રભુ છે, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પ્રભુ જૈત્ર - વિજયશીલ હોવાથી જ હિરણ્યાક્ષ જેવા મહાબલવાન દૈત્યનો નાશ કર્યો એ સિદ્ધ છે.

(૧૪૭) **सुरः** સુંદર શોભા આપનાર.

દૈત્યનો નાશ કરી બધાનું કલ્યાણ કરવા રૂપ શોભા - સૌભાગ્ય આપનાર એવા પુરુષોત્તમ. એ રીતે જો દુષ્ટોનો નાશ ન કરતા હોય તો સર્વનું કલ્યાણ શી રીતે થાય ? સર્વને સૌભાગ્ય શી રીતે મળે ? એમ સર્વજન ઉપર દયા લાવી, તેમનાં દુઃખો દૂર કરી, સુંદર સૌભાગ્યનું દાન કરનાર પ્રભુ જ છે.

(૧૪૮) **दितिकश्यपकामैकहेतुसृष्टिप्रवर्तकः** દિતિ અને કશ્યપની કામ હેતુવાળી સૃષ્ટિને પ્રવર્ત પ્રકટ કરનાર

દૈત્યોની માતા અને કશ્યપ મુનિ, તે બન્નેની કામકેલિના જ હેતુવાળી અને દૈત્યમયી (કામમયી) સૃષ્ટિ સર્જનહાર પોતે ભગવાનજ છે. આ સ્કંધના અ. ૧૪ના **दितिर्दाक्षायणीक्षत्त** એ શ્લોકમાં (કામથી પીડાયેલી પુત્રની ઈચ્છાવાળી દક્ષની પુત્રી દિતિ પોતાના પતિ મરિચિ મુનિના પુત્ર કશ્યપ ઋષિની ઈચ્છા કરવા લાગી એમ છે) એ પ્રમાણેના વચનથી દૈત્યની સૃષ્ટિ પ્રકટ થવાનું મૂળ બીજ જણાવે છે એ ઉત્પન્ન થયેલું કારણ ભગવાનની ઈચ્છાથી જ છે, માટે તે સૃષ્ટિને પ્રકટ કરનાર આપ પ્રભુ છે.

देवाभयप्रदाता च वैकुंठाधिपतिर्महान ॥
सर्वगर्वप्रहारी च सनकाद्यखिलार्थदः ॥३७॥

(૧૪૯) **देवाभयप्रदाताः** (૧) દેવોને અભય આપનાર, (૨) ઈંદ્રથી દિતિના ગર્ભને અભય આપનાર.

ઈંદ્રાદિક સર્વ દેવોને દિતિના ગર્ભધારણથી ઉત્પન્ન થયેલા ભયને દૂર કરનાર આપ પ્રભુ છે. દિતિના ગર્ભના ઘોર અંધકારથી ઉપજેલા ભયને લીધે દેવો એકત્ર થઈ પ્રભુની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા તેમના સ્તોત્રને સાંભળી ભગવાને વરાહ સ્વરૂપથી હિરણ્યાક્ષને મારી સર્વ દેવોને અભય આપ્યું છે. એમ આ સ્કંધના અ. ૧૫માં સ્પષ્ટ જણાવેલું છે. તેમ દિતિએ સાયંકાળ સમયે ગર્ભ ધારણ કર્યો માટે રૂદ્રથી તેને ભય ઉત્પન્ન થાય, પરંતુ ભગવાને તેના ગર્ભનું રક્ષણ કરી અભય આપેલું છે. એ રીતે દેવોને અભય આપનાર તેમ દેવ-શંકરથી દિતિને અભય આપનાર આપ શ્રી કૃષ્ણ જ છે.

(૧૫૦) **वैकुंठाधिपतिः** વૈકુંઠલોકના સ્વામી.

એક દિવસ સનકાદિક ઋષિઓ શુદ્ધ સ્વરૂપધારી વૈકુંઠ - વિષ્ણુ પરમાત્માના સર્વ લોક વડે વંદન કરાતા વૈકુંઠ લોક પ્રત્યે ગયા. ત્યાં તેઓ વૈકુંઠનો વૈભવ ભાળી ઘણા જ આશ્ચર્ય પામી ગયા હતા. તેમાં પરમાત્માનું આધિપત્ય સનકાદિકોએ પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યું છે. એ વૈકુંઠના સ્વામી પોતે વિષ્ણુ છે સત્વ ગુણાધિષ્ઠાતા વિષ્ણુ એ પૂર્ણ પુરુપોત્તમનું પાલિની શક્તિરૂપ સ્વરૂપ છે. માટે અભિન્ન પણાથી શુદ્ધ અદ્વૈત ભાવથી વૈકુંઠાધિપતિ પણ આપ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ જ છે.

(૧૫૧) **महान्** (૧) પૂજ્ય મહિમાવાળા, (૨) સર્વથી મહાન.

ભગવાન સર્વથી મહાનમાં મહાન - છે. જેમના મહિમાને કોઈપણ જાણી શક્યું નથી માટે તે મહાન છે. શ્રુતિ ઉપદેશે છે કે : **महतो महीयान्** મહાનથી પણ પ્રભુ મહાન છે, પ્રભુ અત્યંત સૂક્ષ્મ રૂપે હોવાથી તથા શુદ્ધ બુદ્ધ અને સર્વ વ્યાપક હોવાથી તેમ તર્કથી પણ ન જાણી શકાય તેવા હોવાથી તેમને મહાનમાં પણ મહાન કહેવામાં આવે છે.

(૧૫૨) **सर्वगर्व प्रहारीः** સર્વના ગર્વને દુર કરનાર.

સર્વ ભક્તોના ગર્વને હરણ કરનાર શ્રી હરિ છે. જય વિજય નામના પોતાના ભક્તો, નિત્ય મુક્ત થવાના અભિમાનમાં ગર્વ યુક્ત બનેલા હોવાથી પ્રભુએ

જ્યારે સનકાદિક મુનિઓ પોતાના ધામમાં પધાર્યા ત્યારે તેમને અટકાવરાવી નિજભક્તોના ગર્વને હરણ કર્યો માટે તે ભક્ત જનના ગર્વને હરણ કરનાર આપ શ્રી હરિ પુરુષોત્તમ છે.

(૧૫૩) **सनकाद्यखिलार्थदः** સનકાદિ મુનિઓએ સંપૂર્ણ અર્થ આપનાર.

સનક, સનંદન, સનાતન, સનતકુમાર એ ચાર સનકાદિક કુમારો મુનીશ્વરો છે તેઓ વૈકુંઠલોકમાં ગયા ત્યારે ભગવાને તેમનું પોતાનું તેજોમય દિવ્ય સ્વરૂપ દર્શાવ્યું હતું. આ પ્રમાણે તેમને સુંદર દર્શન આપી તેમના મનોરથો સંપૂર્ણ રીતે ફલીભુત કર્યા એમ આ સ્કંધના અ. ૧૫માં સ્પષ્ટ છે. તેથી જ સનકાદિને સંપૂર્ણ અર્થો આપનાર પ્રભુ છે એમ કહ્યું.

सर्वाश्वासन कर्ता च भक्ततुल्या हवप्रदः ॥
काललक्षणहेतुश्च सर्वार्थज्ञापकः परः ॥३८॥

(૧૫૪) **सर्वाश्वासनकर्ताः** સર્વને આશ્વાસન આપનાર.

સર્વને એટલે તમે બ્રાહ્મણથી શાપિત બન્યા માટે ત્રણ જન્મે પાછા માર પાર્ષદો બનશો. મારા પાર્ષદો બનશો. એમ કહી જય વિજયને તેમ ભક્તોને શાપ ન આપવો જોઈએ છતાં સનકાદિકોએ શાપ આપ્યો તથા પોતાનું પાર્ષદોએ અપમાન કર્યુ તેથી મુનિઓના મનમાં ઘણો જ ખેદ લાગ્યો માટે એ માર પાર્ષદો છે તમારો તેમણે અપરાધ કર્યો છે એમ કહી તે મુનિઓને, અને એ રીતે સર્વને મધુર વચનોથી શાંત કરી આશ્વાસન આપનાર આપ શ્રી કૃષ્ણ જ છે.

(૧૫૫) **भक्ततुल्याहवप्रदः** ભક્તને યોગ્ય યુદ્ધ આપનાર.

પોતાનો પાર્ષદ ભક્ત વિજય એ જ હિરણ્યાક્ષ દૈત્ય રૂપે થયેલો છે. માટેપોતાના ભક્તને યોગ્ય યુદ્ધ આપનાર પ્રભુ છે. પોતે તેમને યુદ્ધ આપવા માટે જ વરાહ અવતાર ગ્રહણ કર્યો છે. કેમકે રામાદિ અવતારો થવામાં અનેક કારણો સમાયેલાં છે, પરંતુ વરાહઅવતાર ગ્રહણ કરવામાં તો કેવળ પોતાના ભક્તને યુદ્ધ આપવું એ જ છે.

(૧૫૬) **काललक्षणहेतुः** કાલના લક્ષણોના કારણરૂપ.

દૈત્યની ઉત્પત્તિ વખતે કાલ લક્ષણોને પ્રવર્તાવનાર પ્રભુ છે. આ સ્કંધના ૧૭ અધ્યાયમાં જણાવે છે કે : તે બન્ને દૈત્યોની ઉત્પત્તિ થનામાં અનેક ઉત્પાતો થવા લાગ્યા, પાષાણો વગેરે નીચે પડવા લાગ્યા. એ ઉત્પાત રૂપ કાલના લક્ષણોને આપ પ્રભુએ જ પ્રવર્તાવ્યા છે. ગીતામાં શ્રીમુખે આજ્ઞા કરે છે કે - હું સર્વનું ઉત્પત્તિ સ્થાન છું. મારાથી જ સર્વ ચાલી રહ્યું છે. એટલે સર્વ વસ્તુની પ્રવૃત્તિ કરનાર પોતે પ્રભુ જ છે.

(૧૫૭) **सर्वार्थज्ञापकः** (૧) સર્વ અર્થોનું જ્ઞાન કરાવનાર, (૨) સર્વાર્થમય વરાહસ્વરૂપ હિરણ્યાક્ષ દૈત્યને જણાવનાર.

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ સર્વ અર્થો જેમાં છે એવા વરાહ અંવતારનું જ્ઞાન કરાવનાર પોતે ભગવાન જ છે. પોતાનું સર્વ અર્થમય એવું વરાહસ્વરૂપ હિરણ્યાક્ષ દૈત્યને દેખાડનાર પણ પોતે જ છે. આ સ્કંધના ૧૮ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે : **ददर्श तत्राभिर्जितं धराधरम्** ત્યાં ધરણી ધારનાર વિજયી વરાહ. પરમાત્માને હિરણ્યાક્ષે જોયા. ત્યાં પોતે વરાહ ભગવાને પોતાનું સ્વરૂપ તેને દર્શાવ્યું છે. એમ સ્પષ્ટ જણાવેલું છે. તેથી જ તેમને સર્વ અર્થનું જ્ઞાન કરાવનાર એવા ભગવાન કહ્યા.

(૧૫૮) **परः** ભક્ત હિરણ્યાક્ષ દૈત્યની યુદ્ધાભિલાષાને પૂર્ણ કરનાર વરાહરૂપ શ્રી પુરુષોત્તમ.

भक्तोन्नतिकरः सर्वप्रकारसुखदायकः ॥
नानायुद्धप्रहरणो ब्रह्मशापविमोचकः ॥३९॥

(૧૫૯) **भक्तोन्नतिकरः** ભક્તની ઉન્નતિ કરનાર.

ભક્ત દૈત્ય હિરણ્યાક્ષ એ મારાથી બલમાં અધિક છે એમ અન્ય જનોને દર્શાવી પોતાનાથી પણ તેની પરાક્રમમાં ઉન્નતિ કરનાર આપ ભગવાન છે. આ સ્કંધના ૧૮ અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ છે કે:: મહાપરાક્રમી અને પ્રભુથી પણ ઉન્નત બનેલા દૈત્યને

જોઈ બ્રહ્માએ ભગવાનની સ્તુતિ કરી તે દૈત્યનો સત્વર નાશ થાય તેમ ઉશ્કેર્યા છે. એ પ્રમાણે સર્વને પોતાનાથી પણ બલવાન ભક્ત છે. એમ જણાવનાર પ્રભુ જ છે. બાકી આખા જગતનો પ્રલય કરનાર પ્રભુને એક દૈત્યને નાશ કરવામાં શું પ્રયાસ કરવાનો છે ?

(૧૬૦) **सर्वप्रकार सुखदायकः** સર્વ પ્રકારનું સુખ આપનાર.

ભક્ત હિરણ્યાક્ષ, દૈત્ય સ્વરૂપમાં હતો છતાં પણ સર્વ લોકપાલોનો વિજય પ્રાપ્ત કરાવી ઈંદ્ર કરતાં પણ અધિક સુખ પ્રભુએ તેને આપેલું છે. માટે લૌકિક અલૌકિક વિગેરે સર્વ પ્રકારનું સુખ આપનાર કેવળ પ્રભુ શ્રી કૃષ્ણ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ જ છે.

(૧૬૧) **नानायुद्धप्रहरणः** (૧) જુદા જુદા પ્રકારનાં જેમને યુદ્ધનાં શસ્ત્રો છે એવા (૨) વિવિધ પ્રકારે યુદ્ધમાં આયુધોથી પ્રહાર કરવાનું જ્ઞાન ધરાવનાર (૩) ભિન્ન ભિન્ન રીતે શુદ્ધ કરી દુષ્ટોને તાડન કરનાર - શિક્ષા કરનાર.

ચક્ર, ગદા, શારઙ્ગધર ધનુષ વગેરે અનેક પ્રકારના શસ્ત્રો પ્રભુને છે. તે શસ્ત્રો વડે જુદી જુદી યુદ્ધ કરવાની કલાઓનું જ્ઞાન પ્રભુ ધરાવે છે અને તેવા જ પ્રકારની પોતાની યુદ્ધ કુશલતાથી દુષ્ટોનો નાશ કરી સર્વ જગત માત્રનું હિત કરે છે. અનેક વિદ્યાઓને પ્રકટ કરનાર પ્રભુ છે તો શસ્ત્ર વિદ્યામાં આવી અલૌકિક કુશલતા ધરાવે એમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ નથી, કેમકે પ્રભુ પોતે જ શસ્ત્ર વિદ્યા પ્રકટ કરનાર છે.

(૧૬૨) **ब्रह्मशापविमोचकः** બ્રહ્મયજ્ઞના શાપથી મુક્ત કરનાર.

બ્રહ્મજ્ઞ-બ્રાહ્મણ સનકાદિક મુનિઓના શાપથી પોતાના પાર્ષદોને મુક્ત કરનાર પરમાત્મા છે જ્યારે એમને શાપ થયો ત્યારે તમે ત્રણે જન્મે મુક્ત થઈ પાર્ષદો બનશો એમ જણાવી તેમાંના એક હિરણ્યાક્ષરૂપ ધારીને વરાહ રૂપથી મારી શાપમાં ન્યૂનતા પ્રભુએ કરી છે. તેથી જ પોતે પ્રભુ બ્રહ્મશાપથી મુક્ત કરનાર છે.

पुष्टिसर्गप्रणेता च गुणसृष्टि प्रवर्तकः ॥
कर्दमेष्टप्रदाता च देवहुत्यखिलार्थदः ॥४०॥

(૧૬૩) **पुष्टिसर्गप्रणेताः** (૧) પુષ્ટિ સારૂ સૃષ્ટિને રચનાર, (૨) પુષ્ટિ વડે સૃષ્ટિ સર્જનાર, (૩) પુષ્ટિરૂપ સૃષ્ટિ કરનાર.

પુષ્ટિ એટલે પોષણ - ભગવાનનો અનુગ્રહ, શ્રી કૃષ્ણની દશ પ્રકારની સર્ગ વિસર્ગાદિ લીલાઓનો અર્થ કરતી વખતે પોષણ લીલાનો અર્થ કરતાં, સ્કંધ, ૨ અ. ૧ શ્લો. ૩ માં ભગવાન શુકદેવજી ઉપદેશે છે કે : **पोषणं तदनुग्रहः** તે ભગવાનના અનુગ્રહ - કૃપા એનું નામ જ પોષણ કહેવાય છે અને તેજ પુષ્ટિ છે. પોતાનો અનુગ્રહ સર્વ ભક્તજનો મેળવે તે માટે જ સૃષ્ટિને પ્રકટ કરનાર આપ પ્રભુ છે. આપે પોતાના અનુગ્રહ વડે એટલે કશ્યપ, મનુ, વગેરેની સૃષ્ટિમાં મારા ઘણાભક્તો થશે, એમ કૃપાપૂર્વક સૃષ્ટિ પ્રકટ કરી છે. જ્યારે સૃષ્ટિનો આરંભ થયો ત્યારે બ્રહ્મદેવથી સ્વાયંભુમનુ અને શતરૂપા એમ સ્ત્રી પુરૂષની જોડી ઉત્પન્ન થઈ એ બન્ને ભાઈ બ્હેન ગણાય, તેમાં પરસ્પર મૈથુનં ધર્મથી સૃષ્ટિ ન થાય એમ મર્યાદા હોવી જોઈએ. પરંતુ સૃષ્ટિના આરંભકાલનો વિચાર કરી એ મર્યાદા વિરૂદ્ધ અર્થાત્ પુષ્ટિરૂપ સૃષ્ટિ કરવાની આજ્ઞા પ્રભુએ આપેલી છે. માટે તે પુષ્ટિરૂપ સૃષ્ટિ પણ આપ પ્રભુ જ કરનાર છે, એમ સિદ્ધ છે.

(૧૬૪) **गुणसृष्टि प्रवर्तकः** ગુણમયી સૃષ્ટિને પ્રવર્તાવનાર.

સત્વ, રજ અને તમ એ ગુણોનું પરસ્પર મિશ્રણ કરી ગુણમયી સૃષ્ટિ પ્રવર્ત કરનાર - ચલાવનાર પોતે શ્રી ભગવાન છે. આ સ્કંધના ૨૦ અધ્યાયમાં **जातक्षोमादभागवतः** એ શ્લોકથી આરંભી કહ્યું છે કે 'ભગવાનને ક્ષોભ પ્રકટ થતાં સત્વઆદિ ત્રણગુણમાંથી પ્રથમ મહત્તમ પ્રકટ થયું અને પછી આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ, ભૂમિ વગેરે ઉત્પન્ન થયું.' એમ સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું છે માટે ગુણમયી સૃષ્ટિને પ્રવર્તાવનાર આપ પ્રભુ છે.

(૧૬૫) **कर्दमेष्टप्रदाताः** કર્દમમુનિને ઈષ્ટ વસ્તુ આપનાર

બ્રહ્માએ કર્દમમુનિને પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની આજ્ઞા કરી, પરંતુ તેમાં જોઈતાં સાધનો વિના સૃષ્ટિ થઈ શકે નહિ. માટે સ્ત્રી (સ્વયંભુમનુની પુત્રી દેવહુતિ) સંપત્તિ વિમાન વગેરે આપી કર્દમમુનિની વાંચ્છના યથેચ્છ રીતે આપે પૂર્ણ કરી છે. તેથી જ તેમને ઈષ્ટ વસ્તુ આપનાર પોતે પ્રભુજ છે.

(૧૬૬) **देवहूत्यखिलार्थदः** દેવહૂતિને સમર્થ અર્થ આપનાર

દેવહૂતિ મનુની પુત્રી, કર્દમમુનીની સ્ત્રી; તેને કર્દમમુનિ દ્વારા સંપૂર્ણ અર્થ આપનાર ભગવાન છે. દેવહૂતિનું પ્રિય કરવા માટે મુનિ દ્વારા દિવ્યભુવન, દિવ્યવિમાન, સેવામાં હજારો વિદ્યાધરિઓ વગેરે ભગવાને જ અર્પણ કરેલું છે. આ સ્કંધના ૨૨ અધ્યાયમાં દેવહૂતીને સર્વ વૈભવો મળ્યા છે, એમ જણાવવામાં આવ્યું છે.

शुक्लनारायणः सत्यकालधर्मप्रवर्तकः ॥
ज्ञानावतारः शान्तात्मा कपिलः कालनाशक ॥४१॥

(૧૬૭) **शुक्लनारायणः** શુદ્ધ સત્વગુણમય નારાયણ.

સત્યયુગમાં શુદ્ધ સત્વગુણમય આવિર્ભાવ પામેલા નારાયણે શુકલતીર્થ નિર્માણ કરેલું છે, માટે તે નારાયણ પ્રભુને શુકલનારાયણ એમ કહી વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. આ સ્કંધના ૨૩ અધ્યાયમાં જણાવે છે કે હે ભીરૂ ! આ હદમાં સ્નાન કરીને વિમાન પર ચઢો એ શુદ્ધ સત્વમય નારાયણે બનાવેલું મનુષ્યોના મનોરથને પૂર્ણ કરનારૂં પવિત્ર તીર્થ છે. એ વચનથી સત્યયુગમાં નારાયણ સ્વરૂપે શુકલતીર્થને આપ જ પ્રકટ કરનાર છે માટે જ આપ શુકલનારાયણ એવા પુરુષોત્તમ કહેવાય છે.

(૧૬૮) **सत्यकालधर्मप्रवर्तकः** યથાર્થ કાલસંબંધી ધર્મને પ્રવૃત્ત કરનાર.

યથાર્થ કાલધર્મ એટલે યૌવન આદિ ક્રીડાને ઉપયોગી કાલધર્મને પ્રવૃત્ત કરનાર આપ પ્રભુ છે. ભગવાને રચેલાં તે શુકલતીર્થમાં સ્નાન કરવાની દેવહૂતિને કર્દમમુનિએ આજ્ઞા કરી. તેનું પાલન કરવાથી દેવહૂતિનું સુંદર શરીર બન્યું.

એમ આ સ્કંધના ૨૩ અ.માં જણાવેલું છે. એ પ્રમાણે શુકલાદિ તીર્થો દ્વારા યૌવન વગેરે ક્રીડાને ઉપયોગી કાલધર્મને પ્રવૃત્તિમાં લાવનાર પોતે પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર જ છે.

(૧૬૯) **ज्ञानावतारः** જ્ઞાનરૂપ જેમનો અવતાર છે એવા.

જ્ઞાનરૂપ અર્થાત્ દેવહૂતિને જ્ઞાન તથા ભક્તિમાર્ગનો ઉપદેશ કરવા પ્રભુ પોતે શુકલ નારાયણ - કપિલ દેવરૂપે કર્દમ મુનિથી દેવહૂતિના ઉદરમાં પ્રકટ થયા, આ સ્કંધના ૨૪ અધ્યાયમાં કર્દમ મુનિ દેવહૂતિને જણાવે છે કે - 'હે દેવિ ? તમે ભગવાનનું આરાધન કર્યું તેથી તમારા યશને વિસ્તારનાર હૃદયની ગ્રંથિ - અજ્ઞાનતા રૂપ માયાને છેદનાર, બ્રહ્મવેતા ભગવાન નારાયણ કપિલદેવ તમારા ઉદરથી પ્રકટશે.' એમ દેવહૂતિને ભક્તિમાર્ગનો અને જ્ઞાનમાર્ગનો ઉપદેશ કરવા પોતે કપિલરૂપે પ્રકટ થયા તે પ્રભુ જ્ઞાનાવતાર છે.

(૧૭૦) **शान्तात्माः** (૧) કામ ક્રોધ વગેરેથી રહિત શાન્ત સ્વરૂપવાળા, (૨) શાન્ત ભક્તજનોના આત્મારૂપ.

પરમાત્મા કેવળ શાંત-આનંદમય સ્વરૂપે વિરાજે છે. એટલે આપનામાં કામ ક્રોધ વગેરે તો ક્યાંથી જ સંભવે ?એવી શાંતતા પૂર્ણતામાં જ હોઈ શકે, અન્યમાં નહિ; પ્રભુ તો પરિપૂર્ણ શાંત સ્વરૂપે જ સર્વત્ર પ્રકાશિત છે, પ્રભુના ભક્તો પણ તેવા જ શાંત હોય છે. એવા શાંત ભગવદીય જનો પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરે છે. તેવા ભક્તો ઉપર પ્રભુ કૃપા કરી તેમના આત્મારૂપ બની હૃદયમાં નિરંતર નિવાસ કરે છે. એટલે તે પુરુષોત્તમ શ્રી કૃષ્ણ શાંતાત્મા છે.

(૧૭૧) **कपिलः** (૧) કપિલ વર્ણવાળા દેવહૂતિના પુત્ર શ્રી કપિલ ભગવાન, (૨) **क** એટલે જળ, **पि** એટલે પીનાર, અને **ल** એટલે ધારણ કરનાર અર્થાત્ જળને શોષણ કરી ધારણ કરનાર એવા કિરણોવાળા સુર્ય તે રૂપ ભગવાન (૩)શ્રેષ્ઠ ભક્તોને અનુગ્રહ કરનાર.

દેવહૂતિના પુત્રરૂપે પ્રકટેલા ભગવાનનો કપિલ-લાલ, ધોળા અને પીળા

રંગથી મિશ્રવર્ણ હતો, જેથી સર્વજનો તેમને કપિલદેવ કહે છે. એ કપિલ રૂપે આપ પ્રભુ છે. કિરણો વડે જળનું શોષણ કરનાર સૂર્ય છે. શ્રુતિ ઉપદેશે છે - "**सूर्योमरीचिभ्य आदते भुवनं सर्वभुवनादधीति**" (સૂર્ય કિરણો વડે સર્વ ભુવનોમાંથી જળને ગ્રહણ કરે છે.) એવા સૂર્ય કોઈ અન્ય નથી; પણ પોતે પ્રભુ જ સૂર્યરૂપે છે. ગીતામાં આપ આજ્ઞા કરે છે કે : **ज्योतिषां रविरंशुमान** (તેજસ્વી વસ્તુઓમાં હું કિરણોવાળો રવિ - સૂર્ય છું.) માટે સૂર્ય સ્વરૂપી ભગવાન એમ કહ્યું, કપિ-એટલે શ્રેષ્ઠ અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ ભક્તો ઉપર આપ અનુગ્રહ કરનાર છે, મહાભારતમાં જણાવે છે કે :

कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते ।
तस्माद्‌वृषाकपिः प्राह कश्यपो मां प्रजापतिः ॥

કપિ વરાહ, શ્રેષ્ઠ અને ધર્મને વૃષ કહેવાય છે. તેથી કશ્યપમુનિ મને વૃષાકપિ કહે છે. અહીં કપિનો અર્થ શ્રેષ્ઠ પણ જણાવેલો છે માટે શ્રેષ્ઠ ભક્ત ઉપર અનુગ્રહ કરનાર એવા ભગવાન (કપિલ) એમ કહ્યું.

(૧૭૨) **कालनाशकः** (૧) કાલએવા નાશ કરનાર પ્રભુ, (૨) કાલને પણ નાશ કરનાર.

પરમાત્મા ક્ષર અક્ષર વગેરેથી પર છે, અક્ષરાતીત છે. કાળથી આરંભી સર્વ જગતનો ક્ષર તથા અક્ષરમાં સમાવેશ થાય છે. પરંતુ તે બધું છેવટે પરમાત્માના આનંદમય સ્વરૂપમાં લીન થઈ જાય છે. તેથી સર્વના કાલ નાશ કરનાર પ્રભુ છે. વળી જ્યારે સર્વથી પર પરમાત્મા છે તો કાલપુરુષથી પણ તે પર જ છે એટલે સર્વનું મૃત્યુ કરનાર એવા કાળપુરૂષનો પણ નાશ કરનાર પોતે જ ભગવાન છે.

त्रिगुणाधिपतिः सांख्यशास्त्रकर्ता विशारदः ॥
सर्गदूषणहारी च पुष्टिमोक्षप्रवर्तकः ॥४२॥

(૧૭૩) **त्रिगुणाधिपतिः** (૧) સત્વ આદિ ત્રણ ગુણો જેમાં છે એવા કાળના અધિપતિ - નિયામક, (૨) આધિ દૈવિક રૂપવાન,

ત્રિગુણાત્મક કાળને નિયમમાં રાખનાર આપ ભગવાન છે. પ્રભુ કાળના અધિપતિ હોવાથી જ આ સ્કંધના ૨૪ અધ્યાયમાં કહે છે કે : **'परं प्रधानं पुरुषं महान्तं कालम्'** (પરમ પુરૂષ સર્વમાં પ્રધાન મહાન કાલ એવા કપિલ ભગવાનને હું શરણે જઉં છું.) અહીં કાલના પણ કાલ એટલે મહાન કાલસ્વરૂપ એમ ભગવાનને જ કહે છે. માટે જ પોતે ત્રિગુણાત્મક કાલના નિયામક છે.

(૧૭૪) **सांख्यशास्त्रकर्ताः** સાંખ્ય શાસ્ત્રને રચનાર.

આ આત્મા છે, આ અનાત્મા છે. એમ વિવેક દર્શાવનાર શાસ્ત્રને સાંખ્ય શાસ્ત્ર કહે છે. એવા શાસ્ત્રને ઉત્પન્ન કરનાર કપિલદેવ સ્વરૂપે પોતે પ્રભુ જ છે. શાસ્ત્રની ગહનતાને પરમાત્મા સિવાય બીજું કોણ જાણી શકે ? માટે આપે પ્રકટ થઈ તેને ઉત્પન્ન કરી આલોકમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું, પ્રથમ એ શાસ્ત્રનો પોતાની માતાને જ ઉપદેશ કર્યો છે, આ સ્કંધના ૨૪ અધ્યાયમાં પોતે આજ્ઞા કરે છે કે :

''સર્વ કર્મોને શાંત કરનારી અધ્યાત્મવિદ્યા મારી માતાને આપીશ જેથી તે સર્વ ભયથી મુક્ત થશે.'' અહીં માતાને અધ્યાત્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવાનું સ્પષ્ટ આપ જણાવે છે. માટે તેવા અધ્યાત્મવિદ્યારૂપ સાંખ્યશાસ્ત્રને પ્રકટ કરનાર આપ જ છે.

(૧૭૫) **विशारदः** (૧) શાસ્ત્રમાં નિપુણ, (૨) ભક્તોના અજ્ઞાનને દૂર કરી સંસારથી મુક્ત કરનાર.

સકલ શાસ્ત્રોને પ્રકટ કરનાર સર્વ વિદ્યાઓના અધિપતિ સ્વામી પરમાત્મા સર્વ શાસ્ત્રમાં નિપુણ - ચતુર હોય એમાં શું આશ્ચર્ય ? ભક્તોનાં હૃદયમાં રહેલી અજ્ઞાનતા રૂપ ગ્રંથિને બંધનને તોડી તેમના અન્તઃકરણમાં પોતે પ્રકાશ પામી સંસારથી મુક્ત કરનાર એટલે પોતાના ચરણનું શરણ પ્રાપ્ત કરાવનાર પ્રભુ છે. તેથી જ ગીતામાંશ્રી મુખથી આપ આજ્ઞા કરે છે કે :- **भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यते सर्वसंशयः** (પરમાત્માના સ્વરૂપનો પ્રકાશ અંતઃકરણમાં થવાથી હૃદયની અજ્ઞાનતારૂપ ગ્રંથિ ભેદાય છે અને સર્વસંશયો છેદાઈ જાય છે.) પ્રભુ જેમનાં

હૃદય મંદિરમાં પ્રકાશ પામે છે તેમને સંદેહ ક્યાંથી રહે ? પરમાત્મા જ જેમને ઉપદેશ દાતા છે. તે ભગવદીયજનો શંકા કલંકોથી રહિત બની પ્રભુપદને પ્રાપ્ત કરે જ એમાં કાંઈપણ આશ્ચર્ય જેવું નથી.

(૧૭૬) **सर्गदूषणहारीः** (૧) સૃષ્ટિના દૂષણને હરણ કરનાર, (૨) સૃષ્ટિએ કરેલા દૂષણને હરવાના સ્વભાવવાળા.

પ્રભુ કપિલરૂપે પ્રકટ થઈ સૃષ્ટિના દૂષણને ભૂષણરૂપે ફેરવી નાંખ્યું છે. કેમકે આ મારો પુત્ર, આ મારૂં ઘર, મારૂં ધન, વગેરે અહંમમત્વથી આ સૃષ્ટિમાં અધર્મ પમાય છે, એ જ સૃષ્ટિનું મહાન, દૂષણ છે. પરંતુ પ્રભુએ પ્રકટ થઈ તેમાં જ્ઞાન પ્રસરાવી એ દૂષણને દૂર કર્યું ધર્મ પ્રસરાવ્યો અને જ્ઞાનનો પ્રકાશ કર્યો, એટલે મનુષ્યો આ સૃષ્ટિમાં તેવા જ્ઞાનને મેળવી પ્રભુપદને પ્રાપ્ત થવા લાગ્યા. માટે એ સૃષ્ટિ દૂષણરૂપ છતાં ભૂષણરૂપ બની. એ પ્રભુનો જ પ્રભાવ છે, પ્રભુ જ તેના દૂષણને હરનાર છે.

(૧૭૭) **पुष्टिमोक्षप्रवर्तकः** (૧) પુષ્ટિરૂપ મોક્ષને આપનાર, (૨) પુષ્ટિસ્થજીવોને મોક્ષ આપનાર, (૩) પુષ્ટિ વડે મોક્ષને પ્રવર્તાવનાર.

ભગવાનના અનુગ્રહને પુષ્ટિ કહેવાય છે. એવા પુષ્ટિમાર્ગના (ભગવાનની આનંદમય લીલામાં પ્રવેશરૂપ) મોક્ષને અર્પણ કરનાર, તેમ પ્રભુનો અનુગ્રહ - કૃપા મેળવનાર પુષ્ટિસ્થ દૈવી જીવોને પણ, વ્રજચંદ્રની અલૌકિક આનંદરસાત્મક લીલામાં પ્રવેશ રૂપ મોક્ષને અર્પણ કરનાર આપ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર પૂર્ણ પુરૂષોત્તમ જ છે. પ્રભુ પુષ્ટિ વડે પોતાના અનુગ્રહ વડે જ ભગવદીયોને મોક્ષ આપે છે. ત્યારે જ તેમને ભગવાનના આનંદૈકરસ સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે. પ્રભુની કૃપા વિના તેવો મોક્ષ મળી શકતો નથી, માટે જ પુષ્ટિ વડે મોક્ષ આપનાર પ્રભુ એમ કહ્યું. કર્દમ મુનિને તેવો જ મોક્ષ પ્રભુએ આપ્યો છે. એમ આ સ્કંધના ૨૪ અધ્યાયમાં **व्रतं स आस्थितो मौनमात्मैकशरणोमुनि** (મૌનવ્રત ધારી, પરમાત્માનું જ જેમને એક શરણ છે એવા કર્દમ મુનિએ ભગવાનનું પદ પ્રાપ્ત કર્યું) એમ સ્પષ્ટ જણાવેલું છે.

लौकिकानंददाता च ब्रह्मानंदप्रवर्तकः ॥
भक्तिसिद्धान्तवक्ता च सगुणज्ञानदीपकः ॥४३॥

(૧૭૮) **लौकिकानंददाताः** (૧) લૌકિક આનંદ આપનાર, (૨) લૌકિકજીવોને સાંખ્યશાસ્ત્ર પ્રકટ કરી આનંદ અર્પણ કરનાર.

પ્રભુ લૌકિકને અનુસરીને પણ આનંદ આપે છે. કપિલદેવે પોતાની માતા દેવહૂતિને પુત્ર પ્રેમપૂર્વક લૌકિકને અનુસરીને પ્રશ્નોથી ઉપજેલો તત્વબોધરૂપ આનંદ આપે છે. એમ આ સ્કંધના ૨૫ અધ્યાયમાં પ્રસિદ્ધ છે. લૌકીક સંસારી જીવોને તત્વોના જ્ઞાનને પ્રકાશ કરનારૂં સાંખ્ય શાસ્ત્ર ઉત્પન્ન કરી તે વડે પ્રભુ આનંદ આપે છે. સાંખ્ય તત્વને જાણી મોટા મોટા યોગી પુરૂષો દેવહૂતિની પેઠે પરમાત્માના પદને પ્રાપ્ત થયેલા જાણવામાં છે માટે જીવોને તત્વજ્ઞાનથી આનંદ આપનાર આપ પ્રભુ પોતે જ છે.

(૧૭૯) **ब्रह्मानंदप्रवर्त्तकः** બ્રહ્મસંબંધી આનંદને પ્રવૃત્ત કરનાર.

સર્વ આનંદમાં બ્રહ્મસંબંધી આનંદ જ મુખ્ય છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે - **सएको ब्रह्मणआनंदः** (કેવળ બ્રહ્મનો આનંદ જ મુખ્ય છે) આ પ્રમાણે સર્વોત્તમ બ્રહ્માનંદને પ્રભુ સિવાય અન્ય કોણ આપી શકે ? એ સત્તા બીજામાં ક્યાંથી હોય ? માટે વેદ, ગીતા, વગેરેમાં પ્રસિદ્ધ સર્વત્ર ભગવદ્ ભાવ ઉત્પન્ન કરનારો અક્ષર બ્રહ્મસંબંધી આનંદ તેને અર્પણ કરનાર આપ આનંદમય શ્રીકૃષ્ણજ છે.

(૧૮૦) **भक्तिसिद्धान्तवक्ताः** ભક્તિનાસિદ્ધાન્તને વિવેચન કરનાર.

ભગવાનની ભક્તિનુ શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, ચરણસેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદન એ નવધા પ્રકારે વિવેચન કરનાર પોતે પ્રભુ છે. ગીતામાં આપ શ્રીમુખથી આજ્ઞા કરે છે કેઃ **भक्तया त्वनन्यया शक्यः, । भक्तया मामभिजानाति,** (અનન્ય ભક્તિથી હું મળી શકું છું, ભક્તિ વડે જ મ્હને જાણે છે) આ સ્કંધના ૨૫માં અધ્યાયમાં કહે છે કે :

विसृज्य सर्वानन्यॉंश्च मामेवं विश्वतोमुखम् ।
भजंत्यनन्यथा भक्तया तान्मृत्यो रतिपारये ॥

(બીજા બધા ઉપાયોને છોડીને સર્વવ્યાપક એવા મને અનન્ય દૃઢ ભક્તિથી જે ભજે છે તે મૃત્યુના (જનમ મરણ રૂપ) પારને પામી જાય છે, વગેરે વાક્યોથી મુખ્ય ભક્તિથી પ્રભું પ્રાપ્ત થાયછે, એમ પોતે જણાવે છે. માટે જ ભક્તિના સિદ્ધાન્તનું વિવેચન કરનાર આપ છે.

(૧૮૧) **सगुणज्ञानदीपकः** (૧) સત્વાદિ ગુણયુક્ત જ્ઞાનને પ્રકાશ કરનાર, (૨) ગુણમય તત્વોના જ્ઞાનને દિપાવનાર.

સત્વ, રજ અને તમોગુણ યુક્ત એવું. સર્વપ્રપંચ-સંસાર સંબંધી જ્ઞાન તેને પ્રભુજ પ્રકાશ કરે છે. અતંરમાં કોઈપણ પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રકટ થવું, એ પરમાત્માની ચમત્કારિક દિવ્ય શક્તિની પ્રેરણા સિવાય થઈ શકતું જ નથી. જેથી પ્રપંચમય જ્ઞાન થવામાં પણ પ્રભુ પ્રેરણાની અપેક્ષા જ રહે છે. સર્વની તેવા પ્રકારની અપેક્ષાને પૂર્ણ કરનાર પરમાત્મા જ છે, સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોથી તત્વો પ્રકટ થાય છે. માટે તેવા ગુણમય તત્વજ્ઞાનને દીપાવનાર - પ્રકાશ કરનાર પણ આપ છે. કેમકે , આ સ્કંધના ૨૬ અધ્યાયમાં **अथ ते संप्रवक्ष्यामि तत्वानां लक्षणं प्रथक्** (હવે તમને તત્વોનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો કહું છું) એમ કહી આગળ તત્વોનો પ્રકાશ આપે જ કરેલો છે.

आत्मप्रदः पूर्णकामो योगात्मा योगभावितः ॥
जीवन्मुक्तिप्रदः श्रीमानन्यभक्तिप्रवर्तकः ॥४४॥

(૧૮૨) **आत्मप्रदः** (૧) સ્વસ્વરૂપને આપનાર, (૨) સ્વસ્વરૂપનો પ્રકાશ કરનાર.

વારંવાર શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હોય તેવું જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થયું હોય, પરંતુ સ્વસ્વરૂપની નિજ આત્મરૂપ ભગવત્સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થવી તથા તેનો પ્રકાશ થવો, એ ભગવદિચ્છાને આધીન જ છે. માટે એવા શાસ્ત્રના અભ્યાસ પૂર્વક જ્ઞાનવડે સ્વ સ્વરૂપને આપનાર તેમ તેવા જ્ઞાન વડે સ્વ સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરનાર

પ્રભુ જ છે. ભગવદ્નુગ્રહ પ્રાપ્ત થતાં જ આપના આનંદમય સ્વરૂપનો લાભ થાય છે.

(૧૮૩) **पूर्णकामः** (૧) જેમની કામનાઓ પરિપૂર્ણ છે એવા, (૨) પૂર્ણ-નિરપેક્ષ ભક્તજનો વડે ઈચ્છા કરાતા, (૩) જેમના સંકલ્પો પૂર્ણ છે એવા, (૪) ભક્તજનોની કામનાઓ જેમનાથી પૂર્ણ થાય છે એવા પરમાત્મા.

પ્રભુ પૂર્ણ છે એટલે એમનાં સર્વકામો સંપૂર્ણ થયેલાં છે, વિચાર થતાંની જ સાથે પ્રભુને સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમનાથી કોઈ વસ્તુ દૂર જ નથી, કારણકે પોતે જ સર્વરૂપ થાય છે. જે સર્વરૂપ હોય એને સર્વ વસ્તુઓ સમીપ જ છે. એવા સર્વરૂપ ભગવાનને તો વળી કામનાઓ શી ? સંકલ્પો શા ? એ પોતે જ સિદ્ધ સંકલ્પ છે, સર્વકામ છે. તેમ નિરપેક્ષ ભક્તો તો તેવા પૂર્ણકામ પરમાત્માની જ અભિલાષા કરે છે. ભગવદીયજનોને સંસારમાં બીજી કોઈ પણ વસ્તુની અપેક્ષા નથી, માટે જ ભક્તો નિરપેક્ષ પૂર્ણ કહેવાય છે. એવા ભગવદીયો નિરપેક્ષ છે છતાં પ્રભુ તેમને સર્વવાતે સુખ આપી પૂર્ણ કરે છે. તેથી જ પોતે પૂર્ણ કામ છે.

(૧૮૪) **योगात्मा:** યોગરૂપ જેમનો આત્મા છે એવા.

જ્યારે પુષ્કળ યોગ-સમાધીમાં ધ્યાન કરવામાં આવે છે ત્યારે જ પ્રભુનું સ્વરૂપ હૃદયારૂઢ થાય છે. જ્યાં સુધી દૃઢ ભક્તિ પૂર્વક તેવો યોગ કરવામાં નથી આવ્યો. ત્યાં સુધી ભગવાનની પ્રાપ્તિ થવી દુર્લભ છે માટે જ આપ યોગાત્મા છે.

(૧૮૫) **योगभावितः** (૧) અષ્ટાંગયોગથી જેમનું ચિંતન થાય છે, એવા. (૨) જેમણે અષ્ટાંગયોગ પ્રકટ કર્યો છે એવા પુરુષોત્તમ.

યોગના યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા, સમાધિ મળી આઠ પ્રકાર છે. એવા આઠે યોગથી પરમાત્માનું જ ચિંતન થાય છે. કેમકે પ્રભુ પ્રાપ્તિને માટે સર્વ યોગાદિ શાસ્ત્રોનો આરંભ છે. પ્રભુ પ્રાપ્તિમાં પૂર્ણ વૈરાગ્ય અને ચિત્તની સ્થિરતા જ મુખ્ય જોઈએ. ચિત્તની સ્થિરતા થયા સિવાય પૂર્ણ વિરાગ થતો નથી. અને પૂર્ણ વિરાગ જ્યાં સુધી ન થાય ત્યાં સુધી

ભગવાનની પ્રાપ્તિ પણ થતી નથી. તેથી પ્રથમ ચિત્તશુદ્ધિની મુખ્ય જરૂર છે. એટલા માટે જ આપે યોગશાસ્ત્ર રચેલું છે તે પ્રમાણે યમનિયમ વગેરે કરવાથી પ્રભુનું આરાધન સ્થીર ચિત્તથી સિદ્ધ થઈ શકે અને ત્યારે જ પ્રભુની પ્રાપ્તિ થાય. માટે જ આપ યોગથી ચિંતન કરાય તેવા પરમાત્મા છે.

(૧૮૬) **जीवन्मुक्तिप्रदः** જીવન્મુક્તિને આપનાર.

જીવનશક્તિ એટલે પૂર્વકર્મના યોગે બંધાયેલું શરીર જીવતાં (વિદ્યમાન્) છતાં સર્વ કામનાઓથી મુક્ત થઈ જવું, એવી ઉત્તમ ગતિને - આપનાર પોતે શ્રી કૃષ્ણ જ છે. આ સ્કંધના ૨૭ અધ્યાયમાં કપિલ ભગવાન પોતાની માતા દેવહૂતિને ઉપદેશ કરે છે કે :

જેને તત્વજ્ઞાન થયું છે અને મારે વિષે જેણે મન યોજેલું છે. એવા પરમાત્મપરાયણ ભગવદીય જનને પ્રકૃતિ - માયા પીડા કરતી નથી. અર્થાત્ તેવા ભક્તો સંસારમાં રહ્યા છતાં પણ જીવનમુક્ત છે. એવી જીવનમુક્ત દશા અર્પણ કરનાર આપ શ્રી કૃષ્ણ સિવાય અન્ય કોણ હોઈ શકે ? કોઈ જ નહિ માટે એ પોતે જ જીવનમુક્ત દશાને આપનાર છે.

(૧૮૭) **श्रीमान्** શોભાસંપન્ન.

સર્વ શોભાઓથી સંપન્ન - પરિપૂર્ણ તો આપ જ છે. આ સ્કંધના ૨૮ અધ્યાયમાં જણાવે છે કે:: **प्रसन्नवदनाम्भोजं पद्मग भारुणेक्षणम्** (પ્રસન્ન પ્રસન્ન જેમનું મુખારવિંદ છે તથા કોમળ કમળના ગર્ભ સરખા રમણીય રાતાં જેમને લોચન છે એવા ભગવાન્) અહીં સર્વ શોભાઓનું ધામ એવા ભગવાનને જ વર્ણવ્યા છે જેથી આપ જ શ્રીમાન છે.

(૧૮૮) **अन्यभक्तिप्रवर्तकः** (૧) અન્ય એટલે તત્ત્વો વગેરેને તથા ભક્તિને પ્રવૃત્તકરનાર એવા પુરુષોત્તમ (૨) ધર્માદિ ચાર પુરુષાર્થોથી પણ ભક્તિને અધિક પ્રવર્તાવનાર.

અન્ય એટલે મહદાદિ તત્વો, જેમકે મહતત્વ, પંચમહાભૂત અગીયાર

ઈંદ્રિયો, મન, શબ્દાદિ પંચતન્માત્રાઓ અને ત્રણ ગુણો વગેરે, તેમ ભક્તિયોગને જગતમાં પ્રસરાવનાર પ્રવૃત્ત કરનાર આપ શ્રીકૃષ્ણ જ છે. - ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થથી પણ ઉત્તમ પ્રકારે આપે ભક્તિને માન્ય કરેલી છે. તેથી જ ભક્તજનો ચતુર્વિધ મુક્તિ કરતાં તથા ચતુર્વિધ પુરૂષાર્થ કરતાં પણ ભક્તિને શ્રેષ્ઠ માને છે. આ સ્કંધના ૨૯ અધ્યાયમાં આપ શ્રી મુખે આજ્ઞા કરે છે કે :

सालोक्यसार्ष्टिसामिप्य सारूप्यैकत्वमप्युत ।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः।

(ભક્તજનો તો મારૂં સેવન કરવાની જ ઈચ્છા કરે છે તેમને મારી ભક્તિ સિવાય બીજા સાલોક્ય (મારા લોકમાં નિવાસ) સાર્ષ્ટિ (મારા જેવું ઐશ્વર્ય) સામિપ્ય (મુજસમીપવાસ) સારૂપ્ય (મારા સ્વરૂપમાં ભળી જવું) વગેરે ચતુર્વિધ મુક્તિઓને હું આપું છું તો પણ ગ્રહણ કરતા નથી.) એટલે ભગવદીયો સર્વ વસ્તુમાં નિરપેક્ષ બની મ્હારા સેવનમાં જ નિમગ્ન - ગુલતાન રહે છે. કપિલ રૂપે આપ ભગવાન જ ચતુર્વિધ પુરૂષાર્થથી પણ ભક્તિને વિશેષ રીતે પ્રતિપાદન કરી જગતમાં પ્રકાશ કરનારજ છે.

कालसामर्थ्यदाता च कालदोषनिवारकः ॥
गर्भोत्तमज्ञानदाता कर्ममार्गनियामकः ॥४५॥

(૧૮૯) **कालसामर्थ्यदाताः** કાલને સામર્થ્ય આપનાર.

અધિયજ્ઞાત્મકકાલને સામર્થ્ય બલ આપનાર આપ શ્રીકૃષ્ણ છે, આ સ્કંધના ૨૯ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે : **सविष्ण्वारव्योऽधि यज्ञोऽसौकालः कलयतां प्रभुः** (જે યજ્ઞ ફળને અર્પણ કરનાર વિષ્ણુ સંજ્ઞક કાળ સર્વને વશીભૂત કરવામાં સમર્થ છે.) તેને એવું બલ આપનાર પોતે પ્રભુ જ છે. માટે જ તે કાલ સામર્થ્યને આપનાર કહેવાય છે.

(૧૯૦) **कालदोषनिवारकः** કાલથી થયેલા દોષોને નિવારણ કરનાર.

કાલજન્યે અનેક દોષો ઉત્પન્ન થાય છે. ખાતાં પીતાં કોઈ પણ વ્યાપાર કરતાં જીવહિંસા વગેરે અનેક દોષો થવાનો સંભવ છે. તે સર્વ કાલ દોષો ભગવાનને ઉદ્દેશીને સર્વ વ્યાપાર કરવાથી દૂર થઈ જાય છે. જેના સર્વ કર્મો પ્રભુ પ્રીત્યર્થ છે તેને કોઈ દિવસ કાલના દોષો લાગી શકતા નથી કેમકે પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણ જ તેમનાં દોષોને દૂર કરનાર છે.

(૧૯૧) **गर्भोत्तमज्ञानदाताः** ગર્ભમાં ઉત્તમ જ્ઞાન આપનાર.

માતાના ઉદરમાં સાતમા માસે જીવને જે શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. ભગવદ્‌ભાવ પ્રકટે છે, તેવું જ્ઞાન ગર્ભમાં અર્પણ કરનાર પોતે પ્રભુ જ છે. સપ્તમ માસમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાથી માતાના ઉદરમાં જીવ પરમાત્માની સ્તુતિ કરે છે. અને ધ્યાન ધરે છે, તે આ સ્કંધના ૩૧ અધ્યાયમાં **'तस्योपसन्नमवितुं'** એ તેરમાં શ્લોકથી તે **'तस्मादहं विगतविक्लवः'** એ બાવીસમાં શ્લોક સુધીમાં જણાવેલું છે, ત્યાં જીવને પ્રભુએ ગર્ભમાં જ્ઞાન આપેલુ સ્પષ્ટ ભાસે છે.

(૧૯૨) **कर्ममार्गनियामकः** કર્મ માર્ગને નિયમમાં રાખનાર - નાશ કરનાર, કર્મને આધીન એવા જન્મ મરણના માર્ગને ઘટિત ફળ આપનાર.

પ્રારબ્ધ કર્મને લઈને જન્મ મરણ થાય છે. તો તેવા પ્રારબ્ધ કર્મને આધીન જન્મ મરણ રૂપ માર્ગને ભગવાન નાશ કરે છે. શ્રુતિ ભગવતી આજ્ઞા કરે છે કે : **'मृत्वापुनर्मृत्युमापद्यन्तेऽर्घमानाः स्वकर्मभि'** (પોતપોતાના પ્રારબ્ધ કર્મને લીધે પીડા પામતા જીવો મૃત્યુ પામી પાછા ફરીને જન્મ મરણ પામ્યા કરે છે.) પરંતુ પ્રભુનું સેવન કરનાર જીવોના પ્રારબ્ધ કર્મને આધીન રહેલી જન્મ મરણ રૂપ પ્રણાલીને પરમાત્મા જ નાશ કરે છે અર્થાત્ પ્રભુ પોતાનું સ્મરણ કરનાર ભક્તજનનાં જન્મ મરણ દૂર કરી રક્ષણ કરે છે, એવા ભગવજ્જનોના કર્મમાર્ગને નાશ કરનાર પોતે છે અને બીજા ભક્તિહીન સજ્જનોને તો જેવા જેવા પ્રારબ્ધ કર્મ હોય તેવા તેવા જન્મમરણ પમાડી તેમને યોગ્ય ફળ અર્પણ કરનાર પણ આપ શ્રીકૃષ્ણ જ છે.

सर्वमार्गनिराकर्ता भक्तिमार्गैकपोषकः ॥
सिद्धिहेतुः सर्वहेतुः सर्वाश्चर्यैककारणम् ॥४६॥

(૧૯૩) **सर्वमार्गनिराकर्ताः** સર્વ માર્ગોને તિરસ્કાર કરનાર.

જેથી ભક્તિ ઉત્પન્ન ન થાય તેવા સર્વ માર્ગોને આપ તિરસ્કારે છે. તેથી જ ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ શ્રી મુખથી આજ્ઞા કરે છે કે : ''**सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकंशरणं व्रज**'' (સર્વ કર્મ માર્ગ આદિ ધર્મોને ત્યાગ કરી એક મ્હારે શરણે આવ્ય હું ત્હારો ઉદ્ધાર કરીશ.) એમ કહી પોતાને ભક્તિ ઉપર મુખ્ય પ્રીતિ છે એમ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે. અહીં સર્વ ધર્મ ત્યાગ કરવાનું એટલે તે ઉપરથી અહંમમત્વ મોહ વગેરે દૂર કરી પોતાનું જ શરણ પ્રાપ્ત કરવાનું સૂચન કરે છે. ભગવદ્ધર્મ સિવાય સર્વ ધર્મો તુચ્છ છે, માટે જ સર્વ માર્ગોને તિરસ્કાર કરનાર પ્રભુ એમ કહ્યું.

(૧૯૪) **भक्तिमार्गैकपोषकः** કેવળ ભક્તિમાર્ગનું જ સ્થાપન કરનાર.

ઉપરના નામથી જ્યારે ભગવાન સર્વ માર્ગને તિરસ્કાર કરે છે એમ કહ્યું, ત્યારે શંકા રહે છે કે, તે કયા માર્ગનું સ્થાપન કરનાર પોષણ કરનાર છે ? તો આ નામ દર્શાવી તે શંકાને દૂર કરે છે. ભગવાન સર્વ માર્ગને તુચ્છ ગણી કેવળ ભક્તિ માર્ગ ને જ સ્થાપન કરે છે, આ સ્કંધના અ. ૩૨માં પોતાની માતાને કપિલજી ઉપદેશે છે કે :

तस्मात्वं सर्वभावेन भजस्व परमोष्ठिनम् ।
तद्गुणाश्रयया भक्तया भजनीयपदाम्वुजम् ॥

(હે માતા ? ત્હમે જેમનાં ચરણકમળ સેવન કરવા યોગ્ય છે. એવા પરમાત્માને સર્વભાવથી તેમના ગુણોનો આશ્રય કરનારી ભક્તિ વડે ભજો-સેવો) મહાપ્રભુ શ્રી વલ્લભાગ્નિ પણ પોતાના ચતુશ્લોકી ગ્રંથમાં આજ્ઞા કરે છે કે -

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो व्रजाधिपः ।
स्वस्यायमेव धर्मो हि नाऽन्यः क्वापि कदाचन॥

(નિરંતર સર્વભાવથી ભગવાન જ સેવવા યોગ્ય છે. એ જ પોતાનો ખાસ

ધર્મ છે અન્ય કદાપિ નહિ.) પ્રભુના આશયને સમજીને પોતે શ્રી આચાર્યચરણ પણ ભગવાનનું સેવન જ મુખ્ય ધર્મ છે એમ ઉપદેશે છે. માટે પોતાને પ્રિય એવા ભક્તિમાર્ગનું જ કેવળ સ્થાપન કરનાર આપ પ્રભુ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ જ છે.

(૧૯૫) **सिद्धिहेतुः** સિદ્ધિ - ભગવાનની પ્રાપ્તિ થવાના હેતુરૂપ એવા કપિલ ભગવાન.

દેવહુતિને ઉત્તમ ભક્તિમાર્ગનો ઉપદેશ કરી ભગવત્પ્રાપ્તિ કરાવનાર કપિલદેવ સ્વરૂપે પોતે ભગવાન જ છે. આ સ્કંધના ૩૩ અધ્યાયમાં આપ આજ્ઞા કરે છે કે - મેં કહેલા સારી રીતે સેવન કરાય તેવા આ માર્ગને અનુસરવાથી થોડા જ કાળમાં તમે જીવનમુક્ત થશો અર્થાત્ પ્રભુની પ્રાપ્તિ થશે. આ પ્રમાણે માતાને ઉપદેશ કરવાથી તેમને પ્રભુની પ્રાપ્તિ થયેલી છે. માટે જ એવી સિદ્ધિના કારણભૂત આપ ભગવાન જ છે.

(૧૯૬) **सर्वहेतुः** (૧) સર્વને સિદ્ધિના હેતુરૂપ, (૨) સંપૂર્ણ સિદ્ધિના કારણરૂપ.

સર્વ સિદ્ધિઓના સ્વામી - અધિપતિ આપ શ્રીકૃષ્ણ છે, એટલે સર્વને અનેક પ્રકારની સિદ્ધિઓ આપનાર પણ પોતે જ છે. માટે જ આપને સર્વ સિદ્ધિઓના અથવા સંપૂર્ણ સિદ્ધિઓના કારણરૂપ કહ્યા.

(૧૯૭) **सर्वाश्चर्यैककारणम्:** સર્વ આશ્ચર્યના હેતુરૂપ.

પરમાત્મા જ સર્વ વિસ્મયકારક વસ્તુઓના હેતુરૂપ છે, કેમકે પ્રભુએ દેવહુતિને પ્રથમ કર્દમમુનિ દ્વારા અનેક આશ્ચર્યજનક વસ્તુઓ આપી લૌકિક વિલાસો સંપાદન કર્યા, પછી સ્ત્રી જાતી છે તો પણ તેમને ત્યાં કપિલજી રૂપે પ્રકટ થઈ બ્રહ્મજ્ઞાન અને ભક્તિ સ્થીર સ્થાપી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરાવ્યો. ઈત્યાદિ સર્વને અદ્‌ભૂત લાગે એવા કર્મ કરનાર પોતે પુરુષોત્તમ જ છે.

चोतनाऽचोतनपतिः समुद्रपरिपूजितः ॥
सांख्याचार्यस्तुतः सिद्धपूजितः सर्वपूजितः ॥४७॥

(૧૯૮) **चेतनाऽचेतनपतिः** ચેતન અને અચેતન એ બન્નેને પાલન કરનાર.

પરમાત્માને સર્વમાં સમાન ભાવ છે એમને કોઈ વિશેષ નથી અને કોઈ ન્યૂન નથી. માટે જ ચેતન એટલે સારા જ્ઞાનનિષ્ઠ મુનિજનો અને અચેતન એટલે અજ્ઞાન પામર મનુષ્યો એ સર્વનું સમભાવથી પાલન કરનાર આપ શ્રી કૃષ્ણ જ છે.

(૧૯૯) **समुद्रपरिपूजितः** સમુદ્રે જેમનું પૂજન કર્યું છે એવા.

દેવહૂતિ માતાને જ્ઞાન આપી તેમની રજા લઈ જ્યારે કપિલ ભગવાન ઉત્તર દિશા તરફ પધાર્યા તે સમયમાં આ સ્કંધના ૩૩ અધ્યાયમાં કહે છે કે - **समुद्रेण दत्तार्हणनिकेतनः** સમુદ્રે જેમને સારી રીતે અર્ચન કરી ઉત્તમ નિવાસ સ્થાન આપ્યું છે એવા કપિલદેવ) ત્યાં સમુદ્રે પૂજન કર્યું છે એમ સ્પષ્ટ જણાવે છે તેથી સમુદ્ર વડે પૂજાયેલા કપિલ રૂપ ભગવાન શ્રી પુરુષોત્તમ જ છે.

(૨૦૦)**सांख्याचार्यस्तुतः** સાંખ્યાચાર્યોએ સ્તુતિ કરાયેલા એવા કપિલ ભગવાન.

પોતે સત્કર્મનું આચરણ કરી બીજાઓને તેમ કરવા ઉપદેશ કરે તેને આચાર્ય કહેવાય. એવા સાંખ્ય શાસ્ત્રના આચાર્યોએ, તત્વજ્ઞાની મહાત્માઓએ જેમની સ્તુતિ કરી છે એવા પોતે શ્રી કપિલ દેવજી ભગવાન જ છે. અન્ય નહિ. આ સ્કંધના ૩૩ અધ્યાયમાં**सांख्याचार्यैरभिष्टुतः** (સાંખ્યાચાર્યોએ સ્તવાતા) એમ કથન કરવામાં આવ્યું છે, એ હેતુથી જ તત્વજ્ઞાની મહાત્માઓએ સ્તવાતા એવા પ્રભુ એમ કહ્યું.

(૨૦૧) **सिद्धपूजितः** સિદ્ધ લોકો જેમનું પૂજન કરે છે એવા.

(૨૦૨) **सर्वपूजितः** સર્વજનો જેમનું પૂજન કરે છે એવા.

સિદ્ધ લોકો દેવો વગેરે મનુષ્ય માત્ર જેમને યજે છે - ભજે છે એવા એક શ્રી પરમાત્મા જ છે, આપનો જ એવો મહાન પ્રભાવ જોવામાં આવે છે કે જેમને આખું જગત વંદન કરે, એવો પ્રતાપ પ્રભુ સિવાય અન્ય કોનામાં હોઈ શકે ? આ સ્કંધના ૩૩ અધ્યાયના અંતમાં કહે છે કે : **सिद्धचारणगन्धर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोगणैस्तुयमानः** (સિદ્ધો, ચારણો, ગંધર્વો, મુનિઓ,

અપ્સરાઓ વગેરે સર્વ વડે સ્તુતિ કરતા ભગવાન કપિલદેવ) અહીં સિદ્ધાદિ સર્વથી પૂજન પામતા, સ્તુતિ કરાતા એવા ભગવાન એમ કહે છે. માટે જ એ પ્રભુ સર્વ પૂજિત છે.

॥ इति तृतीयस्कन्धनामानि ॥

॥ अथ चतुर्थस्कन्धनामानि ॥

विसर्गकर्ता सर्वेशः कोटिसूर्यसमप्रभः ॥
अनन्तगुणगंभीरोमहापुरुषपूजितः ॥४८॥

(૨૦૩) **विसर्गकर्ताः** વિલક્ષણ સૃષ્ટિ કરનાર.

પ્રથમ તૃતીય સ્કંધમાં ભગવાનની દશ પ્રકારની લીલાઓમાં સર્ગલીલા કહી તે નામો જણાવ્યાં. હવે ચતુર્થ સ્કંધમાં વિસર્ગલીલા છે માટે એ વિસર્ગલીલાનાં નામો જણાવે છે. પ્રથમ જે સર્ગ-સૃષ્ટિ વર્ણવી ગયા તે કરતાં પણ વિલક્ષણ પ્રકારની સૃષ્ટિ કરનાર પોતે પ્રભુ છે. ભા.દ્વિ.સ્કં. અ. ૧૦ કહે છે કે - **'ब्रह्मणो गुणवैषम्याद्विसर्ग पौरूषः स्मृतः'** નિર્ગુણ પરમાત્માએ ગુણમય વિરાટ રૂપે બની પ્રકટ કરેલી સ્થાવર જંગમાત્મક વિલક્ષણ સૃષ્ટિને વિસર્ગ કહે છે. આ સ્કંધના આરંભમાં જ **'मनोस्तु शतरूपायां तिस्त्रः कन्याश्च जज्ञिरेः'** (મનુથી શતરૂપા નામની સ્ત્રીમાં ત્રણ કન્યાઓ પ્રકટ થઈ) એમ કહી વિસર્ગલીલાનો પ્રારંભ કર્યો છે. એ વિસર્ગલીલાના કર્તા આપ શ્રીકૃષ્ણ જ છે.

(૨૦૪) **सर्वेशः** (૧) સર્વ પ્રાણી માત્રના ઈશ - સ્વામી, (૨) બ્રહ્માદિ બધાઓને ચેતનશક્તિ આપનાર, (૩) સઘળા પ્રાણીઓને જેમનાથી ઈશત્વ - ચેતનપણું છે એવા.

સમગ્ર વિશ્વના નિયંતા પરમાત્મા છે એટલે આપ સર્વજીવો માત્રના ઈશ - સ્વામી - માલીક હોય જ, સર્વ ચૈતન્યનિધી પણ પ્રભુ છે. એટલે બધાને ચૈતન્ય આપનાર એ જ વિભુ છે. સઘળા પ્રાણીમાત્ર એમના ચૈતન્યથી જ ચૈતન્ય યુક્ત બન્યા છે, શ્રુતિ કહે છે કે, **यस्य भासा सर्वमिदं विभाति** (જેના ચૈતન્યમય ભાસથી આસર્વ ચૈતન્યમય ભાસી રહ્યું છે) એટલે સર્વમાં જે ચૈતન્ય જોવામાં આવે છે એ પ્રભુના ચૈતન્ય પ્રકાશથી જ. માટે જ આપ સર્વેશ છે.

(૨૦૫) **कोटिसूर्यसमप्रभः** કરોડો સૂર્યના સરખી કાન્તિવાળા.

અહીં જે કોટિશબ્દ છે તે અનંતવાચક છે. એટલે કરોડો અસંખ્ય સૂર્યની

કાન્તિ જેવા પ્રકાશમાન એવા, તેજોમય પ્રકાશમાન ભગવાન વિના અન્ય કોઈ હોઈ શકે ? ગીતામાં શ્રીમુખે આજ્ઞા કરે છે કે :

यदादित्यगतं तेजो जगदभासयतेऽखिलम् ॥
यश्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्॥

(જે તેજ સૂર્યમાં રહી જગતમાં પ્રકાશ આપી રહ્યું છે તથા ચંદ્રમા અને અગ્નિમાં રહેલું છે તે તેજ મારૂં છે એમ તમે જાણો. ચંદ્ર સૂર્ય વગેરેમાં પ્રકાશમાન તેજ તે પ્રભુનું જ છે એમ સિદ્ધ છે. જે વસ્તુની ઉપમા સરખામણી આપવામાં આવે તે વસ્તુ સરખાવવાની વસ્તુ કરતાં વિશેષ હોવી જોઈએ તો જ તુલના આપી શકાય પરંતુ અહિં જે અનંત સૂર્યની સદ્શતા આપી છે તે તો પ્રભુના પ્રકાશનો માત્ર કંઈક નમુનો જ છે. પ્રભુની સાથે સરખામણીમાં નભી શકે એવી કોઈ વસ્તુ જ નથી કે સહજ પણ સરખાવી શકાય માટે અનંત સૂર્ય સમાન તેજસ્વી એટલે અસંખ્ય ભાનુઓ પણ જેમના તેજ આગળ કંઈ જ માત્ર નથી. ગીતાના અ. ૧૧માં કહ્યું છે કે :

दिवि सूर्यसहस्त्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।
यदिभाः सदशीः सास्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥

(જો આકાશમાં એકદમ હજારો - અસંખ્ય ભાનુઓ - સૂર્યો પ્રકટ થાય, તો જ કંઈક તે પરમાત્માની કાંતિનો પ્રકાશ સરખાવી શકાય.) તેથી જ કરોડો સૂર્યની કાંતિ જેવા પ્રકાશવાળા પ્રભુ એમ કહ્યું.

(૨૦૬) **अनंतगुणगंभीरः** અનંત ગુણોથી ગંભીર ન સમજી શકાય તેવા.

જેનો દેશકાલ અવધિ - નાશ વગેરે નથી તેવાં ઐશ્વર્યો ભક્ત વાત્સલ્યાદિ ગુણો વડે ગંભીર - ન સમજી શકાય તેવા પૂર્ણ તો કેવળ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ જ છે. શ્રુતિ કહે છે કે, **''परोमात्र तनु वा वृद्धा न ते महिमत्व मन्वश्नुवन्ति उभे ते विग्नरजसी पृथिव्यां विष्णो देवत्वं परमस्य वित्सइति''** (પરોક્ષ પરિમાણથી વા શરીરથી વૃદ્ધિ પામતા હે વિષ્ણો ! તમારા મહિમાને બીજા - બ્રહ્મરૂદ્રાદિ પણ નથી જાણતા - નથી પામી શકતા, તથા હે વિષ્ણો ! તમો એ પ્રકટ કરેલા રજોગુણ

તમોગુણમય તેમ આનંદ ઉપજાવનારા બન્ને સ્વર્ગ તથા પૃથ્વીને હમો નથી જાણતા. પરંતુ આપ સર્વ લોકમાં પરોક્ષરૂપે સંબંધ ધરાવનાર છો તેથી જાણી શકો છો.) આ પ્રમાણે પરમાત્માના અનંત ગુણો શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. એવા અનંત ગુણોથી વિભૂષિત પ્રભુ જ છે.

(૨૦૭) **महापुरुषपूजितः** મહાપુરૂપો - મહાત્માઓ વડે પૂજાતા

બ્રહ્મા, રૂદ્ર, ઈન્દ્ર ઈત્યાદિ દેવો; નારદ, કશ્યપ વગેરે દેવર્ષિઓ, શુક, સનકાદિક, મહર્ષિઓ વગેરે અનેક મહાપુરૂષો વડે સેવન કરાતા પોતે ભગવાનજ છે. જુદા જુદા ભાવથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારથી એ સર્વ મહાત્માઓ પરમાત્માને સેવે છે. તેથી આપને મહાપુરૂષોથી પૂજિત એવા પુરુષોત્તમ એમ કહ્યું.

अनन्तसुखदाता च ब्रह्मकोटिप्रजापतिः ॥
सुधाकोटिस्वास्थ्यहेतुः कामधुक्कोटिकामदः ॥४९॥

(૨૦૮) **अंनन्तसुखदाताः** અનંત સુખોને આપવાવાળા.

જેનો કોઈ પણ દિવસ અવધિ ન હોય, તેવાં દિવ્ય સુખો આનંદને આપનાર શ્રી કૃષ્ણ છે. ભગવાન પોતે સુખનો મહાસાગર છે. એમનું સ્મરણ કરી ચરણને શરણ જનારને અનવધિ દિવ્ય સુખ-આનંદ થાય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી, કેમકે એ પોતે આનંદરૂપજ છે, માટે પોતાના શરણ આવનાર જીવોને દિવ્ય આનંદ જ થાય છે, એટલે આપ અવધિ વિનાના સુખોને આપનાર છે, એમ સિદ્ધ છે.

(૨૦૯) **ब्रह्मकोटिप्रजापतिः** અનંત કોટિ બ્રહ્માઓને પ્રકટ કરનાર.

બધા બ્રહ્માંડ ભાંડને રચનાર બ્રહ્મા, એવા અનંત કરોડો બ્રહ્માઓને પ્રકટ કરનાર પ્રભુ છે. બ્રહ્મદેવ એક બ્રહ્માંડમાં રહેલા સર્વે ભૂતોને - પ્રાણીઓને સરજે છે, તેથી તેમને પ્રજાપતિ કહેવાય છે, પરંતુ પ્રભુ તો તેવા અનેક બ્રહ્મ દેવોને પણ પ્રકટ કરવામાં પ્રજાપતિ છે, ભા. દશ. અ. ૧૪ પોતે બ્રહ્મદેવ જ સ્તવે છે કે **काहं तमोमहदहं खचराग्निवार्भू** પ્રકૃતિ, મહત્તત્વ, અહંકાર, આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને ભૂમિથી વીંટાયેલા બ્રહ્માંડમાં સાત વેંતની કાયાવાળો હું ક્યાં

? અને જેમના રૂંવાડાંમાં એવાં એવાં અનેક બ્રહ્માંડો રૂપ પરમાણુઓ છિદ્રરૂપ ગોખલાઓમાં ભમે છે. એવો આપનો મહિમા ક્યાં ? અહિં સ્પષ્ટ રીતે અનેક બ્રહ્માંડોના પ્રજાપતિ પ્રભુ છે. એમ જણાવ્યું છે. આ નામથી શરૂ થતાં જ્યાં જ્યાં **'कोटि'** શબ્દ આવે ત્યાં ત્યાં અસંખ્યપણું માનવું, કેમકે **''सहस्त्रशीर्षा पुरुष''** ત્યાં સહસ્ત્ર શબ્દ અનંતપણા માટે જ છે તેમ અહિં પણ સમજવાનું છે.

(૨૧૦) **सुधाकोटिस्वास्थ्यहेतुः** અનંત અમૃતના જેવી સ્વસ્થતા-શાંતિ પ્રાપ્ત થવાના હેતુરૂપ.

સુધા-અમૃત, એનું એકવાર પાન કરવાથી જેવી શાંતિ થાય છે, કાલ-મૃત્યુથી નિર્ભય બનાય છે, તેના કરતાં કરોડો - અનંત ઘણી સ્વસ્થતા શાંતિ-નિર્ભયતા આપનાર શ્રીકૃષ્ણ છે. અમૃતથી મળેલી શાંતિ-નિર્ભયતા ક્ષીણ પુણ્ય થતાં એનો અવધિ આવતો હોવાથી તે ક્ષણિક છે - થોડા જ કાળને માટે છે. પરંતુ ભગવાનનું સેવન કરનાર ભાવુકોને તો ભગવત્કૃપાથી મળેલી નિર્ભયતા હજારો પ્રલય થઈ જાય તોપણ અવધિ રહિત જ છે. તેમને સદા શાંતિ જ થયા કરે છે. ભા. ૬. અ. ૩ શ્લો. ૨૭ માં કહે છે કે : **''मर्त्यो मृत्युव्यालभीतं पलायन्.** (હે પરમાત્મન્ ! મૃત્યુરૂપ સાપથી ડરેલો મનુષ્ય દોડી દોડી સર્વ લોકમાં જાય પણ તેને નિર્ભય સ્થાન મળતું નથી, પરંતુ ભાગ્યવશાત્ આપનાં ચરણકમલને શરણ થાય તો તે નિશ્ચિત થાય છે અને મરણ પણ તેનાથી દૂર જાય છે.) વળી ભા. ૬. અ. ૨ શ્લો. ૩૩માં દેવો સ્તુતિ કરે છે કે : - **''तथा न ते माधव तावका कचिद भ्रश्यन्ति मार्गा त्वयि बद्धसौहृदाः ।''** (હે માધવ ! તમારામાં જ જેમણે પોતાનો પ્રેમ જોડ્યો છે. તમારા જ જે ભક્ત બનેલા છે, તે બીજાઓની પેઠે કોઈ દિવસ પણ માર્ગથી ભ્રષ્ટ થતા નથી) વગેરે પ્રમાણોથી પ્રભુને શરણ જવામાં જેવી શાંતિ આનંદ-મળે છે તેવું બીજે ક્યાંય પણ મળતું નથી. પ્રભુ જ તેવી શાંતિના કારણભૂત છે.

(૨૧૩) **कामधुक्कोटिकामदः** અસંખ્ય કામધેનુઓની પેઠે મનની કામનાઓને પૂર્ણ કરનાર.

કામધેનું મુનિ લોકોની ગાય સર્વ વાંછનાને પૂર્ણ કરનાર મનાય છે, તેવી અસંખ્ય અગણિત કામધેનુ ગાયો સમાન સર્વના મનની વાંછનાઓને પૂર્ણ કરનાર પોતે પુરુષોત્તમ જ છે. પોતાને શરણે આવનારના સર્વ મનોરથો પોતે જ પરિપૂર્ણ કરે છે. માટે ભક્તજનો પરમાત્મા સિવાય બીજી બાબતોમાં નિરપેક્ષ રહે છે.

समुद्रकोटिगंभीरस्तीर्थकोटिसमाह्वयः ॥
सुमेरुकोटिनिष्कम्पः कोटिब्रह्माण्डविग्रहः ॥५०॥

(૨૧૨) **समुद्रकोटिगंभीरः** અનેક સમુદ્રના જેવી સ્થીરતાવાળા.

ગંભીરતાનો મહાન ગુણ સાગરમાં જ છે. એવા અગણિત સાગરો - સમુદ્રો તેના જેવી ગંભીરતા - સ્થીરતા પ્રભુમાં છે. પરમાત્માના આગળ એવા અસંખ્ય સમુદ્રની સ્થીરતાનો કાંઈ હિસાબ જ નથી.

(૨૧૩) **तीर्थकोटिसमाह्वयः** (૧) અનંત તીર્થો જેવું જેમનું સ્મરણ છે, (૨) કરોડો તીર્થો તુલ્ય જેમનું કીર્તન છે.

પવિત્ર જળ જ્યાં હોય તથા રમણીય માહાત્મ્યવાળાં દેવાલયો જ્યાં હોય તેને તીર્થ કહેવાય છે. એવાં તીર્થો પુષ્કળ પુણ્ય આપે છે. પરંતુ તેવાં કોટાન કોટી તીર્થોમાં થનારાં પુણ્યો કરતાં પણ જેમનું નામ સ્મરણ અધિક પુણ્યપ્રદાન કરનારૂં છે. એવા કેવળ પ્રભુ જ છે. એમનું નામ કીર્તન અનંત તીર્થોની તુલનાથી વિશેષ થાય એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? કરોડો તીર્થથી જે ફળ પ્રાપ્ત ન થાય તેનું ફળ અજામીલને ભગવાનના નામ સ્મરણ માત્રથી જ મળેલું છે. એ પ્રસિદ્ધ છે વળિ મુનિઓ કહે છે કે :- **यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या** જે પરમાત્માના સ્મરણથી તથા નામ સંકીર્તનથી. તપ યજ્ઞક્રિયા વગેરેમાં અપૂર્ણ રહેલું કર્મ પૂર્ણ થાય છે. તે અચ્યુત શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને પ્રણામ કરૂ છું.) જ્યારે સર્વ કર્મની સંપૂર્ણતા જ પ્રભુના સ્મરણથી થાય છે તો ત્યાં તીર્થો કોણ જ બાપડાં, માટે જ તેમને અસંખ્ય તીર્થસમ કહ્યા.

(૨૧૪) **सुमेरुकोटिनिष्कम्पः** કરોડો સમેરૂસમાન અચલ સ્થીર.

બધી અચલ વસ્તુઓમાં મુખ્ય સૂમેરૂ પર્વત ગણાય છે, તેવા અસંખ્ય સુમેરૂ ગિરિ જેવા અચલ - સ્થિર પ્રભુ છે, વખતે મેરૂ પર્વતને કાલ ચલાયમાન કરે છે. પરંતુ આપ ઈશ્વર તો તેવા અનેક કાલોને પણ ચલાયમાન કરી નાંખે છે, તો પછી અનંત સુમેરૂઓનું શું ગજું ? અર્થાત્ અગણિત મેરૂઓના કરતાં પણ વિશેષ જેમની સ્થિરતા - અચલતા છે.

(૨૧૫) **कोटिब्रह्माण्डविग्रहः** (૧) અસંખ્ય બ્રહ્માંડોરૂપ જેમનો દેહ છે એવા પ્રભુ, (૨) કરોડો બ્રહ્માંડો જેમના દેહને વ્યાપિને રહ્યો છે એવા.

પરમાત્માના રૂંવે રૂંવે અનેક બ્રહ્માંડો વિરાજે છે, ગીતામાં ભગવાને અર્જુનને બ્રહ્માંડમય પોતાનું દિવ્ય સ્વરૂપ દર્શાવ્યું હતું, ત્યાં અર્જુન કહે છે કે :- ''**पश्यामि देवां स्तव देव देहे**'' (હે પ્રભો ! હે શ્રીકૃષ્ણ ! તમારા દેહમાં બ્રહ્માદિ સર્વ દેવો, ગન્ધર્વો, માનવો વગેરે સર્વ પ્રાણીમાત્રને હું જોઉં છું.) ત્યાં આપે બ્રહ્માંડમય શરીર પ્રત્યક્ષ પ્રકટ કર્યું હતું. તેથી જ આપ શ્રીકૃષ્ણ અનંત કોટિ બ્રહ્માંડરૂપ શરીરવાળા છે.

कोट्यश्वमेधपापघ्नो वायुकोटिमहाबलः ॥
कोटीन्दुजगदानन्दी शिवकोटिप्रसादकृत् ॥५१॥

(૨૧૬) **कोट्यश्वमेधपापघ्नः** અસંખ્ય અશ્વમેઘ યજ્ઞની પેઠે પાપને હણનાર.

અશ્વમેઘ યજ્ઞ કરવાથી બ્રહ્મહત્યાદિ પાપો નાશ પામે છે. તેવા અનંત અશ્વમેઘોની પેઠે બ્રહ્મહત્યાદિ સર્વ પાપોને નાશ કરનાર હરિ છે. અશ્વમેઘ બહુ સમયે સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે કંઈ અંશે બ્રહ્મહત્યાદિ પાપોને દૂર કરે છે. પણ પ્રભુનું સ્મરણ કરવાથી તેવા અસંખ્ય અશ્વમેઘ યજ્ઞો કરીયે, તેનાથી પણ વિશેષ રીતે અમાપ પાપો નષ્ટ થાય છે જેથી જ કહ્યું છે કે :

नाम्नोऽस्ति यावती शक्ति पापनिर्दलने हरेः ।
तावत्कर्तु न शक्नोति पातकं पातकी जनः ॥

(હરિના નામમાં પાપને બાળવાની જે શક્તિ છે. તેટલું પાપ કરવાને પણ પાપી શક્તિમાન થઈ શકતો નથી.) અર્થાત્ એક મનથી પ્રભુનું રટણ કરવામાં

આવે તો કરોડો જન્મનાં પાપ બળી ભસ્મીભૂત થાય છે. માટે જ એવાં અમાપ પાપોને નાશ કરવામાં પ્રભુ અનંત અશ્વમેધો કરતાં પણ વિશેષ છે.

(૨૧૭) **वायुकोटिमहाबलः** અનંત વાયુસમાન મહાબલવાન.

સર્વ બલવાન ગણાતા પદાર્થોમાં વાયુ સર્વથી અધિક બલવાન છે. પરંતુ પરમાત્મા તો તેવા અગણિત વાયુઓ કરતાં પણ બલવાન છે, અર્થાત્ વાયુઓનું પણ પ્રભુ આગળ કંઈ જ લેખું નથી એવા આપ છે.

(૨૧૮) **कोटिन्दुजगदानंदी:** કોટી ચંદ્ર જેવો આનંદ જગતને આપવાવાળા.

આખા વિશ્વને પોતાના ઉદયથી આનંદ આપનાર ચંદ્ર છે, પણ તેવા અપાર ચંદ્રમંડળોની પેઠે અખંડ આનંદને આપનારા આનંદ કંદ શ્રીગોવિંદ ચંદ્ર છે, ભગવદાનંદ આગળ જાણે કરોડો ઈંદુઓ - ચંદ્રો ઝાંખા પડવાથી લજ્જિત બને છે ? આપ તો આનંદ સુધારસના સાગર જ છે એટલે આનંદમય જ છે. અનંત ચંદ્રના સમાન આનંદ આપે એમાં તો શું જ કહેવાનું ?

(૨૧૯) **शिवकोटिप्रसादकृतः** અનંતશિવસમાન પ્રસાદ કરનાર.

સાધારણ ઉપાસનાથી સત્વર પ્રસન્ન થઈ પ્રસાદ કરનાર - વરદાન આપનાર સર્વ દેવોમાં સદાશિવ શંકર મુખ્ય છે, પરંતુ તેવા અનંત શિવજી જેવા પ્રસન્ન થઈ વરદાન આપનાર આપ શ્રીકૃષ્ણ છે, તેમના વરદાન આગળ કરોડો શિવજીના વરદાનો - પ્રસાદો તુચ્છ માત્ર છે, કેમકે શંભુથી વર મેળવનાર રાવણ, બાણાસુર, પ્રભૃતિ ઘણું ખરૂં સંસાર સેવામાં આસક્ત થયેલા જોવામાં આવે છે. પણ પ્રભુના પ્રેમને પાત્ર બનેલા ભક્તજનોને પૂર્ણ વૈરાગ્ય તથા કેવળ સર્વત્ર બ્રહ્મભાવ જ અનુભવવામાં આવે છે. અંબરીષ, પ્રહલાદ, ઉદ્ધવ, પરીક્ષિત, વગેરે સામ્રાજ્ય લક્ષ્મીને તુચ્છ માની કેવળ પ્રભુના પ્રસાદના જ અનુરાગી હતા, સંસાર કરતાં એમણે પ્રભુના પ્રસાદમાં કંઈ વિશેષ ખૂબી જોયેલી છે, તેથી જ આમ અસંખ્ય શિવજી કરતાં વિશેપ વરદાયી છે.

मू. सर्वसद्गुणमाहात्म्यः सर्वसद्गुणभाजनम् ॥
मन्वादिप्रेरको धर्मो यज्ञनारायणः परः ॥५२॥

(૨૨૦) **सर्वसद्गुणमाहात्म्यः** (૧) સર્વ સદ્‌ગુણો હોવાથી જેમનું માહાત્મ્ય છે એવા, (૨) બધા સદ્‌ગુણોનો મહિમા જેમનાથી છે એવા, (૩) અનેક સદ્‌ગુણમય જેમનો મહિમા પ્રભાવ છે એવા, (૪) સઘળા સદ્‌ગુણી જનોએ જેમનો પ્રભાવ વર્ણવ્યો છે એવા.

સર્વ સદ્‌ગુણો પ્રભુમાં પ્રકાશમાન છે, જેથી જ આપનું માહાત્મ્ય સમસ્ત જગતમાં વિશેષ રીતે પ્રકાશી રહ્યું છે. અરે એટલું જ નહિ પણ સર્વ સદ્‌ગુણો ભગવદ્રૂપ છે, તેથી જ આખા વિશ્વમાં સદ્‌ગુણોનો આટલો બધો મહિમા છે. વળી જેમનો પ્રભાવ જ સદ્‌ગુણમય જ છે અર્થાત્ જેમના પ્રભાવમાં - માહાત્મ્યમાં અનેક સદગુણો જ ભરેલા છે માટે જ પ્રભુના પ્રભાવ - મહિમાને સદ્‌ગુણગ્રાહી શુભ ગુણવાળા ભગવદીયજનોને વારંવાર વર્ણવ્યા કરે છે. પરસ્પર મળી ભગવાનના ગુણાનુવાદ જ ગાય છે. એવા મહાત્મ્યવાન પરમાત્મા છે.

(૨૨૧) **सर्वसद्गुणभाजनम्:** (૧) સર્વ સદ્‌ગુણો જેમનું સેવન કરે છે એવા, (૨) સઘળા સદ્‌ગુણી ભક્તજનો જેમનું સેવન કરે છે એવા.

ઉપર નામમાં સર્વ સદ્‌ગુણો હોવાથી જેમનું મહાત્મ્ય છે, એમ મુખ્ય અર્થ કરેલો હોવાથી પ્રભુ કરતાં સદ્‌ગુણોની ઉત્તમતા વિશેષ થઈ જાય છે, એમ કદાચ કોઈને શંકા થાય, તો તેને માટે સ્પુટ કરવાને આ નામ કહે છે. સદ્‌ગુણો પ્રભુથી વિશેષ છે એમ નહિ પરંતુ સઘળા સદ્‌ગુણો માત્ર પ્રભુનું જ સેવન કરી રહ્યા છે. સદા સર્વદા સદ્‌ગુણો પ્રભુના સન્નિધાનમાં જ રહે છે. માટે જ સદ્‌ગુણશાલી ભગવદીયોને પ્રભુનું સેવન જ રૂચિકર લાગે છે અને રાત્રિ-દિવસ સેવન જ કર્યા કરે છે.

(૨૨૨) **मन्वादिप्रेरकः** સ્વયંભુમનુ વગેરેને પ્રેરણા કરનાર.

સ્વયંભુમનુ, કર્દમ, કશ્યપ તથા દક્ષપ્રજાપતિ વગેરેને સૃષ્ટિ કર્મમાં પ્રેરણા કરનાર આપ પ્રભુ જ છે. આપની આજ્ઞાને અનુસરીને જ મનુ વગેરેએ સૃષ્ટિ

વધારેલી છે તે દ્વારાએ જ વિવિધ પ્રકારની સૃષ્ટિ પ્રકટ કરવાની આપની ઈચ્છા છે. માટે જ આપે તેમને પ્રેરણા કરેલી છે, અન્યથા નહિ.

(૨૨૩) **धर्म** ધર્મરૂપ.

મનુઆદિએ પ્રકટ કરેલો જે ધર્મ, તે રૂપ પોતે શ્રીકૃષ્ણ જ છે. મનુઆદિ દ્વારા પોતે જ ધર્મ રૂપે જગતમાં પ્રસરેલા છે.

(૨૨૪) **यज्ञनारायणः** યજ્ઞરૂપી નારાયણ.

પરમાત્મા પોતે યજ્ઞનારાયણ રૂપે પ્રકટ થયેલ છે. આ સ્કંધના પ્રથમ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે : **प्रजाप्रति सभगवान्नुचि स्तस्मादजीजनत्** (ભગવાન પ્રજાપતિ રૂચિમુનિએ મનુની પુત્રી આકૃતિમાં એક જોડું ઉત્પન્ન કર્યુ તેમાં પુરૂષ તે સાક્ષાત યજ્ઞનારાયણ વિષ્ણુ અને સ્ત્રી તે દક્ષિણા નામની થઈ) અહીં યજ્ઞનારાયણરૂપે આપ પ્રકટ થયા છે એમ કહ્યું માટે જ યજ્ઞનારાયણ રૂપ એવા પુરુષોત્તમ.

(૨૨૫) **परः** (૧) પોષણ કરનાર, સર્વથી શ્રેષ્ઠ.

આખા વિશ્વનું ભરણ પોષણ કરનાર પ્રભુ છે માટે જ એમને વિશ્વંભર કહેવામાં આવે છે. જે સર્વ ભુવનોનું ભરણ પોષણ કરે છે, તે સર્વ શ્રેષ્ઠ હોય, સર્વોત્તમ હોય, એમાં શું નવાઈ ? તેથી જ એ સર્વથી પર છે.

आकूति सुनुर्देवेन्द्रो रुचिजन्माऽभयप्रदः ॥
दक्षिणापति रोजस्वी क्रियाशक्तिः परायणः ॥५३॥

(૨૨૬) **आकृतिसूनुः** મનુ મહારાજની પુત્રી આકૃતિના પુત્ર યજ્ઞનારાયણરૂપ એવા પ્રભુ.

(૨૨૭) **देवेन्द्रः** (૧) સર્વ દેવોના ઈંદ્ર, (૨) દેવરૂપ ઈંદ્ર એવા યજ્ઞનારાયણ ભગવાન.

(૨૨૮) **रुचिजन्माः** રુચિ મુનિથી જન્મ પામેલા યજ્ઞનારાયણ.

(૨૨૯) **अभयप्रदः** અભય આપનાર.

ભગવાન સર્વને અભય આપનાર છે, દેવોને પણ અભય આપનાર એ પુરૂષ ભગવાન છે. શ્રુતિ ભગવતી વર્ણવે છે કે **'यज्ञेन सुरा ननुदन्त इति'** (યજ્ઞથી દેવોને હર્ષ-આનંદ આપે છે) તો જ્યારે દેવતાઓ યજ્ઞપુરૂષથી હર્ષ પામે છે, તો તેમનાથી અભય મેળવ્યા સિવાય શી રીતે આનંદ થાય ? માટે તેમને અભય આપનાર પણ આપ પ્રભુ જ છે.

(૨૩૦) **दक्षिणापतिः** દક્ષિણા સ્ત્રીના પતિ - પાલકસ્વામી.

રૂચિથી ઉત્પન્ન થયેલા જોડકામાં જે સ્ત્રી પ્રકટી હતી તે દક્ષિણાના પતિ - પાલનહાર પોતે યજ્ઞનારાયણ ભગવાન આ સ્કંધના અ. ૧ માં કહ્યું છે કે : **'तां कायमानां भगवानुवाह'** (કામનાવાળી દક્ષિણા સ્ત્રીને ભગવાન યજ્ઞનારાયણ પરણ્યા.) માટે જ આપ દક્ષિણાના પતિ છે. એમ કહ્યું.

(૨૩૧) **ओजस्वीः** (૧) ઉત્સાહ સંપન્ન, (૨) પરાક્રમી.

સર્વ ઉત્સાહો માત્ર પરમાત્મામાં જ વાસ કરીને રહ્યા છે. એમનો આ બ્રહ્માદિ સર્વ દેવ ગંધર્વ માનવોમાં પડે છે. માટે તે જ પરાક્રમી છે. બીજાનાં જે પરાક્રમો જોવામાં આવે છે. એ પ્રભુ દત્ત છે. એમની કૃપાથી પ્રાપ્ત કરેલાં છે.

(૨૩૨) **क्रियाशक्तिः** ક્રિયાશક્તિ સ્વરૂપ.

તપ આદિકર્મમાં જે ક્રિયાશક્તિ - સામર્થ્ય છે તે પ્રભુથી જ છે. કેમ કે પ્રભુ પોતે જ એ ક્રિયા-શક્તિરૂપે છે. જો એમ ન હોય તો તપ આદિ કર્મમાં જે સામર્થ્ય જોવામાં આવે છે. તે ન સંભવે, સર્વમાં સામર્થ્ય - બલ આપનાર અથવા તેની ક્રિયાશક્તિ આપનાર આપ શ્રીકૃષ્ણ જ છે.

(૨૩૩) **परायणः** (૧) પર એટલે અક્ષર તે છે અધિષ્ઠાન જેમનું એવા, (૨) ઉત્તમ જ્ઞાની, (૩) પર-શ્રેષ્ઠપણામાં જવાના સ્વભાવવાળા.

સર્વથી પર અક્ષર છે. એ જ ભગવાનનું ધામ-નિવાસ સ્થાન કહેવાય છે.

પ્રભુ એ જ ધામમાં વિરાજે છે. ગીતામાં આજ્ઞા કરે છે કે :-'तद्धामपरमं मम' (તે જ ઉત્તમ મ્હારૂં ધામ - નિવાસસ્થાન છે) અહીં અક્ષરધામને ઉદ્દેશીને જ આપે આજ્ઞા કરેલી છે સર્વોત્તમ જ્ઞાન પણ આપનામાં જ છે. પ્રભુ પોતે જ જ્ઞાનરૂપ છે. એટલે એ સર્વોત્તમ જ્ઞાની હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. સર્વથી ઉત્તમોત્તમ સ્થાનોમાં સ્થિતિ કરવાનો એમનો સ્વભાવ છે. માટે સર્વોત્કૃષ્ટ અક્ષરધામમાં આપ વિરાજે છે.

दत्तात्रेयो योगपति र्योगमार्गप्रवर्तकः ॥
अनसूयागर्भरत्नमृषिवंशविवर्द्धनः ॥५४॥

(૨૩૪) **दत्तात्रेयः** દત્તાત્રેય સ્વરૂપી ભગવાન.

અત્રિમુનિએ પુત્રની ઈચ્છાથી તપશ્ચર્યા કરી એટલે એમને બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને મહેશ્વર એ ત્રણે દેવો પ્રસન્ન થયા. તેમની પાસે મુનિએ આપના જેવા પુત્ર થાય એમ વરદાન માગ્યું. હવે પોતાના જેવાં પુત્રો ક્યાંથી લાવવા એટલે ત્રણ દેવો પોતપોતાનાં અંશથી એમને ત્યાં પ્રકટ થયા તેમાંના દત્તાત્રેય તે પોતે વિષ્ણુસ્વરૂપ છે, એટલે દત્તાત્રેય પોતે ભગવાન જ છે.

(૨૩૫) **योगपतिः** યોગના પતિ.

યમ નિયમ આદિ અષ્ટાંગ યોગના સ્વામી અર્થાત્ તેને પ્રકટ કરનાર, તેનો ઉપદેશ કરનાર આપ શ્રીકૃષ્ણ છે. તેથી જ પોતે યોગપતિ છે.

(૨૩૬) **योगमार्गप्रवर्तकः** યોગમાર્ગ પ્રવર્તાવનાર.

ઉપર કહ્યા તેવા અષ્ટાંગ યોગના તથા ભક્તિયોગનાં માર્ગને પ્રવર્તાવનાર - પ્રકાશનાર આપ પ્રભુ જ છે. દત્તાત્રેય સ્વરૂપે આપે મહાયોગ પ્રવતાર્વ્યો છે.

(૨૩૭) **अनसुयागर्भरत्नम्ः** અનસૂયાના ગર્ભનું રત્ન.

અત્રિમુનિની સ્ત્રી અનસૂયાના ગર્ભથી પ્રકટ થયેલા રત્ન જેવા દત્તાત્રેય ભગવાન છે.

(૨૩૮) **ऋषिवंशविवर्धनः** ઋષિઓના વંશને વધારનાર.

અંગિરાદિ સર્વ ઋષિઓના તેમના વંશની પરંપરાને વધારનાર પોતે વિભુ છે. એમના અનુગ્રહને લીધે જ સર્વ મુનિઓના વંશની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થયેલી છે.

गुणत्रयविभागज्ञ श्चतुर्वर्गविशारदः ॥
नारायणो धर्मसूनुर्मूर्तिपुण्ययशस्करः ॥५५॥

(૨૩૯) **गुणत्रय विभागज्ञः** (૧) સત્વાદી ત્રણ ગુણના વિવેચનને જાણનાર, (૨) સત્વાદિ ત્રણ ગુણ વડે થયેલા વિભાગને જાણનાર.

પ્રભુ સત્વાદિ ત્રણ ગુણોના વિભાગોને જાણનાર છે. આ સ્કંધના અ. ૧ માં કહે છે કે :

सोमोऽभूद् ब्रह्मणोशेन दत्तो विष्णोस्तु योगवित्।
दुवार्साः शङ्करस्यांशो निवोधाङ्गिरसप्रजाः ॥

(રજોગુણાત્મા બ્રહ્મદેવના અંશથી અત્રિમુનિને ત્યાં સોમજન્મ્યા, સત્વગુણાત્મક વિષ્ણુથી દત્તાત્રેય અને તમોગુણાત્મક શંકરથી દુર્વાસા પ્રાદુર્ભૂત થયા) માટે જ ત્રણ ગુણો વડે થયેલા વિભાગને જાણનાર વિષ્ણુરૂપ દત્તાત્રેય સ્વરૂપી એવા ભગવાન એમ કહ્યું.

(૨૪૦) **चतुर्वर्गविशारदः** ધર્માદિ ચતુર્વર્ગને જાણનાર.

ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ એમ ચાર પુરુષાર્થના વર્ગ છે. એ ચારેને જાણનાર આપ શ્રીકૃષ્ણ છે. એ પોતે જ ચારે વર્ગના ઉત્પાદક તથા પ્રકાશક હોવાથી તે તેને જાણે એમાં નવાઈ જેવું નથી.

(૨૪૧) **नारायणः** (૧) નર એટલે આત્મા, તેથી ઉત્પન્ન થયેલા નાર એટલે આકાશાદિ પંચમહાભૂત, તેને વિષે કારણરૂપે વ્યાપી રહેલા. (૨) નાર એટલે જળ છે અયન સ્થાન તે જેમનું એવા નારાયણ.

પરમાત્મા નારાયણ આ સર્વ જગતમાં વ્યાપી રહેલા છે. તેજ જગતનું પાલન કરે છે. પોતે શ્રી પુરુષોત્તમ નારાયણરૂપે સત્વગુણથી વિશ્વનું રક્ષણ કરે છે. મંત્રવર્ણમાં વર્ણવ્યું છે કે :

यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपिवा ।
अन्तर्वहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥

(જે કંઈ જોવામાં ને સાંભળવામાં અખિલ જગત આવે છે તે સર્વમાં અંતર ને બહાર વ્યાપીને નારાયણ રહેલા છે.) મહાભારતમાં કહે છે કે :

नराज्जातानि तत्वानि नाराणीति ततो विदुः ।
तान्येवाऽयतनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः ॥

(નર-પુરૂષ પરમાત્માથી ઉત્પન્ન થયેલા તત્વોને નાર કહે છે. અને તેજ જેમનું સ્થાન હોવાથી તે નારાયણ કહેવાય છે.) બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં અને મનુભગવાન પણ જણાવે છે કે :

''नाराणामयनं यस्मात्तस्मान्नारायणः स्मृतः।''
आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः।
अयनं तस्य ताः पूर्वे तेन नारायणः स्मृतः॥

નારોની મધ્યમાં જેમનું સ્થાન છે તેથી તેમને નારાયણ કહે છે. તથા (સર્વ જળ નરથી થયેલું છે માટે એને નાર કહે છે, તેમાં તે પ્રભુનું સ્થાન હોવાથી પ્રથમથી જ તેમને નારાયણ કહેવામાં આવે છે.) તેમ ભગવાન વ્યાસ પણ **नयतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातनः** (પ્રભુ જગતને દોરનાર છે તેથી તેમને નર કહે છે તે જ સનાતન પરમાત્મા છે). ઈત્યાદિ મહાભારતાદિના પ્રમાણોથી પોતે ભગવાન પોતાના પ્રકટ કરેલા તત્વોમાં વ્યાપ્ત થઈને રહ્યા છે માટે જ અહિં આપ પ્રભુને નારાયણ કહ્યા.

(૨૪૨) **धर्मसूनुः** ધર્મના પુત્ર.

ધર્મની મૂર્તિનામની સ્ત્રીમાં પ્રકટ થયેલા એવા નારાયણ પ્રભુ ભારતવર્ષની

પ્રજાનું પાલન કરવા નારાયણ ઋષિ રૂપે ધર્મની મૂર્તિ સ્ત્રીમાં આપ આવિર્ભાવ પામ્યા છે. માટે જ અહિ તેમને ધર્મપુત્ર કહ્યા.

(૨૪૩) **मूर्तिपुण्ययशस्करः** મૂર્તિના પવિત્ર યશને વિસ્તારનાર.

ધર્મની સ્ત્રી અને પોતાની માતા મૂર્તિના યશને સારી રીતે પ્રસાર કરનાર આપ પ્રભુ છે, આ સ્કંધના અ. ૧ માં કહે છે કે : **'मूर्ति सर्वगुणोत्पत्तिर्नरनारायणावृषी'** (સઘળા ગુણોવાળી મૂર્તિએ નર અને નારાયણ નામે બન્ને ઋષિઓ પ્રકટ કર્યા.) જેમના જન્મથી આખા જગતમાં મહા આનંદ ફેલાયો હતો, અને મૂર્તિનો યશ સર્વત્ર પ્રસર્યો હતો એમ સ્પષ્ટ જણાવેલું છે, તેથી જ આપ મૂર્તિના યશને વિસ્તારે છે એમ કહ્યું.

सहस्रत्रकवचच्छेदी तपः सारो नरप्रियः ॥
विश्वानन्दप्रदः कर्मसाक्षी भारतपुजितः ॥५६॥

(૨૪૪) **सहस्त्रकवचच्छेदीः** હજારો કવચોને છેદનારા, યુદ્ધ સમયમાં શત્રુઓનાં હજારો - અસંખ્ય કવચોને - બખ્તરોને છેદનાર - તોડી નાંખનાર આપ નારાયણરૂપ શ્રીકૃષ્ણ છે.

(૨૪૫) **तपः सारः** (૧) તપ એ જ જેમને ગૃહણ કરવા યોગ્ય છે એવા, (૨) તપરૂપ બળવાળા, (૩) તપરૂપ સારાંશવાળા.

પ્રભુને હંમેશા તપ જ બહુપ્રિય છે તે જ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે એમ માને છે. આપને તપ કરવાનું કાંઈપણ પ્રયોજન નથી પરંતુ સર્વજનના હિત માટે તથા પોતાનું અનુકરણ કરી બીજા તેમ કરે તેટલા માટે જ આપ તપશ્ચર્યા કરે છે. પોતે પરમાત્મા તો તપરૂપ જ છે, ગીતામાં આપ આજ્ઞા કરે છે કે : **तपश्चास्मि तपस्विषु** (તપસ્વી પુરુષોમાં જે તપ છે તે હું છું) તેથી જ તપ એ જ સારાંશવાળા તથા તપરૂપ મહાબળવાન નારાયણ પરમાત્મા એમ કહે છે.

(૨૪૬) **नरप्रियः** (૧) નર જેમને પ્રિય છે એવા, (૨) નરોને મનુષ્યોને પ્રિય લાગે તેવા, (૩) નરમુનિને પ્રિય એવા.

નારાયણને પોતાના બંધુ નર ઋષિ બહુ જ પ્રિય છે, મનુષ્યોના હિત માટે ઘોર તપશ્ચર્યા આપ નારાયણ ઋષિ કરી રહ્યા છે તો તેવા પરોપકારી મહાત્મા ઉપર સર્વ મનુષ્ય માત્રને પ્રેમ ઉપજે એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? વળી પોતાના સહોદર બંધુ નર ઋષિને જે પ્રિય છે એવા નારાયણ, નર અને નારાયણ બન્ને જગતના હિત માટે આવિર્ભાવ પામ્યા છે. એ બન્ને સ્વરૂપને ધારણ કરનાર જગન્નિયંતા આપ શ્રીકૃષ્ણ જ છે.

(૨૪૭) **विश्वानंदप्रदः** વિશ્વને આનંદ આપનાર.

પોતે ભગવાન બદરીકાશ્રમમાં તપ કરી બધા વિશ્વમાં આનંદ ફેલાવી રહ્યા છે, જે પ્રમાણે શ્રેષ્ઠ પુરૂષો જેવું આચરણ કરે તેને જ અનુસરી સર્વજનો વર્તન કરે છે. એ ગીતાના નિયમને અક્ષરશઃ નારાયણ મુનિએ પાળ્યો છે. કેવળ તે નિયમને જ માટે આપ તપ કરે છે એમ નહિ, પરંતુ તેમાં મુખ્ય હેતુ તો પરોપકાર જ છે. એમ પરોપકાર કરવાથી જ વિશ્વને આનંદ આપી રહ્યા છે. કોઈને શંકા થાય કે ''નારાયણ મુનિના તપથી એમના જે ભક્ત હોય તેમનું હિત થાય તેથી તેમને આનંદ આપનાર કહી શકાય પણ વિશ્વને આનંદ આપનાર શી રીતે ?'' તેના સમાધાનમાં નીચેનું નામ જણાવે છે.

(૨૪૮) **कर्मसाक्षीः** સર્વનાં કર્મોને પ્રત્યક્ષ જોનાર.

પરમાત્મા નારાયણ દેવ દાનવ માનવ વગેરે સઘળાના શુભાશુભ કર્મોને પ્રત્યક્ષ જોનાર છે. એટલે બધાના અશુભ કર્મને પણ આપ જાણે છે. તો તે સર્વનાં અશુભને દૂર કરવા આપ તપ કરે છે. માટે જ પ્રભુ વિશ્વને આનંદ આપનાર છે.

(૨૪૯) **भारतपूजितः** (૧) ભારત યુદ્ધમાં યુધિષ્ઠિર વગેરે રાજાઓએ પૂજેલા, (૨) ભારતી-સરસ્વતી (વિદ્યા) માં પ્રેમ ધરાવનારા બ્રાહ્મણાદિવડે પૂજન કરેલા, (૩) ભરતરાજાના વંશજોથી પૂજાયેલા, (૪) ભરતખંડવાસી જેના વડે પૂજાયેલા એવા નારાયણરૂપી શ્રીકૃષ્ણ.

अनन्ताद्‌भुतमाहात्म्यो वदरीस्थानभुषणम् ॥
जितकामो जितक्रोधो जितसंगो जितेंद्रियः ॥५७॥

(૨૫૦) **अनन्ताद्‌भुतमाहात्म्यः** અખંડ અને અદ્‌ભુત વિસ્મયકારક મહિમાવાળા.

અખંડ અને વિસ્મયકારક મહિમા પ્રભુનો છે. વ્યાસ, વાલ્મિકિ આદિ મુનિજનોએ મહાભારત, રામાયણ, શ્રીમદભાગવત વગેરેમાં જેમનું આશ્ચર્યકારક માહાત્મ્ય બહુ જ સુંદર રીતે વર્ણવ્યું છે. પ્રભુનો પ્રભાવ જ એવો છે કે જેમાં આશ્ચર્ય અને આશ્ચર્ય જ લાગ્યા કરે, વારંવાર જાણ્યા છતાં તેના પારને પામી જ ન શકાય માટે જ પ્રભુ અખંડ અને આશ્ચર્યકારક માહાત્મ્યવાળા છે.

(૨૫૧) **वदरीस्थानभूषणम्:** બોરડીઓવાળું જે બદરીકાશ્રમ નામનું મહાસ્થાન, તેના ભૂષણરૂપ.

નારાયણ મુનિ સ્વરૂપ પરમાત્મા જનહિતાર્થે બદરીકાશ્રમમાં તપશ્ચર્યા કરે છે. એમ આપણે પ્રથમ જણાવી ગયા છીએ ત્યાં ઘણાં બોરડીનાં ઝાડો હોવાથી તેને બદરીવન કહે છે. તે બદરીવનમાં ભગવાન નારાયણનો આશ્રમ છે. ત્યાં પોતે તપ કરે છે. તેથી જ તે સ્થાનના આપ ભૂષણરૂપ છે. એમ કહ્યું.

(૨૫૨) **जितकामः** કામદેવને જીતનાર.

જ્યારે નારાયણ ઋષિ તપ કરતા હતા, ત્યારે ઈંદ્રને શંકા થવાથી તેમના તપને ભંગ કરવા રંભા નામની અપ્સરા તથા વસંતઋતુ સહિત કામદેવને ત્યાં મોકલ્યો હતો પરંતુ નારાયણ પ્રભુએ પોતાના તપઃ પ્રભાવથી મોહ ન પામતાં તે કામને જ મોહ પમાડી દીધો અને પાછો વાળ્યો હતો. માટે જ આપ નારાયણ રૂપે કામદેવને જીતનાર કહેવાય છે.

(૨૫૩) **जितक्रोधः** ક્રોધને જીતનાર - વશીભૂત કરનાર.

ભગવાન નારાયણે શંભુની પેઠે ક્રોધ કરી કામને જીત્યો નથી. પણ ક્રોધને પોતાના આધીન કરી કેવળ નિજપ્રભાવથી જ કામનો પરાભવ કર્યો છે. અર્થાત્ કામ જેવા મહા બળવાન શત્રુનો પરાભવ કરવામાં પણ જે ક્રોધને વશ થયા

હતા નહિ, આવો વિસ્મયજનક મહિમા તો નારાયણ ભગવાનમાંજ શોભે છે.

(૨૫૪) **जितसंगः** સંગને જીતનાર.

વિષયોના સંગને દૂર કરનાર - તરછોડનાર નારાયણ જ છે. કે રંભા જેવી સ્વર્ગની રમણીમાં પણ જે મોહવશ થયા નહિ. એ વિષયના સંગનો ત્યાગ જેવો તેવો ન ગણાય, એવું તપ તો કોણ કરી શકે કે, જ્યાં તપ ભંગ કરવા આવેલી રંભા સુંદરી પણ પાણી ભરે - લજ્જિત થઈ પાછી જાય. એવું જીતસંગ પણું તો નારાયણમાં જ પ્રકાશે છે.

(૨૫૫) **जितेंद्रियः** ઇંદ્રિયોને વશ કરનાર.

ભગવાન હૃષીકેશ કહેવાય છે. હૃષીકેશ એટલે ઇંદ્રિયોના સ્વામી જે સર્વ ઇંદ્રિયોના સ્વામી - પતિ હોય તે તેમને વશ કરે એ કંઈ નવાઈ જેવું નથી, માટે જ આપ જીતેંદ્રિય એવા નારાયણ ભગવાન છે.

उर्वशीप्रभवः स्वर्गसुखदायी स्थितिप्रदः ॥
अमानी मानदो गोप्ताभगवच्छास्त्रबोधकः ॥५८॥

(૨૫૬) **उर्वशीप्रभवः** ઉર્વશીને ઉત્પન્ન કરનાર.

ઇંદ્રે મોકલેલી રંભાને નીહાળી નારાયણમુનિએ પોતાના તપનો પ્રભાવ બતાવવા, પોતાના સાથળમાંથી સ્વર્ગની સુંદરી રંભા કરતાં પણ વિશેષ સુંદર અનેક સુંદરીઓ પ્રકટ કરી, અને તેમાંથી એક ઉર્વશી નામની બહુ જ રમણીય રમણી ઇંદ્રને ભેટ આપી ત્યારથી ઉર્વશીને ઉત્પન્ન કરનાર એવા નારાયણ એમ પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ થયા. આવો અદ્‌ભુત યોગપ્રભાવ પ્રભુ સિવાય અન્યમાં શી રીતે સંભવે ?

(૨૫૭) **स्वर्गसुखदायीः** સ્વર્ગને સુખ આપનાર.

સ્વર્ગમાં નિવાસ કરતા ઇંદ્રાદિદેવોને ઉર્વશી દ્વારા - આનંદ આપનાર ભગવાન છે. કારણ કે સર્વ સ્વર્ગની વારાંગનાઓમાં ઉર્વશી બધા કરતાં બહુ

જ સુંદર હોવાથી સઘળા દેવોને માનનીય તથા ઘણો જ આનંદ આપનારી થઈ પડી. માટે જ સ્વર્ગનિવાસીઓને સુખ આપનાર એવા નારાયણ એમ કહ્યું.

(૨૫૮) **स्थितिप्रदः** ઉર્વશીને સ્વર્ગમાં સ્થિતિ આપનાર સ્થિર કરનાર નારાયણ પ્રભુ.

(૨૫૯) **अमानीः** અભિમાન રહિત.

મિથ્યા અભિમાન કરી સર્વને તુચ્છ માનવા એ આસુરી ભાવ છે. તેવો આસુરીભાવ પ્રભુમાં ન જ હોય. તેથી એ અમાની છે.

(૨૬૦) **मानदः** (૧) સર્વને માન આપનાર, (૨) અભિમાનને ખંડન કરનાર.

પ્રભુ સર્વનું માન રાખે છે. વારંવાર સન્માન આપે છે, કેમકે તેવા જ પ્રકારના પોતાના વિનયી વર્તનને લોકો અનુસરે તેમ મહાઅભિમાનમાં છકી ગયેલા મદોન્મત મનુષ્યોના અભિમાનને તો, પોતે માન આપનાર છે છતાંયે જડમૂળથી ઊખેડી નાંખે છે. એવા માનને આપવાવાળા અને અભિમાનને ખંડન કરનાર ભગવાન નારાયણ છે.

(૨૬૧) **गोप्ताः** રક્ષણ કરનાર.

સર્વ લોકોનું રક્ષણ કરનાર - પાળનાર પ્રભુ છે. એટલા જ માટે આપ વારંવાર અવતાર ધારણ કરી સર્વ જગતનું રક્ષણ કરે છે. દુષ્ટ દૈત્યોથી પીડાતી પ્રજાનો ઉદ્ધાર કરે છે. માટે જ આપને ગોપ્તા - રક્ષણ કરનાર કહ્યા.

(૨૬૨) **भगवच्छास्त्रबोधकः** પ્રભુ સંબંધી શાસ્ત્રનો બોધ કરનાર.

નારદ, વ્યાસ, શુકદેવજી વગેરે દ્વારા પંચરાત્ર, ભાગવતાદિ શાસ્ત્રને પ્રકટ કરી બોધ - ઉપદેશ આપનાર, જ્ઞાનનો પ્રકાશ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ છે. પ્રભુની પ્રેરણાથી જ નારદ પ્રભૃતિએ શાસ્ત્રો રચી જગતમાં ભગવત્સંબંધી જ્ઞાન પ્રસરાવ્યું છે. માટે જ પ્રભુ શાસ્ત્રબોધક છે.

ब्रह्मादिवन्द्यो हंसः श्री र्मायावैभवकारणम् ॥
विविधानंतसर्गात्मा विश्वपूरणतत्परः ॥५१॥

(२६३) **ब्रह्मादिवन्धः** બ્રહ્મા શંકરાદિક સર્વ દેવો વડે વંદન કરવા યોગ્ય એવા પ્રભુ.

બ્રહ્મા, રુદ્ર, ઈંદ્ર, ચંદ્ર, સૂર્ય વગેરે બધા દેવતાઓને વંદનીય પ્રભુ છે. અનેકવાર ભારત ભાગવતાદિમાં દેવોએ કરેલી ભગવાનની સ્તુતિ જોવામાં આવે છે. એ જ ભગવાન સર્વ દેવથી વંદન કરવા યોગ્ય છે.

(२६४) **हंसः** (१) સંસારને હણનાર, (२) સંસારને જાણનાર, (3) હંસ સ્વરૂપ પરમાત્મા.

ભગવદીય જનોના અહંતામમતાત્મક સંસારને હણનાર આપ ભગવાન છે. જેથી ભક્તો સંસારમાં મોહ પામતા નથી અને પ્રભુમાં લીન રહે છે. પ્રભુ સંસારના સારી રીતે અનુભવી છે, માટે પોતાના ભક્તો તેવા દુઃખમય સંસાર સાગરમાં ડૂબકાં ન ખાય તેમ આપ અનુગ્રહ કરી તેમના અહંમમત્વ સંસારને હણે છે - નાશ કરે છે, પુરાણમાં કહે છે કે, "**सर्वहंसः परमात्मा**" (પ્રભુ પોતે હંસ સ્વરૂપ છે.) આ વાક્યમાં પ્રભુ હંસ છે એમ સ્પષ્ટ જ દર્શાવ્યું છે.

(२६५) **श्रीः** (१) આશ્રયરૂપ, (२) લક્ષ્મીસ્વરૂપ.

સર્વને આશ્રય એક ભગવાનનો જ છે, પ્રભુના આશ્રય સિવાય કાંઈ પણ નભી શકતું નથી. એમ ઘણીવાર જણાવી ગયા છીએ, લક્ષ્મીના નિધાન - ભંડાર જ પોતે ભગવાન છે તો તે લક્ષ્મીરૂપ હોય એમાં શું ? લક્ષ્મી પ્રભુથી પૃથક્ નથી આપનાં જે જે શ્રી અંગો જોઈએ ત્યાં ત્યાં હજારો લક્ષ્મીઓ ચમકી રહી છે. તો તેવા આપ લક્ષ્મીરૂપકાં ન હોય ?

(२६६) **मायावेभवकारणमः** માયાનો જે વૈભવ, તેના કારણરૂપ.

માયા-પ્રકૃતિના જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લયરૂપ જે વૈભવો, તેના કારણરૂપ આપ પ્રભુ છે. કેમકે ભગવાનની ઈચ્છા રૂપ માયાશક્તિથી જ આ

જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય વગેરે વૈભવો બની રહ્યા છે. માટે જ તેનું કારણ પોતે પ્રભુ છે.

(२६७) **विविधानंतसर्गात्माः** જુદી જુદી અસંખ્ય સૃષ્ટિમાં જવાના સ્વભાવવાળા.

ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની અનેક સૃષ્ટિ કે જે શંકરે પ્રકટ કરેલી વીરભદ્ર વગેરે ગણોની સૃષ્ટિમાં આત્મા - જવાના સ્વભાવવાળા આપ છે. કારણ કે વીરભદ્ર આદિ શંકરકૃત સર્ગમાં ભગવાને સામર્થ્ય બળરૂપે આવિર્ભાવ કર્યો છે. તેમ ન હોય તો ભગવાનને ઉદ્દેશી કરવામાં આવેલા યજ્ઞનો નાશ થાય નહિ. પરંતુ દક્ષ પ્રજાપતિના મહા અભિમાનને ઉતારવા પ્રભુએજ વીરભદ્રાદિગણોમાં બળરૂપે પ્રવેશ કરી આ ઘટના ઘડેલી છે. માટેજ પ્રભુ તેવી સૃષ્ટિમાં જવાના સ્વભાવવાળા છે એમ કહ્યું.

(२६८) **विश्वपुरणतत्त्परः** १ વિશ્વનું ભરણ પોષણ કરવામાં સાવધાન રહેનાર २ વિશ્વનું ભરણ પોષણ કરવું એજ જેમને ઉત્તમ કર્મ છે એવા.

આખા જગતનું ભરણ પોષણ કરનાર આપ પ્રભુ શ્રી કૃષ્ણ છે, તેથીજ આપને વિશ્વંભર એમ કહી ભક્તજનો પુકાર કરે છે. સંસારના મોહમાં તલ્લીન થઈ હું પોષણ કર્ત્તા છું, હું સર્વ કરૂં છું. એમ મિથ્યાભિમાનમાં તણાઈ જાય છે તે વૃથા છે, કેમકે સર્વનું ભરણ પોષણ કરનાર તો કેવળ પ્રભુજ છે.

यज्ञजीवनहेतुश्च यज्ञस्वामीष्टबोधकः ॥
नानासिद्धान्तगम्यश्चसप्ततन्तुश्चषड्गुणः ॥६०॥

(२६९) **यज्ञजीवनहेतुः** १ યજ્ઞમાં દક્ષ પ્રજાપતિને જીવનના કારણરૂપ २ યજ્ઞના કારણરૂપ.

પ્રભુ દક્ષપ્રજાપતિના વીરભદ્રાદિકોએ દૂષિત કરેલા યજ્ઞમાં પધારી તેને જીવન-સમૃદ્ધ થવાના કારણરૂપ બન્યા છે. તેમ વીરભદ્રાદિકોએ નાશ કરેલા દક્ષને પણ આપે સજીવન કર્યો છે. માટેઆપ યજ્ઞના તેમ યજમાનના જીવનરૂપ છે.

(૨૭૦) **यज्ञस्वामीः** ૧ યજ્ઞના સ્વામી ૨ યજ્ઞ યજમાનના સ્વામી, ૩ યજ્ઞરૂપ સ્વામી.

સર્વ યજ્ઞના સ્વામી પ્રભુ છે. તેમ સર્વ યજમાનોના સ્વામી પણ પ્રભુ છે. શ્રુતિમાં કહે છે કે, **"यज्ञो वै यजमानः"** (યજ્ઞ એ યજમાન રૂપજ છે) તેમ **"यज्ञो वै विष्णुः"** (યજ્ઞએવિષ્ણુ રૂપજ છે.) એટલે યજ્ઞ અને યજમાન બન્ને પરમાત્મસ્વરૂપજ છે. તેથી યજ્ઞરૂપ યજ્ઞના સ્વામી આપ શ્રી કૃષ્ણ છે. એમ કહે છે.

(૨૭૧) **इष्टबोधकः** ઈષ્ટ રૂદ્ર (શંકર)ની પ્રસન્નતા થાય તેવા ઉપાયનો બોધ કરનાર આપ પ્રભુ છે.

(૨૭૨) **नानासिद्धान्तगम्यः** જુદા જુદા સિદ્ધાન્તોથી જાણવા યોગ્ય.

વિવિધ પ્રકારના સિદ્ધાન્તોથી જાણી પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય કેવળ શ્રી પરમાત્મા છે. કેમકે નાના પ્રકારના સિદ્ધાન્તોમાં પ્રભુનું જ પ્રતિપાદન કરેલું છે. એટલે તે તે સિદ્ધાન્તોમાં પ્રભુ શિવાય બીજું શું જાણવાનું હોય? આ સ્કંધના ૭ અધ્યાયમાં સર્વ ઋષિઓ દેવો, યજમાન, ઋત્વિજો, વગેરેએ ભિન્ન ભિન્ન રીતે પરમાત્માની સ્તુતિ કરેલી છે તેથી જ અનેક સિદ્ધાન્તોથી ગમ્ય-જાણવા યોગ્ય પ્રભુ છે એમ સર્વત્ર સિદ્ધ છે.

(૨૭૩) **सप्ततन्तुः** સાત વસ્તુઓનો વિસ્તાર કરનાર.

અગ્નિષ્ટોમ, ચાતુર્માસ્ય. વાજપેય, સોમ, અગ્નિહોત્ર, ચાતુર્હોત્ર, ચ્યવન, વગેરે, સાતે યજ્ઞસ્થાનોને વિસ્તારનાર તેમ ભૂર્લોક, ભુવર્લોક, સ્વર્લોક, જનલોક, તપલોક, સત્યલોક અને બ્રહ્મલોક વિગેરે સાતે લોકોને વિસ્તાર કરનાર આપ પ્રભુ છે. માટે જ આપ સાત તંતુઓને વિસ્તારનાર સપ્ત તંતુ કહેવાય છે.

(૨૭૪) **षड्गुणः** ષટ્ ગુણશાલી એવા પ્રભુ.

ઉત્પત્તિ, પ્રલય, સદ્ગતિ અસદ્ગતિ, વિદ્યા અને અવિદ્યા, એ છ ગુણોને ધારણ કરવાવાળા, તથા અણિમા, મહિમા, લઘિમા પ્રાપ્તિ, ઈશિત્વ, વશિત્વ,

એ છ ઐશ્વર્યના ગુણોને ધારણ કરનાર આપ શ્રીકૃષ્ણ છે માટે તે ષડ્ગુણ છે.

प्रतिसर्गजगत्कर्त्ता नानालीलाविशारदः ॥
ध्रुवप्रियो ध्रुवस्वामी चिंतिताधिकदायकः॥૬૧॥

(૨૭૫) **प्रतिसर्गजगत्कर्त्ताः** દરેક સર્ગે સર્ગે જગતને સરજનાર એવા પરમાત્મા જ્યારે જ્યારે આપ સૃષ્ટિઓને પ્રકટ કરે છે ત્યારે ત્યારે આપજ જગતને ઉત્પન્ન કરનાર છે.

(૨૭૬) **नानालीलाविशारदः** જુદા જુદા પ્રકારની સર્ગ વિસર્ગ આદિ અનંત લીલાઓ ક્રીડાઓમાં નિપુણ-ચાલાક પણ પોતે શ્રીકૃષ્ણજ છે. જો એમ ન હોય તો લીલાઓમાં આનંદજનક વિચિત્રતા ક્યાંથી હોઈ શકે? એવા પ્રકારનું સૌભાગ્ય પ્રભુમાં જ ઘટે છે.

(૨૭૭) **ध्रुवप्रियः** (૧) ધ્રુવજીને પ્રિય, (૨) ધ્રુવભક્તને ઇષ્ટસિદ્ધિ આપનાર, (૩) ધ્રુવ જેમને બહુ પ્રિય છે એવા પરમાત્મા.

ઉત્તાનપાદરાજાના પુત્ર ધ્રુવજી, જે પરમાત્માના પરમભક્ત છે તેને પ્રિય-ઈષ્ટ વસ્તુની સિદ્ધિ આપનાર આપ પ્રભુ છે. પરમાત્માને ભક્તો ઘણાજ પ્રિય હોય છે, તથા ભક્તોને પ્રભુ ઘણાજ પ્રિય હોય છે. એમ પરસ્પર સંબંધ બંધ હોવાથી પ્રભુ ભક્તને પ્રિયં વસ્તુ આપે એ ઉચિતજ છે.

(૨૭૮) **ध्रुवस्वामीः** ધ્રુવજીના સ્વામી.

પ્રભુ પોતે પોતાના ભક્ત ધ્રુવજીના સ્વામી-પાલન કરનાર છે માટે આપે તેમને ધ્રુવપદ આપ્યું છે. કે જ્યાં ભલભલાઓની પણ ગતિ થતી નથી. નહિ તો આ'વી ઉત્તમ ગતિ ધ્રુવજીની ક્યાંથી હોય ? તેથીજ આપ ધ્રુવજીના સ્વામી-પાલક કહેવાય છે,

(૨૭૯)**चिंतिताधिकदायकः** મનમાં હોય તેના કરતાં પણ વિશેષ ફળ અર્પણ કરનાર.

અપરમાતાના દુર્વચનથી દુઃખી બનેલા ધ્રુવજી પોતાની એ માતાના ગર્વનો નાશ કરવા તપ કરવા ગયા હતા કંઈ ભગવાનની પ્રાપ્તિ સારૂંજ કેવળ તપ

કરવાનો ઉદ્દેશ હતો એમ નહતું; છતાં તેમને પ્રભુએ દેવ મુનિઓવડે વંદન કરાતું એવું ઉત્તમ ધ્રુવપદ (વિષ્ણુપદ) અર્પણ કર્યું એ મનના ઉદ્દેશ કરતાં પણ વિશેષ આપ્યું છે. માટે મનમાં હોય તેના કરતાં અધિક આપનાર એવા આપ પ્રભુ એમ કહ્યું. વિષ્ણુપુરાણના "**अहोऽस्य तपसो वीर्य.**" એ શ્લોકમાં કહ્યું છે કે "અહો ધ્રુવજીનું તપોબળ-તપનું ફળ કેવું વિસ્મયકારક છે કે, એ ધ્રુવને આગળ કરીને જ સપ્તર્ષિઓ સ્થીર થયેલા છે." એમાં ચિંતન કરતાં અધિક આપવાનો પ્રસિદ્ધ પુરાવો છે.

दूर्लभानन्तफलदो दयानिधिरमित्रहा ॥
अङ्गस्वामी कृपासारो वैन्यो भूमिनियामकः॥६२॥

(૨૮૦) **दुर्लभानन्तफलदः** દુર્લભ એવું અનંતફળ આપનાર.

મોટા મોટા દેવોને પણ પ્રાપ્ત ન થઈશકે તેવું દુર્લભ કોઈ દિવસ નહિ નાશ પામે એવું પોતાનું ઉત્તમ ધ્રુવપદ ધ્રુવજીને આપનાર શ્રીકૃષ્ણજ છે.

(૨૮૧) **दयानिधिः** દયા-કરૂણાનાભંડાર કૃપાનિધિ પ્રભુ.

ધ્રુવભક્ત પાંચ વરસના હતા, તેથી આ બાળક છે, દુઃખી થાય છે, એમ જાણી જેમણે તેમના ઉપર મહા અનુગ્રહ કર્યો છે. માટેજ પ્રભુને દયાનિધિ-કરૂણાસાગર વગેરે વિશેષણોથી ભક્તો સ્તુતિ કરે છે.

(૨૮૨) **अमित्रहाः** શત્રુઓને હણનાર.

આ સ્કંધના ૯ અધ્યાયમાં ધ્રુવજીએ પોતાના ભાઈનો નાશ કરનારા યક્ષો-રૂદ્રના અનુચરો છે. એમ જાણી વિજયી રથમાં બેસી તેમની નગરીમાં પ્રવેશ કરી હજારો યક્ષોનો નાશ કરેલો છે. ધ્રુવ ભગવદરૂપ હોવાથી તે દ્વારા પ્રભુજ અભિમાનમાં છકી ગયેલા યક્ષોનો વિનાશ કરનાર છે. માટેજ અહિં શત્રુને વિદારનાર એવા હરિ એમ કહ્યું.

(૨૮૩) **अङ्गस्वामीः** અંગ રાજાના સ્વામી અર્થાત્ તેને નિયમમાં રાખનાર.

(૨૮૪) **कृपासारः** કૃપા એજ જેમને સારભૂત છે એવા પ્રભુ.

કૃપારૂપ અમૃતધારાને વર્ષાવનાર આપ પ્રભુ છે. અંગરાજાને પોતાના દુષ્ટ પુત્ર વેનથી જ સંસારમાં અભાવ થઈ વૈરાગ થયેલો છે. એવા પ્રકારના આનંદમય વૈરાગ્યને પુત્ર દ્વારા પરમાત્માએ જ આપેલો છે. તેથી તે અંગરાજાને સંસારનો મોહ છુટી ગયો, એ જ પ્રભુએ તેમના પર મોટી કૃપા કરી. માટે આપ કૃપારૂપ સારવાળા છે.

(૨૮૫) **वैन्यः** વેનના પુત્ર (પુથુરાજ) તે રૂપ પ્રભુ.

વેનના પુત્ર પૃથુરાજ થયા, એ ભગવાનનો અંશાવતાર છે. માટે પ્રભુથી પૃથક્ નથી પ્રભુના મુખ્ય ૨૪ અવતારોમાં પૃથુરાજની પણ ગણત્રી થઈ જાય છે. એટલે તે રૂપ ભગવાન છે.

(૨૮૬) **भूमिनियामकः** ભુમિને નિયમમાં રાખનાર વશ કરનાર.

પૃથુરાજદ્વારા પૃથ્વીને નિયમમાં રાખનાર આપ પ્રભુ છે. આ સ્કંધના ૧૭મા અધ્યાયમાં કહે છે કે : '**वसुधे त्वां वधिष्यामि मच्छाशनपराङ्मुखीम्**' (હે ભૂમી ?જો તું મ્હારાથી પ્રતિકૂલ ચાલીશ તો હું ત્હને નાશ કરીશ.) આ પ્રમાણે તૃણ, ધાન્ય નહિ થવાને લીધે બહુ જ દુઃખી બનતી પ્રજાને જોઈ પૃથ્વીને શિક્ષા આપી પોતાને આધિન બનાવેલી છે. માટે એપૃથુરાજ દ્વારા આપજ તેને વશ કરનાર છે. અન્ય નહિ, કેમકે ભૂમિને નિયમમાં રાખવી એ સાધારણ કાર્ય નથી.

भूमिदोग्धा प्रजाप्राणपालनैकपरायणः ।
यशोदाता ज्ञानदाता सर्वधर्मप्रदर्शकः ॥६३॥

(૨૮૭) **भूमिदोग्धाः** ભૂમિનું દોહન કરનાર.

ગાયનું રૂપ ધારણ કરનારી ધરણીનું - પૃથ્વીનું દોહન કરનાર અર્થાત્ તેમાંથી સર્વ પ્રજાઓને જે જોઈએ તે સાર અર્પણ કરનાર આપ ભગવાન છે. આ સ્કંધના ૨૮ અધ્યાયમાં '**वत्सं कलपमे वीर**' એ શ્લોકથી ભૂમિ કહે છે કે, "હે વીર ? જો આપને ઈચ્છા માફક બળ આપનાર અન્ન મેળવવાની અભિલાષા હોય તો

મ્હને દોહનાર, દોહવાનું પાત્ર, અને વત્સની કલ્પના કરો, કે જેથી તમારા પર પ્રીતિવાળી બનેલી હું મરજીમાં આવે તેવું પદાર્થો રૂપ દૂધ કાઢી આપું.'' એમ ગોરૂપ ભૂમિનાં વચન સાંભળી પૃથુરાજાએ વત્સો વગેરે કલ્પી ગોરૂપધારી ધરાનું દોહન કરેલું છે માટે ભૂમિદોગ્ધા ભગવાન એમ કહ્યું.

(૨૮૮) **प्रजापाणपालनैकपरायणः** પ્રજાના પ્રાણોનું પાલન કરવાને એટલે દુષ્ટજનોથી તેમનું રક્ષણ કરવાને જે મુખ્ય આશ્રય રૂપ છે. એવા પૃથુરાજરૂપ પરમાત્મા. સર્વ પ્રજાઓનો આશ્રય પ્રભુ જ છે, જો તે તેમનું રક્ષણ ન કરે તો બીજો કોણ કરી શકે ? માટે જ પ્રભુ અનેક રીતે પ્રજાઓનું પાલન કરનાર છે.

(૨૮૯) **यशोदाताः** યશ આપનાર.

સર્વ પ્રજાઓનાં દુઃખોને દૂર કરી કોઈએ નહિ કરેલાં એવાં આશ્ચર્યમય કાર્યો આચરી પૃથુરાજાની કીર્તિ દશે દિશામાં પ્રસરાવનાર આપ શ્રીકૃષ્ણ જ છે. પૃથુરાજાએ ધનુષની અણીથી ભૂમિને સપાટીમયી બનાવી જેમ અન્નની વિશેષતા થાય, પ્રજાને વસવાની સરલતા થાય તેમ અદ્‌ભુત કર્મો કર્યાં છે એમ અ. ૧૮માં જણાવેલું છે.

(૨૯૦) **ज्ञानदाताः** જ્ઞાન આપનાર.

પૃથુરાજાને સનતકુમાર દ્વારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન આપનાર શ્રી ભગવાન છે. આ સ્કંધના ૨૨ અધ્યાયમાં સનત્કુમારે પૃથુરાજાને જ્ઞાન સ્પષ્ટ દર્શાવેલું છે. તે દ્વારા પ્રભુ તેમને જ્ઞાન આપનાર છે. માટે પોતે જ્ઞાનદાતા કહેવાય છે.

(૨૯૧) **सर्वधर्मप्रदर्शकः** સર્વ ધર્મને દર્શાવનાર.

સર્વ જનોને પ્રવૃત્તિ રૂપ પોતપોતાના ધર્મને સારી રીતે દર્શાવનાર આપ પ્રભુ શ્રીપુરુષોત્તમ જ છે. કોઈ દ્વારાએ અથવા પોતે જાતે પણ અનેક રૂપે સર્વ મનુષ્ય માત્રને પોતપોતાના ધર્મનો ઉપદેશ આપી, પ્રભુ તેમના માર્ગ દર્શક બને છે એ નિઃસંદેહ જ છે.

पुरञ्जनो जगन्मित्रं विसर्गान्तप्रदर्शकः ॥
प्रचेतसां पतिश्चित्रभक्तिहेतु जनार्दनः ॥६४॥

(૨૯૨) **पुरञ्जनः** પુર - શરીરને ઉત્પન્ન કરનાર.

શરીરને પુર કહેવાય છે. શ્રુતિ જણાવે છે કે **'पश्चाद्भुमिमथीः पुरः'** પરમાત્માએ બ્રહ્માંડરૂપ વિરાટદેહને પ્રથમ પ્રકટ કરી પોતે જ દેવ, દાનવ, માનવ વગેરે જીવરૂપે થયા. ત્યાર પછી તેમને નિવાસ કરવાને ભુમિ અને શરીરો ઉત્પન્ન કર્યા. આ સ્કંધના ૨૯ અધ્યાયમાં નારદજી પ્રાચીન બર્હિને કહે છે કે, **'पुरूषं पुरञ्जनं विद्धि'** જે પુરૂષ છે એને જ તુ પુરંજન જાણ ! ત્યાં આગળ પુરને પ્રકટ કરનાર પુરંજન એમ સ્પષ્ટ કથન કરેલું છે.

(૨૯૩) **जगन्मित्रम्ः** જગતના મિત્ર-બંધુ એવા પરમાત્મા.

પ્રભુ પોતે જ જગદ્‌બંધુ છે. ગીતામાં આપ આજ્ઞા કરે છે કે : **'आत्मैवह्यात्मनो वन्धुः'** આત્મા - પરમાત્મા એ જ વિશ્વના બંધુ છે. કારણ કે પ્રભુ પોતે જ જગદરૂપ થયેલા છે, માટે સર્વ આત્મરૂપ જગતના બંધુ આપ પરમાત્મા જ છે.

(૨૯૪) **विसर्गान्तप्रदर्शकः** વિશેષ સૃષ્ટિના અંતને દર્શાવનાર

પ્રાચીન બર્હિરાજાને નારદ દ્વારા ઉપદેશ આપી વૈરાગ્ય પ્રકટાવ્યો પછી વિશેષ સર્ગના અંતને અર્થાત્ વધારે સૃષ્ટિની સમાપ્તિને દર્શાવનાર બોધ આપનાર પોતે પરમેશ્વર જ છે. હવે એમનાથી વિશેષ સૃષ્ટિ કરાવવાની જરૂર નથી એમ જાણી, આપે તેમને બોધ આપ્યો છે. એટલે ભગવદિચ્છાથી નારદ દ્વારા જ્ઞાન મેળવી જ્ઞાનનિષ્ટ બની જઈ પ્રજા વૃદ્ધિના કાર્યથી પ્રાચીનબર્હિ વિરામ પામી ગયા. એ સર્વ માર્ગદર્શક પોતે ભગવાન જ છે.

(૨૯૫) **प्रचेतसांपतिः** પ્રચેતાઓના પતિ સ્વામી-પાલન કરનાર.

શંકરની કૃપાથી જેમનું હૃદય કમલ નિર્મલ બની ગયું છે એવા પ્રાચીનબર્હિના દસ હજાર પુત્રો, જે પ્રચેતાઓના નામથી ઓળખાય છે, તે સર્વ પ્રચેતાઓના પતિ - પાલન કરનાર આપ શ્રીકૃષ્ણ છે. આ સ્કંધના ૩૦ અધ્યાયમાં પ્રચેતાઓએ

પોતાના પિતાની આજ્ઞા પાળવા પ્રભુનું આરાધન કર્યું છે. તેથી પોતે પ્રકટ થઈ તેમની વાંછના પૂર્ણ કરી માટે પ્રચેતસોના પતિ - સ્વામી પોતે છે. એમ જણાવ્યું.

(૨૯૬) **चित्रभक्तिहेतुः** વિચિત્ર સત્કાર કરવા યોગ્ય એવી ભક્તિના કારણરૂપ પોતે પ્રભુ છે.

(૨૯૭) **जनार्दनः** (૧) માયાને વશ કરનાર, (૨) જનોને અંતકાલ સમયે નાશ કરનાર, (૩) સર્વ જનોએ પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય, (૪) સર્વ મનુષ્યોએ મનન કરવા-જાણવા યોગ્ય એવા.

માયાનો નાશ કરનાર આપ જ છે. જો પ્રભુ કૃપા મળે તો જ મનુષ્યને માયા બાધ ન કરી શકે નહિ તો અનેક જન્મો જાય તો પણ માયા જાળમાં સપડાયા વિના મનુષ્યરૂપ માંછલાઓ ભાગ્યે જ બચી શકે. એમાં સપડાયેલા જીવોનો છૂટકો થવો ઘણો જ મુશ્કેલ છે. પ્રભુએ સંસાર નાટકમાં ખેલવા માટે એ અદ્‌ભુત માયાજાળ બીછાવી છે. તેના મોહમાં ને મોહમાં ફસેલાઓનો અંતકાલ સમયે અંત કરનાર પણ આપ છે. એટલે સર્વજનો આપનું સેવન - સ્તવન કરે છે. માટે આ સંસાર સાગરથી મુક્ત થવાને મનન કરવા યોગ્ય ચિંતન કરવા યોગ્ય કેવળ આપ જ છે.

स्मृतिहेतुब्रह्मभाव-सायुज्यादिप्रदः शुभः ॥
विजयी ... . ॥६५॥

(૨૯૮) **स्मृतिहेतुब्रह्मभावसायुज्यादिप्रदः** સ્મૃતિ વડે થયેલા બ્રહ્મભાવથી સાયુજ્યાદિ મુક્તિ-ગતિને અર્પણ કરનાર.

સ્મૃતિ એટલે ભગવાનનું સ્મરણ થવું તે સ્મૃતિ રૂપ હેતુ વડે અંતરમાં પ્રકટ થયેલા બ્રહ્મભાવ (સર્વ સ્થળે પરમાત્મબુદ્ધિ થઈ ભગવત્સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવું તે) થી સાયુજ્ય, સામીપ્ય, સાલોક્ય, સારૂપ્ય વગેરે ચતુર્વિધ મુક્તિ-ગતિને આપનાર શ્રીકૃષ્ણ જ છે. એવી મુક્તિ આપનાર આપ હોવાથી જ જેમને સર્વજનો મુકુંદ એમ કહી સ્તુતિ કરે છે.

(૨૯૯) **शुभः** (૧) કલ્યાણરૂપ, (૨) મંગલરૂપ.

સર્વનું કલ્યાણ કરનાર પોતે પ્રભુ છે તેથી તે કલ્યાણરૂપ છે. તેમ મંગલરૂપ પણ આપ છે. ગીતામાં આજ્ઞા કરે છે કે : **'मङ्गलानां च मङ्गलम्'** પરમાત્મા સર્વ મંગલવસ્તુઓમાં પણ મંગલરૂપ છે. અર્થાત્ સર્વોત્તમ મંગલવસ્તુ કેવલ પ્રભુ જ છે. માટે એ શુભ છે.

(૩૦૦) **विजयीः** વિજયવાન.

સર્વ પ્રકારે વિશેષે કરી જય પ્રાપ્ત કરવાના સ્વભાવવાળા આપ શ્રીકૃષ્ણ છે. ગીતામાં સંજય કહે છે કે -

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थोधनुर्धरः ।
तत्र श्री र्विजयी भूति र्ध्रुवानीति मति र्मम॥

(જ્યાં મહાયોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા તથા જ્યાં ધનુર્ધારી ધનંજય (અર્જુન છે ત્યાં જ લક્ષ્મી, વિજય, અને ઉન્નતિ હોય છે. એમ મારી બુદ્ધિનો નિશ્ચય જ છે.) અહીં શ્રીકૃષ્ણનું વિજયીપણું સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું છે. માટે જ આપને વિજયી કહે છે.

॥ ईति चतुर्थस्कन्धनामानि ॥

॥ अथ पञ्चमस्कन्धनामानि ॥

... ...

... **स्थितिलीलाब्धिरच्युतो विजयप्रदः ॥६५॥**

(૩૦૧) **स्थितिलीलाब्धिः** સ્થિતિ લીલાના સાગર.

તૃતીય સ્કંધસ્થ સર્ગ લીલાનાં નામો કહ્યાં, ચતુર્થ સ્કંધસ્થ વિસર્ગ લીલાનાં નામો જણાવ્યાં અને હવે પંચમ સ્કન્ધીય સ્થિતિ લીલાનાં નામો દર્શાવે છે. ભા. દ્વિ. અ. ૧૦ માં કહે છે કે, **'स्थितिर्वैकुण्ठविजयः'** સરજેલા પદાર્થોને મર્યાદામાં-નિયમમાં રાખવાથી જે વૈકુંઠ ભગવાનનો વિજય-મહિમા, તેને સ્થિતિ અથવા સ્થાન કહે છે. તેવી સ્થાન રૂપલીલાના સમુદ્ર-સાગર આપ શ્રીકૃષ્ણ છે.

(૩૦૨) **अच्युतः** ચલાયમાન થાય નહિ તેવા.

બલ આદિથી પણ જે કોઈ દિવસ ચલાયમાન થાય નહિ તેવા શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર, મહાભારતમાં કહે છે કે, **'यस्मान्नच्युतपुर्वोऽहमच्युस्तेन कर्मणा'** પ્રથમ કોઈ પણ વખત હું ચલાયમાન થયો નથી તેથી મ્હને અચ્યુત કહે છે. ''તેમ મંત્રવર્ણમાં **'शाश्वत् शिवम् ।'** પરમાત્મા નિત્ય-અચ્યુત છે, કલ્યાણકારક છે'' કોઈપણ કાલમાં પ્રભુ પોતાના સ્વરૂપથી ચલાયમાન થતા જ નથી માટે તેમને અચ્યુત કહે છે.

(૩૦૩) **विजयप्रदः** વિશેષ જય આપનાર.

સંસારસિંધુથી વિજય પ્રાપ્ત કરાવનાર પોતે પ્રભુ છે. ભગવાનનું સ્મરણ કરનાર ભગવદીયજન સંસાર સાગરથી તરી જઈ, જન્મમરણથી રહિત બની, પ્રભુપદને પ્રાપ્ત કરે છે. એને સંસારથી વિજય મેળવ્યો કહેવાય છે. એવો વિજય આપનાર શ્રીકૃષ્ણ છે.

स्वसामर्थ्यप्रदो भक्तकीर्तिहेतुरधोक्षजः ॥

प्रियव्रतप्रियस्वामी स्वेच्छावादविशारदः ॥६६॥

(૩૦૪) **स्वसामर्थ्यप्रदः** પ્રિયવ્રતરાજાને ઉત્તમ રીતે પોતાનું સામર્થ્ય - બળ અર્પણ કરનાર એવા પુરૂષોત્તમ. એમ ન હોય તો રથચરણથી સપ્ત સમુદ્ર પ્રકટ કરવાનું સામર્થ્ય પ્રિયવ્રત રાજામાં ક્યાંથી હોય ! માટે જ આપ તેમને બળ આપનાર છે એમ કહ્યું.

(૩૦૫) **भक्तकिर्त्तिहेतुः** ભક્તોની કીર્તિના કારણરૂપ એવા પ્રભુ.

પરમાત્મા નિજભક્તોને સંસારથી મુક્ત કરે છે તેમને મુક્તિ આપવારૂપ વિજય પ્રાપ્ત કરનાર પ્રભુ હોવાથી તેમની કીર્તિ જે સર્વ દિશામાં પ્રસરે છે તેના હેતુરૂપ - કારણભૂત પણ પોતે ભગવાન જ છે.

(૩૦૬) **अधोक्षजः** (૧) જીતેંદ્રિય પુરૂષોને પ્રત્યક્ષ થનારા, (૨) ઈંદ્રિયજ્ઞાન જેમનાથી નીચું છે, (૩) સ્વર્ગ આકાશ અને પૃથ્વી એ ત્રણે જેમનાથી નીચે ઉદય પામેલા છે એવા વિરાટ પરમાત્મા.

પ્રથમ સર્વ ઈંદ્રિયોનો સંયમ કરવામાં આવે ત્યારે સઘળી વૃત્તિઓ પ્રભુ તરફ દોરાય છે અને ત્યારે જ પરમાત્માના સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ કરી શકાય છે. ઈંદ્રિય જન્ય જ્ઞાન તથા સ્વર્ગ, આકાશ અને પૃથ્વી વગેરે સર્વ પ્રભુની નીચે છે. મહાભારતના ઉદ્યોગ પર્વમાં કહ્યું છે કે : **'अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः'** જે પ્રભુથી આ સર્વ આકાશાદિ પદાર્થો નીચે ક્ષય પામતા નથી તેથી તેમને અધોક્ષજ કહે છે. વિરાટ સ્વરૂપ ભગવાનના આધારથી જ આ સર્વ વિશ્વ સ્થીર રહેલું છે. માટે પોતે અધોગજ છે.

(૩૦૭) **प्रियव्रतप्रियस्वामीः** પ્રિયવ્રત રાજાના પ્રિય એવા સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ,

પ્રિયવત રાજાને સર્વ ચક્રવર્તિ રાજ્ય મળ્યું, છતાં તેમનું અંતઃકરણ પ્રભુચરણમાં જ રમણ કરતું હતું. તેથી પ્રિયવ્રત રાજાને પ્રિય એવા સ્વામિ - પતિપાલન કરનાર આપ પ્રભુ જ છે. એ પ્રસિદ્ધ છે.

(૩૦૮) **स्वेच्छावादविशारदः** (૧) પોતે ઈચ્છા કરેલા વાદમાં નિપુણ-ચતુર, (૨) ભગવદિચ્છાને વદનારા વેદોના વાદમાં કુશળ એવા પ્રભુ.

પોતાની ઈચ્છાથી પ્રકટ કરેલા બ્રહ્મવાદમાં આપ અતિશય પ્રવીણ છે. તેમ ભગવાનની ઈચ્છાને વદનારા-પ્રકાશ કરનારા એવા સર્વ વેદોના વાદમાં અર્થાત્ કર્મકાંડની સકલ કલાઓમાં કુશલ હુશિયાર પોતે પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર છે, કેમકે પ્રથમ કહી ગયા તે પ્રમાણે સર્વ વેદો જ ભગવાનના નિશ્વાસરૂપ છે તો પછી તે વેદોમાં આપનું કુશલપણું હોય એ કંઈ વિસ્મય જનક નથી માટે જ પ્રભુને પોતે પ્રતિપાદન કરેલા વાદમાં પ્રવીણ-નિપુણ કહ્યા છે.

संग्यगम्यः स्वप्रकाशः सर्वसंगविवर्जितः ॥
इच्छायां च समर्यादस्त्यागमात्रोपलम्भनः ॥६७॥

(૩૦૯) **संग्यगम्यः** સંગીથી અગમ્ય એવા પરમાત્મા.

સંગી એટલે પોતપોતાનાં અધિકારમાં રહેલા બ્રહ્માદિ દેવતાને પણ અગમ્ય ન જાણી શકાય તેવા આ સ્કંધના અ. ૧ બ્રહ્મા પોતાના પુત્ર પ્રિયવ્રતને કહે છે કે : **यद्वाचितन्त्या इति.** (હે વત્સ ! આપણે બધાયે તે પરમાત્માની વાણીરૂપ દોરીમાં ગુણકર્મથી ઠરાવેલી બ્રાહ્મણ આદિ જાતિઓના મજબુત બંધન યુક્ત અભિમાનથી બંધાયેલા જેમ નાથેલા બળદો ખેડુતની ઈચ્છા પ્રમાણે કર્મ કરે છે. તેમ ઈશ્વરની ઈચ્છા પ્રમાણે આપણે તેને બલિ આપીએ છીએ, કર્મ કરીએ છીએ. માટે તે પ્રભુને સર્વ બ્રહ્માદિકથી અગમ્ય - અગોચર કહ્યા.

(૩૧૦) **स्वप्रकाशः** પોતાના સ્વરૂપથી જ પ્રકાશ પામી રહેલા.

પરમાત્મા સ્વયં પ્રકાશમાન છે. એમને અન્યના પ્રકાશની અપેક્ષા નથી, અરે એટલું જ નહિ પણ સર્વ વિશ્વમાં જે પ્રકાશ જણાય છે તે પ્રકાશ પ્રભુના આગળ કાંઈ પણ નથી. તેમના પ્રકાશનો અંશમાત્ર જ છે. માટે કરોડો - અનંત સૂર્યોનો પ્રકાશ પણ પ્રભુ સમીપ તુચ્છ છે. એમ અમે પ્રથમ જણાવી ગયા છીએ.

(૩૧૧) **सर्वसंगविवर्जितः** સર્વ સંસારના સંગથી છોડાવનાર એવા ભગવાન.

પ્રિયવ્રત રાજાના દસ પુત્રોમાંથી કવિ, મહાવીર અને સવન એ ત્રણે જણને સંસારના વિષય સંગથી દૂર કરાવનાર પ્રભુ છે. ભગવાનની ઈચ્છા સિવાય તેમ કૃપા વિના સંસારની વિકટ માયા છુટી શકતી નથી. માટે એ ત્રણેને વિરાગ પ્રકટ થઈ ભગવાનમાં અનુરાગ થયો એ પ્રભુકૃત છે. એવા આશયથી સર્વ સંસારના સંગથી છોડાવનાર એવા પ્રભુ એમ કહ્યું.

(૩૧૨) **इच्छायां च समर्यादः** ત્યાગની ઈચ્છાવાળા ભક્તોને તેમાં મર્યાદાયુક્ત રાખનાર પ્રભુ.

પ્રિયવ્રત રાજાના સર્વ બાળકોમાંથી ફક્ત ત્રણ જણને જ યોગજ્ઞાન થયું. એ ભગવદિચ્છાનું જ કારણ છે. નહિં તો બાલ્યાવસ્થામાં જ ચોથા આશ્રમની ઈચ્છા, અને તેવી ઈચ્છાને જન્મ પર્યન્ત નીભાવવી એ બનવું અશક્ય છે. માટે તેમને તેવી મર્યાદામાં રાખનાર પણ પ્રભુ જ છે.

(૩૧૩) **त्यागमात्रोपलंभनम्ः** સર્વ સંગના ત્યાગ માત્રથી જ પ્રાપ્ત થાય તેવા.

સર્વ સંસારના સંગનો ત્યાગ કરવાથી જ પ્રભુ પ્રાપ્ત થાય છે. ગીતામાં ભગવાન આજ્ઞા કરે છે કે:: - '**त्यागाच्छान्तिरनन्तरम्**' (ત્યાગથી અનન્તર શાંતિ થાય છે). એટલે સર્વ વસ્તુના ત્યાગપૂર્વક ભગવાન ઉપર અનુરાગ થતાં તે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. ત્યારે જ અવધિ વિનાની અનંત શાંતિ થાય છે, અનહદ આનંદનો સ્વાદ મળે છે. તે મળ્યા પછી જન્મ મરણ રૂપ પ્રવૃત્તિ અશાંતિ રહેતી જ નથી.

अचिन्त्यकार्यकर्ता च तर्कागोचरकार्यकृत् ॥
शृङ्गाररससमर्यादा आग्नीध्ररसभाजनम् ॥६८॥

(૩૧૪) **अचिन्त्यकायकर्ताः** ન ચિંતન કરી શકાય તેવાં કાર્યો કરનાર.

મનથી પણ ન વિચારી શકાય તેવાં ભક્તોનાં કાર્યોને સંપાદન કરનાર પોતે પરમાત્મા છે. ઈશ્વર સિવાય અચિન્ત્ય કાર્યો તો કોણ કરી શકે એવું છે ? સર્વ વસ્તુની સત્તા પ્રભુએ પોતાના શ્રીહસ્તમાં જ રાખેલી છે. એટલે તેવી રીતે જ

બધાં કાર્યો બને છે. ભગવદિચ્છા વિના એક તૃણ પણ ઉપડી શકે નહિ, તો પછી અચિન્ત્ય કાર્ય તો ક્યાંથી જ થાય !

(૩૧૫) **तर्कागोचरकार्यकृत्:** અનુમાનથી પણ ન જાણી શકાય તેવાં કાર્યોને કરનાર.

પ્રિયવ્રત રાજાએ ભગવદ્ભક્તિના પ્રતાપ વડે આ રાત્રિ પડવાથી પ્રજાને પીડા થાય છે, એમ જાણી સૂર્યની પેઠે રથ પર બેસી પ્રવાસ કરીને પોતાના તેજથી રાત્રિને દૂર કરતાં રથના પૈડાથી સાત સમુદ્રો બનાવી દીધા. આવા પ્રકારનું અનુમાન પણ કરી શકાય નહિ તેવું કર્મ, પ્રિયવ્રત રાજા દ્વારા પ્રભુએ જ કરેલું છે. એમ ન હોય તો આવું શું અન્યથી થઈ શકે ? માટે જ તેવાં કાર્ય કરનાર તો પ્રભુ જ છે.

(૩૧૬) **शृंगाररसमर्यादाः** શૃંગાર રસની મર્યાદા (છેડો) રૂપ એવા પ્રભુ.

શૃંગાર, વીર, કરુણા, અદ્ભુત, હાસ્ય, ભયાનક બિભત્સ, રૌદ્ર અને શાંત એવા નવ પ્રકારના રસો છે. દશમો વત્સલરસ પણ ગણાય છે. એ સર્વ રસોમાં શૃંગાર રસમુખ્ય છે. તે શૃંગાર રસના અવધિરૂપ આપ ભગવાન્ છે. શ્રુતિમાં કહે છે કે : **'रसो वै सः'** (પ્રભુ પોતે રસરૂપજ છે.) જ્યારે આપજ સર્વ રસરૂપ છે, તો તે શૃંગાર રસનો અવધિ - છેડો એથી આગળ અભાવ હોય એમાં શું કહેવાનું વિશ્વમાં દેખાઈ આવતો શૃંગારરસ તે ખરો શૃંગારરસ નથી કિંતુ તે કેવળ આભાસ માત્ર જ ખરો શૃંગારરસતો પ્રભુમાં જ પ્રકાશે છે, માટે જ પ્રભુ શૃંગાર રસના છેડારૂપ છે.

(૩૧૭) **आग्नीध्ररसभाजनम्:** આગ્નીધ્રરાજાને રસના સ્થાન રૂપ પ્રભુ.

પ્રિયવ્રત રાજાના પુત્ર આગ્નીધ્રને પૂર્વચિત્તિ અપ્સરા સાથે ઉપજતા શૃંગારરસના કારણરૂપ આપ શ્રીકૃષ્ણજ છે. કેમકે આગ્નીધ્રરાજા પિતૃલોકની ઈચ્છાથી, પર્વતપર તપ કરતા હતા, ત્યાં ભગવાને પૂર્વચિત્તિ અપ્સરાને મોકલી, તેને આનંદરસ પ્રાપ્ત કરાવ્યો છે. તે સ્ત્રીથી નાભાગ આદિ નવપુત્રો પ્રકટ થયા.

એમ આ સ્કંધના અ. ૨ માં સ્પષ્ટ છે. તેથી જ પ્રભુ તે રાજાને રસના સ્થાનરૂપ છે. શૃંગારરસની મર્યાદા-અવધિ કેવળ ભગવાન્ હોવાથી તે, તે રસનું સ્થાન હોય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી.

नाभीष्टपूरकः कर्ममर्यादादर्शनोत्सुकः ॥
सर्वरूपो द्भुततमो मर्यादापुरुषोत्तमः ॥६९॥

(૩૧૮) **नाभीष्टपूरकः** નાભિરાજાની ઈચ્છાઓને પૂર્ણ કરનાર.

આગ્નીધ્રના પુત્ર નાભિરાજાને ત્યાં ઋષભદેવ રૂપે પોતે પ્રકટ થઈ, તેના મનોરથોને પૂર્ણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ છે. આ સ્કંધના અધ્યાય ૩માં જણાવે છે કે : 'પુત્રની ઈચ્છાએ ભગવાનની તપશ્ચર્યા કરવાને લીધે પ્રસન્ન થયેલા પ્રભુ પાસે તેમના જેવા પુત્રની માગણી કરી. એટલે પોતાની સરખામણીમાં બીજો કોઈજ નથી. એમ સમજી પરમાત્માએ પોતેજ ઋષભદેવરૂપે અવતાર ધારણ કરી પોતાના ભક્ત નાભિરાજાના મનોરથો પૂર્ણ કરેલા છે.

(૩૧૯) **कर्ममर्यादादर्शनोत्सुकः** લોકોને કર્મની મર્યાદાને દર્શાવવામાં ઉત્સાહ ધરાવનાર એવા શ્રીકૃષ્ણ.

ભગવાન્ જે ઋષભદેવ સ્વરૂપે થઈ, ઉત્તમ કર્મો કરી, આ લોકમાં કર્મ માર્ગનો પ્રચાર કર્યો છે માટેજ એ કર્મમાર્ગની મર્યાદાને જોવામાં ઉત્કંઠા રાખનાર પ્રભુ છે. આ સ્કંધના ત્રીજા અધ્યાયમાં ઋષભદેવે કરેલાં ઉત્તમ કર્મો સ્પષ્ટ જણાવેલાં છે. એમને તેવાં કર્મો કરવાનું કાંઈપણ કારણ હતું નહિ, કેમકે તેતો કર્મ કર્યા શિવાય પણ મુક્તજ છે. પરંતુ લોકોમાં કર્મનો પ્રચાર કરવા માટેજ આપે કર્મ કરેલાં છે.

(૩૨૦) **सर्वरूपः** (૧) સર્વ જેમનું રૂપ છે એવા, (૨) સર્વકુલાચારોને પોતે કૃતિમાં મૂકીને બીજાને દર્શાવનાર.

શ્રેષ્ઠ પુરુષોનાં વર્તનને અનુસરીનેજ લોકો અનુસરે છે, માટે ભગવાન્ ઋષભદેવે કર્મોને કૃતિમાં મૂકી લોકોને તે પ્રમાણે વર્તન કરવા ઉપદેશ કરેલો

છે. શ્રુતિમાં કહે છે કે : **सर्वाणि रूपाणि विविच्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्त इति** (ધીર-વિદ્વાન્ પોતે રૂપ અને નામવાળાં કર્મો કરીને પછીથી સારી રીતે વિવેચન કરી ઉપદેશ કરે છે) તેમ અહિં ઋષભ ભગવાને ગુરુકુલ નિવાસં, સ્વાધ્યાયનું અધ્યયન, વિગેરે કર્મો કરી સર્વને પ્રત્યક્ષ દર્શાવી ઉપદેશ આપેલો છે. માટે જ ઋષભદેવ રૂપે રહેલા શ્રીકૃષ્ણને સર્વરૂપ કહ્યા.

(૩૨૧) **अद्भुततमः** અત્યંત આશ્ચર્યકારક રૂપવાળા.

પ્રભુ સર્વ આશ્ચર્યકારક વસ્તુઓનું નિધાન જ એટલે આપનું અત્યંત આશ્ચર્યમય સ્વરૂપ હોય એ સંભવિત છે.

(૩૨૨) **मर्यादापुरुषोत्तमः** કર્મમર્યાદાનું વેદમાર્ગનું પાલન કરનાર પુરુષોત્તમ એવા શ્રીકૃષ્ણ,

વેદ પ્રમાણે ચાલતા કર્મમાર્ગને મર્યાદામાર્ગ કહે છે. લોકમાં કર્મમાર્ગનો ઉપદેશ કરવા પોતે મર્યાદા પુરુષોત્તમ ઋષભદેવ સ્વરૂપે પ્રગટેલા છે અને તેમણે જ કર્મમાર્ગ સ્થાપન કરેલો છે. મર્યાદા પુરૂષોત્તમ એ શુદ્ધ અદ્વૈત ભાવે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ જ છે ભિન્ન નથી. આચાર્યચરણ પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદા ગ્રંથમાં આજ્ઞા કરે છે કે :

वेदस्य विद्यमानत्वान्मर्यादाऽपि व्यवस्थिता (વેદ પણ સદાવિદ્યમાન છે તેથી વેદ પ્રમાણે ચાલતો મર્યાદા માર્ગ પણ વિભાગપૂર્વક સિદ્ધ કરેલો છે.) એમ મર્યાદામાર્ગ પ્રમાણે પ્રતિપાદિત પ્રભુને મર્યાદા પુરુષોત્તમ કહે છે. એ મર્યાદાપુરુષોત્તમ પણ સૃષ્ટિ પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ જ છે.

सर्वरूपेषु सत्यात्मा कालसाक्षी शशिप्रभः ॥
मरुदेवीव्रतफलमृषभो भगलक्षणः ॥७०॥

(૩૨૩) **सर्वरुपेषु सत्यात्माः** (૧) બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિય આદિ સર્વરૂપોમાં સત્ય અવતારવાળા બ્રહ્મથી કે સ્તંભ પર્યન્ત સર્વ સ્વરૂપવાન એવા ભગવાન.

આ સમગ્ર જગતમાં સર્વરૂપે ભગવાન પોતે પ્રકાશે છે - વિરાજે છે, માટે

એવા પ્રભુથી વ્યાપ્ત જગતને સત્ય કહેવામાં આવે છે. શ્રુતિભગવતી ઉપદેશ કરે છે કે : **'यदिद किञ्चिदास्ति तत्सत्यमित्या चक्षते'** (જે આ કંઈક દૃષ્ટિગોચર જગત જણાય છે તે (ભગવદ્રૂપ હોવાને લીધે) સત્ય છે.) ગીતામાં તો વળી એટલે સુધી આપ આજ્ઞા કરે છે કે જગતને અસત્ય કહેનારાઓને આસુરી જીવો ગણવા જે સત્ય પરમાત્મા સ્વરૂપ આ જગત છે તેને અસત્ય કેમ જ કહી શકાય. માટે જ સર્વરૂપોમાં સત્ય પરમાત્મા છે એમ કહે છે.

(૩૨૪) **कालसाक्षीः** કાળને નિયમમાં રાખનાર.

(૩૨૫) **शशिप्रभः** ચંદ્રમાની કાંતિ જેવી જેમની પ્રકાશમાન કાંતિ છે એવા.

જેમ ચંદ્રના દર્શનથી મનુષ્યોને મહાન આનંદ પ્રકટ થાય છે તેમ જેમના દર્શન માત્રથી જ અતિશય આનંદ ઉદભવે છે. એવા પરમાત્મા પ્રભુ આનંદ સ્વરૂપ છે, એટલે તેમનાં દર્શનથી આનંદ પ્રાપ્ત થાય તે સહજ છે. ચંદ્રના દર્શનથી ઉપજ તો આનંદ ક્ષણિક છે. પરંતુ ભગવદાનંદ તો એથી વિલક્ષણ પ્રકારનો અને અખંડ છે.

(૩૨૬) **मरुदेवीव्रतफलम्ः** નાભિરાજાની પત્ની મરુદેવીએ આચરેલા પુંસવનાદિ વ્રતોના ફળરૂપ એવા ઋષભદેવ સ્વરૂપી ભગવાન.

(૩૨૭) **ऋषभः** સર્વશ્રેષ્ઠ એવા ઋષભદેવ પરમાત્મા.

સંસ્કૃત ભાષામાં 'ઋષભ' શબ્દનો અર્થ સર્વથી ઉત્તમ એમ થાય છે, તો સર્વથી ઉત્તમ પુરુષોત્તમ સિવાય કોણ હોઈ શકે ? પ્રભુ જ્યારે નાભિરાજાને ત્યાં પ્રકટ થયા, ત્યારે તેમનામાં વીર્ય શૌર્ય, ધૈર્ય, ગાંભીર્ય, ઔદાર્ય, યશ વગેરે વગેરે સર્વથી ઉત્તમોત્તમ ગુણોના લક્ષણો નિહાળી તેમણે પોતાના પુત્રનું નામ ઋષભદેવ પાડ્યું માટે અહીં ઋષભ સ્વરૂપી ભગવાન એમ કહ્યું.

(૩૨૮) **भगलक्षणः** ઐશ્વર્ય વગેરે ગુણોના સમુદાયને પોતાનામાં દર્શાવનાર.

ઐશ્વર્યાદિ ગુણોથી યુક્ત હોય તે ભગલક્ષણવાળો છે એમ ગણાય છે. સ્મૃતિમાં

કહે છે કે :

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव पण्णां भग इति स्मृति ॥

(સઘળું ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, લક્ષ્મી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છ ગણોને ભગ એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે.) ઉપર ગણાવેલા છ ગુણો જેમાં એકત્ર નિવાસ કરે છે. તેને ભગવાન કહેવામાં આવે છે. આ સ્કંધના ચોથા અધ્યાયમાં જણાવે છે કે : **अथ ह तमुत्पत्त्यैवाभिव्यज्यमान भगवल्लक्षणम्** (ઉત્પતિ થતાંની સાથે જ ભગવાનના લક્ષણવાળા તે ઋષભદેવને પ્રજાઓ સ્તુતિ કરવા લાગી માટે જ ભગલક્ષણવાન એવા પરમાત્મા એમ જણાવ્યું.

जगत्संतर्पको मेधरूपी देवन्द्रदर्पहा ।
जयंतीपतिरत्यन्तप्रमाणाशेषलौकिकः ॥७१॥

(૩૨૯) **जगत्संतर्पकः** જગતનું સારી રીતે પોષણ કરનાર

જગતનું એટલે પ્રજાનું સારી રીતે પોષણ કરનાર પોતે પ્રભુ છે. આ સર્વ પ્રજાઓને જળ, ફળ, ધાન્ય વગેરે આપી પ્રભુ જ પોષણ કરે છે પરમાત્માની આજ્ઞાથી જ મેઘ વૃષ્ટિ કરે છે, સૂર્ય તાપ આપે છે, પવન વઈ રહ્યા છે, એ બધું પ્રભુએ પ્રજાઓનું પાલન કરવાને જ પ્રકટ કર્યું છે, માટે જ સર્વનું ખરીરીતે પાલન કરનાર તો એક પરમાત્મા જ છે.

(૩૩૦) **मेघरूपीः** અંજનાભ સંજ્ઞાધારી મેઘરૂપ એવા શ્રીકૃષ્ણ.

પરમાત્મા પ્રજાઓને પોષણ કરનાર છે, તે આ નામ કહીને તેને દૃઢ કરે છે. આ સ્કંધના ૪ અધ્યાયમાં છે કે 'જ્યારે ઋષભદેવના રાજ્યમાં તેમની સ્પર્ધા કરી ઈંદ્રરાજાએ મેઘની વૃષ્ટિ ન કરી ત્યારે ભગવાન ઋષભદેવે મેઘ સ્વરૂપે થઈ અનેક રીતે જળવૃષ્ટિ કરી પ્રજાઓનું પાલન કર્યું. તેથી જ અહિં મેઘરૂપી ભગવાન એમ કથન કરે છે.

(૩૩૧) **देवेन्द्रदर्पहाः** દેવેન્દ્રના ગર્વને હરણ કરનાર.

પોતાના પરાક્રમથી રાજ્યમાં વૃષ્ટિ કરી, પ્રજાઓને સંતોષ આપી, દેવોના રાજા ઈન્દ્રના મહાન ગર્વને - અભિમાનને ઉતારનાર એવા પ્રભુ. આ પ્રમાણે પરમાત્મા પોતાનો પ્રતાપ દર્શાવી અભિમાનના મદમાં છકી ગયેલાઓના મદને ઉતારી નાંખે છે. અને અનેક સંકટોમાંથી પોતાને શરણે પડેલી પ્રજાઓ પોષે છે. એવું વિસ્મયજનક પ્રભુનું ચરિત્ર હોય એમાં શું કહેવાનું ?

(૩૩૨) **जयंतीपतिः** જયંતીના પતિ-સ્વામી.

ઋષભદેવનો આશ્ચર્યકારક પ્રભાવ જોઈ ઈંદ્રદેવે પોતાની જયન્તી નામની કન્યા તેમને પરણાવી હતી, તેથી જયન્તીના પતિસ્વામી એવા ઋષભદેવ સ્વરૂપ ધારી પ્રભુ પોતે શ્રી પુરુષોત્તમ.

(૩૩૩) **अत्यन्तप्रमाणाशेषलौकिकः** (૧) સંપૂર્ણ રીતે લૌકિક પ્રમાણોનું અતિક્રમણ ઉલ્લંઘન કરનાર, (૨) અત્યન્ત પ્રમાણો વડે જેમનાં લોકસિદ્ધ કાર્યો ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે એવા પરમાત્મા ઋષભ વ.

शतधान्यस्तभूतात्मा शतानन्दो गुणप्रसुः ।
वैष्णवोत्पादनपरः सर्वधर्मोपदेशकः ॥७२॥

(૩૩૪) **शतधान्यस्तभूतात्माः** સો પ્રકારે શરીરોમાં આત્માને સ્થાપન કરનાર.

ઋષભદેવ ભગવાને પોતાના જેવા સો પુત્રો પ્રકટ કર્યા, શ્રુતિ ઉપદેશે છે કે : **आत्मा वै जायते पुत्रः** (આત્મા જ પુત્ર રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે.) ઋષભદેવે પોતાના આત્માને સો પુત્રો ઉત્પન્ન કરી સો શરીરોમાં સ્થાપન કર્યો છે, આ સ્કંધના ૪ અધ્યાયમાં કહે છે કે : **आत्मजानामात्मसमानानां शतं जनयामास** (પોતાના જેવા પરાક્રમી સો પુત્રને ઋષભદેવે ઉત્પન્ન કર્યા.) માટે જ સો પ્રકારે શરીરોમાં પોતાના આત્માને સ્થાપન કરનાર એવા પ્રભુ એમ કહ્યું.

(૩૩૫) **शतानन्दः** ૧ સો પુત્રો છે આનંદ રૂપ જેમને ૨ સો પુત્રોથી આનંદ મેળવનાર, ૩ સેંકડો ઘણા આનંદ સ્વરૂપ એવા પ્રભુ.

પરમાત્મામાં અનંત ઘણો આનંદ છે, કેમકે એ પોતે આનંદમય જ છે. શ્રુતિમાં

કહે છે કે : **स एक ब्रह्मण आनन्दः** (તે એક પરમાત્માનો આનંદ માત્ર જ છે.) આ સર્વ વિશ્વની રચના એ કેવળ પ્રભુનો આનંદ જ છે. તેથી શત-સંકડો ઘણા આનંદમય સ્વરૂપવાન એવા ભગવાન એમ પ્રતિપાદન કરે છે.

(૩૩૬) **गुणप्रसुः** ગુણને જન્મ આપનાર.

ગુણી અને ગુણનો પરસ્પર અભેદ છે. જેથી અહીં ગુણને પ્રકટાવનાર એટલે સર્વ ગુણશાળી આનંદ નિધાન ભરત નામના પુત્રને પ્રકટ કરનાર એવા પ્રભુ એમ સમજવું. આ સ્કંધના ૪ અધ્યાયમાં જણાવે છે કે : **'येषां खलु महायोगा भरतो ज्येष्ठः श्रेष्ठगुणः'** ઋષભદેવને સો પુત્ર થયા, તેમાં સર્વથી મોટા મહાગુણશાલી ભરતજી હતા, તેને જ ઉદેશી આ નામ કથન કરે છે.

(૩૩૭) **वैष्णवोत्पादनपरः** (૧) વૈષ્ણવ ભરતજીને ઉત્પન્ન કરી વૈષ્ણવ ધર્મને પૂર્ણ કરનાર, (૨) વૈષ્ણવોમાં ભક્તિનો ઉદય કરનાર, (૩) વૈષ્ણવોને માટે જ પોતાનું પ્રાકટ્ય છે એવા પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ.

(૩૩૮) **सर्वधर्मोपदेशकः** સર્વ ધર્મનો ઉપદેશ કરનાર.

સર્વ સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓમાં નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત કરાવે તેવા સર્વધર્મનો બ્રહ્મર્ષિઓ દ્વારા પોતે જ ઉપદેશ કરનાર છે. ઋષભદેવે બ્રહ્મર્ષિઓની મહાન સભામાં પોતાની સર્વ પ્રજાને તેમ પોતાના પુત્રોને બ્રહ્મર્ષિઓ દ્વારા અને પોતે પણ સર્વ ધર્મનો ઉપદેશ આપતા હતા. એમ આ સ્કંધના ૪ અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ છે. એટલે અહીં સર્વ ધર્મનો ઉપદેશ કરનાર પ્રભુ એમ કહે છે.

परहंसक्रियागोप्ता योगचर्याप्रदर्शकः ॥
चतुर्थाश्रमनिर्णेता सदानन्दशरीरवान् ॥७३॥

(૩૩૯) **परहंसक्रियागोप्ताः** (૧) પરમહંસની ક્રિયાનું રક્ષણ કરનાર, (૨) પરમહંસના વિષયમાં ક્રિયાને દૂષિત કરનાર.

પરમહંસ અર્થાત્ ચતુર્થાશ્રમીઓને ક્રિયારૂપ સંપત્તિઓને રક્ષણ કરનાર આપ શ્રીકૃષ્ણ છે. તેમ તેમની ક્રિયાને - કર્મમાર્ગને દૂષિત દોષયુક્ત કરાવનાર પણ

આપ પ્રભુ જ છે. ચતુર્થાશ્રમીઓને કાંઈ પણ કર્મ હોતાં નથી. કેમકે તેઓએ પોતાનાં સર્વ કર્મો ભગવાનને સમર્પણ કર્યા છે. એટલે તેમને કર્મ કરવાની આવશ્યકતા જ નથી. તેમ છતાં જો અહં મમત્વ માની કર્મ કરે છે. તો એ દોષવાન મનાય છે. માટે કર્મરહિત બનેલા પરમહંસ ભક્તોની ક્રિયાને પ્રભુ દૂષિત દૂષણયુક્ત બનાવનાર છે. એ જ તેમની પરમહંસ સંબંધી ક્રિયાઓનું રક્ષણ કરે છે.

(૩૪૦) **योगचर्याप्रदर्शकः** ભક્તિયોગના આચરણને પ્રવૃત્ત કરનાર - વિસ્તારનાર.

(૩૪૧) **चतुर्थाश्रमनिर्णेताः** ચતુર્થાશ્રમ-સંન્યસ્તાશ્રમના - નિર્ણયોને - સિદ્ધાન્તોને વિવેચન કરનાર સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવનાર એવા પરમાત્મા.

(૩૪૨) **सदानन्दशरीरवान्ः** (૧) નિરંતર જેમનું આનંદમય સ્વરૂપ છે એવા, (૨) સત્ય અને આનંદમય શરીરધારી એવા શ્રીપુરુષોત્તમ.

પ્રભુનું આનંદમય સ્વરૂપ છે એમ વારંવાર જણાવી ગયા. છતાં તેને પુનઃ દૃષ્ટિભુત કરે છે કે પરમાત્માનું શરીર જ સદા આનંદરૂપ જ છે. જ્યાં જ્યાં તેમના અવયવોને અવલોકન કરીએ ત્યાં ત્યાં આનંદ આનંદ ભાસ્યા કરે છે. વ્યાસચરણ આજ્ઞા કરે છે કે : **आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादि** (કેવળ આનંદમય જેમને હાથ પગ, મુખ, ઉદર વગેરે છે.) એ સિવાય વેદ, ગીતા વગેરેમાં અનેક સ્થળે ભગવાનનું આનંદમય સ્વરૂપ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવ્યું છે. વિસ્તૃત થવાના ભયથી, તેમ ઘણે સ્થળે આ પુસ્તકમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે તેથી વધારે પિષ્ટપેષણ કરતા નથી.

प्रदर्शितान्यधर्मश्च भरतस्वाम्यपारकृत् ॥
यथावत्कर्मकर्ता च संगानिष्टप्रदर्शकः ॥७४॥

(૩૪૩) **प्रदर्शितान्यधर्मः** બીજાઓને ધર્મ દર્શાવનાર અર્થાત્ ધર્મમાં તેમની પ્રવૃત્તિ થાય તેવી રીતે તેમનામાં ધર્મનું સ્થાપન કરનાર એવા પ્રભુ.

(૩૪૪) **भरतस्वामीः** ભરતજીના સ્વામી-પાલક.

સો પુત્રમાં સર્વથી મોટા ભરતજી તેમના સ્વામી એટલે તેમને સારૂં શિક્ષણ આપનાર આ સ્કંધના ૫ અધ્યાયમાં **'स्वतनयशतज्येष्ठं परमभागवतं भरतं धरणीपालनायाभिषिच्ये'** ભગવાન ઋષભદેવે પોતાના સો પુત્રમાં સૌથી મોટા પરમ ભગવદ્‌ભક્ત ભરતજીને શિક્ષણ આપી પૃથ્વીનું પાલન કરવા રાજ્યાભિષેક કર્યો. એમ જણાવ્યું છે, જેથી ભરતના ઋષભદેવ સ્વરૂપ ધારી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એમ કહ્યું.

(૩૪૫) **अपारकृत्** પાર વિનાનાં સંસારરૂપી સાગરને છેદનાર અર્થાત્ અપાર સંસારસાગરને તરાવનાર જન્મ મરણથી મુક્ત કરનાર એવા પરમાત્મા. પ્રભુ કૃપા પ્રાપ્ત થાય તો જ સંસારસાગર તરાય છે નીકર નહિ, માટે અપાર સંસાર સિંધુને તરાવનાર - સંસારથી મુક્ત કરનાર એવા પ્રભુ એમ કહ્યું.

(૩૪૬) **यथावत्कर्मकर्ता चः** જે પ્રકારે વેદશાસ્ત્રમાં કર્મો કથન કરવામાં આવેલાં છે તેવા જ શ્રૌત સ્માર્ત કર્મોને કરનાર એવા પ્રભુ. આ સ્કંધના અ. ૭ માં ભરતજીએ વેદોક્ત કર્મથી ભગવાન યજ્ઞપુરુષનું યજન કરેલું છે એમ સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું છે. ભરતજી દ્વારા એ યજ્ઞ કરનાર પોતે પ્રભુ જ છે.

(૩૪૭) **सङ्गानिष्टप्रदर्शकः** (૧) સંગથી અનિષ્ટ-અનર્થને દર્શાવનાર, (૨) સંગના અનર્થને દર્શાવનાર.

ભગવદીય જનની સંગતિ સિવાય બીજા સંગો કરવાથી મહાન અનર્થ થાય છે. ગીતાજીમાં પોતે શ્રી મુખથી આજ્ઞા કરે છે કે : **सङ्गात्संजायते कामः** (સંગથી કામ-વિષયોની કામનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે.) પછી કામથી ક્રોધ વગેરે પ્રકટ થઈ છેવટે આત્મનાશ થવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે. એ સર્વનું મૂળ સંગ છે, માટે જ તેવો સંગ અનર્થકારક છે એમ પ્રભુ પ્રત્યક્ષ રીતે દર્શાવે છે, આ સ્કંધના ૮ અધ્યાયમાં મહાત્મા યોગી ભરતજીને પણ મૃગના સંગમાત્રથી જ મૃગજન્મ, વિપ્રજન્મ લેવા પડ્યા છે, જ્યાં સંગથી વિરાગવાન યોગ નિપુણ મહાત્મા ભરતજીની પણ આ સ્થિતિ થઈ છે ત્યાં સંસારમાં અનુરાગ રાખનારા પામર જીવોની તો શું ગતિ ? જેથી નિરંતર સંગથી દૂર રહી, ભગવદીય જનોનો સમાગમ કરી. ભગવદભાવ સ્થિર કરવો. ભરતજીને એ પ્રમાણે સંગનું અનિષ્ટ

ફલ દેખાડનાર આપ ભગવાન છે.

आवश्यकपुनर्जन्मकर्ममार्गप्रदर्शकः ॥
यज्ञरूपमृगः शान्तः सहिष्णुः सत्पराक्रमः ॥७५॥

(૩૪૮) **आवश्यकपुनर्जन्मकर्ममार्गप्रदर्शकः** અવશ્ય થનારા અન્ય જન્મ માટે કારણભૂત રહેલા કર્મમાર્ગને દર્શાવનાર એવા પ્રભુ.

આ પ્રમાણે આવશ્યક કર્મો માટે પુનર્જન્મની જરૂર છે કર્મ એટલું બધું પ્રબળ છે કે લેશ પણ કર્મ કરવાં બાકી રહી ગયાં હોય, તો તે કર્મ ભોગવવા અન્ય જન્મ લેવો પડે છે. મહાત્મા ભરતજી જેવાને મૃગસંગ થઈ ભગવદાસક્તિ છુટી જવી અને મૃગ શરીરમાં જન્મ થવો. ફરીથી પાછો બ્રાહ્મણ શરીરમાં જન્મ થવો વગેરે થયું તે તેમના કર્મો એક જન્મમાં નહિ ક્ષય પામેલાં હોવાથી અન્ય જન્મ પ્રાપ્ત કરવાની આવશ્યકતા હતી, માટે પ્રભુએ તેમને મૃગજન્મ, વિપ્રજન્મ, આપી કર્મોને દર્શાવી ત્યાર પછીથી મોક્ષ આપ્યો છે તેથી જ અન્ય જન્મના કર્મોને દર્શાવનાર પ્રભુ એમ કહે છે.

(૩૪૯) **यज्ञरूपमृगः** યજ્ઞમાં બલિદાન આપવાને મૃગરૂપ એવા ભગવાન જડભરત.

ભીલોએ ભદ્રકાલીનું પૂજન કરવા આવેલી યજ્ઞની સમાપ્તિમાં બલિદાન આપવા માટે શોધ કરતાં મળી આવેલાં મૃગરૂપ-મૃગ જન્મ પ્રાપ્ત કરનારા જડભરતજી, જડભરત પોતે ભગવાનના પરમ ભક્ત છે, માટે ભગવત્સ્વરૂપ જ છે. એટલે યજ્ઞમૃગ રૂપ જડભરત સ્વરૂપધારી એવા (બ્રાહ્મણજન્મધારી) પરમાત્મા, આ નામથી ભરતજીના મૃગ જન્મનું, તેમ વિપ્રજન્મનું સૂચન કરે છે.

(૩૫૦) **शान्तः** શાંત એવા ભગવાન.

ભીલો બાંધીને ભદ્રકાળીને સમીપમાં જડભરતજીને બલિદાન આપવા લઈ ગયા, છતાં પણ જે લેશ પણ ક્રોધ પામ્યા હતા નહિ કેમકે સર્વત્ર બ્રહ્મભાવ થવાથી દેહાભિમાન, જન્મ, મરણ, વગેરે કાંઈ પણ તેમને હતું નહિ. કેવળ

પરબ્રહ્માનંદમાં જ મગ્ન હતા, માટે શાંત સ્વરૂપધારી ભગવાન એમ કહ્યું.

(૩૫૧) **सहिष्णुः** સહન કરવાના સ્વભાવવાળા એવા ભરતરૂપ શ્રીકૃષ્ણ.

પોતે પૂર્ણ શાંત સ્વરૂપ હોવાથી સર્વ રીતે સહનશીલ છે. જ્યાં શાંતપણું હોય ત્યાં સહનપણું હોય છે. એટલે આપનામાં એવી સહનશીલતા હોય એ સ્વાભાવિક જ છે.

(૩૫૨) **सत्पराक्रमः** (૧) સત્યતામાં જ પરાક્રમ કરનાર, (૨) સત્ય પરાક્રમને ધારણ કરનાર, (૩) સત્-ભગવાનનાં તન્મય બનેલા ભક્તોને ન અતિક્રમણ કરે એવા - અર્થાત્ તેમની સર્વ અભિલાષાઓને પરિપૂર્ણ કરનાર, (૪) સત્-ભક્તજનોને પોષણ કરનાર, (૫) ભગવદ્રૂપ પરાક્રમ કરનાર અર્થાત્ મનુષ્યોથી, દેવોથી પણ જે ન થઈ શકે તેવાં આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનારાં દિવ્ય-અલૌકિક પરાક્રમોને કરનાર એવા પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ.

रहूगणगतिज्ञश्च रहूगणविमोचकः ॥
भवाटवीतत्ववक्ता वहिर्मुखहिते रताः ॥७६॥

(૩૫૩) **रहूगणगतिज्ञः** રહૂગણ રાજાની ગતિ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાના ઉપાયને જાણનાર એવા પ્રભુ.

(૩૫૪) **रहूगणविमोचकः** રહૂગણરાજાને મુક્ત કરનાર.

રહૂગણરાજાને જ્ઞાન આપી કાળથી મૂકાવનાર આપ ભગવાન છે, આ સ્કંધના ૧૨મા અધ્યાયમાં 'મહાત્મા જડભરતે પાલખીનું વહન કરતાં ક્રોધી બનેલા રહૂગણરાજાને ઉત્તમ જ્ઞાન દ્વારા આત્મદર્શન કરાવી જન્મ મરણરૂપ કાળથી મુક્ત કરાવ્યાનું સ્પષ્ટ જણાવેલું છે. માટે જ રહુગણને મુક્તિ આપનાર એમ કહે છે.'

(૩૫૫) **भवाटवीतत्ववक्ताः** સંસારરૂપ વનના તત્વને કહેનાર પ્રભુ.

સંસારરૂપી મહાન ઘોર વનમાં અનેક જન્મોથી જીવોને કેવી કેવી વિંટબના

પડે છે, તે આ સ્કંધના ૧૩ અધ્યાયમાં રહૂગણ રાજાને મહાત્મા જડભરતજીએ સ્પષ્ટ બતાવેલું છે, તેથી જ સંસારરૂપ મહાઘોર વનના તત્વને - સ્વરૂપને કથન કરનાર એવા પરમાત્મા.

(૩૫૬) **वहिर्मुखहिते रताः** બહિર્મુખ વૃત્તિવાળાઓનું હિત કરવામાં જેમની ક્રીડાઓ છે તેવા પરમાત્મા.

ઋષભદેવ અને જડભરત જેવા મહાત્માઓ પરબ્રહ્મમાં તન્મય બનેલા હોવાથી દેહાભિમાન ન હોવાને લીધે, તેમ સંગથી દૂર રહેલા હોવાને લીધે, તેમનું ઉન્મતવત આચરણ જોઈને કેટલાક વેદબાહ્ય બહિર્મુખ વૃત્તિઓવાળા જડવાદી પાખંડીએ તેવા પ્રકારનું આચરણ કરી આગળ પોતાનું જીવન ચલાવશે. તો તેવાઓને પણ હિત કરવામાં ઋષભદેવ દ્વારા જેમની ક્રીડાઓ છે એવા પ્રભુ.

गयस्वामी स्थानवंशकर्ता स्थानविभेदकृत् ॥
पुरुषावयवो भूमिविशेषविनिरूपकः ॥७७॥

(૩૫૭) **गयस्वामीः** ગયનામના રાજાના સ્વામી પ્રભુ.

ગયનામનો રાજા પ્રભુનો પરમ ભક્ત હતો, તેથી જ પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ તેના સ્વામી છે. આ સ્કંધના ૧૫ અધ્યાયમાં **'गयो राजर्षिप्रवरः'** રાજાઓમાં ઉત્તમ ગય પ્રભુમાં પોતાની દઢ ભક્તિ - નિશ્ચલ પ્રેમ રાખી પૃથ્વીનું પાલન કરનાર પરમ ઉદાર અને પરમાત્મા જ પોતાના પ્રભુ છે એમ જાણનાર હતા એમ કથન કરેલું છે. તેથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને ગયસ્વામી કહ્યા છે.

(૩૫૮) **स्थानवंशकर्ताः** સ્થાન-ધર્મની સ્થિતિ માટે ગયરાજા વંશને ઉત્પન્ન કરનાર.

(૩૫૯) **स्थानविभेदकृत्ः** સ્થાનના જુદા જુદા ભેદ કરનાર પ્રભુ.

સ્થાન-વંશની સ્થિતિના જુદા જુદા ભેદ-સંસ્થાઓ કરનાર અર્થાત્ પ્રિયવત રાજાના વંશની જુદી જુદી સંસ્થા - શાખાઓ કરનાર પોતે શ્રીપુરુષોત્તમ.

(૩૬૦) **पुरुषावयवः** વિરાટરૂપ પરમાત્મા.

પુરુષ વિરાટના અવયવો તે રૂપ, અર્થાત્ બ્રહ્માંડમય સ્વરૂપધારી એવા પ્રભુ. શ્રુતિમાં આપ ઉપદેશે છે કે :- **'पृथ्वी मे शरीरे श्रिता'** આ સર્વ ભૂમંડળ મારા શરીરનો આશ્રય કરીને જ રહેલુ છે. માટે તે બધું ભૂમંડળ ભગવદરૂપજ છે.

(૩૬૧) **भूमिविशेषविनिरूपकः** ભૂમિનું વિશેષ રીતે નિરૂપણ કરનાર એવા શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર.

ભૂમિનું વિશેષ રીતે એટલે દ્વીપો, પર્વતો, વર્ષો, નદીઓ, વનો અને ત્યાં ત્યાં વસનારી પ્રજાઓ, તેમની જાતિઓ, આયુષ્ય વગેરે માપ પ્રમાણપૂર્વક નિરૂપણ કરનાર, એવા પરમાત્મા. આ સ્કંધના ૧૬ અધ્યાયમાં શુકદેવજી જણાવે છે કે વિરાટ ભગવાનના શરીર રૂપ આ ભૂગોળને યથાર્થરૂપે જણાવવાને બ્રહ્મદેવનું આયુષ્ય મળે તો પણ કોઈ સમર્થ થઈ શકતું નથી, પરંતુ તેમાંની મુખ્ય મુખ્ય બાબતોનું હું વર્ણન કરૂં છું. આ પ્રમાણે પરીક્ષિત પ્રત્યે કથન કરી પોતે પરમાત્મા જ શુકદેવજી દ્વારા ભૂગોળનું વર્ણન કરનાર છે. પ્રભુ સિવાય સમસ્ત ભૂગોળના યથાર્થ માપને કોણ જાણી શકે એમ છે ? માટે ભૂમિનું વિશેષ કરી નિરૂપણ કરનાર એવા ભગવાન એમ કહ્યું.

जम्बूद्वीपपतिर्मेरुनाभिपद्मरुहाश्रयः ।।
नानाविभूतिलीलाढ्यो गङ्गोत्पत्तिनिदानकृत् ॥७८॥

(૩૬૨) **जम्बूद्वीपतिः** જંબૂ નામના દ્વીપનાપતિ-માલીક એવા પ્રભુ.

(૩૬૩) **मेरुनाभिपद्मरुहाश्रयः** ઈલાવ્રત વર્ષના નાભિસ્થાન (મધ્ય ભાગ)માં કમળ પેઠે જેનો પ્રાદુર્ભાવ છે, તથા ઈન્દ્રાદિ દેવો જેમાં આશ્રય કરે છે એવા મેરુપર્વત રૂપ ભગવાન, 'મેરુ એ ભગવાનનું જ સ્વરૂપછે. ગીતામાં આપ શ્રીમુખે આજ્ઞા કરે છે કે : **'मेरु शिखरिणामहम्'** શિખરવાળા પર્વતોમાં મેરુપર્વત હું છું માટે અહિં મેરુપર્વત રૂપ પરમાત્મા એમ જણાવ્યું છે.

(૩૬૪) **नानाविभूतिलीलाढ्यः** ૧ જુદા જુદા પ્રકારની વિભૂતિલીલા - લક્ષ્મીના વિલાસોથી આઢ્ય... પૂર્ણ, ૨ વિવિધ પ્રકારની વિભૂતિઓ તથા લીલાઓ - ક્રીડાઓથી પરિપૂર્ણ એવા ભગવાન.

ભગવાન પોતે સર્વ લીલાઓથી અને વિભૂતિઓથી પરિપૂર્ણ છે. માટે જ તેમની વિભૂતિઓની તથા લીલાઓની સંખ્યા જ થઈ શકતી નથી. ભગવાને અર્જુનને પોતાની વિભૂતિઓ સંક્ષેપમાં વર્ણન કરી બતાવી હતી. આ સ્કંધના ૧૬ અધ્યાયમાં દેવતાઓના નંદન ચૈત્રરથ, વૈભાજક અને સર્વતોભદ્ર વગેરે મોટા મોટા ઉદ્યાનો-બાગો દર્શાવ્યા છે, તેમાં દેવો, યક્ષો, ગંધર્વો વગેરે જુદી જુદી વિભૂતિઓ દ્વારા - સ્વરૂપો દ્વારા પ્રભુ પોતે જ અનેક પ્રકારની ક્રીડાઓ કરી રહ્યા છે એ ઉદ્દેશને જ આ નામ સૂચન કરે છે.

(૩૬૫) **गङ्गोत्पत्तिनिदानकृत्** ગંગા નદીના ઉત્પત્તિસ્થાનને કરનાર.

પ્રભુએ પોતાના ચરણમાંથી ગંગાને પ્રકટ કરેલાં છે, આ સ્કંધના ૨૭ અધ્યાયમાં કહે છે કે : 'ગંગાજી ભગવાનના ચરણકમલમાંથી જલધારા રૂપે પ્રકટ થયેલા હોવાથી તેમને વિષ્ણુપદી ભગવત્પદી કહેવામાં આવે છે. એટલે જ અહિં ગંગાના ઉત્પત્તિ સ્થાનને કરનાર પ્રભુ એમ કહે છે.'

गङ्गामाहात्म्यहेतुश्च गङ्गारूपोतिगूढकृत् ।
वैकुंठदेहहेत्वम्बुजन्मकृत् सर्वपावनः ॥७९॥

(૩૬૬) **गङ्गामाहात्म्यहेतुः** ગંગાના મહિમાના કારણરૂપ.

પોતાના ચરણકમલમાંથી પ્રાદુર્ભૂત થયેલા ગંગાજી છે. તો પછી તેમના મહિમાનું કારણ પ્રભુ સિવાય અન્ય કોણ હોઈ શકે ? માટે જ પ્રભુ તેમના પ્રભાવ - મહિમાનું કારણ હેતુ છે એ બરોબર જ છે.

(૩૬૭) **गङ्गारूपः** ગંગાજી જેમનું સ્વરૂપ છે એવા પ્રભુ.

ગંગા નદી પોતે ભગવાનનું જ સ્વરૂપ જ છે. ગીતામાં શ્રીમુખે આપ આજ્ઞા કરે છે કે **'स्रोतसामस्मिजाह्नवी'** પ્રવાહી (નદી) ઓમાં જે ગંગા નદી એ મ્હારૂં સ્વરૂપ છે. તેમ વળી અન્ય સ્થળે આ પ્રમાણે પણ જણાવ્યું છે કે :

योऽसौ निरञ्जनो देवश्चित्स्वरूपी जनार्दनः ॥
स एव द्रवरूपेण गङ्गाम्भो नात्र संशयः ॥

(જે નિર્ગુણ ચિત્સ્વરૂપી શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા તેજ દ્રવરૂપે ઝરણરૂપે ગંગાનું જળ છે, એમાં લેશ પણ સંદેહ કરવા જેવું નથી.) વગેરે પ્રમાણોથી ગંગા, ભગવાનનું સ્વરૂપ જ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી જ ગંગારૂપ પરમાત્મા (પુરુષોત્તમ) એમ અહીં જણાવવામાં આવે છે.

(૩૬૮) **अतिगूढकृत्:** (૧) બીજા તીર્થોથી અત્યંત ગૂઢ રીતે ગંગારૂપ તીર્થ પ્રકટ કરનાર, (૨) અતીવ ગુપ્ત પાપોને પણ ગંગારૂપ તીર્થથી નાશ કરનાર એવા શ્રી પૂર્ણ પુરુષોત્તમ પ્રભુ.

(૩૬૯) **वैकुंठदेहदोत्पन्नकृतः** ભગવાનને તેમ ભગવાનના વૈકુંઠલોકને પ્રાપ્ત થાય તેવો દેહ થવામાં કારણરૂપ એવાં ગંગાજળને ઉત્પન્ન કરનાર એવા ભગવાન.

ભગવત્સેવામાં યોગ્યતા સંપાદન કરી આપનાર ગંગાજળ છે, તે સંબંધમાં ભગવદ્વદનાનલસ્વરૂપ શ્રીમદાચાર્યચરણ પણ **'तत्पादसलिलं यथा'** એ સ્કં. ૧૦ અ. ૧ શ્લોક ૧૬ મા અંતિમ ચરણની શ્રીસુબોધિનીજી ટીકામાં વિવેચન કરે છે કે ભગવાનના ચરણારવિંદના જલરૂપ શ્રીગંગાજી પૂર્વકાલમાં કરેલાં અનેક પાપો અને પાપના કાર્યોનો વિનાશ કરી, ભગવાનની સેવામાં ઉપયોગી થાય તેવું શરીર ઉત્પન્ન કરે છે. ત્રિલોકમાં નિવાસ કરતા સર્વ જીવોને, સાત્વિકરાજસ અને તામસ જીવોને, તેમ બન્ને તટો ઉપર તથા મધ્યભાગમાં નિવાસ કરતા જીવોને પવિત્ર કરે છે. વળી પૂજન કરવાથી બ્રહ્માને મસ્તકમાં ધારણ કરવાથી શંકરને, અને તપશ્ચર્યા કરવાથી ભૂતળ પર વિરાજી ભગીરથને પવિત્ર કરનાર ગંગાજી છે. એ પ્રમાણે ગંગાજીની પેઠે ભગવત્કથા સંબંધી પ્રશ્નનુંપણ પવિત્રપણું સ્પષ્ટ દર્શાવેલું છે. એવા પવિત્ર કરવામાં મુખ્ય મનાતા ગંગાજલને પ્રકટ કરનાર પોતે પ્રભુ છે.

(૩૭૦) **सर्वपावनः** સર્વને પવિત્ર કરનાર.

બ્રહ્મલોકથી આરંભી સર્વ લોકમાત્રને શ્રી ગંગારૂપે પાવન-પવિત્ર કરનાર પોતે શ્રીકૃષ્ણ જ છે. ભગવચ્ચરણામૃત અખિલ જગતને કેમ પાવન ન કરે ? પ્રભુનું ચરણામૃત પ્રભુરૂપ જ ગણાય, માટે અહીં સર્વપાવન સર્વને પવિત્ર કરનાર એવા ભગવાન એમ કહે છે.

शिवस्वामी शिवोपास्यो गूढः संकर्षणात्मकः ॥
स्थानरक्षार्थमत्स्यादिरूपः सर्वैकपूजितः ॥८०॥

(૩૭૧) **शिवस्वामीः** (૧) શિવના સ્વામી, (૨) શિવ-કલ્યાણ રૂપ એવા સ્વામી.

શિવ-શંકર પ્રભુ પોતાના ગણ સહિત ભગવાન સંકર્ષણની ઉપાસના કરે છે. આ સ્કંધના ૧૭ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે ઈલા - વ્રતમાં એક ભગવાન શંકર જ પુરુષ છે, તે પોતાના ગણો સાથે શ્રીકૃષ્ણના ચતુર્વ્યૂહાત્મક સ્વરૂપમાંના ચતુર્થ તમોમય સંકર્ષણ સ્વરૂપને સેવે છે, એમ સ્પષ્ટ કથન કરેલું છે. તેથી જ અહિં પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણને શિવસ્વામી એમ પ્રતિપાદન કરે છે.

(૩૭૨) **शिवोपास्यः** (૧) શિવના ઉપાસ્ય-ઉપાસના સેવન કરવા યોગ્ય, (૨) શિવપણા વડે એટલે તેમનામાં કલ્યાણ કરવાપણું છે માટે ઉપાસન કરવા-આરાધન કરવા લાયક એવા પરમાત્મા.

(૩૭૩) **गूढः** ગુપ્ત એવા ભગવાન.

સર્વ પુરૂષોથી ન જોઈ શકાય તેવા સ્થાનમાં વિરાજમાન હોવાથી, તથા બ્રહ્મા શંકર, દેવો, નારદ સનકાદિક મુનિઓ વગેરે જેમનું સેવન-આરાધન વારંવાર કરે છે, છતાં જે ન જાણી શકાય તેવા છે. માટે તે ભગવાન પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણને ગૂઢ એમ કહી સિદ્ધ કરે છે.

(૩૭૪) **संकर्षणात्मकः** સર્વનું આકર્ષણ કરનાર સંહાર·મૂર્તિરૂપ પ્રભુ.

જ્યારે જ્યારે જગતનો સંહાર થવાનો થાય છે ત્યારે ત્યારે સંકર્ષણ ભગવાન ભ્રુકુટિમંડળમાંથી કાલાગ્નિરૂદ્ર પ્રગટ કરી આ અખિલવિશ્વનો નાશ કરે છે. સંહાર

કરવો એ તમઃ સ્વરૂપનો ધર્મ છે. ભગવાનના ચતુર્વ્યૂહાત્મક ચાર સ્વરૂપો તેમાં તમોમય જગતનો પ્રલય કરનાર સંકર્ષણ એ ચતુર્થ સ્વરૂપ છે, જેથી આપને સંકર્ષણ સ્વરૂપ ધારી એવા પ્રભુ કહ્યા.

(૩૭૫) **स्थानरक्षार्थमत्स्यादिरूपः** સ્થાનોનું રક્ષણ કરવા સારૂં મત્સ્યાદિ સ્વરૂપે ને તે સ્થાનોમાં સ્થિતિ કરનાર.

સ્થાન-દ્વીપ, ખંડ, વર્ષ વગેરેનું રક્ષણ કરવા તે તે દ્વીપ, ખંડ તથા વર્ષ આદિમાં મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહાદિ અવતારો ગ્રહણ કરી જુદે જુદે સ્વરૂપે તેમાં આપ નિવાસ કરે છે અને તે તે સ્થાનોનું ત્યાંની પ્રજાઓનું સારી રીતે રક્ષણ પાલન કરે છે, એમ આ સ્કંધના ભુવનકોશ વર્ણનમાં સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવેલું છે, તે ઉદ્દેશથી જ આ નામની ઘટના કરેલી છે.

(૩૭૬) **सर्वेकपूजितः** (૧) સર્વજનોથી એક રૂપે પૂજન કરાતા, (૨) સર્વ ભક્તોને એક જ સેવન - પૂજન કરવા યોગ્ય એવા શ્રી કૃષ્ણ.

પ્રભુ પોતે ઉપાસકોના ભેદથી, તેમ ઉપાસનાના ભેદથી જુદા જુદા જણાય છે છતાં વસ્તુતસ્તુ એક જ છે, જેથી સર્વસ્થાને સર્વ લોકો જુદી જુદી રીતે સેવન - પૂજન કરે છે, તો પણ એક પરબ્રહ્મ શ્રી કૃષ્ણનું જ સેવન - પૂજન થાય છે. ગીતામાં આપ શ્રી મુખે આજ્ઞા કરે છે કે :

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥

(જે જે ભક્તજન જેવા જેવા મારા સ્વરૂપને શ્રદ્ધાપૂર્વક અર્ચન કરવાની ઈચ્છા કરે છે, તે તે ભક્તજનને તેવા તેવા સ્વરૂપમાં હું અચલ શ્રદ્ધા ધારણ કરાવું છું.) અર્થાત્ શ્રદ્ધાપૂર્વક જે જે ભગવત્સ્વરૂપને ભક્તજન સેવન કરે છે, તેથી પરમાત્માનું જ સેવન થાય છે. અન્યનું નહિ. કેમકે પ્રભુ પોતે જ સર્વરૂપે સર્વમાં પ્રકાશમાન તેથી જ સર્વમાં આપ એક જ પૂજન કરાય છે એમ કહે છે.

उपास्यनानारूपात्मा ज्योतिरूपो गतिप्रदः ॥
सूर्यनारायणो वेदकान्तिरुज्ज्वलवेशधृक् ॥८१॥

(૩૭૭) **उपास्यनानारूपात्मा** ઉપાસના કરવા યોગ્ય જુદા જુદા મત્સ્ય, કૂર્મ વરાહ વગેરે સ્વરૂપો - અવતારો જેમના છે. એવા શ્રી કૃષ્ણ.

(૩૭૮) **ज्योतिरूपः** તેજસ્વરૂપી સૂર્યરૂપ પ્રભુ.

પરમાત્મા જ્યોતિ રૂપે છે, જ્યોતિ રૂપે જણાતા સૂર્ય પણ આપનું જ સ્વરૂપ છે, ગીતામાં આપ શ્રીમુખથી ઉપદેશે છે કે : "**ज्योतिषां रविरंशुमान्**" તેજસ્વી સ્વરૂપોમાં જે સૂર્ય છે તે હું છું, તેથી અહિં જ્યોતિરૂપ સૂર્ય સ્વરૂપી ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ એમ કહ્યું. (અહિંથી સૂર્યસ્વરૂપી પુરુષોત્તમનાં નામ જાણવાં).

(૩૭૯) **गतिप्रदः** ઉત્તરાયન અને દક્ષિણાયન એવી બન્ને રૂપ ગતિથી સર્વને શુભાશુભ ફળને આપનાર એવા પ્રભુ.

(૩૮૦) **सूर्यनारायण** સૂર્યમંડળના મધ્યવર્ત્તિ નારાયણ તે રૂપ પ્રભુ.

સૂર્યમંડળના મધ્યવર્ત્તિ નારાયણ પ્રભુ રહેલા છે. તે નારાયણ પોતે શ્રી પુરુષોત્તમનું જ સ્વરૂપ છે, સૂર્યની સ્તુતિમાં વર્ણવે છે કે : "**ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्तिनारायणः सरसिजासन सन्निविष्टः**" (કમલનાં આસન પર વિરાજમાન થયેલા, સૂર્યમંડળના મધ્યમાં પ્રકાશમાન નારાયણ પરમાત્મા નિરંતર ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે.) તેમ આ સ્કંધના ૨૨ અધ્યાયમાં "**स एष भगवानादिपुरुष एव साक्षान्नारायणः**" (આદિ પુરુષ ભગવાન નારાયણજ સૂર્યસ્વરૂપે સર્વ લોકનું સદા કલ્યાણ કરવાને વસંત આદિઋતુઓ ધારણ કરે છે.) તેથી જ સૂર્યસ્વરૂપી એવા ભગવાન એમ અહિં કહે છે.

(૩૮૧) **वेदकान्ति** ઋગ્ યજુઃ અને સામ એ ત્રણે વેદ જેમની કાંતિ છે એવા પરમાત્મા.

વેદત્રયી રૂપજ ભગવાન સૂર્યનારાયણ છે, આ સ્કંધના ૨૦ અધ્યાયમાં "**भगवन्तं त्रयीमयं सूर्यमात्मानं यजन्ते**" (વેદત્રયીમય એવા ભગવાન સૂર્ય

પરમાત્માને યજન કરે છે. (શ્રુતિ ભગવતી ઉપદેશે છે કે : "**ऋग्भि पूर्वाहने दिवि देव ईयते, यजुर्वेदेन तिष्ठति मध्याह्ने सामवेदेनास्तमये महीयते वेदैरशून्यस्त्रिभिरेभिरसूर्य इति**" (હે રાજન ! પૂર્વાહને (પ્રથમપ્રહરમાં) ઋગ્વેદ વડે આકાશમાં સૂર્યગતિ કરે છે, મધ્યાન્હે યજુર્વેદથી સ્થિતિ કરે છે, અને સાયાન્હને (સાંજે) સામવેદ વડે અસ્તંગત થાય છે, એ ત્રણ વેદો સહિતજ હમેશાં સૂર્યગતિ કરે છે, માટે જ વેદમય સ્વરૂપવાન્ સૂર્યનારાયણ પરમાત્મા એમ કથન કરે છે.

(૩૮૨) **उज्ज्वलवेशधृक** પ્રકાશમાન્ સ્વરૂપને ધારણ કરનાર એવા સર્વરૂપ ભગવાન્.

हंसोन्तरिक्षगमनः सर्वप्रसवकारणम् ॥
आनन्दकर्त्ता वसुदो बुधो वाक्पतिरुज्ज्वलः॥८२॥

(૩૮૩) **हंसः** ૧ નિરંતર પર્યટન કરનાર. ૨ આયુષ્યનો ક્ષય કરી સર્વનો નાશ કરનાર સૂર્યરૂપી પરમાત્મા.

સૂર્યનો ઉદય અને અસ્ત થવાથીજ જગતમાં કાળનો ફેરફાર થાય છે. દિવસ, રાત્રિ, માસ, વર્ષ વગેરે સૂર્યના આધારથીજ ગણવામાં આવે છે, લોકોના આયુષ્યાદિનો નિર્ણય, આયુષ્યનો ક્ષય કરવાપણું, કાલની ગણત્રી વગેરે સૂર્યથીજ બને છે શ્રુતિ ભગવતી પણ આયુષ્યનો ક્ષય કરનાર સૂર્ય છે એમ જણાવે છે. માટે તેવા હંસ સ્વરૂપી ભગવાન એમ કહે છે.

(૩૮૪) **अन्तरिक्षगमनः** અંતરિક્ષ-આકાશમાંથીજ ગમન કરનાર એવા સૂર્ય પ્રભુ.

(૩૮૫) **सर्वप्रसवकारणम** સર્વને પ્રેરણા કરનાર.

સર્વ પ્રાણીમાત્રને પ્રેરણા-ગતિ આપનાર આપ સૂર્ય સ્વરૂપી શ્રી પુરુષોત્તમજ છે, શ્રુતિ ભગવતી વર્ણવે છે "**सविता प्रसवानामीश इति**" પ્રેરણા કરનારમાં મુખ્ય સવિતા-સૂર્યનારયણ છે. માટે અહિં સર્વને પ્રેરણા કરનાર સૂર્ય એમ દર્શાવ્યું. (અહિં સુધી સૂર્યનાં નામો પુરાં થયાં, હવે ચંદ્રાદિ આઠ ગ્રહોરૂપ પ્રભુનાં નામ જણાવે છે.

(૩૮૬) **आनंदकर्ता** આનંદ પ્રકટ કરનાર ચંદ્રરૂપ ભગવાન્.

(૩૮૭) **वसुदः** (૧) વસુને ધાન્યસમૃદ્ધિને આપનાર, (૨) ધાન્યસમૃદ્ધિનો નાશ કરનાર, (૩) ધનને આપનાર મંગલગ્રહ રૂપ ભગવાન.

જ્યારે મંગલ જન્મ સમયે અગીયારમા ભુવનમાં હોય, તો તે ધાન્ય સમૃદ્ધિ તથા દ્રવ્ય વગેરેથી ઘણુંજ સુખ આપે છે, જેથી તે ધાન્ય સમૃદ્ધિ ધનને આપનાર છે, એમ કહેવાય છે, અને એ સ્વભાવે ક્રૂર હોવાથી અયોગ્ય સ્થાને સ્થિત થયેલો હોય તો, ધાન્ય ધન વગેરે સમૃદ્ધિનો નાશ કરનાર નીવડે છે, એવા મંગલગ્રહ રૂપ ફલપ્રદાન કરનાર પોતે પ્રભુજ છે.

(૩૮૮) **बुधः** સર્વ વસ્તુઓને જાણનાર બુધગ્રહરૂપ પરમાત્મા.

(૩૮૯) **वाक्पति** વાણીના પતિ બહસ્પતિ ગુરૂગ્રહ રૂપ શ્રી કૃષ્ણ પ્રભુ.

(૩૯૦) **उज्ज्वलः** શુભ એવા શુક્રગ્રહ રૂપી પ્રભુ.

શુક્રગ્રહ શ્વેત સ્વરૂપે પ્રકાશમાન હોવાથી તેમને ઉજ્વલ-શુભ એમ કથન કરવામાં આવે છે. એ શુક્રગ્રહરૂપે આપ ભગવાન જ પ્રકાશમાન છે.

कालात्मा कालकालश्च कालच्छेदकृदुत्तमः ॥
शिशुमारः सर्वपूर्त्तिर्[illegible] ॥८३॥

(૩૯૧) **कालात्मा** (૧) શ્યામ જેમનો આત્મા-સ્વરૂપ છે એવા, (૨) કાળ જેવા શનિગ્રહરૂપ ભગવાન.

શનિગ્રહનો વર્ણ કાળો મનાય છે. તેમ તે બધાને બહુધા પીડા કરનાર હોવાથી તેમને કાલાત્મા કહે છે. એ શનિગ્રહરૂપ પણ આપ પ્રભુજ છે.

(૩૯૨) **कालकालः** કાળમાં પણ વિશેષ કાળારંગવાળા રાહુગ્રહરૂપી ઈશ્વર.

શનિગ્રહનાં કરતાં પણ જેમનો વિશેષ શ્યામરંગ છે. તેમ કેવળ તમોમય અને સર્વ મનુષ્ય માત્રને મહાપીડા આપનાર બહુ ક્રુરગ્રહ છે, તેથી કાલના પણ

કાલ એમ જણાવે છે. તો તેવી રાહુ ગ્રહરૂપ પણ પોતે પરમાત્માજ છે. અન્ય નહિ, આપેજ સંસાર નાટક ભજવવાને એવા વિવિધ સ્વરૂપે ક્રીડા કરી છે.

(૩૯૩) **कालछेदकृत** કાલ-રાહુને છેદી-બે ભાગ કરી તેના દેહથી કેતુ નામના ગ્રહને કરનાર પરમાત્મા.

વિષ્ણુએ દેવોને અમૃત પાતાં, ચંદ્ર સૂર્યની મધ્યમાં આવેલા રાહુનો શિરચ્છેદ કર્યો. પરંતુ અમૃત પાનથી અમૃત (મરણરહિત) બનેલા તે બે ભાગ ચૈતન્યયુક્ત રહી પ્રભુકૃપાથી તેમને ગ્રહ સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થઈ, તેમાં મસ્તક વિભાગને રાહુ અને બાકીના ધડ ભાગને કેતુ કહેવાય છે. તે બન્ને મૂળ એક હોવાથી કેતુગ્રહરૂપ પણ પોતે પ્રભુજ છે. (નવગ્રહોનાં નામો પુરાં થયાં)

(૩૯૪) **उत्तमः** સર્વથી ઘણાજ ઉંચા એવા શિશુમાર ચક્રરૂપ પ્રભુ.

શિશુમાર ચક્ર સર્વ ગ્રહોનાં મંડળોથી પણ ઊંચુ છે. માટે તેને ઉત્તમ-અત્યંત ઊંચુ સ્થાન એમ કહે છે. એ ચક્રરૂપે આપ શ્રી કૃષ્ણજ વિરાજમાન્ છે.

(૩૯૫) **शिशुमारः** શિશુમાર નામના ચક્રરૂપ પરમેશ્વર.

જળમાં રહેનાર શિશુમાર નામના જંતુઓના જેવો પુચ્છ વિગેરેમાં જેનો આકાર હોવાથી તે સ્થાનને શિશુમાર ચક્રનામ આપેલું છે. તે રૂપ પોતે પ્રભુ છે.

(૩૯૬) **सर्वमूर्त्ति** સર્વની અર્થાત્ ધર્મ બ્રહ્મા વગેરેની જેમાં મૂર્ત્તિઓ-સ્વરૂપો છે. એવા પ્રભુ.

સર્વસ્વરૂપ શિશુમાર ચક્ર છે. તૈત્તિરીય શાખાનાં આરણ્યક વિભાગાંતર્ગત ધ્રુવોપાખ્યાન નામના અનુવાકમાં **"शिशुमार चक्रस्य भू प्रपद्ये"** એ મંત્રમાં જેના પુચ્છ ભાગમાં પ્રજાપતિ, અગ્નિ, ઇંદ્ર ધર્મ વગેરે દેવો છે. કટિમાં સપ્તઋષિઓ છે એમ સ્પષ્ટ જણાવેલું છે. તેમ આ સ્કંધમાં ૨૩ અધ્યાયમાં પણ શિશુમાર ચક્રનું વર્ણન કરતાં તેના દરેક વિભાગોમાં જે જે દેવો છે, તે સારી રીતે દર્શાવેલા છે. પરંતુ અત્ર વિસ્તાર થવાના કારણથી લેતા નથી તે અધ્યાય દૃષ્ટિગોચર

કરવાથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે. એ રીતે શિશુમાર ચક્રના દરેક અંગમાં દેવો નક્ષત્રો વગેરે હોવાથી તે સર્વમૂર્તિ રૂપ છે. પ્રભુજ સર્વરૂપ છે માટે એ શિશુમાર ચક્ર પણ આપનું સ્વરૂપ છે, શિશુમાર ચક્રમાં રહેલા સર્વ દેવોનું આધિદૈવિક સ્વરૂપ છે, તેથી આગળ કહે છે કે -

(૩૯૭) **आधिदैविकरूपधृक** આધિદૈવિક રૂપને ધારણ કરનાર.

ગંગા આદિ નદીઓ, તીર્થો, નક્ષત્રો, દેવતાઓ વગેરેના સ્થૂલ રૂપને આધિભૌતિક, દૈવીસ્વરૂપને આધિદૈવિક અને તત્ત્વમય સ્વરૂપને આધ્યાત્મિક કહે છે. તેથી નદીઓ આદિના ત્રણ ત્રણ રૂપો જાણવાં જેમ શ્રી ગંગાજી નદીરૂપે આધિભૌતિક, તીર્થભાવનાથી સ્વરૂપ કલ્પી પૂજન કરવામાં આવે છે તેમ અહિં શિશુમાર ચક્રમાં રહેલા દેવો આધિદૈવિક સ્વરૂપે છે એમ સમજવું. તેથી આધિદૈવિક સ્વરૂપને ધારણ કરનાર પરમાત્મા એમ કહ્યું.

अनन्तसुखभोगाढ्यो विवरैश्वर्यभाजनम् ॥
सङ्कर्षणो दैत्यपति सर्वाधारो बृहदवपुः ॥८४॥

(૩૯૮) **अनन्तसुखभोगाढ्यः** (૧) જેનો અંત આવે નહિ તેવા પુષ્કળ સુખના ભોગવડે સમૃદ્ધ-પૂર્ણ, (૨) પુષ્કળભોગની સમૃદ્ધિ પૂર્ણતા છે જેમનાથી એવા, અત્યન્ત સુખના ભોગની સમૃદ્ધિ-પૂર્ણતા થાય છે જેમનાથી એવા પ્રભુ શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર-

(૩૯૯) **विवरैश्वर्यभाजनमः** (૧) સાતે લોકના ઐશ્વર્યને ભોગવનાર, (૨) સપ્તલોકનાં ઐશ્વર્યના આશ્રયરૂપ પ્રભુ.

ભૂમિની નીચે રહેલાં વિવર-કે જે અતલ, વિતલ, સુતલ, તલાતલ મહાતલ રસાતલ અને પાતાલ છે, એ સપ્તલોકના ઐશ્વર્યનો ભોગ કરનાર આપ ભગવાન્ છે તેથી તેમાં રહેલા જે જે ઐશ્વર્ય તેનાં પણ આશ્રયરૂપ આપ પ્રભુ જ છે. આ સ્કંધના ૨૪ અધ્યાયમાં ભૂમિની અધઃ રહેલા સપ્તલોકનાં ઐશ્વર્યો, આનંદો, વિલાસો સ્વર્ગ કરતાં પણ અધિક છે. એવાં પ્રકારનાં ઐશ્વર્યો ભગવાનના આશ્રય શિવાય મળી શકે જ નહિ. માટે અતલાદિ સાતે લોકના ઐશ્વર્યના આશ્રયરૂપ પ્રભુ એમ કહ્યું.

(૪૦૦) **संङ्कषर्ण** સારી રીતે સર્વને એકત્ર કરનાર.

પાતાલનિવાસી શેષ ભગવાનને ઉદ્દેશી આ નામ જણાવે છે તે શેષરૂપ આપ પ્રભુ જ છે.

(૪૦૧) **दैत्यपति** દૈત્યોના પતિ-સ્વામી.

સંકર્ષણ-શેષ પરમાત્માનું સંહારાત્મક તામસ સ્વરૂપ છે. તેથી તમોમય પ્રકૃતિના દૈત્યોના પતિ એમ કહે છે. પ્રભુ સકલ વિશ્વના પતિ છે. તો તે દૈત્યોના પણ કેમ ન હોય ? હોય જ કારણ કે પ્રભુ સર્વેશ્વર છે. શેષસ્વરૂપ પણ આપજ છે.

(૪૦૨) **सर्वाधारः** સર્વના આધાર રૂપ આશ્રય-રૂપ.

પ્રભુ સર્વેશ્વર છે તો સર્વના આધાર-આશ્રયરૂપ હોય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી, શેષ પરમાત્માજ પોતાના મસ્તકમંડલમાં આખા ભૂમંડલને વહન કરે છે માટે એ સર્વના આધારરૂપ છે.

(૪૦૩) **बृहद्वपुः** જેમનું વપુ-શરીર ઘણું મોટું છે એવા સંકર્ષણ પ્રભુ.

જે આખા ભૂમિમંડળને પોતાના શિરપર ધારી વિહાર કરે છે તે મહા શરીરધારી હોય એમાં પૂછવાનું ? આ સ્કંધના ૨૪ અધ્યાયમાં સંકર્ષણ પ્રભુના મહાન્ સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે : - "मूर्धन्यर्पितमणुवत्सहस्रमूर्ध्नो भूगोलं सगिरिसरित्समुद्रसत्त्वम्" સહસ્ત્ર શીર્ષ ધારનાર અનંત પ્રભુના માથાપર પર્વત, નદી અને સમુદ્ર સહિત પૃથ્વીનો ગોળો અણુમાત્ર હોય, એમ રહેલો છે, એવું મહાસ્વરૂપ પરમાત્માનું છે. તેથીજ તેમને બૃહદ્વપુ સંજ્ઞા આપે છે.

अनन्तनरकच्छेदी स्मृतिमात्रार्त्तिनाशनः
सर्वानुग्रहकर्त्ता च ... ... ॥८५॥

(૪૦૪) **अनन्तनरकच्छेदी** (૧) (સંહાર સમયે) અનેક મનુષ્યોનાં મસ્તકોને છેદનાર (૨) (અને સ્મરણ કરતાં) અનેક મનુષ્યોની નરક યાતનાઓને નાશ કરનાર એવા શ્રીપૂર્ણ પુરુષોત્તમ.

(૪૦૫) **स्मृतिमात्रार्त्तिनाशनः** સ્મરણ થતાંની સાથેજ અનેક દુખો દૂર કરનાર એવા પ્રભુ.

પ્રભુ સર્વ દુઃખોને દૂર કરનાર છે, એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. પ્રલ્હાદ અજામિલ વગેરેનાં દુઃખોને પ્રભુએ સ્મરણ થતાંજ દૂર કરેલાં છે, એ મશહુર છે.

(૪૦૬) **सर्वानुग्रहकर्त्ता** સર્વ ઉપર અનુગ્રહ-કૃપા કરનાર-હિત કરનાર.

નરકની સર્વ યાતનાઓ શાસ્ત્રદ્વારા દર્શાવી, બધા મનુષ્યો પાપ કરી તેમાં ન પડે તેમ તેમને ભય આપવા રૂપ હિત કરનાર પ્રભુ છે. નરકયાતનાઓનો ભય દર્શાવવાનું બીજું કાંઈ પણ કારણ નથી. પણ કેવળ તેવા ભયને લીધે મનુષ્યો તેવા માર્ગમાં ન દોરાય એજ આશય છે. માટે નરક ભય આપીને તેમનું હિત કરનાર પરમાત્મા છે.

इति पञ्चमस्कन्धनामानि

अथ षष्ठस्कन्धनामानि

... ... मर्यादाभिन्नशास्त्रकृत् ॥८५॥

(૪૦૭) **मर्यादाभिन्नशास्त्रकृत** મર્યાદાથી જુદા પ્રકારના શાસ્ત્રને કરનાર.

જેવા પ્રકારનું સાધન હોય તેવા પ્રકારનું ફળ આપનારને મર્યાદા કહે છે જેમ કે, "**स्वर्गकामो यजेत** સ્વર્ગની કામના-ઈચ્છાવાળાએ યજન કરવું" આ પ્રમાણે કામફલ અને મોક્ષ ફલના અનુસંધાનથી જે જે વેદોક્ત કર્મ ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે. તેને વેદશાસ્ત્રમાં મર્યાદામાર્ગ મનાય છે. તેમ સાધન વિના અથવા અલ્પ સાધનથી મોટા ફળની-ભગવાનના આનંદાત્મક સ્વરૂપની લીલાના અનુભવરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થવી તે મર્યાદામાર્ગથી ભિન્ન કહેવાય છે. એવા ફળની પ્રાપ્તિ પ્રભુના અનુગ્રહ શિવાય સાધ્ય થઈ શકતી નથી. શ્રીમદ્વલ્લભાગ્નિ આજ્ઞા કરે છે કે :- "**पोषणं तदनुग्रहः**" (ભગવાનના અનુગ્રહને જ પોષણ કહે છે.) અને તે પોષણનું નામજ પુષ્ટિ છે. તો તેવા પુષ્ટિમાર્ગ પ્રતિપાદક શાસ્ત્રને રચનાર એવા શ્રીપુરુષોત્તમ શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર છે.

कालान्तकभयच्छेदी नामसामर्थ्यरूपधृक् ॥
उद्धारानर्हगोप्तात्मा नामादिप्रेरकोत्तमः ॥८६॥

(૪૦૮) **कालान्तकभयच्छेदी** કાલસરખા યમરાજ અને અંતક (મૃત્યુ)ના ભયને છેદવાના-નાશ કરવાના સ્વભાવવાળા એવા ભગવાન.

કાલ સરખા ભયંકર યમરાજ તેમ મૃત્યુના ભયને દૂર કરનાર પ્રભુ છે. જે પ્રભુનું નામ સ્મરણ કરે છે, તેને કાલનો-મૃત્યુનો તેમ યમનો-નરકસંબંધી બિલકુલ પણ ભય થતો નથી, આ સ્કન્ધના પ્રથમ ત્રણ અધ્યાયોમાં ભગવાનના નામ સ્મરણનું અપૂર્વ માહાત્મ્ય પ્રકાશ કરી અજામિલને મરણના તથા નરકપ્રાપ્તિના ભયથી મુક્ત કર્યાનું સ્ફુટ જણાવવામાં આવ્યું છે. તેજ ભાવને સૂચવનાર આ નામ છે.

(૪૦૯) **नामसामर्थ्यरूपधृक** નામના (સંપૂર્ણ પાપને દૂર કર્યા રૂપ) સામર્થ્યવાન્ પ્રભાવશાલી સ્વરૂપને ધારણ કરનાર.

જે જે સામર્થ્યવાન્-પ્રભાવવાન સ્વરૂપો જોવામાં તે તે રૂપધારી આપ ભગવાન્ છે કેમકે ગીતામાં આપ આજ્ઞા કરે છે કે :-

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसंभवम् ॥

જે જે પ્રતાપી તેજસ્વી શ્રીયુત અને બલસંપન્ન મનુષ્ય જોવામાં આવે, તે તે મારા તેજનાં અંશથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, એમ તમો જાણો.) આ સ્કંધના અ. ૧માં ભગવદરૂપજ જણાતા ચાર વિષ્ણુ પાર્ષદોએ આવી, નારાયણનું નામ લેનાર સંપૂર્ણ પાપોથી મુક્ત બનેલા અજામિલને યમદૂતોથી મુક્ત કર્યો છે. એવા પ્રભાવવાન્ વિષ્ણુ પાર્ષદો આપ પ્રભુથી ભિન્ન નથી, પરંતુ પ્રભુના અંશસ્વરૂપો એટલે ભગવાન્ પોતેજ તે પાર્ષદો રૂપે અજામિલને મુક્ત કરનાર છે, એમજ આ નામનો આશય છે.

(૪૧૦) **उद्धारानर्हगोप्तात्मा** સંસારથી મુક્ત થવાને જેમની યોગ્યતા નથી એવા જીવોને પાલન કરનાર જેમનો આત્મા છે એવા ભગવાન.

ચાલતા પ્રકરણમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અજામિલનું જ પ્રભુએ રક્ષણ કર્યું છે. પરંતુ તે સિવાય બીજા ઘણા એવા જીવોનું પરમાત્માએ રક્ષણ કરેલું છે. નરકમાં પડેલા મનુષ્યો પણ શ્રી કૃષ્ણ નામના ઉચ્ચારણમાત્રથી જ મુક્ત થઈ અકુંઠિત વૈકુંઠ પદને પ્રાપ્ત થયેલા એમ ઘણી જગાએ સાંભળવામાં આવે છે. નૃસિંહપુરાણમાં માર્કંડેયના મરણ સમયે આ પ્રસંગે અનુકૂળ આખો નવમો અધ્યાય જણાવે છે, તેમાં પ્રભુના નામસ્મરણ કરવા માત્રથીજ ઘણા જીવોને તાત્કાલિક ભગવાનના ધામની પ્રાપ્તિ થઈ છે. યમરાજે આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરી પોતાના દૂતોને ભગવાનના ભક્તને ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ કરેલો છે. અને ભગવન્નામનું માહાત્મ્ય દર્શાવેલું છે. તેમ આ સ્કંધના અ. ૨ જા માં યમ અને યમદૂતોનો સંવાદ પ્રસંગમાં ભગવન્નામાહાત્મ્ય ઉત્તમ પ્રકારે વર્ણવવામાં

આવ્યું છે. શ્રી કૃષ્ણ પરમ કૃપાનિધિ છે. એટલે એમના નામનો ઉચ્ચાર કરતાં ક્ષુદ્ર મનુષ્ય મુક્ત થઈ જાય એ કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. માટે ક્ષુદ્ર જીવોને પાલન કરનાર-રક્ષણ કરનાર એવા પ્રભુ એમ કહે છે.

(૪૧૧) **नामादिप्रेरकोत्तमः** (૧) જે સાધનોમાં પ્રભુનું નામ સ્મરણ મુખ્ય છે તેવાં સાધનોને પ્રેરણા કરનાર એવા ઉત્તમ-શ્રેષ્ઠ ભગવાન્, (૨) નામઆદિ સાધનો જેમને ઉત્તમ પ્રેરણા કરનાર છે એવા પ્રભુ.

अजामिलमहादुष्टमोचकोऽघविमोचकः ॥
धर्मवक्ताक्लिष्टवक्ता विष्णुधर्मस्वरूपधृक् ॥८७॥

(૪૧૨) **अजामिलमहादुष्टमोचकः** મહાપાપથી મહાન્ દુષ્ટ બનેલા અજામિલ નામના બ્રાહ્મણને નામ સ્મરણવડે સર્વ દોષોથી મુક્ત કરનાર એવા પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણ.

(૪૧૩). **अघविमोचकः** (૧) અજામિલને શૂદ્ર સ્ત્રીના સંબંધવડે થયેલા પાપથી મુક્ત કરનાર, (૨) સર્વ પાપોથી છોડાવનાર એવા પ્રભુ.

(૪૧૪) **धर्मवक्ता** ધર્મના વદનાર.

પોતાના ધર્મને વિષ્ણદૂતદ્વારા વદનાર-કથન કરનાર આપ ભગવાન્ છે. આ સ્કંધના ૨ અધ્યાયના ''**अहो कष्ट धर्मदृशाम०** આ શ્લોકમાં અહો અફસોસ છે કે ! ! ! ધર્મનું દર્શન કરનારા ન્યાય આપનારાઓની સભાને અધર્મે અભડાવી દીધી છે, કેમ કે જે સભામાં શિક્ષાને અયોગ્ય એવા નિષ્પાપી લોકોને વૃથા શિક્ષા કરવામાં આવે છે, એમ કહી આગળ વિષ્ણુદૂતોએ ધર્મનું સ્વરૂપ જણાવેલું છે. તે રૂપે ધર્મનું સ્વરૂપ વદનાર આપ પરમાત્માજ છે, માટે તેમને ધર્મવક્તા કહે છે.

(૪૧૫) **अक्लिष्टवक्ता** (૧) અકિલષ્ટ-શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ નહિ તેવા યથાર્થ ધર્મના સ્વરૂપને કથન કરનાર, (૨) અકિલષ્ટ-સુલભ રીતે-સુખપૂર્વક થઈ શકે તેવા ઉપાયને કથનાર.

સુખથી ભગવદ્ધર્મ સાધ્ય થઈ શકે તેવો ઉપાય ભગવાનના નામનું ઉચ્ચારણ

કરવું એજ છે. બીજા ઉપાયો દુઃખરૂપ છે, એમ ઘણા ગ્રંથોમાં જણાવે છે. તેમ આ સ્કંધના બીજા અધ્યાયમાં પણ ''**अयं हि कृतनिर्वेशो जन्मकोट्यंहसामपि**'' આ અજામિલ કરોડો જન્મના પાપોનું પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી ચૂક્યો છે. કારણ કે પરાધીનતામાં મહામંગલમય પરમાત્માનું નામ તેણે લીધું છે, વગેરે કહી પ્રભુચરણ શરણ થવાનો સરલમાં સરલ માર્ગ ભગવન્નામોચ્ચારણજ છે, એમ હેતુ સ્ફુટ કરે છે.

(૪૧૬) **विष्णुधर्मस्वरूपधृक** (૧) વિષ્ણુ ધર્મ એજ જેનું સ્વકીય ધન છે તેને ''વિષ્ણુધર્મસ્વ'' કહેવાય તેવા વિષ્ણુધર્મસ્વ ભગવદીય જનોમાં (પોતાના) રૂપને ધારણ કરનાર-સ્થાપન કરનાર, (૨) વિષ્ણુ પરમાત્મા એજ ધર્મ-યમસ્વરૂપને ધારણ કરનાર-યમરાજ પોતે ભગવાનનું સ્વરૂપ છે, માટે ધર્મ-યમરૂપધારી પ્રભુ એમ કહે છે. ગીતામાં આપ શ્રી મુખથી આજ્ઞા કરે છે કે : - ''**यमः संयमतामहम्**'' (સંયમીઓમાં યમ-ધર્મરાજ તે હું છું.) એમ જણાવેલું છે.

सन्मार्गप्रेरकोद्धर्त्ता त्यागहेतुरधोक्षजः ॥
वैकुंठपुरनेता च दाससंवृद्धिकारकः ॥ ८८ ॥

(૪૧૭) સન્માર્ગપ્રેરકઃ (૧) સાધુ- સત્પુરૂષોના માર્ગમાં પ્રેરણા કરનાર, (૨) સારા માર્ગમાં પ્રેરનાર.

ભગવાનના ઉપર જ કેવળ એક નિષ્ઠા થઈ જવી તેવા માર્ગને સન્માર્ગ કહે છે. તેમાં પ્રેરણા થવી એ પ્રભુકૃપાકટાક્ષ વિના અસંભવિત છે, માટે સન્માર્ગમાં પ્રેરણા કરનાર પ્રભુ એમ કહ્યું. પાંડવ ગીતામાં નારદજી કહે છે કેઃ:- ''**हरेर्नामैव नामैव नामैव मम जीवनम्**'' શ્રી હરિપરમાત્માનું નામ સ્મરણ કરવું એજ મ્હારૂં પરમ જીવન છે.

આમ કહી નારદજી પ્રભુ વિષે એક નિષ્ઠા જણાવે છે. એજ સન્માર્ગનું સ્વરૂપ છે. માટે પ્રભુના નામસ્મરણરૂપ સન્માર્ગને પ્રેરનાર આપ પ્રભુ છે.

(૪૧૮) **उद्धर्त्ता** ભક્તોને ધારણ કરનાર પ્રભુ.

પોતે પરમાત્માજ ભક્તને ધારણ કરનાર-ઉદ્ધારનાર છે. ગીતામાં આપ ઉપદેશે છે કે :- ''**कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति**'' હે કુંતાસુત અર્જુન ! મ્હારો ભક્ત નાશ પામતો નથી, અર્થાત્ તે મારા ભક્તને કોઈપણ વખત જન્મ મરણ થતાં નથી કેમકે હુંજ તેને ધારણ કરનાર છું એમ જાણવું. માટેજ ભક્તોને ધારણ કરનાર પ્રભુ એમ કહે છે.

(૪૧૯) **त्यागहेतुः** જેમને પ્રાપ્ત કરવા માટે રૂપ રસ આદિ વિષયનો ત્યાગ એ મુખ્ય હેતુ છે, એવા પરમાત્મા.

જ્યાં સુધી રૂપ રસ ગંધ શબ્દ અને સ્પર્શ એ પાંચ વિષયોનો પરિત્યાગ કરવામાં આવ્યો નથી. ત્યાં સુધી પ્રભુની પ્રાપ્તિ થવી અશક્ય છે. માટે પ્રભુપ્રાપ્તિમાં પંચ વિષયોનો પરિત્યાગ એ જ મુખ્ય હેતુ છે એમ કહે છે.

(૪૨૦) **अधोक्षजः** ઈંદ્રિયોથી ઉત્પન્ન થાય તેવા જ્ઞાનને પ્રકટ કરનાર પ્રભુ.

(૪૨૧) **वैकुंठपुरनेता** (૧) પોતાના વૈકુંઠધામમાં અજામિલને લઈ જનાર, (૨) વૈકુંઠપુરના નેતા - નાયક એવા વિષ્ણુરૂપ શ્રીપુરુષોત્તમ.

(૪૨૨) **दाससंवृद्धिकारकः** દાસોની મુખ્ય ભગવદ્ભક્તોની સારી રીતે સર્વ પ્રકારની વૃદ્ધિ કરનાર.

નિજ ભક્તજનોની સારી રીતે પ્રભુ વૃદ્ધિ - ઉન્નતિ કરે છે. આપ ભક્તપ્રિય હોવાથી ભક્તોની ઉન્નતિ નિહાળી બહુજ પ્રસન્ન થાય છે. માટે તેમની આપ ઉત્તરોત્તર ઉન્નતિ જ કર્યા કરે છે.

दक्षप्रसादकृद्धंसगुह्यस्तुतिविभावनः ॥
स्वाभिप्रायप्रवक्ता च मुक्तजीवप्रसूतिकृत् ॥ ८९ ॥

(૪૨૩) **दक्षप्रसादकृत्** પ્રચેતસોના પુત્ર દક્ષને સૃષ્ટિ પ્રગટ કરવાના સામર્થ્યરૂપ પ્રસાદ - અનુગ્રહ કરનાર એવા પરમાત્મા.

(૪૨૪) **हंसगुह्यस्तुतिविभावनः** (૧) હંસપરમાત્મા સંબંધી ગુહ્યની સ્તુતિમાં પ્રેરનાર, (૨) હંસપરમાત્મા સંબંધી ગુહ્યની સ્તુતિ વડે ચિંતન કરાતા એવા પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર.

ગુહ્યે કરેલી હંસસ્વરૂપ પરમાત્માની સ્તુતિથી આપ બહુજ પ્રસન્ન થાય છે, જેથી ભક્તોને તેવી રીતે સ્તુતિ કરવામાં આપ પ્રેરે છે, એટલે ભક્તજનો તેવી સ્તુતિથી પ્રજાનું સ્તવન - ધ્યાન વગેરે કરે છે. આ સ્કંધના ૪થા અધ્યાયમાં છે કે : ''**अस्तौषीद्धंसगुह्येन भगवन्तमधोक्षजम्**'' દક્ષ પ્રજાપતિએ ગુહ્યે કરેલી હંસ પરમાત્માની સ્તુતિ વડે અધોક્ષજ એવા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માની સ્તુતિ કરી.) એમ સ્પષ્ટ જણાવેલ છે. માટે પ્રભુ પોતે ગુહ્યની સ્તુતિ વડે ચિંતન કરતા છે.

(૪૨૫) **स्वाभिप्रायप्रवक्ता** પોતાના અભિપ્રાયને સારી રીતે પ્રવચન કરનાર.

પોતાની અનેક વિભૂતિઓને પ્રકટ કરવી એવા પોતાના અભિપ્રાયને સર્વ પ્રજાઓમાં સ્પષ્ટ રીતે પ્રવચન કરી પ્રકાશ કરનાર આપ પ્રભુ છે. આ સ્કંધના ૪ અધ્યાયમાં ''**ममैष कामो भूतानां यद्भूयासु विभूतयः**'' (મારી એમ કામના છે કે આ સર્વ લોકમાં (મારી) એક વિભૂતિઓ પ્રકટ હો,) ત્યાં પ્રભુએ વિભૂતિઓને પ્રકટ કરવાને નિજ અભિપ્રાય સ્પષ્ટ જણાવેલો છે. માટે પોતાના અભિપ્રાયને સારી રીતે વદનાર એમ કહે છે.

(૪૨૬) **मुक्तजीवप्रसूतिकृत्** મુક્ત થયેલા જીવો-હર્યશ્વો (દક્ષના દશ હજાર પુત્રો)ને આગળ સૃષ્ટિનો અભાવ થવાથી ઉત્પન્ન કરનાર એવા પ્રભુ.

नारदप्रेरणात्मा च हर्यश्वब्रह्मभावनः ॥
सुबलाश्वहितो गूढवाक्यार्थज्ञापनक्षमः ॥९०॥

(૪૨૭) **नारदप्रेरणात्मा** નારદમુનિની પ્રેરણામાં જેમનો આત્મા ચિત્ત છે, એવા શ્રી પુરુષોત્તમ.

નારદમુનિની પ્રેરણા - અર્થાત્ નારદમુનિ જેને ઉપદેશ કરે તે ભગવન્નિષ્ઠ જ બને, નારદજી તેમને બહુજ પ્રિય છે, માટે તેમનાથી ઉપદેશ પામેલાને પોતાના શરણ રાખવામાં જેમનું ચિત્ત છે એવા પરમાત્મા.

(૪૨૮) **हर्यश्वब्रह्मभावनः** નારદજીના ઉપદેશથી હર્યશ્વાદિને બ્રહ્મત્વ પ્રાપ્ત કરાવનાર એવા પ્રભુ.

દક્ષપ્રજાપતિના હર્યશ્વાદિ પુત્રો પિતાની આજ્ઞા લઈ પ્રજાની વૃદ્ધિ માટે તપ કરવા ગયા. ત્યાં નારદજીએ આવી તેમને બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરી બ્રહ્મત્વ પ્રાપ્ત કરાવ્યું. એમ આ સ્કંધમાં પાંચમા અધ્યાયમાં છે તેમને નારદજી દ્વારા બ્રહ્મત્વ આપનાર આપ પ્રભુ છે.

(૪૨૯) **सुखलाश्वहितः** (૧) સારા પ્રકારનું શોભાવાળું જેમનું બળ છે, એવા ભગવાનને પ્રાપ્ત થનારા સુબલાશ્વો જેમનાથી હિત છે એવા પ્રભુ.

સુબલાશ્વ એટલે દક્ષના એક હજાર પુત્રો તે પણ નારદજીના ઉપદેશથી બ્રહ્મત્વને પામી ગયા છે. બ્રહ્મત્વ પામવા રૂપ હિત કરનાર પોતે પ્રભુ છે. અહિં "**सुबलाश्व**" એને બદલે "**शबलाश्व**" એમ પાઠ હોવો જોઈએ. શ્રીમદાચાર્યચરણશ્રીની ઉક્તિ એમજ હશે એમ સંભવિત જણાય છે. આ પ્રમાણે શાથી પાઠમાં ફેર થયો છે તે સમજાતું નથી કેમ કે "**विवर्द्धयिषवस्ते तु शबलाश्वाः प्रजाः पुनः**" (ફરીને દક્ષે પ્રજાવૃદ્ધિની ઈચ્છા રાખનાર શબલાશ્વો પ્રકટ કર્યા એમ વિષ્ણુ પુરાણમાં "**शबलाश्व**" શબ્દનું ગ્રહણ સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. તેમ આ સ્કંધના ૫ અધ્યાયમાં પણ દક્ષપ્રજાપતિના બીજા હજાર પુત્રોને માટે "**शबलाश्व**" પાઠજ જોવામાં આવે છે. "**सुवलाश्व**" પદની યોજનાથી "**शबलाश्वो**"નું ગ્રહણ કરવું એ કિલષ્ટાર્થકલ્પના થાય છે. માટે ખરૂં જોતાં "**शबलाश्वहितः**" એમજ પાઠ મૂલ છે એમ જાણવું.

(૪૩૦) **गूढवाक्यार्थज्ञानक्षमः** નારદજીએ હર્યશ્વોને કહેલાં ગૂઢ વાક્યોનો બોધ કરવામાં ઉત્તમ-સમર્થ એવા પ્રભુ. આ સ્કંધના ૫ અધ્યાયમાં નારદજીએ કરેલા પ્રશ્નો સ્પષ્ટ દર્શાવ્યા છે. નારદજી દ્વારા પ્રશ્નો કરી બોધ આપનાર આપ પ્રભુ જ છે.

गूढार्थज्ञापनः सर्वमोक्षानन्दप्रतिष्ठितः ॥
पुष्टिप्ररोहहेतुश्च दासैकज्ञानहृद्गतः ॥૧૧॥

(૪૩૧) **गूढार्थज्ञापनः** ગૂઢ અર્થને જણાવનાર એવા પ્રભુ.

હર્યશ્વોને તથા શબલાશ્વોને જે નારદ દ્વારા મોક્ષ મળ્યો તે ગૂઢ જ્ઞાનને - ગુપ્ત

અર્થને દક્ષ પ્રજાપતિને સમાધિમાં જણાવનાર પોતે પ્રભુ છે. નીકર ઘેર બેઠાં હર્યશ્વો તથા શબલાશ્વોને નારદજીથી મોક્ષ મળ્યો એમ દક્ષ શી રીતે જાણે ! પરંતુ એ જ્ઞાન આપનાર આપ પ્રભુ જ છે.

(૪૩૨) **सर्वमोक्षानन्दप्रतिष्ठितः** ૧ સર્વ હર્યશ્વાદિકોને મોક્ષરૂપ આનંદ જેનાથી ઉત્પન્ન થયો છે એવા, ૨ સર્વ હર્યશ્વાદિકોના મોક્ષથી જેમણે નારદમુનિને આનંદ સ્થાપન કર્યો છે, એવા પરમાત્મા.

(૪૩૩) **पुष्टिप्ररोहहेतुः** પુષ્ટિમાર્ગીય સૃષ્ટિના કારણરૂપ.

સૃષ્ટિના પુષ્ટિ, પ્રવાહ અને મર્યાદા એવા ત્રણ પ્રકાર છે. તેમાંની પુષ્ટિસૃષ્ટિના ખાસ કારણરૂપ આપ ભગવાન્ શ્રી પુરુષોત્તમ છે. આ સ્કંધના ૭ અધ્યાયમાં "**ततः प्राचेतसोऽसिक्न्याम्**" એ શ્લોકમાં - (ત્યાર પછી બ્રહ્માએ સમજાવેલા દક્ષપ્રજાપતિએ પોતાની કની નામની સ્ત્રીથી પિતા ઉપર પ્રેમ રાખનારી સાઠ કન્યાઓ પ્રકટ કરી. અહિં દક્ષ પ્રજાપતિ દ્વારા કન્યાંઓ ઉત્પન્ન કરનાર અને પુષ્ટિ સૃષ્ટિ ભગવાનના અનુગ્રહથી ઉત્પન્ન થયેલી સૃષ્ટિ પ્રકટ કરનાર આપ પ્રભુ છે.

(૪૩૪) **दासैकज्ञानहृद्गतः** કેવળ ભગવદીય જનોએ જ જેમનો હૃદયગત અભિપ્રાય જાણ્યો છે એવા પ્રભુ.

સર્વ વ્યવસાય દૂર કરી જે પ્રભુનું જ નિરંતર આરાધન કર્યા કરે છે, તેવા ભગવદીય જનો પ્રભુના હૃદયગત ભાવને જાણે એમાં આશ્ચર્ય કાંઈ જ નથી. એમ પ્રભુનો હૃદ્ગત વિચાર સમજવાથી જ નારદજીએ હર્યશ્વાદિકોને સદુપદેશ આપી બ્રહ્મપરાયણ બનાવ્યા છે. એમ ન હોય તો ભગવદિચ્છા સિવાય નારદજી ઉપદેશ આપી શકે જ ક્યાંથી ? માટે ભગવાનના હૃદયગત ભાવોને ભાવુક ભગવજ્જનો જ જાણે છે. બીજાથી તેમ બની શકતું નથી એ જ આ નામનો સ્ફુટ આશય છે.

शान्तिकर्त्ता सुहितकृत् स्त्रीप्रसूः सर्वकामधुक् ॥
पुष्टिवंशप्रणेता च विश्वरूपेष्टदेवता ॥९२॥

(૪૩૫) **शान्तिकर्त्ता** બ્રહ્માના વાક્ય દ્વારા દક્ષ પ્રજાપતિને શાંતિ આપનાર એવા પૂર્ણ કૃપાનિધિ શ્રીકૃષ્ણ.

(૪૩૬) **सुहितकृत्** ૧ ધર્મ વિગેરેને દક્ષ દ્વારા કન્યાઓ આપી સારી રીતે સંતુષ્ટ કરનાર, ૨ સારી રીતે સર્વનું હિત - કલ્યાણ કરનાર પ્રભુ.

(૪૩૭) **स्त्रीप्रसूः** સ્ત્રીઓને ઉત્પન્ન કરનાર અર્થાત્ દક્ષ પ્રજાપતિની અસિકની સ્ત્રીમાં દક્ષ દ્વારા પુત્રીઓ પ્રકટ કરનાર એવા ભગવાન.

(૪૩૮) **सर्वकामधुक** ૧ સર્વની કામનાઓને પૂર્ણ કરનાર ૨ દક્ષની કન્યાઓ વડે સર્વ કાશ્યપાદિના કામને-વિષયવિલાસને દોહનાર-પૂર્ણ કરનાર એવા પરમાત્મા.

(૪૩૯) **पुष्टिवंशप्रणेता** પુષ્ટિ વડે એટલે ભગવાનના અનુગ્રહ દ્વારા દક્ષથી પ્રકટ થયેલા વંશને ઉત્કર્ષ રીતે સારી રીતે વિસ્તારનાર પ્રભુ.

(૪૪૦) **विश्वरूपेष्टदेवता** ત્વષ્ટાના પુત્ર વિશ્વરૂપને દષ્ટ (જોવાય તેવું) અદષ્ટ (નહિ જોવાય તેવું) ફળને અર્પણ કરનાર - અર્થાત્ નારાયણ કવચરૂપ દેવતા શ્રી પુરુષોત્તમ.

कवचात्मा पालनात्मा च वर्मोपचितिकारणम्
विश्वरूपशिरश्छेदी त्वाष्टयज्ञविनाशकः ॥९३॥

(૪૪૧) **कवचात्मा** નારાયણકવચરૂપી જેમનો આત્મા-દેહ છે એવા.

(૪૪૨) **पालनात्मा** ૧ કવચરૂપે ઇન્દ્રનું પ્રતિપાલન કરનાર. ૨ સર્વ મનુષ્યોનું પાલન કરવા સારૂં જેમનો આત્મા છે એવા.

(૪૪૩) **वर्मोपचितिकारणम्** નારાયણકવચને વિસ્તારપૂર્વક કથન કરવામાં કારણરૂપ એવા શ્રીકૃષ્ણ આ સ્કંધના ૮ અધ્યાયના "**यया गुप्तः सहस्त्राक्षः**" એ

શ્લોકથી આરંભી નારાયણ કવચને વિશ્વરૂપ દ્વારા સ્પષ્ટ જણાવેલું છે. તેના કારણરૂપે આપ પ્રભુ જ છે.

(૪૪૪) **विश्वरूपशिरश्छेदी** વિશ્વરૂપના ત્રણ મસ્તકોને છેદવાનો જેમનો સ્વભાવ છે એવા ઈંદ્ર સ્વરૂપી ભગવાન.

સર્વ દેવોમાં ઈંદ્રરાજા એ પોતે પ્રભુ જ છે. ગીતાના વિભૂતિ યોગમાં આપ આજ્ઞા કરે છે કે : "**देवानामस्मि वासवः**" (દેવોમાં હું ઈંદ્ર છું) એ વચનથી જ અહિં ઈંદ્રસ્વરૂપી પ્રભુ એમ કહે છે. કોઇ શંકા કરે કે, 'સર્વમાં સમદષ્ટિ રાખનાર ભગવાન વિશ્વરૂપનાં મસ્તકોને છેદી નાંખે એ અયોગ્ય છે. પરંતુ પ્રભુની લીલાઓ મર્યાદાથી ભિન્ન છે, એમ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. તેને તેવી રીતે જ આપે શરણ લેવાને ધારેલો તેથી જ એમ બન્યું છે. ભાગવતમાં પણ તે પ્રસંગે એમ જ જણાવેલું છે.'

(૪૪૫) **त्वाष्ट्रयज्ञविनाशकः** ત્વષ્ટાના યજ્ઞને નિષ્ફળ કરનાર. એવા પરમાત્મા.

પરમાત્માને ઈંદ્રનું રક્ષણ કરવાનું હતું, માટે ત્વષ્ટાના યજ્ઞને નાશ કરેલો છે, કેમ કે તે યજ્ઞમાં દૈત્યોને ગુપ્ત રીતે વિભાગ આપવામાં આવ્યો હતો. આસુરી જીવોને ભાગ મળતાં મદમાં અનેક પ્રજાઓનો નાશ કરે, તો તે પ્રજાઓનું પણ પાલન થાય તેવા હેતુથી આપે ત્વષ્ટાના યજ્ઞનો ઈંદ્ર દ્વારા નાશ કરેલો છે.

वृत्रस्वामी वृत्रगम्यो वृत्रव्रतपरायणः ॥
वृत्रकीर्तिर्वृत्रमोक्षो मघवत्प्राणरक्षकः ॥९४॥

(૪૪૬) **वृत्रस्वामी** વૃત્રાસુરનામે દૈત્યના સ્વામી.

પ્રભુનું જે સેવન કરે છે. તેને આપ પ્રભુ સ્વીકારે છે. તેમાં દૈત્ય કે દેવ એવો કાંઇ પણ ભેદ ધારતા નથી, માટે જ વૃત્રાસુર દૈત્ય હતો છતાં પ્રભુએ તેનો પ્રેમ જોઇને સ્વીકાર કરેલો છે. તેના સ્વામીપાલક બન્યા છે. શ્રુતિમાં કહે છે કે : - "**तस्माद्विष्णुं मत्वा भजतीति**" પરમાત્મા સર્વ દેહના સ્વામી છે. માટે તેમને વિષ્ણુ-વ્યાપક વિભુ માની ભક્તજન તેમનું સર્વભાવથી સેવન કરે છે.

માટે વૃત્રદેહના સ્વામી - પ્રભુ એમ કહ્યું.

(૪૪૭) **वृत्रगम्यः** (૧) વૃત્રાસુરે શરણ જવા યોગ્ય, (૨) વૃત્રાસુર વડે જાણવા યોગ્ય એવા પ્રભુ.

ઈંદ્રની સાથે યુદ્ધ કરતાં વૃત્રાસુર પ્રભુના ચરણને શરણ પ્રાપ્ત થયેલો છે. એમ આ સ્કંધના ૧૨ અધ્યાયમાં વૃત્રાસુરે કરેલી ભગવાનની સ્તુતિથી સિદ્ધ થાય છે.

(૪૪૮) **वृत्रव्रतपरायणः** (૧) વૃત્રાસુરના (હું બીજા દેવોથી નહિ મરૂં તેવા પ્રકારના) વ્રતને પાલન કરવા સારૂં જેમનું અયનગમન છે એવા, (૨) જેમનું વ્રત ભક્તપરાયણ છે એવા પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ.

(૪૪૯) **वृत्रकीर्ति** વૃત્રાસુરની કીર્તિ-સારી પ્રસિદ્ધિ જેમનાથી છે એવા.

વૃત્રાસુર પરમ ભગવદ્ભક્ત હોવાથી તથા ઈન્દ્રે પણ જેની સ્તુતિ-વખાણ કર્યા હતાં. માટે પ્રભુથી જેમની કીર્તિ છે એવા પ્રભુ.

(૪૫૦) **वृत्रमोक्षः** વૃત્રાસુરને આસુર દેહથી તેમ આસુરભાવથી મુક્ત કરનાર એવા પરમાત્મા.

(૪૫૧) **मघवत्प्राणरक्षकः** ઈંદ્રના પ્રાણોનું રક્ષણ કરનાર.

જેને ઘણું સુખ હોય તેને મઘવા કહેવામાં આવે છે. મઘવા એટલે દેવોના રાજા. ઈંદ્રના પ્રાણોનું પાલન કરનાર આપ પ્રભુ છે. કેમકે વૃત્રાસુરના વધથી પાછળ લાગેલી બ્રહ્મહત્યાના પાપથી ઈંદ્રને પવિત્ર કરનાર પ્રભુ છે, માટે તેનું રક્ષણ કરનાર એવા ભગવાન.

अश्वमेघहविर्भोक्ता देवेन्द्रामीवनाशकः ॥
संसारमोचकश्चित्रकेतुबोधनतत्परः ॥९५॥

(૪૫૨) **अश्वमेघहविर्भोक्ता** અશ્વમેધયજ્ઞસંબંધી હવિ હોમવાની વસ્તુને ભોગવનાર - સ્વીકાર કરનાર એવા પ્રભુ.

યજ્ઞના હવિને સ્વીકારનાર આપ શ્રીકૃષ્ણ છે. આ સ્કંધના અ. ૧૩માં જણાવે છે કે, ''જ્યારે વૃત્રાસુરનો નાશ કરવા મુનિઓએ ઈંદ્રને જણાવ્યું, ત્યારે બ્રહ્મહત્યાથી ડરીને ઈંદ્રે ના કહી, પરંતુ અશ્વમેધયજ્ઞ કરાવી બ્રહ્મહત્યાના પાપથી મુક્ત કરીશું એમ કહી ફરીથી મુનિઓએ કહ્યું, તેથી ઈંદ્રે વૃત્રાસુરનો નાશ કર્યો, અને અશ્વમેધ યજ્ઞ વડે નારાયણ પરમાત્માનું વજન કર્યું, અને બ્રહ્મહત્યાથી મુક્ત થયા તેથી જ અશ્વમેધ યજ્ઞના હવિને સ્વીકારનાર એવા પરમાત્મા, એમ દર્શાવે છે.''

(૪૫૩) **देवेन्द्रामविनाशकः** દેવેન્દ્રના બ્રહ્મહત્યારૂપ રોગને અથવા તે સાથે થયેલા પાપોને (પોતે યજ્ઞનો સ્વીકાર કરી) નાશ કરનાર પ્રભુ.

(૪૫૪) **संसारमोचकः** સંસારથી મુક્ત કરનાર.

(सम्यक् सरणमागमनं संसारः) સારી રીતે સરવું - આવવું, તેને સંસાર કહે છે, સંસારથી અર્થાત્ અશ્વમેધયજ્ઞમાં પોતે પ્રત્યક્ષ પધારી ઈંદ્રને બ્રહ્મહત્યાથી મુક્ત કરનારા આપ શ્રી પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે.

(૪૫૫) **चित्रकेतुबोधनतत्परः** (૧) ચિત્રકેતુ રાજાને ઉપદેશ આપી પાલન કરનાર, (૨) ચિત્રકેતુને બોધ આપવામાં કુશલ.

ચિત્રકેતુ રાજાને પુત્રમરણના શોકથી બહુજ પીડા થતી હતી. ત્યાં અંગિરા અને નારદમુનિએ આવીને ઉપદેશ-જ્ઞાન આપી તેને દુઃખથી મુક્ત કરેલો છે. તે બન્ને મુનિઓ દ્વારા પ્રભુજ તેને મુક્ત કરનાર છે. નારદ તથા અંગિરા મુનિનો ઉપદેશ આ સ્કંધના ૧૪ અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ દર્શાવ્યો છે.

मंत्रसिद्धि सिद्धिहेतुः सुसिद्धिफलदायकः ॥
महादेवतिरस्कर्त्ता भक्तयै पूर्वार्थनाशकः ॥९६॥

(૪૫૬) **मंत्रसिद्धि** (૧) મંત્રની સિદ્ધિ જેમનાથી છે એવા, (૨) મંત્ર રૂપ પ્રભુ.

નારદજીએ ભગવત્પ્રાપ્તિ માટે ઉપદેશેલા મંત્રની સિદ્ધિ આપનાર આપ શ્રી કૃષ્ણ છે. કેમ કે, પોતે જ મંત્રરૂપ છે. આ સ્કંધના ૧૫ અધ્યાયમાં પરમ કલ્યાણને

આપનારી મંત્રવિદ્યા નારદજીએ ચિત્રકેતુને આપેલી તે સ્પષ્ટ જણાવેલી છે.

(૪૫૭) **सिद्धिहेतुः** સિદ્ધિ થવાના હેતુરૂપ એવા ભગવાન્.

ચિત્રકેતુ શોકરહિતપણું થવારૂપ સિદ્ધિના કારણ આપ પ્રભુજ છે, કેમકે જ્યારે ભગવદાનંદનો અનુભવ થાય છે ત્યારેજ સાંસારિક અનેક સુખોની અભિલાષાઓ નિવૃત્ત થઈ શોક દૂર થાય છે. તેવી સિદ્ધિના કારણ પ્રભુ શિવાય અન્ય તો ક્યાંથી હોઈ શકે ?

(૪૫૮) **सुसिद्धिफलदायकः** સારી સિદ્ધિરુપ ફળને આપનાર પરમાત્મા.

સુસિદ્ધિરુપ-ભગવત્સ્વરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ ફળને સમર્પણ કરનાર પરમ કૃપાળુ શ્રીકૃષ્ણ વિના કોઈ હોઈ શકે ? નહિ જ. કેમ કે પોતાના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરાવવી એ પોતાની ઈચ્છાનું કાર્ય છે. માટે જ તેવી સિદ્ધિ આપનાર પ્રભુને કહ્યા. કોઈ જગાએ "**सुसिद्धिफलदायकः**" એમ પાઠ છે ત્યાં આગળ સારી રીતે સિદ્ધ કરેલા મંત્રના ફલને અર્પણ કરનાર' એમ અર્થ સમજવો.

(૪૫૯) **महादेवतिरस्कर्त्ता** મહાદેવને તિરસ્કાર કરનાર.

પાર્વતી સહ-સભામાં વિરાજીત દિગંબર શંકરને દુર્વચનથી ચિત્રકેતુ દ્વારા તિરસ્કાર કરનાર પ્રભુ છે. આ સ્કંધના ૧૭ અધ્યાયમાં જણાવે છે કે : "ભગવાનની કૃપાથી ગંધર્વરાજ પદને પ્રાપ્ત થયેલા ચિત્રકેતુએ વિમાનમાં બેસી આકાશમાં ફરતાં ગૌરીને ઉત્સંગમાં લેઈ દેવસભામાં દિગ્વસ્ત્રધારી ત્રિપુરારિને નિહાળી દુર્વચનો કહ્યાં." એને ઉદ્દેશી શંકરને ચિત્રકેતુરૂપે તિરસ્કાર કરનાર આપ પ્રભુ છે એમ કહ્યું. કેમ કે ચિત્રકેતુને લક્ષ્મીના અભિમાનથી મુક્ત કરી પોતાને શરણ લેવાને ગૌરીનો શાપ થવા માટે આવી યુક્તિ યોજેલી છે.

(૪૬૦) **भक्तयै पूर्वार्थिनाशकः** ભક્તિ દઢ થવા સારૂં પૂર્વ અર્થનો નાશ કરનાર.

ચિત્રકેતુને વિદ્યાધરોની દિવ્ય સંપત્તિઓ પ્રાપ્ત થયેલી હોવાથી ભગવદ્ભક્તિમાં તે અન્તરાય કરનાર જાણી તેને ગૌરી-પાર્વતીના શાપ નિમિત્તથી નાશ કરાવી પોતાની ભક્તિમાં દઢ બનાવેલો છે. માટે ભક્તિદઢ થવા પૂર્વાર્થનો નાશ કરનાર પ્રભુ એમ કહે છે.

देवब्राह्मणविद्वेषवैमुख्यज्ञापकः शिवः ॥
आदित्यो दैत्यराजश्च मरुत्पतिरचिन्त्यकृत् ॥९७॥

(૪૬૧) **देवब्राह्मणविद्वेषवैमुख्यज्ञापकः** દેવો તથા બ્રાહ્મણોમાં વિદ્વેષ રાખવાથી પોતાની વિમુખતા થાય છે એમ જ્ઞાપન કરનાર એવા પરમાત્મા.

ચિત્રકેતુ શંકર ઉપર વિદ્વેષ કરવાથી જ વૃત્રાસુરનામે દૈત્ય થયો એ પ્રમાણે ઉચ્ચ કોટિમાંથી તેને રાક્ષસના અધમ કોટિમાં આવવું પડયું. બ્રાહ્મણોનું તથા દેવોનું અપમાન કરવાથી આવું પરિણામ આવે છે એમ દર્શાવવાનો આ નામનો જ આશય છે.

(૪૬૨) **शिवः** પરમ મંગળરૂપ નિરંતર કલ્યાણ કર હોવાથી શિવરૂપ પ્રભુ.

પ્રભુ નિરંતર નિર્મલ છે. મંગલપ્રદ છે જેથી આપને શિવ એમ કહે છે શ્રુતિમાં કહે છે કે : "**शाश्वतं शिवमच्युतम्**" (પ્રભુ નિરંતર શિવ ભદ્રરૂપ અચ્યુત છે) માટે જ પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણને શિવ એમ કથન કરે છે.

(૪૬૩) **आदित्यः** સવિતૃના પુત્રરૂપ.

આ સ્કંધના ૧૮ અધ્યાયમાં સવિતૃની પત્ની પશ્નીએ ગાયત્રી, વ્યાહૃતિ, ત્રણવેદો, અગ્નિહોત્ર, વગેરે પ્રજાઓ પ્રકટ કરી છે. એમ જણાવ્યું છે તે પ્રજાઓ ભગવદ્રૂપ જ છે જેથી સવિતૃના પુત્રરૂપ પ્રભુ એમ જણાવે છે.

(૪૬૪) **दैत्यराजः** (૧) દિતિના પ્રલ્હાદ વગેરે પુત્રોમાં જે શોભનારા, (૨) દિતિના પ્રલ્હાદ વગેરે પુત્રોના રાજા એવા ભગવાન.

(૪૬૫) **मरुत्पति** વાયુના પતિ-પાલક-પાલન કરનાર.

કેટલાક સ્થાનમાં આ નામમાં "**मरुत्पति**" એમ પાઠ છે. જો એવો પાઠ હોય તો મહાન એટલે પ્રલ્હાદ બલિરાજ વગેરેના પતિ - રક્ષણ કરનાર, અથવા મહાનના પણ પતિ એટલે સર્વથી પણ મહાન એવા પરમાત્મા.

(૪૬૬) **अचिन्त्यकृत्** ૧ કોઈના પણ હૃદયમાં ચિંતન કરી શકાય નહિ તેવા

આશ્ચર્યકારક સામર્થ્ય - કાર્યો કરનાર, ૨ કોઈ પણ ન ચિંતી શકે તેવાં કાર્યો કરનાર પોતે શ્રી કૃષ્ણ.

मरूतां भेदकस्त्राता व्रतात्मा पुंप्रसूतिकृत् ॥
... ... ॥९८॥

(૪૬૭) **मरुतांभेदकः** મરૂતો - વાયુઓના ઓગણપચાશ ભેદ કરનાર.

ઈન્દ્ર દ્વારા ૪૯ મરુદ્‌ગણો કરનાર આપ શ્રીકૃષ્ણ છે. આ સ્કંધના ૧૮ અધ્યાયમાં દિતિએ ઈંદ્રને નાશ કરનાર મહાપ્રતાપી પુત્ર મેળવવાનું વ્રત કરતાં ઉત્પન્ન થયેલા ૪૯ મરુદ્‌ગણોનું વૃત્તાંત સ્પષ્ટ કથન કરવામાં આવ્યું છે, ભગવત્કૃપાથી તે ઈંદ્રને મારનાર નહિ બનતાં તેના મિત્રો થઈને સ્વર્ગમાં રહેલા છે.

(૪૬૮) **त्राता** રક્ષણ કરનાર.

ઈંદ્રે પોતાની અપરમાતા દિતિના ઉરમાં પોતાનો નાશ કરે તેવો મહાન તેજસ્વીગર્ભ છે એમ જાણી તેનો નાશ કરવા તેના ઉદરમાં પ્રવેશ કરીને ગર્ભના ૪૯ ટૂકડા કર્યા. ભગવદિચ્છાથી તે બધા સજીવન રહ્યા એ રીતે તે ગર્ભનું રક્ષણ કરનાર આપ પ્રભુ છે, માટે તેમને ત્રાતા કહેવામાં આવે છે.

(૪૬૯) **व्रतात्मा** (૧) પુંસવનનામનું વ્રત જેમનું સ્વરૂપ છે. (૨) પુંસવનવ્રત વડે જેમનો આત્મા છે. આ સ્કંધના અ. ૧૯માં પુંસવન વ્રતનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે તેમાં પ્રભુસંબંધી સર્વવ્રત હોવાથી તે પ્રભુ રૂપ જ છે.

(૪૭૦) **पुंप्रसूतिकृत्** પું-પુરૂષ (પુત્ર)ને જન્મ આપનાર.

પુંસવનવ્રતમાં જેવાં લક્ષણો કહ્યાં છે, તેવાં લક્ષણો પ્રમાણે યથાર્થ વ્રત કરે તો તેવો મહાપ્રતાપવાન્ પુત્ર થાય એમાં શંકા નથી. તેવી રીતે પુત્ર આપનાર પોતે પ્રભુ જ છે.

इति षष्ठस्कन्धनामानि

अथ सप्तमस्कन्धनामानि

...............................॥
कर्मात्मा वासनात्मा च ऊतिलीलापरायणः ॥९८॥

(૪૭૧) **कर्मात्मा** પૂર્વ કરેલાં કર્મો તે રૂપ પ્રભુ.

(૪૭૨) **वासनात्मा** (૧) પૂર્વ કરેલાં કર્મોની જે વાસનાઓ તે રૂપ (૨) સર્વને વસાવનાર એવો જેમનો આત્મા છે એવા પરમાત્મા.

(૪૭૩) **ऊतिलीलापरायणः** ઊતિ એટલે કર્મ વાસનાઓ તે રૂપ લીલાઓ જેમને પરમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થાને છે એવા પ્રભુ.

તૃતીય સર્ગથી આરંભી ષષ્ઠસ્કન્ધ સુધીમાં ભગવાનની દશપ્રકારની લીલાઓમાં સર્ગ વિસર્ગ સ્થાન અને પોષણ એ ચાર પ્રકારની લીલાઓ કહી ગયા. હવે સપ્તમસ્કંધમાં ઊતિ લીલા વર્ણવે છે. દ્વિ. સ્કંધ. અ. ૨ કહે છે કે - **'ऊतयः कर्मवासनाः'** કર્મની વાસનાઓને ઊતિ કહે છે. તો તેવી ઊતિ લીલામાં જે પરાયણ - તત્પર છે એવા પ્રભુ.

समदैत्यसुरः स्वात्मा वैशम्यज्ञानसंश्रयः ॥
देहाद्युपाधिरहितः सर्वज्ञः सर्वहेतुविद् ॥९९॥

(૪૭૪) **समदैत्यसुरः** દેવો અને દૈત્યો જેમને સમાન છે એવા પ્રભુમાં સમ વિષમ ભાવ નથી, આપ ગીતામાં આજ્ઞા કરે છે કે : **'समप्रियसुहृद्बन्धुः'** (શત્રુ મિત્ર બંધુ વગેરે મ્હને સમાન છે) અર્થાત્ પરમાત્ને કોઈ શત્રુ નથી, કોઈ મિત્ર નથી. તેમ કોઈ બંધુ પણ નથી, આપને સર્વ સમાનજ છે, પ્રભુની સમાનતા એમ અનેક જગાએ વર્ણવે છે. છતાં કોઈ કોઈ સ્થાને દૈત્યોને મારી દેવોનું રક્ષણ કરેલું છે એમ ઉઘાડો પક્ષપાત જણાઈ આવે છે. એ ખરેખરો પક્ષપાત નથી. કિન્તુ શાપથી થયેલા દૈત્યો એ પોતાના ભક્તો છે તો તેમનો ઉદ્ધાર કરવા-નિજ શરણ આપવા આપ તેમનો નાશ કરે છે, એ પક્ષપાત ન કહેવાય. પરંતુ તેમનું હિત કર્યું ગણાય. માટે જ આપ સુરોમાં અને અસુરોમાં સમાન ભાવધારી છે એમ કહે છે:

(૪૭૫) **स्वात्मा** (૧) સર્વના આત્મારૂપ, (૨) નિજ ભક્તો એ જ જેમનો આત્મા છે એવા શ્રીપુરુષોત્તમ.

પ્રભુ જ સર્વરૂપે આ જગતમાં પ્રકાશમાન છે એમ આપણે અનેક વખતે કહી ગયા છીએ, એટલે સર્વ આત્મા-જીવો એ પરમાત્મસ્વરૂપજ, તેમનાથી લેશપણ ભિન્ન નહિ. તેમ શ્રુતિસ્મૃતિઓમાં આત્માનું પરમાત્માપણું વારંવાર દર્શાવેલું છે. તેથી જ અહિં પ્રભુને **स्वात्मा** કહે છે. જ્યારે દરેક આત્માઓ પ્રભુ સ્વરૂપ છે. તો નિજ ભગવદીયજનો પરમાત્મા સ્વરૂપ હોય એમાં કાંઈ સવિશેષપણું નથી.

(૪૭૬) **वैशम्यज्ञानसंश्रयः** સમ વિષમ ભાવરૂપ જ્ઞાનનો આશ્રય કરવાવાળા.

દેવોનું રક્ષણ કરવું, દૈત્યોને વિદારવા વગેરે સમ વિષમ ભાવરૂપ જ્ઞાનનો સારી રીતે આશ્રય કરનાર આપ પ્રભુ જ છે. એટલે કંઈ પ્રભુને સમવિષમભાવ છે એમ માનવાનું નથી, કારણકે પ્રભુ દૈત્યોને મારી તેમને સ્વસ્વરૂપનો પ્રકાશ કરે છે. તે દૈત્યોને પોતાના સ્વરૂપનો પ્રકાશ થાય એ હેતુથી જ આપ નિજ સંનિધાનમાં જ એમને વિદારણ કરે છે. બાકી આપ પ્રભુ તો સર્વમાં સમભાવથી વર્તનાર છે, ગીતામાં આપ શ્રીમુખથી આજ્ઞા કરે છે કેઃ: - **'समोऽहं सर्वभूतेषु'** (હું સર્વ ભૂતોમાં સમભાવે વર્તુ છું) એ વચનથી આપમાં સમત્વ છે એ તો સર્વથા સિદ્ધ જ છે.

(૪૭૭) **देहाद्युपाधिरहितः** દેહ સાથે રહેલી 'હું મારૂં' એવી ઉપાધિથી રહિત એવા શ્રીકૃષ્ણ

પ્રભુને કંઈ આપણ મનુષ્યો જેવી દેહાદિ ઉપાધિ નથી, તે પૂર્ણ આનંદમય સ્વરૂપવાન છે, તેમને 'હું મ્હારૂં' એવું અભિમાન પણ નથી, કેવળ સ્વસ્વરૂપમાં જ નિરંતર રમણ કર્યા કરે છે - આનંદ કર્યા કરે છે. આપને મનુષ્યોની માફક દેહ જન્મ મરણ વગેરે કાંઈ પણ નહિ હોવાથી જ આપ લૌકિક દેહ વગેરે ઉપાધિથી રહિત છે એમ જણાવે છે. શ્રુતિ પણ તેથી જ પ્રભુને 'નેતિ નેતિ' કહે છે.

(૪૭૮) **सर्वज्ञः** (૧) સર્વને જાણનાર, (૨) સર્વ નારદાદિ છે જ્ઞાનવાન જેમનાથી એવા.

જે પ્રભુ સર્વ વ્યાપી છે તે સર્વ વસ્તુ પ્રત્યક્ષ જોનાર હોય જ, વળી પોતે સર્વરૂપ પણ છે, એટલે આપ પરમાત્માની સર્વજ્ઞતામાં શી ખામી હોય ? બીજા સર્વજ્ઞતાંનો આડંબર કરે છે એ માત્ર આડંબર જ, કિન્તુ પ્રભુ સર્વરૂપ જ હોવાથી ખરેખરા સર્વજ્ઞ તો આપ પ્રભુ જ છે અન્ય કોઈ નહિ.

(૪૭૯) **सर्वहेतुवित्** સર્વ હેતુવડે પણ પ્રાપ્ત થાય તેવા ભગવાન.

સર્વ કામ ક્રોધ દ્વેષ મોહ ભય પ્રેમ વગેરે અનેક કારણો વડે પણ પ્રભુ પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવા છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહે છે કેઃ: **'कामाद्वेषाद्भयात्'** કામ, ક્રોધ, દ્વેષ, ભય વગેરે અનેક ભાવથી જો એક ચિત્તે ભગવદારાધન કરવામાં આવ્યું હોય તો, પ્રભુ પ્રાપ્ત થાય છે જ. જેમકે કામથી ગોપીજનોને, ભયથી કંસને, દ્વેષથી શિશુપાલાદિને, સ્નેહથી પાંડવોને, સંબંધથી યાદવોને, વગેરે વગેરે અનેક કારણો વડે ચિત્ત પ્રભુમાં જ કેવળ તલ્લીન થવું હોય તો પ્રભુ પ્રાપ્ત એમાં લેશ પણ અતિશયોક્તિ જેવું નથી. પણ તેવો ભાવ એક પ્રભુમાં જ હોવો જોઈએ જો અન્યમાં કામાદિ ભાવ હોય તો તે નરકનું જ મુખ્ય કારણ એમ સિદ્ધ જ છે.

ब्रह्मवाक्स्थापनपरः स्वजन्मावाप्तिकार्यकृत् ॥
सदा[illegible] भक्तमोचकः ॥१००॥

(૪૮૦) **ब्रह्मवाक्स्थापनपरः** બ્રાહ્મણોની વાણીને સ્થાપન કરવામાં જેમનું ઉત્તમ પ્રયોજન છે એવા પરમાત્મા.

બ્રાહ્મણો - સનકાદિકોથી શાપરૂપ (જય અને વિજય દૈત્યો થઈ પૃથ્વીમાં પ્રકટ થાય અને ત્રણ જન્મો પછી ભગવદ્ધામમાં આવે એ રૂપ) વાણીને સ્થાપન કરવા અર્થાત્ સત્ય છે એમ સર્વને પ્રકાશ કરવા પોતાના દ્વારપાલો જયવિજયને ભગવાને પૃથ્વીમાં અસુરયોનિમાં પ્રકટાવ્યા છે તેથી જ બ્રાહ્મણોની વાણીને સ્થાપન કરવામાં જેમનું ઉત્તમ પ્રયોજન છે એવા પરમાત્મા એમ કહે છે.

(૪૮૧) **स्वजन्मावधिकार्यकृत्** પોતાના જન્મ સુધી કાર્યને કરનાર એવા પ્રભુ

પ્રભુ જન્મમરણરહિત છે. અવ્યયરૂપ છે. પરંતુ ભક્તોનું પ્રતિપાલન કરવા, તેમના મનોરથોને પૂર્ણ કરવા આપ વારાહાદિ અવતારો ગ્રહણ કરે છે. તે સમયે જન્મ જેવું પ્રતીત થાય છે, તેમાં જે જે રાગદ્વેષ કાર્યો પ્રકટ થાય, તેને કરનાર પોતે પ્રભુ છે. કેમકે પ્રજાને પીડનાર અસુરોનો વિનાશ કરવામાં દ્વેષ અને મુનિઓ-દેવો વગેરેનું પાલન કરવામાં અનુરાગ, વગેરે જે જે કાર્યો ઉપસ્થિત થાય છે, તે તે કાર્યોને આપ જ વહન કરે છે. માટે જ્યાં સુધી પ્રભુનો અવતારિક આવિર્ભાવ હોય ત્યાં સુધી તેનાં નિમિત્તના સર્વ કાર્યોને કરનાર પ્રભુ છે એમ કથન કરે છે.

(૪૮૨) **सदसद्वासनाहेतुः** (૧) સદ્ અને અસદ્ વાસના જેમની પ્રાપ્તિનો હેતુ છે એવા, (૨) સદ્ અને અસદવાસનાના હેતુરૂપ એવા પરમાત્મા.

પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવામાં સદ્ અને અસદ્ વાસના, એ બન્ને વાસનાઓ મુખ્ય કારણભૂત મનાય છે. એટલે કે એ બન્ને વાસનાઓ પ્રભુમાં જ હોવી જોઈએ ઈતરમાં ન હોવી જોઈએ તો જ પ્રભુની પ્રાપ્તિ થાય. શિશુપાલ પ્રભૃતિને ભગવાનની પ્રાપ્તિ થઈ છે, તે શિશુપાલાદિની પ્રભુ ઉપર અસદ્વાસના હતી તેથી થયેલી છે. તે અસુરોની ભગવાનનો નાશ કરવારૂપ અસદ્ વાસના, એક જ નિષ્ઠાવાળી અને સુદૃઢ હતી તેથી તેમને પ્રભુની પ્રાપ્તિનો લાભ મળેલો છે, તેમ સદ્ વાસનાથી પરમાત્મા મળે છે. એ તો સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ જ છે. એટલે તે સંબંધમાં વિશેષ વિવેચન કરવું, પિષ્ટપેષણ કર્યા બરાબર છે. પરમાત્મા '**कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तु समर्थ**' કરવું, નહિ કરવું, વા વિપરીત કરવું તેમાં સમર્થ છે - સ્વતંત્ર છે. એટલે આપ જેને જેવી રીતે ઉદ્ધાર કરવા - શરણે લેવા માગે તેને તેવી રીતે શરણે લે છે અને તેનો ઉદ્ધાર કરે છે. સદ્ અને અસદ્ વાસનાઓને પ્રકટ કરનાર પણ પ્રભુ છે, કેમકે આ સંસાર નાટકને નભાવા સદવાસના અને અસદવાના. વિદ્યા અને અવિદ્યા નિર્મી છે. તેને અનુસરીને જ આ જીવલોક ઉત્તમ અધમ ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે, જો તેજ વાસનાઓ ભગવાનને ઉદ્દેશી કરવામાં આવે તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રભુને પ્રાપ્ત થાય એ નિર્વિવાદ છે.

(૪૮૩) **त्रिसत्यः** ત્રણ અવતારો વડે સનતકુમાર આદિ બ્રાહ્મણોની પોતાના

દ્વારપાલોને શાપ આપ્યો તે રૂપ વાણીને સત્ય કરનાર જો **त्रिषत्यः** એવો પાઠ હોય તો જે **स**ને બદલે **ष** છે તે પૌરાણિક સમજવો, અને એનો અર્થ પણ ઉપર પ્રમાણે જ કરવો.

(૪૮૪) **भक्तमोचकः** જય અને વિજય નામે પોતાના ભક્તને વૈકુંઠ પદના અધિકારથી મુક્ત કરનાર એવા પરમાત્મા.

हिरण्यकशिपुद्वेषी प्रविष्टात्माऽतिभीषणः ॥
शान्तिज्ञानादिहेतुश्च प्रहलादोत्पतिकारणम् ॥१०१॥

(૪૮૫) **हिरण्यकशिपुद्वेषी** હિરણ્યકશિપુ નામે મહાદૈત્યનો જેમના ઉપર દ્વેષ-વેર ભાવ છે એવા પરમાત્મા. વરાહ અવતારથી તેના ભાઈ હિરણ્યાક્ષને માર્યો હતો માટે ભગવાન ઉપર હિરણ્યકશિપુને ઘણો દ્વેષ હતો તેથી હિરણ્યકશિપુદ્વેષી એમ પ્રભુને કહે છે.

(૪૮૬) **प्रविष्टात्मा** પોતાના આત્માને સર્વમાં પ્રવિષ્ટ કરનાર.

પ્રભુ સર્વભૂતાત્મા છે, એટલે આત્મારૂપે સર્વમાં પ્રવેશ કરનાર છે. ભગવતી શ્રુતિ પણ આજ્ઞા કરે છે કે:: - ''**अन्तः प्रविष्टः शास्ताजनानाम्**'' સર્વના અંતરમાં પ્રભુ વિરાજી તેમને શાસન-શિક્ષણ આપે છે. અહિં હિરણ્યકશિપુમાં દ્વેષભાવથી પોતાના આત્માને પ્રવિષ્ટ કરાવ્યો છે. પ્રભુજીને વૈર ભાવ કે દ્વેષ ભાવ નથી, પરંતુ સર્વ જનને પીડા કરનાર રાક્ષસ હોવાથી તેના ઉપર પ્રભુનો તેવો ભાવ થયેલો છે વળી તેના શાપની મુક્તિ પણ એમજ થનાર છે, માટે તેનામાં તેવા ભાવથી પ્રવેશ કરવાની ઘટના થઈ છે. એટલે તેથી સર્વમાં સમભાવ રાખનાર પ્રભુમાં વિષમતા હોય એમ સંશય લાવવાનો નથી. આપણે પ્રથમ જ કહી ગયા છીએ કે : ''**समदैत्यसुरः**'' પ્રભુ દેવોમાં અને દાનવોમાં સમાનતા ધરાવે છે.

(૪૮૭) **अतिभीषणः** હિરણ્યકશિપુને અત્યંત ભય ઉત્પન્ન કરનાર એવા પ્રભુ.

પોતાના ભાઈ હિરણ્યાક્ષને વરાહાવતારથી પ્રભુએ માર્યો હતો. માટે વખતે

મ્હારો પણ તેવી રીતે નાશ કરે એમ ધારી હિરણ્યકશિપુને આપનો બહુ જ ભય લાગતો હતો તેથી જ અહિ પ્રભુને અતિભીષણ કહ્યા છે.

(૪૮૮) **शान्तिज्ञानादिहेतुः** શોકની શાંતિ થવા માટે હિરણ્યકશિપુએ જે જ્ઞાન સ્ત્રીઓને પુત્રોને કહ્યું તેને પ્રેરણા કરનાર અર્થાત્, હિરણ્યકશિપુ દ્વારા બંધુ જનોને શાંતિ કરનારૂં જ્ઞાન આપનાર આપ પ્રભુ જ છે. આ સ્કંધના બીજા અધ્યાયમાં ''**अम्वाम्व हे वधू पुत्राः**'' એ શ્લોકમાં, હિરણ્યકશિપુએ આપેલું જ્ઞાન (ઉપદેશ) સ્પષ્ટ જણાવેલું છે.

(૪૮૯) **प्रह्लादोत्पत्तिकारणम्** (૧) જેમની ઉત્પત્તિ - અવતાર થવાનું કારણ પ્રહલાદ છે એવા, (૨) પ્રહલાદની ઉત્પત્તિ થવાના કારણ રૂપ એવા પરમાત્મા

પ્રભુએ પ્રહલાદને લીધે જ તેની વાણી સત્ય કરવા માટે જ સ્તંભમાંથી પોતાનો પ્રાદુર્ભાવ નૃસિંહરૂપે કર્યો છે. માટે ભગવદવતારનું કારણ પ્રહલાદને કહ્યા. તેમ પ્રલ્હાદ જેવા પરમ ભગવદીય જનની ઉત્પત્તિ આખા વિશ્વને બોધ રૂપ નીવડે એટલા હેતુથી જ પ્રભુએ કરેલી છે તેથી પ્રલ્હાદની ઉત્પત્તિનું કારણ પ્રભુને કહે છે. એમ પરસ્પર બન્ને બન્નેના આવિર્ભાવનું કારણ છે, એ હેતુને આ નામ પ્રતિપાદન કરે છે.

दैत्यसिद्धान्तसद्वक्ता तपः सार उदारधीः ॥
दैत्यहेतुप्रकटनो भक्तिचिह्नप्रकाशकः ॥१०२॥

(૪૯૦) **दैक्यसिद्धान्तसद्वक्ता** દૈત્યોના દ્વૈતસિદ્ધાન્તના સ્થાનમાં સત્-ઉત્તમોત્તમ શુદ્ધ અદ્વૈત શાસ્ત્રને ભક્ત પ્રહલાદ દ્વારા કથન કરનાર.

હિરણ્યકશિપુએ ગુરુને ત્યાંથી અભ્યાસ કરીને આવેલા ઉત્સંગમાં બેસાડેલા પોતાના પુત્ર પ્રહલાદને ''તું આ જગતમાં શ્રેષ્ઠ વસ્તુ શી માને છે'' એમ પ્રશ્ન પૂછ્યો. તેના ઉત્તરમાં પ્રહલાદજી એ દ્વૈત સિદ્ધાન્ત નહિ કહેતાં ''સર્વ વસ્તુને છોડી વનમાં જઈ પ્રભુનું સેવન કરવું''એમ ભગવદ્ગુણાનુવાદ ગાવારૂપ સત્ સિદ્ધાન્તને શ્રેષ્ઠ જણાવ્યો. એવી રીતે દૈત્ય સન્મુખ પ્રહલાદ દ્વારા અદ્વૈત શાસ્ત્રને કથન કરનાર આપ પ્રભુ છે.

(૪૯૧) **तपः सारः** ભજનરૂપતપ એજ જેમનો સાર છે એવા પ્રભુ.

(૪૯૨) **उदारधीः** ઉદાર-નિર્મલ -પ્રહલાદની ધી-બુદ્ધિ જેમનાથી છે એવા અર્થાત્ જેમના આરાધનને લીધે જ પ્રહલાદની બુદ્ધિ વિમલ સરલ બનેલી છે એવા શ્રીપુરુષોત્તમ.

(૪૯૩) **दैत्यहेतुप्रकटनः** દૈત્ય પ્રહલાદજીના હેતુને - પરમાત્માની સાથે ચિત્તની એકાગ્રતાને પ્રકટ કરનાર એવા પ્રભુ.

(૪૯૪) **भक्तिचिह्नप्रकाशकः** ભક્તિનાં લક્ષણોને પ્રકાશ કરનાર.

પ્રહલાદ દ્વારા ભક્તિનાં લક્ષણોને આપે પ્રકાશ કરેલાં છે. આ સ્કંધના ૫ અધ્યાયમાં ''**स्वः परश्चेदसदग्राह**'' એ શ્લોકમાં તથા ''**श्रवणं कीर्तनं विष्णोः**'' એ શ્લોકમાં સંપૂર્ણ ભક્તિનાં નવધા લક્ષણો જણાવવામાં આવ્યા છે તે ભક્તની દ્વારા પ્રભુએ જ પ્રકટ કરેલાં છે. માટે જ આપને ભક્તિનાં ચિન્હોને - લક્ષણોને પ્રકટ કરનાર કહે છે.

सद्वैषहेतुः सद्वैषवासनात्मा निरन्तरः ॥
नैष्ठुर्यसीमा प्रहलादवत्सलः सङ्गदोषहा ॥१०३॥

(૪૯૫) **सद्वेषहेतुः** સત્ - પ્રહલાદમાં દૈત્યનો દ્વેષભાવ ઉત્પન્ન થવાના કારણરૂપ એવા પરમાત્મા.

પોતાના બંધુ હિરણ્યાક્ષનો નાશ કરવાથી હિરણ્યકશિપુને પ્રભુ પર દ્વેષ ઉત્પન્ન થયેલો હતો, અને તે પરમાત્માનું જ પ્રહલાદ સેવન કરે છે. એમ જાણી તે પોતાના પુત્ર છતાં તેના ઉપર પણ તે દૈત્યને દ્વેષ ઉત્પન્ન થયેલો, પ્રભુના ઉપર પ્રેમ હોવાથી જ પ્રહલાદજી દૈત્યના દ્વેષપાત્ર બન્યા હતા એટલે જ તેના દ્વેષનું કારણ પ્રભુને જણાવે છે.

(૪૯૬) **सद्वेषवासनात्मा** ભક્તજનો પર દ્વેષ કરવો એ જ જેમને પ્રાપ્ત કરવામાં આત્માને-જીવને- આચ્છાદન-અંતરાયરૂપ છે એવા પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર.

ભગવદીય જનો પર પરમભાવ રાખવો તેથી જ પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે, પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યાં સુધી તેવો સરલભાવ હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયો નથી ત્યાં સુધી

પ્રભુની પ્રાપ્તિ જ થતી નથી. જીવને ભગવાનનું શરણ પ્રાપ્ત થવામાં ભગવદીયો ઉપર દ્વેષ તેમની ચેષ્ટા કરવી, નિંદા કરવી; એ જ મુખ્ય અંતરાયરૂપ છે. અહિં પ્રભુના નામનો એવો જ આશય વ્યક્ત કર્યો છે.

(૪૯૭) **निरन्तरः** દૈત્યોથી સારી રીતે જેમનું જુદાપણું છે એવા પ્રભુ.

જ્યાં સુધી આસુરભાવ હોય છે, ત્યાં સુધી પ્રભુની પ્રાપ્તિ જ નથી તેથી અહિંયા અસુરોથી અત્યંત જુદા પ્રભુને જણાવે છે. એમ જણાવવાથી અદ્વૈત સિદ્ધિમાં બાધ માની લેવાનો છે.

(૪૯૮) **नैष्ठुर्यसीमा** નિષ્ઠુરતા - નિર્દયતાની સીમા અવધિરૂપ પરમાત્મા.

પ્રભુ પરમ કૃપાલ પરમ કરુણાનિધિ છે, છતાં અહિં તેમને નિર્દયતાની હદ એમ કહી વર્ણવે છે. એ મોટો વિરોધ થાય છે. પરંતુ એમ સમજવાનું નથી, પ્રભુએ પોતાના ભક્તને પોતાના પર કેટલો પ્રેમ છે. તેની કસોટી દૈત્ય દ્વારા કરેલી છે અને તેથી જ પ્રહલાદજીને મારવાના અનેક ઉપાયો દૈત્યે અજમાવ્યા છતાં પણ પ્રભુ પર તો તેનો તેવોને તેવો દૃઢ પ્રેમ જ હતો. ભક્તનીપરીક્ષા કરવામાં ઘણાં કઠોર ઉપાયો દૈત્ય દ્વારા યોજ્યા, તેથી ઘણી જ નિર્દયતાની સીમા એમ પ્રભુને કથન કરે છે, દૈત્યોના અનેક ઉપાયોને નિષ્ફળ કરી ભક્તનું રક્ષણ કર્યુ એ કૃપાલુતા નહિ તો બીજું શું ? માટે પ્રભુ કૃપાનિધિ તો છે જ પણ ભગવદીય જનની કસોટી કરવામાં એ ઠેઠ સુધી નિર્દય બને છે.

(૪૯૯) **प्रह्लादवत्सलः** પ્રહલાદ પર વાત્સલ્ય પ્રેમ રાખનાર પ્રભુ.

જ્યાં જ્યાં પ્રહલાદજીને દૈત્યે કષ્ટ આપ્યું ત્યાં ત્યાં પ્રભુએ તેમનું વત્સલતાથી રક્ષણ કર્યું છે એમ પ્રસિદ્ધ છે તેથી જ અહિં પ્રહલાદવત્સલ પ્રભુ એમ કહે છે.

(૫૦૦) **सङ्गदोषहा** સંગતિના દોષને હણનાર.

દૈત્યોના બાળકોને નિરંતર દૈત્યોનો - આસુરી જીવોનો પ્રસંગ હતો પરંતુ તે સર્વેને પ્રહલાદ દ્વારા સદુપદેશ આપી તેમના આસુર સંગને આસુરી ભાવને પ્રભુએ જ હરણ કર્યો છે, નાશ કર્યો છે. (અહિંથી નૃસિંહાવતારનાં નામો શરૂ થયાં)

महानुभावः साकारः सर्वाकारः प्रमाणभूः ॥
स्तम्भप्रसूतिर्नृहरिर्नृसिंहो भीमविक्रमः ॥१०४॥

(૫૦૧) **महानुभावः** ૧ જેમનો પ્રભાવ - સામર્થ્ય અચિંત્ય છે, અવર્ણનીય છે એવા પ્રહલાદરૂપધારી ભગવાન, ૨ પ્રહલાદની રક્ષા કરવામાં જેમનું મહાસામર્થ્ય છે એવા.

પ્રહલાદ એ પ્રભુનું સ્વરૂપ જ છે. આપ ગીતામાં શ્રી મુખથી આજ્ઞા કરે છે કે - ''**प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानाम्**'' (દૈત્યોમાં હુ પ્રલ્હાદ છું) તેથી જ તેમનામાં દૃઢ ભગવદ્ભાવ દિવ્ય પ્રભાવ શાંત સ્વભાવ વગેરે અનેક ગુણો વિરાજીત હતા.

(૫૦૨) **साकारः** બોલાવતાંની સાથેજ વર્તન કરનાર પ્રત્યક્ષ પ્રકટ થનાર એવા શ્રીનૃસિંહાવતાર ધારી પરમાત્મા.

(૫૦૩) **सर्वाकारः** સર્વ સ્વરૂપ જેમનું છે એવા, સર્વથી વિલક્ષણ આકારવાળા.

આપ શ્રીકૃષ્ણ સમસ્ત વિશ્વમાં સર્વરૂપે પ્રકાશમાન છે. જ્યાં જ્યાં દૃષ્ટિ કરીએ ત્યાં ત્યાં ઈશ્વર જ છે, તે સિવાયનો અણુભાગ પણ બાકી નથી, એમ સુચવવાને માટે જ આપ સ્તંભમાંથી પ્રકટ થયા છે. જેમનું સ્વરૂપ નહિ મનુષ્યમાં, નહિ સિંહમાં એવું ઘણું જ વિસ્મય જનક અને ભયંકર છે, જેથી વિલક્ષણ આકારવાળા પ્રભુ એમ જણાવે છે.

(૫૦૪) **प्रमाणभूः** પ્રહલાદજીના વાક્યને પ્રમાણભૂત કરવાને સ્તંભમાંથી પ્રકટ થનારા પ્રભુ.

પ્રભુની સર્વવ્યાપકતા પ્રતિપાદન કરતાં પ્રહલાદજીને દૈત્યે પૂછ્યું કે ''જો પ્રભુ સર્વ વ્યાપક છે તો આ સ્તંભમાં કેમ નથી દેખાતા !'' એમ કહી તલવારથી તેનો નાશ કરવા જતાં સ્તંભમાંથી પ્રભુએ પ્રકટ થઈ પોતાની સર્વ વ્યાપકતા સત્ય કરી પ્રહલાદજીના વચનને પણ પ્રમાણભૂત કર્યું અને ભક્તવત્સલતા ભક્તાધીનતા પણ આપે દર્શાવી એ જ ભાવને આ નામ સૂચન કરે છે.

(૫૦૫) **स्तम्भप्रसूति** જેમનું સ્તંભમાંથી પ્રાકટ્ય થયું છે એવા નૃસિંહ પ્રભુ.

(૫૦૬) नृहरि (૧) મનુષ્ય તથા સિંહરૂપ (૨) મનુષ્ય આકાર તેમ સિંહાકાર બન્નેથી મિશ્ર સ્વરૂપવાન્, (૩) નૃ-મનુષ્યોના ભયને હરણ કરનાર, (૪) સંહાર રૂપ હોવાથી મનુષ્યોને - દુષ્ટોને હરણ કરનાર - નાશ કરનાર. એવા નૃસિંહરૂપધારી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ.

(૫૦૭) **नृसिंहः** નર અને સિંહથી મિશ્રિત નૃસિંહ પ્રભુ.

(૫૦૮) **भीमविक्रमः** (૧) ભયાનક જેમનું વિક્રમ - પગલું ભરવું (ગમન) છે એવા, (૨) ભયંકર જેમનું પરાક્રમ - શૌર્ય છે એવા ભીમ ઘોર દૈત્યને નાશ કરવામાં જેમનું પરાક્રમ છે એવા નૃહરિ ભગવાન.

विकटास्यो ललजिह्वो नखशस्त्रो जवोत्कटः ॥
हिरण्यकशिपुच्छेदी क्रुरदैत्यनिवारकः ॥१०५॥

(૫૦૯) **विकटास्यः** વિકરાલ મુખવાળા.

(૫૧૦) **ललजिह्वः** ચોતરફ જેમની જીભ લળી રહી છે એવા નૃસિંહ.

(૫૧૧) **नखशस्त्रः**નખરૂપ આયુધ ધારી પ્રભુ.

(૫૧૨) **जवोत्कटः** યુદ્ધના વેગને લીધે ન સહન કરી શકાય તેવા.

(૫૧૩) **हिरण्यकशिपुच्छेदी** હિરણ્યકશિપુ દૈત્યને નાશ કરવામાં જેમનું આચરણ છે એવા શ્રીનૃસિંહ સ્વરૂપી ભગવાન.

(૫૧૪) **क्रूरदैत्यनिवारकः** દૈત્યરાજના અનુચરોમાં જે ક્રુર દૈત્યો હતા તેમનો નાશ કરનાર.

सिंहासनस्थः क्रोधात्मा लक्ष्मीभयविवर्द्धनः ॥
ब्रह्माद्यत्यन्तभयभूरपूर्वाचिन्त्यरूपधृक् ॥१०६॥

(૫૧૫) **सिंहासनस्थः** રાજ્યાસન પર બેસનાર એવા નૃસિંહ.

(૫૧૬) **क्रोधात्मा** ક્રોધથી પૂર્ણ જેમનો આત્મા-સ્વરૂપ છે એવા ભગવાન.

(૫૧૭) **लक्ष्मीभयविवर्द्धनः** લક્ષ્મીજીને વિશેપ ભય વધારનાર.

(૫૧૮) **ब्रह्माद्यत्यन्तभयभूः** બ્રહ્માદિ સર્વ દેવોને અત્યંત ભયનું સ્થાનરૂપ એવા નૃસિંહરૂપધારી શ્રીકૃષ્ણ.

(૫૧૯) **अपूर्वाचिन्त्यरूपधृक** પૂર્વે નહિ થયેલા, મનથી પણ કલ્પના કરી શકાય નહિ તેવા અદ્‌ભૂત સ્વરૂપને ધારણ કરનાર એવા પરમાત્મા.

भक्तैकशान्तहृदयो भक्तस्तुत्यः स्तुतिप्रियः ॥
भक्ताङ्गलेहनोद्भूतक्रोधपुञ्जः प्रशान्तधीः ॥१०७॥

(૫૨૦) **भक्तैकशान्तहृदयः** એક કેવળ ભક્ત પ્રહલાદજીને માટે જ જેમનું શાંત હૃદય છે એવા નૃસિંહ ભગવાન.

(૫૨૧) **भक्तस्तुत्यः** ભક્ત પ્રહલાદજી વડે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય.

(૫૨૨) **स्तुतिप्रियः** ભક્ત પ્રહલાદે કરેલી સ્તુતિ જેમને ઘણી જ પ્રિય છે એવા.

(૫૨૩) **भक्ताङ्गलहनोद्भूतक्रोधपुञ्जः** ભક્ત પ્રહલાદજીના અંગોનું આસ્વાદન કરવાથી ક્રોધના સમુદાય વડે રહિત બનેલા અર્થાત્ ક્રોધ રહિત થયેલા નૃહરિસ્વરૂપધારી શ્રીપુરુષોત્તમ.

(૫૨૪) **प्रशान्तधीः** (૧) ક્રોધ વગરની જેમની બુદ્ધિ થઈ છે એવા, (૨) પ્રશાંત-વિષય અભિલાષાથી રહિત જ્ઞાનનિષ્ઠ એવી પ્રહલાદજીની બુદ્ધિ જેમનાથી બનેલી છે એવા શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર.

પ્રભુની ભક્તિ કરવાથી મનુષ્યની બુદ્ધિ વિષયોમાંથી વિરામ પામી જ્ઞાનપરાયણ બની પરમાત્મામાં અનુરાગવાળી થાય છે. પ્રહલાદજીમાં તેવી જ અપૂર્વ ભક્તિ હતી. તેથી જ તેમને યુવાવસ્થા છતાં પણ પ્રભુ સિવાય અન્ય કોઈ વસ્તુમાં રાગ હતો નહિ. એવી અત્યંત શાંત બુદ્ધિ ભગવદિચ્છાથી જ થાય છે. માટે જ પ્રહલાદજીને વિનય રહિત બુદ્ધિ કરાવનાર એવા પ્રભુ એમ કહે છે.

स्मृतिमात्रभयत्राता ब्रह्मबुद्धिप्रदायकः ॥
गोरूपधार्यमृतपाः शिवकीर्तिविवर्द्धनः ॥१०८॥

(૫૨૫) **स्मृतिमात्रभयत्राता** સ્મરણ કરતાંની સાથે સંકટ સમયે ભયથી રક્ષણ કરનાર એવા નૃસિંહ ભગવાન.

(૫૨૬) **ब्रह्मबुद्धिप्रदायकः** બ્રહ્માજીને બુદ્ધિ આપનાર.

બ્રહ્માજીના વરપ્રદાનથી મદોદ્ધત બનેલા હિરણ્યકશિપુને માટે સ્તંભમાંથી પ્રકટ થવું વગેરે પરમાત્માને પરિશ્રમ લેવો પડ્યો. માટે વિશ્વને કનડે એવા અપાત્રોને - આસુરોને પુનઃ આવું વરદાન ન આપવું એમ બ્રહ્માજીને બુદ્ધિ - ઉપદેશ આપનાર એવા શ્રીકૃષ્ણ આ સ્કંધના ૧૦ અધ્યાયમાં "**मैवं वरोऽसुराणां ते प्रदेयः पद्मसम्भव** !" હે પદ્મસંભવ ! હે બ્રહ્માજી ! દૈત્યોને એવું વરદાન આપવું નહિ, જેમ ક્રૂર જાતિ સર્પોને અમૃત પાઈએ તેવું જ તેમને વરદાન છે એમ પ્રભુએ આપેલો ઉપદેશ સ્પષ્ટ જણાવેલો છે. તેથી બ્રહ્માને બુદ્ધિ આપનાર પ્રભુ એમ કથન કરે છે. (નૃસિંહાવતારનાં નામો પુરાં થયાં)

(૫૨૭) **गोरूपधारी** ગાયનું સ્વરૂપ ધારણ કરનાર.

"ભગવાન્ શંકર ત્રિપુરાસુરનો પરાભવ કરવા તેના નગરોને ભાગી દૈત્યોના ઉપર અનેક બાણો વરસાવવા લાગ્યા. પરંતુ તેમના બાણોથી મરણને શરણ થયેલા અસુરો અમૃતપાન કરી પ્રથમથી વિશેષ બળવાન બની યુદ્ધ કરતા હતા. તે સમયે શ્રીશંકરને સહાયતા કરવા પ્રભુએ ગાયનું રૂપ ધારણ કરી બ્રહ્માને વત્સ બનાવી પુરાસુરની નગરીમાં રહેલા કૂપનું સઘળું અમૃત પાન કરી ગયા." એમ આ સ્કંધના ૧૦ અધ્યાયમાં કથા છે તેથી જ ગોરૂપધારી પ્રભુ એમ જણાવે છે.

(૫૨૯) **अमृतपाः** ત્રિપુરાસુરની નગરીમાં જઈને અમૃતનું પાન કરનાર એવા પ્રભુ એટલા જ માટે આગળ કથનકરે છે કે :

(૫૩૦) **शिवकीर्तिविवर्द्धनः** શિવની કીર્તિને વધારનાર.

ગોરૂપ ધારણ કરી ત્રિપુરાસુર શત્રુનું સઘળું અમૃત પી જવાથી જ ત્રિનયન શંકરને તેનો વિનાશ કરવો સુલભ થયો. નીકર એનો નાશ થાય એમ હતું જ નહિ. પ્રભુએ તેના નાશનું મુખ્ય કારણ પ્રાપ્ત કરી, ભગવાન્ શંકરને વિજયમાળા સાથે કીર્તિમાળા સમર્પણ કરી તેથી જે શંભુની કીર્તિ વધારનાર વિભુ-પ્રભુ છે.

धर्मात्मा सर्वकर्मात्मा विशेषात्माश्रमप्रभुः ॥
संसारमग्नस्वोद्धर्त्ता सन्मार्गाखिलतत्त्ववाक् ॥१०९॥

(૫૩૧) **धर्मात्मा** સર્વ સાધારણ જે ધર્મ, તત્સ્વરૂપ એવા પરમાત્મા.

સાધારણ ધર્મ એટલે સર્વને સંમત એવો ધર્મ, કે જે ધર્મનાં લક્ષણોથી અખિલ ભૂમંડલમાં કોઈને પણ વિરોધ આવે નહિ. એનું નામ જ સાધારણ ધર્મ કહેવાય. મનુસ્મૃતિ અ. ૬ શ્લોક ૯૨ નીચે પ્રમાણે સાધારણ ધર્મનું સ્વરૂપ જણાવે છે કે :-

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयंशौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥

(ધૃતિ, ક્ષમા, દમ, અસ્તેય, શૌચ, ઈંદ્રિયનિગ્રહ, ધી, વિદ્યા, સત્ય, અને અક્રોધ એ દશે ધર્મનાં લક્ષણો છે.) સંતોષ રાખવો એ ધૃતિ, કોઈએ અપકાર કર્યો હોય તેના ઉપર ઉપકાર કરી બદલો વાળવો એ ક્ષમા, વિકારકારક વસ્તુ સમીપ છતાં અવિકાર પણે મનને દમન કરવું - સ્થિર રાખવું એ દમ, ન્યાયપૂર્વક ધન ઉપાર્જન - સંપાદન કરવું એ અસ્તેય, શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે માટીથી અને જળથી દેહનું શોધન કરવું એ શૌચ, વિષયોથી ઈંદ્રિયોને ધારણ કરવી - પોતાને આધીન બનાવવી એ ઈન્દ્રિયનિગ્રહ શાસ્ત્રાદિ તત્વોનું જ્ઞાન થવું એ ધી-બુદ્ધિ, ભગવદ્જ્ઞાન મેળવવું એ વિદ્યા, યથાર્થ કથન કરવું એ સત્ય અને ક્રોધનું કારણ છતાં ક્રોધરહિત રહેવું એ અક્રોધ કહેવાય છે. ઉપલાં દશ લક્ષણયુક્ત ધર્મ સર્વ સંમત છે માટે એને સર્વ સાધારણ ધર્મ કથન કરવામાં આવે છે. તો ધર્મસ્વરૂપ આપ પરમાત્મા છે.

(૫૩૨) **सर्वकर्मात्मा** સર્વ વર્ણોના જે કર્મ તે તે વર્ણ ધર્મ સ્વરૂપ એવા.

યજન યાજન આદિ બ્રાહ્મણધર્મ, શૌર્યધૈર્યાદિ ક્ષત્રિધર્મ, કૃષિ ગોરક્ષા વાણિજ્ય એ વૈશ્યધર્મ અને પરિચર્યાત્મક શૂદ્રધર્મ ઇત્યાદિ વર્ણોના જે જે કર્મ ધર્મો છે તે તે સ્વરૂપ આપ પ્રભુ જ છે. માટે જ અહિં સર્વકર્માત્મા એવા પરમાત્મા એમ કહે છે.

(૫૩૩) **विशेषात्मा** વિશેષધર્મ સ્વરૂપ એવા પ્રભુ.

વિશેષ ધર્મ એટલે બ્રાહ્મણને ઉપનયન પછી બ્રહ્મચર્યાવસ્થામાં ખાખરનો દંડ ગ્રહણ કરવો. ક્ષત્રિયને પિપ્પલનો વગેરે જે બ્રાહ્મણાદિના વિશેષધર્મો તે સ્વરૂપ પણ આપ શ્રીકૃષ્ણ જ છે.

(૫૩૪) **आश्रमप्रभुः** ચારે આશ્રમોના પ્રભુ-સ્વામી.

બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યસ્ત એમ ચાર આશ્રમો છે. તેનાં નિયંતા પોતે પરમાત્મા છે, માટે જ તે તેમના સ્વામી છે. પ્રભુ છે. મહાભારતમાં પૂજ્યપાદ ભગવાન્ શ્રી વેદવ્યાસ આજ્ઞા કરે છે કે : - "**आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः**" (આચારથી ધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે તે ધર્મના પ્રભુ - સ્વામી અચ્યુત - શ્રી કૃષ્ણ છે.) એ વચનમાં ધર્મના સ્વામી પોતે પ્રભુ જ છે. એમ દર્શાવેલું છે.

(૫૩૫) **संसारमग्नस्वोद्धर्त्ता** સંસારમાં મગ્ન બની ગયેલા પોતાના ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરનાર.

સંસારમાં વિષયાદિનાં સ્વપ્ન જેવાં સુખોમાં લીન બની ગયેલા નિજ ભક્તોને ધર્મનો ઉપદેશ આપી, તેમની વૃત્તિઓ જ્ઞાન અને વૈરાગ્યમાર્ગમાં દોરી પોતાની દૃઢ ભક્તિને તેમના હૃદયમાં સ્થાપન કરી પ્રભુ ઉદ્ધાર કરે છે. તેથી જ સંસારમાં લીન પોતાના દીન ભક્તોને ઉદ્ધારનાર એવા પ્રભુ એમ કહે છે.

(૫૩૬) **सन्मार्गाखलितत्त्ववाक्** સન્માર્ગમાં સંપૂર્ણ તત્વ ધરાવનારી વાણી તે રૂપ એવા પરમાત્મા.

શાસ્ત્રોમાં જેને સત્પુરુષોનો માર્ગ કથન કરવામાં આવે છે તે સન્માર્ગ કહેવાય છે. તેમાં સંપૂર્ણ રીતે તત્વોનું પ્રતિપાદન કરનારી જે વાણી જેને અધ્યાત્મવિદ્યા

કહેવાય છે તે રૂપ પોતે પ્રભુ જ છે. ગીતામાં આપ આજ્ઞા કરે છે કે : "**अध्यात्मविद्या विद्या**" (હું વિદ્યાઓમાં અધ્યાત્મવિદ્યારૂપ છું) એટલે અહિં અધ્યાત્મવિદ્યારૂપ પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ એમ પ્રતિપાદન કરે છે.

आचारात्मा सदाचारः .... ॥૧૧૦॥

(૫૩૭) **आचारात्मा** આ-ચારેપાસ જ્ઞાનરૂપ જેમનો આત્માસ્વરૂપ છે એવા પ્રથમ પ્રત્યેકના આચાર અને ધર્મરૂપ પ્રભુ છે એમ કહ્યું છે. તેથી આ નામથી જ્ઞાનરૂપ સ્વરૂપવાન્ એવા ભગવાન એમ જણાવે છે.

(૫૩૮) **सदाचारः** (૧) સત્-ભક્તિમાન સત્પુરૂષોની ભક્તિ તે રૂપ પ્રભુ. (૨) સત્પુરૂષોમાં જેમનો આચાર-જ્ઞાન છે એવા પરમાત્મા.

પ્રભુભક્તિથીજ પ્રાપ્ત થાય છે તો તે ભક્તિસ્વરૂપ કેમ નહિ ! ભગવત્સંબંધી જ્ઞાન સત્પુરુષોમાંજ સંભવે, કેમકે દુર્જનોનાં અન્તઃકરણોમાં તેવું જ્ઞાન સ્થિર રહીજ શકે નહિ એટલેજ જેમનું જ્ઞાન સત્પુરૂષોમાં-ભગવદીયજનોમાં છે એમ કહે છે.

इति सप्तमस्कन्धनामानि

❀❀❀

॥ अथाष्टमस्कन्धनामानि ॥

.............मन्वन्तरं विभावनः ॥
स्मृत्याशेषाशुभहरो गजेन्द्रस्मृतिकारणम् ॥११०॥

(૫૩૯) **मन्वन्त रविभावनः** (૧) સ્વાયંભુવાદિ થઈ ગયેલા ૬ મનુઓ અને વૈવસ્વતાદિ થનારા ૮ મનુઓને વધારનાર, (૨) સ્વાયંભુવાદિ ૧૪ મનુઓનું રક્ષણ કરનાર, (૩) મનુઓ જેમનું ચિંતન-આરાધન કરે છે એવા, (૪) મન્વંતરો વડે કાલની ભાવના કરનાર, (૫) મન્વંતરસંબંધી કાળથી સર્વને પ્રકાશ કરનાર એવા પ્રભુ.

(૫૪૦) **स्मृत्याशेषाशुभहरः** સ્મરણ કરતામાંજ સમગ્ર અકલ્યાણોને-પાપોને હરનાર દૂર કરનાર એવા પ્રભુ.

મધરથી પીડા પામતા ગજેન્દ્રે પ્રભુનું સ્મરણ કર્યું કે તુરતજ પ્રભુએ પધારી, તેનાં અનેક અકલ્યાણોને પાપોને દૂર કરી તેને મુક્ત કર્યો છે માટે સ્મરણ કરતાં જ પાપને હરનાર એવા હરિ એમ કથન કરે છે.

(૫૪૧) **गजेन्द्रस्मृतिकारणम** સંકટ પામેલા ગજેન્દ્રને જે ભગવત્સ્મૃતિ થઈ, તેના કારણરૂપ એવા ભગવાન્

जातिस्मरणहेत्वैकपूजाभक्तिस्वरूपदः ॥
यज्ञो भयान्मनुत्राता विभुर्ब्रह्मव्रताश्रयः ॥१११॥

(૫૪૨) **जातिस्मरणहेत्वैकपूजाभक्तिस्वरूपदः** (૧) હું ઈન્દ્રદ્યુમ્ન નામે ક્ષત્રિય છું, એમ પોતાની જાતિનું સ્મરણ થવાના કારણ રૂપ પરમાત્માની પૂજાથી ઉત્પન્ન થયેલી ભક્તિવડે સ્વરૂપને આપનાર એવા વિષ્ણુસ્વરૂપ શ્રીપુરુષોત્તમ, (૨) જાતિસ્મરણના હેતુરૂપ ભક્તિથી ગજેન્દ્રરૂપ પશુશરીરને છોડાવનારા એવા શ્રીહરિ.

(ચૌદ મન્વંતરનાં નામોની શરૂઆત કરે છે.)

(૫૪૩) **यज्ञः** યજ્ઞરૂપ પરમાત્મા.

આદિ મન્વંતરમાં આકૂતિ નામે સ્ત્રીમાં રુચિથી પ્રકટેલા યજ્ઞનારાયણરૂપ પ્રભુ યજ્ઞો પ્રભુનુંજ સ્વરૂપ છે શ્રુતિભગવતી કહે છે કે : '''**यज्ञो वै विष्णुः**'' (યજ્ઞ એ વિષ્ણુજ છે) માટે જ આ યજ્ઞ રૂપ પરમાત્મા એમ કહે છે :

(૫૪૪) **भयान्मनुत्राता** ભયથી મનુને રક્ષણ કરનાર

ભક્ષણ કરવાની ઈચ્છાવાળા યાતુધાન જાતિના રાક્ષસથી મનુને પાલન કરનાર અર્થાત્ તેના ભયથી રક્ષણ કરનાર પરમાત્મા

(૫૪૫) **विभुः** (૧) સમર્થ ઈશ્વર, (૨) સર્વવ્યાપક એવા પ્રભુ

(૫૪૬) **ब्रह्मव्रताश्रयः** બ્રહ્મ-વેદ એજ જેમનું વ્રત છે એવા બ્રહ્મચારીઓ જેમનો આશ્રય કરે છે, જેમનું સેવન કરે છે. એવા વેદશિરસ નામના મુનિથી પ્રકટેલા વિભુરૂપ પ્રભુ.

सत्यसेनो दुष्टघाती हरिर्गजविमोचकः ॥
वैकुंठो लोककर्त्ता च, अजितोऽमृतकारणम् ॥११२॥

(૫૪૭) **सत्यसेनः** સત્ય વદનારાઓજ જેમની સેના-મંડલી છે એવા પ્રભુ.

(૫૪૮) **दुष्टघाती** દુષ્ટોને વધ કરવાનો જેમનો સ્વભાવ છે એવા ધર્મની સુનતા નામે સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલા સત્યસેનસ્વરૂપ ધારી.

(૫૪૯) **हरि** સ્મરણ કરતાંની સાથે સકલ દુઃખને હરણ કરનાર-દૂર કરનાર.

પ્રભુ સર્વ દુઃખને દૂર કરનાર છે તેથી તેમને હરિ કહેવાય છે મહાભારતમાં એમ પણ આપ આજ્ઞા કરે છે કે :

हराम्यघं मत्स्मर्तृणां हविर्भागं क्रतुष्वहम् ॥
दुःखानि सर्वपाणानि तस्माद्धरिरहं स्मृतः ॥

(યજ્ઞોમાં હુતદ્રવ્યને તેમ મ્હારૂં સ્મરણ કરનારનાં સર્વ પાપોને તથા દુઃખોને

હું હરણ કરૂં છું તેથી મ્હને હરિ એમ સર્વે કથન કરે છે.) એટલે જ અહિં પ્રભુને હરિ એમ કહી પ્રતિપાદન કર્યા છે.

(૫૫૦) **गजविमोचकः** ગજેન્દ્રને છોડનાર એવા હરિ પરમાત્મા.

ગ્રાહથી-મગરથી ગળાયેલા ગજેન્દ્રને મુક્ત કરનાર આપ પ્રભુ જ છે. આ સ્કંધના ૩ અધ્યાયમાં ગજેન્દ્રમોક્ષની કથા સ્પષ્ટ જણાવેલી છે માટે ગજને મુક્ત કરનાર પ્રભુ એમ કહે છે.

(૫૫૧) **वैकुंठ** વૈકુંઠાના પુત્ર એવા પ્રભુ.

(૫૫૨) **लोककर्त्ता** વૈકુંઠ નામના લોકને કરનાર-રચનાર ! વૈકુંઠ સ્વરૂપી પરમાત્મા.

(૫૫૩) **अजितः** કોઈનાથી કેમે કરી ન જીતાય એવા અજીત શ્રી કૃષ્ણ પ્રભુ.

(૫૫૪) **अमृतकारणम** અમૃતની ઉત્પત્તિ-પ્રાપ્તિનું કારણ એવા શ્રી પુરુષોત્તમ.

પરમાત્માએ જ દેવ અને દૈત્યોને ઉપદેશ આપી અમૃત પ્રગટ કરવાનું વિચાર્યુ છે, તેમની આજ્ઞાથીજ સર્વે સમુદ્રનું મંથન કરતાં અમૃત પામેલા છે. આ સ્કંધના ૪ અધ્યાયથી શરૂઆત કરી ૭ અધ્યાય સુધીમાં સમુદ્રમંથન અમૃતોત્પત્તિ વગેરે આવે છે તેને ઉદ્દેશીનેજ અહિં અમૃતના હેતુરૂપ પરમાત્મા એમ જણાવે છે.

उरुक्रमो भूमिहर्ता सार्वभौमो वलिप्रियः ॥
विभुः सर्वहितैकात्मा विश्वक्सेनः शिवप्रियः ॥११३॥

(૫૫૫) **उरुक्रमः** જેમનું ક્રમણ (પગલું ભરવું) ઘણુંજ વિસ્તારવાળું છે એવા વામનસ્વરૂપધારી શ્રી પુરુષોત્તમ.

(૫૫૬) **भूमिहर्ता** બલિરાજાની પાસેથી ઈંદ્રને માટે ભૂમિનું હરણ કરનાર એવા પ્રભુ.

(૫૫૭) **सार्वभौमः** સર્વ ભૂમિના અધિપતિ-ચક્રવર્ત્તિનૃપ રૂપ ધારી હરિ.

(૫૫૮) **वलिप्रिय** (૧) બલિરાજા જેવાને બહુજ પ્રિય છે, એવા (૨) બલિરાજાને પ્રિય એવા પરમાત્મા.

કોઈક સ્થળે **''सार्वभोमवलिप्रियः''** એમ પાઠ હોય છે. ત્યાં સંપૂર્ણ પૃથ્વીનો ચક્રવર્તિ બલિરાજા જેમને પ્રિય છે એવા પ્રભુ એમ અર્થ કરવો. અને બે નામો જુદાં કરવાને બદલે **''सार्वभौमवलिप्रियः''** એમ એકજ નામ જાણવું.

(૫૫૯) **विभु** વિશેષ કરીને ઐશ્વર્યવાન્ એવા ભગવાન.

(૫૬૦) **सर्वहितैकात्मा** સર્વના હિતમાંજ જેમનું ચિત્ત એવા પ્રભુ.

પરમાત્માને સર્વનું હિત-કલ્યાણ થાય એમ કરવું. એજ અન્તઃકરણમાં હમેશાં રહ્યા કરે છે. એટલે જ આપ કૃપાનિધિ છે. ભલે દ્વેષથી કામથી ક્રોધથી ભક્તિથી પ્રેમથી વા ભયથી પ્રભુનું આરાધન કરો. પરંતુ પરમાત્માને તેથી કાંઈ પણ ભાવ પ્રકટ થતો નથી, આપ તો સર્વદા સર્વભાવથી સર્વનું કલ્યાણ કરવામાંજ નિજ કર્ત્તવ્ય માને છે. એવા સર્વહિતમાં પ્રવૃત્ત થયેલા પ્રભુને કયો દુર્ભાગી સેવન ન કરે ! કોઈને એમ શંકા થાય કે ''સર્વનું હિતજ કરવામાં પ્રભુ કર્ત્તવ્ય માને છે, તો પછી આપણું હિત થયાજ કરે છે. તેમનું સેવન કરવાનું શું પ્રયોજન ? તો કહીએ છીયે કે એક પિતા અનેક બાળકોમાં સર્વનું હિત કરવું એમજ પોતાની ફરજ સમજે છે અને એમજ કરે છે, પરંતુ પિતૃપ્રેમી પુત્રનેજ પોતાના સમીપમાં રાખે, બાકી સર્વ બાળકોનું હિત તો પિતા કર્યાજ કરે છે. તેમ પ્રભુ સર્વનું હિત કરે છે પણ પોતાના પ્રેમી ભક્તનેજ પોતાના સમીપ રાખે છે. તેમને જ જન્મમરણથી મુક્ત કરે છે. અન્યનુ હિત થાય છે, પણ તે સંસારની માયામાં ફસાયેલા રહે છે, દુઃખોને અનુભવે છે જન્મમરણથી છૂટી શકતા નથી.''

(૫૬૧) **विष्वक्सेनः** (૧) જેમના ભયથી ચારે દિશામાં દૈત્યની સેનાઓ ન્હાસે છે એવા (૨) જેમની સેનાઓ સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે એવા સમર્થ પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ.

(૫૬૨) **शिवप्रियः** શિવને પ્રિય એટલે શિવ સાથે જેમને સુહૃદ્ ભાવ છે એવા પ્રભુ

धर्मसेतुर्लोकधृति सुधामांतरपालकः ॥
उपहर्त्ता योगपतिर्वृहदभानुः क्रियापतिः ॥११४॥

(૫૬૩) **धर्मसेतुः** ધર્મની મર્યાદારૂપ અર્થાત્ ધર્મને સ્થાપન કરી તેનું રક્ષણ કરનાર પરમાત્મા.

(૫૬૪) **लोकधृति** ત્રણે લોકને ધારણ કરનાર પ્રભુ

ભૂલોક ભુવલોક અને સ્વલોક એ ત્રણે લોકને ધારણ કરનાર પરમાત્મા છે. આ સ્કંધના ૧૩ અધ્યાયમાં કહે છે કે :

आर्यकस्य सुतस्तत्र धर्मसेतुरिति स्मृतिः ।
वैधृतायां हरेरंशस्त्रिलोकीं धारयिष्यति ॥

(આર્યકની સ્ત્રી વિધૃતાને વિષે ધર્મસેતુનામે ભગવાનનો અંશાવતાર થશે, તે આ ત્રિલોકને ધારણ કરશે.) એમાં ત્રિલોકને ધારણ કરનાર ભગવાનનો અવતાર એમ સ્પષ્ટ છે માટે આર્યકની વિધૃતા નામની સ્ત્રીમાં પ્રગટ થયેલા ધર્મસેતુરૂપધારી ત્રિલોકને ધાર. નાર એવા પરમાત્મા એમ કહે છે.

(૫૬૫) **सुधामान्तरपालकः** બારમા મન્વંતરને પાલન કરનાર સુધામા નામે સ્વરૂપ ધારી પ્રભુ શ્રીપુરુપોત્તમ.

(૫૬૬) **उपहर्त्ता योगपति** સર્વને સુખ આપનાર એવા યોગેશ્વર શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મા.

ઉપહર્ત્તા અને 'યોગપતિ' એ બે નામો હોવાં જોઈએ એમ અહિં જણાય છે, પરંતુ બે નામો માનવાનાં નથી, એક જ નામ છે શાંતિપર્વમાં પણ ''**संकर्षणोऽच्युतः**'' એમ બે અર્થમાં એક નામ આપેલું છે. તે પણ બે નામો જેવું જણાય છે. પરંતુ ત્યાં એકજ નામ છે, તેમ અહિં પણ એકજ નામ માનવાનું છે એટલે દેવહોત્રની બૃહતી સ્ત્રીમાં ઉપહર્ત્તા નામે યોગપતિનું રૂપ ધારનાર એવા શ્રી હરિ.

(૫૬૭) **वृहद्भानुः** મોટાં જેમનાં કિરણો છે. એવા પ્રભુ.

પરમાત્માનું પૂર્ણ તેજોમય સ્વરૂપ છે. તેથીજ જેમના મહાન કિરણો છે એમ જણાવે છે. ગીતામાં પોતે ઉપદેશે છે કે : **अहमग्निरहं हुतम्**'' હુંજ અગ્નિ છું, હુંજ હુતદ્રવ્ય (હોમવાનું) સ્વરૂપે છું, તેમ આગળ સૂર્ય પણ મારાજ તેજથી પ્રકાશ પ્રઆપે છે એમ આજ્ઞા કરે છે. તેથી જ મહાન કિરણો ધારી પરમાત્મા એમ અહિં કથન કરે છે.

(૫૬૮) **क्रियापति** સર્વ યજ્ઞ ક્રિયાઓના પતિ-માલિક એવા સત્રાજીતથી વિનતાનામની સ્ત્રીમાં પ્રકટ થયેલા ''બૃહદ્દભાનુ'' રૂપધારી શ્રીહરિ એ યજ્ઞક્રિયાઓનો વિસ્તાર કરવાને હરિના અંશથી પ્રકટ થયા છે એમ આ સ્કંધના ૧૩ અધ્યાયના અંતમાં સ્પષ્ટ જણાવેલું છે.

- चतुर्दशप्रमाणात्मा धर्मो मन्वादिवोधकः ॥
लक्ष्मीभोगैकनिलयो देवमंत्रप्रदायकः ॥११५॥

(૫૬૯) **चतुर्दशप्रमाणात्मा** પ્રમાણોને-સ્મૃતિઓને પ્રવર્ત્તાવનારા ચૌદમનુઓ જેમના અંશ સ્વરૂપ છે એવા શ્રી હરિ-શ્રી કૃષ્ણ.

(૫૭૦) **धर्म** એ ચૌદે મનુઓએ સ્મૃતિઓમાં કહેલો જે ધર્મ, તે રૂપ પરમાત્મા.

(૫૭૧) **मन्वादिवोधकः** (૧) સર્વ મનુઓ વગેરેને પોતાના માહાત્મ્યનો બોધ કરનાર. (૨) સર્વ મનુ વગેરેના માહાત્મ્યનો જગતમાં બોધ કરનાર એવા પ્રભુ.

(૫૭૨) **लक्ष्मीभोगैकनिलयः** સ્વર્ગસંબંધી લક્ષ્મીના ભોગ-ઉપભોગના અનુભવનું એક નિલય-મુખ્ય સ્થાન રૂપ પ્રભુ.

સ્વર્ગના જે દિવ્ય વૈભવો છે. તેના મુખ્ય સ્થાન રૂપ આપ પ્રભુ જ છે. કેમકે પરમાત્માના પ્રકાશ સિવાય કોઈ પણ વસ્તુ આનંદદાયિની બનતી નથી, જે જે મન્વંતરમાં જ્યારે ઈંદ્રો પ્રકટ થાય, ત્યારે ત્યારે તેના આનંદ માટે પ્રભુ પણ અંશ અવતાર ગ્રહણ કરી તેમની સ્વર્ગની લક્ષ્મીના કારણરૂપ બને. એમ દરેક મન્વંતરમાં પ્રભુના આવિર્ભાવથીજ દેવતાઓને વૈભવો પ્રાપ્ત થાય છે. માટે

સ્વર્ગસ્થ લક્ષ્મીના સ્થાનરૂપ પરમાત્મા એમ દર્શાવે છે.

(૫૭૩) **देवमंत्रप्रदायकः** દેવોને અમૃત ઉત્પન્ન કરવામાં પ્રયત્ન આપનાર.

પરમાત્મા પ્રયત્ન વિના અમૃત અર્પણ કરી શકે એમ છે, પરંતુ પ્રયત્ન પડતાંજ વસ્તુની કિંમત અંકાય છે, તેનું સ્વરૂપ સમજાય છે. માટે જ પ્રભુએ દેવતાઓને અમૃતની ઉત્પત્તિમાં મહાન પરિશ્રમ આપેલો છે. અર્થાત્ ઉદ્યોગથીજ કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે, ઉદ્યોગ કરતાંજ પરમાત્મા તેમને મદદ આપે છે, ફલ સમર્પણ કરે છે. કાયરને તેમાંનું કાંઈ પણ મળી શકતું નથી, માટે પ્રભુ પ્રાપ્ત કરવાને પણ પરિશ્રમની જરૂર છે. તો જ અમૃત-સુખ મળે છે. ભગવત્પ્રાપ્તિ થાય છે. અન્યથા નહિ.

-दैत्यव्यामोहकः साक्षादरुडस्कन्धसंश्रयः ॥
लीलामंदरधारी च दैत्यवासुकिपूजितः ॥११६॥

(૫૭૪) **दैत्यव्यामोहकः** દૈત્યોને દેવો સાથે સંધિ કરાવીને સર્વ રીતે મોહ-ચિત્તની વિકલતા અર્થાત વિરોધ કરનાર પ્રભુ.

મુનિઓના શાપથી આસુરભાવ પામેલા દેવોનો ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ, તે દેવોજ દૈત્ય રૂપે થયેલા છે. માટે બાકીના દેવો અને દૈત્યોની સાથે સંધિની યુક્તિ રચી સમય આવે જગતમાં વિરોધ ઉત્પન્ન કરનાર દૈત્યોનો નાશ કરાવનાર-(ખરૂ જોતાં ઉદ્ધાર કરવા) તેમનામાં મોહ-વિરોધ ઉત્પન્ન કરાવનાર આપ પ્રભુજ છે. પ્રભુને આવી હાસ્યજનક રચના કરવાનું કારણ આપનો-વિનોદ-આનંદ ક્રીડા શિવાય બીજું કાંઈજ નથી. પરમાત્માએ નિજ આનંદ માટે જ આ સંસારનાટકની ઘટના કરી છે.

(૫૭૫) **साक्षाद्गरुडस्कन्धसंश्रयः** પોતાના રૂપ ગરૂડજીના સ્કંધ ઉપર સ્થિતિ કરનાર.

ગરુડજી પરમાત્માનું જ સ્વરૂપ છે. ગીતામાં આપ આજ્ઞા કરે છે કે : ''**वैनतेयश्च पक्षिणाम्**'' (પક્ષીઓમાં હું ગરુડજી છું) માટે સ્વસ્વરૂપ ગરુડજીના સ્કંધ ઉપર

આશ્રય કરનાર-સ્થિતિ કરનાર પ્રભુ. આ સ્કંધના ૬ અધ્યાયમાં ''**गिरि चारोप्य गरुडे**'' (પર્વતને ગરુડપર એકજ હાથે લીલામાત્રમાં આરોપણ કરી પોતે પણ તેપર વિરાજી સહજમાં ક્ષીરનીરધિના તીર પર પધાર્યા. અહિં ગરુડ ઉપર સ્થિતિ કરનાર પરમાત્મા એમ સ્પષ્ટ જણાવે છે.

(૫૭૬) **लीलामंदरधारी** વિના શ્રમે મંદરાચળને ધારણ કરનાર.

જ્યારે દેવો અને દૈત્યોથી મંદરગિરિને ક્ષીરસાગરપર મહાપરિશ્રમ કરવા છતાં પણ ન લેઈ જઈ શકાયો. એટલે આપેજ લીલામાત્રમાં-સહજ-શ્રમવગર મંદર પર્વતને ધારી ગરુડપર સ્થાન કરી ક્ષીર સમુદ્ર પ્રત્યે લેઈ ગયા. પ્રભુનું આનંદમય સ્વરૂપ છે એટલે આપનાં સર્વ કાર્યોમાં પણ આનંદજ છે-લીલાજ છે. માટે શ્રમવિના મંદરને ધારનાર એવા પરમાત્મા એમ કહે છે.

(૫૭૭) **दैत्यवासुकिपूजितः** દૈત્યોનું સામર્થ્ય હરવા વાસુકિનો સત્કાર કરનાર.

અતિશય બળવાન દૈત્યોનું બલ શી રીતે શાંત થાય એમ વિચારી આપે ફલમાં વિભાગ આપવાનું વચન આપી મુખથી વિષ જ્વાળાને વરસાવનાર વાસુકિનાગનું સન્માન કરેલું છે. જેથી એના વિષથી દૈત્યો નિસ્તેજ થાય-બલરહિત બને, માટે વાસુકિનાગને પૂજનાર-સન્માન કરનાર એવા વિષ્ણુ સ્વરૂપ શ્રીપુરુષોત્તમ.

समुद्रोन्मथनायत्तोऽविघ्नकर्त्ता स्ववाक्यकृत ॥
आदिकूर्म पवित्रात्मा मंदराघर्षणोत्सुकः ॥११७॥

(૫૭૮) **समुद्रोन्मथनायत्तः** સમુદ્રનું સારી રીતે મથન કરવા સારૂ ઉદ્યોગ કરનાર.

(૫૭૯) **अविघ्नकर्त्ता** વિઘ્નનો અભાવ તેને અવિઘ્ન કહેવાય છે. સારૂ ઉદ્યોગ કરનાર, અર્થાત સર્વને કાર્યોમાં જે જે વિઘ્નો આવે છે તેમને હણનાર એવા પરમાત્મા.

(૫૮૦) **स्ववाक्यकृतः** (૧) પોતાનાં વાક્યોને યથાર્થ કરનાર, (૨) પોતાના ભક્ત દેવોના વાક્યને યથાર્થ કરનાર એવા પરમાત્મા.

પોતાનાં વાક્યો કે જે ''સમુદ્રનું મંથન કરી અમૃત ઉત્પન્ન કરવું'' વગેરે તેમાં જો અંતરાય આવે તો અમૃત ન ઉત્પન્ન થાય, અને પોતાનું વાક્ય નિષ્ફળ બને માટે દરેક વિઘ્નો-અંતરાયોને દૂર કરી પોતાનું વાક્ય યથાર્થ કરનાર તેમ પોતાના ભક્તો-દેવો તેમની પણ દૈત્યો સાથે થયેલી અમૃત ઉત્પન્ન કરવા રૂપ વાણીને સર્વ વિઘ્નો દૂર કરી સત્ય કરનાર આપ પ્રભુજ છે. (હવે કૂર્માવતારનાં નામો શરૂ થાય છે.)

(૫૮૧) **आदिकूर्म** આદિ એવા કૂર્મ (**कुं भूमि रमयति, इति कूर्म** ભૂમિને રમણ કરાવનાર-રમાડનાર એ કૂર્મ કહેવાય,) સ્વરૂપધારી એવા શ્રી કૃષ્ણ.

કૂર્મપ્રભુ સર્વના આધારરૂપ છે. પૌરાણિક માન્યતા પ્રમાણે આ પૃથ્વી શેષનાગ પર રહેલી છે. પૃથ્વી અને શેષનાગ બન્ને કૂર્મરાજ-કૂર્માવતાર ભગવાન વિષ્ણુના આધારે રહેલાં છે. માટે એ કૂર્મ સર્વના આધારે રહેલા છે માટે એ કૂર્મ સર્વના આધાર આદિરૂપ છે.

(૫૮૨) **पवित्रात्मा** પવિત્ર જેમનો દેહ છે એવા પ્રભુ કૂર્મરાજ.

કૂર્મરાજનું પવિત્ર સ્વરૂપ છે. શ્રુતિ ભગવતી વર્ણવે છે કે :- **''मेध्यो वा एष पशुनां यत्कूर्म''** (પશુઓમાં જે કૂર્મરાજ છે તે અત્યંત પવિત્ર છે) શેષનાગ સહિત ધરણિને ધારણ હરનાર કૂર્મરાજ પ્રભુના અંશસ્વરૂપ છે. માટે પવિત્ર દેહધારી કૂર્મ ભગવાન એમ કહે છે.

(૫૮૩) **मन्दराघर्षणोत्सुकः** મંદરાચલે કરેલા ઘણા જ ઘર્ષણમાં - ખંજાળવામાં ઉત્સાહ ધરાવનાર એવા કૂર્મ રૂપ પ્રભુ.

મહાન મંદરગિરિને સમુદ્ર મંથન કરતા કૂર્મ પરમાત્માએ પૃષ્ઠ પર ધર્યો, તે સમયે તેના ઘર્ષણથી કાંઈ પણ ભાર ન લાગતાં જાણે કોઈ ખંજવાળતું હોય, એમ આનંદ-ઉત્સાહ માનવા લાગ્યા, તેથી મંદરાચલના ઘર્ષણમાં ઉત્સાહ ધરાવનાર એવા પ્રભુ એમકહે છે.૧૫૩૧૫૪૧૫૩૧૫૪

श्वासैजदब्धिवार्वीचि कल्पान्तावधिकार्यकृत् ॥
चतुर्दशमहारत्नो लक्ष्मीसौभाग्यवर्द्धनः ॥११८॥

(૫૮૪) **श्वासैजदब्धिवार्वीचिः** શ્વાસો ચાલવાથી સમુદ્રજળમાં તરંગો પ્રકટ કરનાર એવા પરમાત્મા શ્રીકૂર્મરાજ.

(૫૮૫) **कल्पान्तावधिकार्यकृत्,** કલ્પનો અંત થતાં સુધી અર્થાત્ બ્રહ્માનાં રાત્રિદિવસ પૂર્ણ થતાં સુધી મંદરગિરિને ધારણ કરવા રૂપ કાર્યને કરનાર એવા કૂર્મસ્વરૂપધારી શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા. (કૂર્માવતારનાં નામો પૂરા થયાં)

(૫૮૬) **चतुर्दशमहारत्नः** (૧) ચૌદ મહારત્નોને ઉત્પન્ન કરનાર, (૨) ચૌદ રત્નો જેમને માટે છે એવાં.

સમુદ્રમંથન કરતાં ચૌદ મહારત્નો પ્રકટ થયાં હતાં, લક્ષ્મી, કૌસ્તુભમણિ, પારિજાતતરુ, સુરા, ધન્વંતરી વૈદ્ય, ચંદ્ર, કામધેનુ, ઐરાવતગજ, રંભા, ઉચ્ચૈઃશ્રવાઅશ્વ, અમૃત, શારંગધનુષ, પાંચજન્ય શંખ અને હલાહલ વિષ એ ચૌદે મહારત્નોને પ્રકટ કરનાર આપ પ્રભુ છે, આપે એ રત્નોને ઉત્પન્ન કરવાની ઈચ્છાથી જ દેવો અને દૈત્યોને સંધિ કરાવી છે. એ જ રત્નોમાંનાં મુખ્ય લક્ષ્મી અને કૌસ્તુભમણિને આપે વિષ્ણુરૂપે વક્ષઃ સ્થલમાં અને કંઠમાં ધારણ કરેલાં છે. માટે જ પ્રભુનું ચતુર્દશમહારત્ન એમ નામ વર્ણવે છે.

(૫૮૭) **लक्ष्मीसौभाग्यवर्धनः** (૧) લક્ષ્મીના સૌભાગ્ય-સૌન્દર્યને વધારનાર, (૨) લક્ષ્મી સારૂ પોતાનામાં સુભગતા સુંદરતાને વૃદ્ધિ કરનાર એવા શ્રીહરિ.

પ્રભુએ વધારેલી લક્ષ્મીની સુંદરતા સુંદર રીતે આ સ્કંધના માં અધ્યાયમાં વર્ણવેલી છે એવી દિવ્ય રમણીયતા થવી એ પ્રભુ કૃપાનું જ ફલ છે. તેમ સર્વ દેવોને મોહમાં લીન કરતાં મહા મોહમયી માયા-લક્ષ્મી મ્હારામાં મોહ પામે એવા આશયથી, આપ એક જ ત્રિભુવનમાં સુંદર છે છતાં લક્ષ્મીથી પોતાની લક્ષ્મી - શોભા ન્યૂન ન થાય એ હેતુથી, આપે લક્ષ્મી પણ લજ્જીત બને એવું દિવ્ય ભવ્ય - પ્રભાવશાલી પોતાની પ્રભા વધારી હતી પ્રભુ સર્વ લક્ષ્મી - શોભા

- દિવ્યતા વગેરેના તો ભંડારજ છે. એટલે એ પોતાની મોહક શોભામાં વૃદ્ધિ કરે એમાં આશ્ચર્ય નથી.

धन्वन्तरिः सुधाहस्तो यज्ञभोक्तार्त्तिनाशनः ॥
आयुर्वेदप्रणेता च देवदैत्यखिलार्चितः ॥११९॥

(૫૮૮) **धन्वन्तरि** રોગરૂપ સમુદ્રને તરવાને તરિ-વહાણ તુલ્ય એવા પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ.

ચૌદ રત્નોમાં જે ધન્વંતરી પ્રકટ થયા છે તે ભગવદરૂપ જ છે. તેમણે આયુર્વેદ ચિકિત્સાશાસ્ત્ર-વૈદ્યકશાસ્ત્રને પ્રકટ કર્યું છે. ધન્વંતરી રૂપે સર્વના રોગોને દૂર કરનાર આપ જ છે. માટે ધનવન્-રોગ રૂપ મહાસાગરને તરવાને તરણી-નૌકારૂપ એવા ધન્વંતરી સ્વરૂપ ધારી શ્રીહરિ પરમાત્મા એમ કહે છે.

(૫૮૯) **सुधाहस्तः** સુધા-અમૃત જેના હાથમાં છે એવા ધન્વંતરી પ્રભુ.

ખરેખર પ્રભુના હાથમાં જ અમૃત છે તેજ મૃત-મરણથી રહિત કરી શકે, ધન્વંતરી કે જેમના હાથમાં અમૃત કલશ રહેલો છે, તેથી તે રોગ સમુદ્રમાંથી તારનાર કહેવાય છે, જેના હાથમાં અમૃત હોય, એ કોને રોગથી રહિત ન બનાવે ? ઉપર જણાવી ગયા છીએ કે ધન્વંતરી તે અન્ય નહિ પરંતુ ભગવાન પુરુષોત્તમનું અંશાત્મક સ્વરૂપ જ છે. તેથી જ સુધા જેમના હાથમાં છે એવા પ્રભુ એમ કહે છે.

(૫૯૦) **यज्ञभोक्ताः** ૧ યજ્ઞને ભોગવનાર, ૨ યજ્ઞમાં પોતાના ભાગને ભોગવનાર ધન્વંતરીરૂપધારી શ્રી હરિ.

(૫૯૧) **आर्त्तिनाशनः** આર્તિ એટલે રોગથી દુઃખથી થયેલી ચિંતા-પીડા તેનો નાશ કરનાર એવા પ્રભુ.

(૫૯૨) **आयुर्वेदप्रणेता** આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનાર ઋગ્વેદની અંદરના એક ભાગરૂપ ઉપવેદ-આયુર્વેદને પ્રવર્તાવનાર પરમાત્મા.

(૫૯૩) **देवदैत्याखिलार्चितः** દેવો અને દાનવોએ અમૃત માટે અથવા આરોગ્ય

પ્રાપ્ત કરવા માટે વારંવાર પૂજેલા સત્કાર કરેલા એવા ધન્વંતરીરૂપ શ્રી પરમાત્મા.

बुद्धिव्यामोहको देवकार्यसाधनतत्परः ॥
स्त्रीरूपो मायया वक्ता दैत्यांतः करणप्रियः ॥१२०॥

(૫૯૪) **बुद्धिव्यामोहकर्ता** દૈત્યોની બુદ્ધિમાં વિશેષ મોહ પ્રગટ કરનાર.

(૫૯૫) **देवकार्यसाधनतत्परः** અમૃતનું પાન કરાવવા રૂપ દેવતાઓના કાર્યને સાધવામાં તત્પર-સમર્થ એવા વિષ્ણુસ્વરૂપ શ્રી પુરુષોત્તમ. દેવોનું કાર્ય સાધવાનું આગળનાં નામોમાં સ્પષ્ટ છે.

(૫૯૬) **स्त्रीरूपः** દૈત્યોને મોહ પમાડવા સારૂ સ્ત્રી-મોહક મોહિની સ્વરૂપ ધારણ કરનાર એવા પરમાત્મા હરિ.

(૫૯૭) **मायया वक्ता**માયા વડે વદન્તર પ્રભુ.

પ્રભુએ માયા-મોહ ઉપજાવનાર એવા મોહિનીસ્વરૂપથી દૈત્યો સાથે માયા-કપટમયં સંવાદ કરેલો છે. કપટમય-માયામય વ્યવહાર કરવોં એ પરમાત્માનો ધર્મ નથી. પરંતુ સર્વ જગતને મોહ ઉત્પન્ન કરનાર માયા પ્રગટાવનાર ભગવચ્છિક્તિરૂપ માયા જ એવા વ્યવહાર કરે છે. પ્રભુનો તેવો અહંમમત્વ કપટમય વ્યવહાર છે જ નહિ.

(૫૯૮) **दैत्यांतःकरणप्रियः** દૈત્યોનાં અંતઃકરણને પ્રિય લાગનાર મોહિનીરૂપધારી શ્રીપરમાત્મા.

દૈત્યોનાં મનમાં તે સ્વાભાવિક રીતે જ ભગવાન અપ્રિય છે. પરંતુ આપે મોહિનીસ્વરૂપ ધારણ કરી એમનાં મનમાં મોહ ઉત્પન્ન કર્યો છે, તેથી દૈત્યોનાં હૃદયોને પ્રિય લાગે તેવા માયારૂપ મોહિની સ્વરૂપ ધારણ કરનાર પ્રભુ એમ કહે છે.

पायितामृतदेवांशो युद्धहेतुस्मृतिप्रदः ॥
सुमालिमालिवक्रून्माल्यवत्प्राणहारकः ॥१२१॥

(૫૯૯) **पायितामृतदेवांशः** દેવના અંશરૂપ અમૃત દેવતાઓને પાનાર અમૃત

દેવી અંશથી પ્રકટ થયેલું છે. એનો સંપૂર્ણ અધિકાર દેવોને જ છે. કેમ કે અસુરો તમોભાવયુક્ત છે, એ અમૃતના ભોક્તા થાય, તો હાથે કરીને દૂધથી સર્પોને ઉછેરવા જેવું છે. સર્પો જેમ ક્રૂર જીવો છે, તેમની વૃદ્ધિ થવા પામે તો આખા વિશ્વને ઉપદ્રવ કરી મૂકે તેમ, રાક્ષસો અમૃતથી મૃત્યુહીન બની વૃદ્ધિ પામે તો સમગ્ર જગતમાં ત્રાસ વર્તાવી મૂકે; માટે એના ખરા અધિકારી દેવતાઓ છે કે જે સર્વ વિશ્વનું કલ્યાણ કરનારા છે તેથી જ પ્રભુએ દૈત્યોને છોડી દેવોને અમૃતપાન કરાવ્યું છે.

(૯૦૦) **युद्धहेतुस्मृतिप्रदः** યુદ્ધના હેતુરૂપ સ્મૃતિ-યાદશક્તિને આપનાર પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ.

પ્રથમ દૈત્યોને, મોહિનીસ્વરૂપમાં મોહ પામવાથી મોહિની માયા સ્વરૂપે વિષ્ણુએ દેવોને અમૃત પાયું એમ સ્મૃતિની બહાર થયું હતું, પણ જ્યારે પોતાને અમૃત ન મળ્યું અને મોહિનીને પણ ન જોયાં એટલે વિષ્ણુએ આપણને છેતર્યા એમ સ્મૃતિ, સ્મરણ થઈ આવ્યું. એ પરસ્પર યુદ્ધને ઉત્પન્ન કરે એવી દૈત્યોને સ્મૃતિ-સ્મરણ આપનાર આપ પ્રભુ છે.

(૯૦૧) **सुमालिमालिवधकृत्** સુમાલિ અને માલિ નામના દૈત્યોનો નાશ કરનાર - વિષ્ણુરૂપ શ્રીકૃષ્ણ.

(૯૦૨) **माल्यवत्प्राणहारकः** સુમાલિ અને માલિ એ બન્નેના ભાઈ માલ્યવતના પ્રાણોને હરણ કરનાર શ્રીહરિ.

कालनेमिशिरश्छेदी दैत्ययज्ञविनाशकः ॥
इन्द्रसामर्थ्यदाता च दैत्यशेषस्थितिप्रियः ॥१२२॥

(૯૦૩) **कालनेमिशिरश्छेदी** કાલનેમિ નામના દૈત્યનું મસ્તક છેદનાર વિષ્ણુરૂપ પ્રભુ શ્રી પુરુષોત્તમ. આગળ એ જ કાલનેમિ દ્વિતીય જન્મમાં કંસરૂપે ઉત્પન્ન થયો છે. ત્યાં શ્રી પુરુષોત્તમે વાસુદેવ શ્રી કૃષ્ણસ્વરૂપે મથુરામાં તેનો નાશ કરેલો છે. તેથી કાલનેમિ દૈત્યનું મસ્તક છેદવાનું શીલ સ્વભાવ જેમને છે એવા પરમાત્મા એમ પણ અર્થ કરવા.

(૯૦૪) **दैत्ययज्ञविनाशकः** આસુરી યજ્ઞનો નાશ કરનાર એવા પ્રભુ.

બલિરાજાએ શ્રીવામન દેવજીના પધારતાં પહેલાં જે યજ્ઞ કર્યો હતો તે પ્રભુનાં ચરણોથી પવિત્ર નહિ થયેલો હોવાથી એ આસુરી-દૈત્ય યજ્ઞ જ હતો, પછી વામન પ્રભુના પધારવાથી તે સાત્વિક દૈવી યજ્ઞ બન્યો અને આસુરી ભાવ દૂર થયો. તેથી જ પોતાના ગુરૂ શુક્રાચાર્યે વામન પ્રભુને દાન આપવાનો નિષેધ કર્યો, પણ બલિરાજાની મનોવૃત્તિ દાન આપવામાંથી ફરિ નહિ એજ આસુરી ભાવ દૂર થઈ સાત્વિક ભાવ પ્રકટ થયેલો છે.

માટે દૈત્ય યજ્ઞ-તમોમય આસુરી વાસનાઓથી કરવામાં આવેલા યજ્ઞનો વિધ્વંસ કરનાર - નાશ કરનાર પરમાત્મા.

(૯૦૫) **इन्द्रसामर्थ्यदाता** ઈન્દ્રને દૈત્યોનો પરાભવ થાય તેવું સામર્થ્ય - બળ આપનાર પરમાત્મા. આ સ્કંધના ૧૦-૧૧ અધ્યાયમાં ઈંદ્રે બલિપ્રભૃતિ દૈત્યોનો પરાભવ કર્યો છે એ પ્રભુદત્ત સામર્થ્ય વડે જ, તેથી અહિં ઈંદ્રને બળ આપનાર પ્રભુ એમ કહે છે.

(૯૦૬) **दैत्यशेषस्थितिप्रियः** યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામતાં બાકી રહેલા દૈત્યોની સ્થિતિ જેમને પ્રિય છે એવા પરમાત્મા.

शिवव्यामोहको मायी भृगुमंत्रस्वशक्तिदः ॥
वलिजीवनकर्ता च स्वर्गहेतुर्व्रतार्चितः ॥१२३॥

(૯૦૭) **शिवव्यामोहकः** શંકરને વિશેષે કરીને મોહ પ્રકટાવનાર એવા પ્રભુ.

પ્રભુએ મોહિનીસ્વરૂપથી દેવોને અમૃત પાયું, એમ જાણી શંકરને તે માયામય મોહિનીસ્વરૂપ નીરખવા ઉત્કંઠા થઈ. તેમની આશાને તૃપ્ત કરવા તે જ રમણીય મોહિનીસ્વરૂપથી શંકરને આપે મોહ ઉપજાવેલો છે. એમ આ સ્કંધના ૧૨ અધ્યાયમાં કથા સ્પષ્ટ દર્શાવેલી છે. માટે શંકરને વિશેષ મોહ કરનાર એવા પ્રભુ એમ કહે છે.

(૯૦૮) **मायी** (૧) માયાવી, (૨) આત્મશક્તિરૂપ માયા-જગતને મોહ

ઉપજાવનારી જેમને દાસી છે એવા પરમાત્મા.

(૬૦૯) **भृगुमंत्रस्वशक्तिदः** - ભૃગુ - શુક્રાચાર્યજીને મંત્રમાં પોતાની શક્તિ આપનાર એવા ભગવાન.

ભૃગુવંશમાં પ્રકટ થયેલા શુક્રાચાર્યને મૃતસંજીવિની વિદ્યા (મરેલાઓને સજીવન કરનારી વિદ્યા) પ્રાપ્ત થયેલી હતી, તે મંત્ર વિદ્યામાં પોતાની પ્રબલ શક્તિને સ્થાપન કરનાર પોતે પ્રભુ જ છે. કારણ કે મૃતને સજીવન કરવું એ ઈશ્વરસાધ્ય છે. તે શુક્રાચાર્ય દ્વારા બલિરાજ વગેરે દૈત્યોને પ્રભુ સંજીવન કરવાની ઉમેદ રાખતા હતા જેથી આપે એ મંત્રમાં પોતાની શક્તિ સ્થાપન કરેલી છે.

(૬૧૦) **वलिजीवनकर्त्ता** બલિરાજાને જીવન આપનાર.

એ જ શુક્રાચાર્યજીના મૃતસંજીવનીમંત્રથી અસુરપતિ બલિરાજને જીવન આપનાર આપ પરમાત્મા જ છે. ઉપર જ તે મંત્રમાં પોતાની શક્તિ સ્થાપન કરનાર પ્રભુ એમ કહી ગયા છીએ, તે ભાવનાના ફલરૂપ આ નામ છે.

(૬૧૧) **स्वर्गहेतुः** સ્વર્ગના કારણરૂપ એવા પરમાત્મા.

બલિ રાજાએ વિશ્વજયી યજ્ઞથી પુષ્કળ તેજ પ્રાપ્ત કરી ઈંદ્રના સ્વર્ગને તથા ત્રિલોકને પ્રાપ્ત કર્યું, અને દેવોને ગુપ્ત થઈ જવું પડયું. તેથી પ્રભુએ વામનાવતાર ગ્રહણ કરી ત્રણ પગલાં પૃથ્વીને યાચી સ્વર્ગ સહિત ત્રણે લોક બલિરાજા પાસેથી દાનમાં લઈ ઈન્દ્રને સમર્પણ કર્યાં માટે ઈંદ્રને સ્વર્ગ મળવાના કારણરૂપ એવા પરમાત્મા એમ કહે છે.

(૬૧૨) **व्रतार्चितः** વ્રત વડે આરાધન કરાયેલા પ્રભુ.

જ્યારે દેવોને બહુ વિકટ સંકંટ આવી પડયું, ત્યારે તેઓની માતા અદિતિએ પોતાના પતિ કશ્યપ મુનિ પાસે દેવોને સુખસંપત્તિ પુનઃ સંપાદન કરી આપે એવા પ્રતાપી પુત્રની માગણી કરી, એટલે કશ્યપ મુનિએ અદિતિને પયોવ્રત આપ્યું. એ પયોવ્રત વડે પૂજન આરાધન કરાયેલા આપ પ્રભુ છે. તેથી અદિતિ પર પ્રસન્ન થઈ આપ વામનસ્વરૂપે પ્રકટ થયા છે.

(હવે વામનાવતાર પ્રભુનાં નામો શરૂ થાય છે.)

अदित्यानंदकर्त्ता च कश्यपादितिसंभवः ॥
उपेंद्र इन्द्रावरजो वामनब्रह्मरूपधृक् ॥१२४॥

(૬૧૩) **अदित्यानंदकर्त्ता** પુત્રરૂપે પ્રકટ થઈ અદિતિ માતાને આનંદ આપનાર વામનસ્વરૂપધારી પરમાત્મા.

(૬૧૪) **कश्यपादितिसंभवः** કશ્યપ મુનિ તથા અદિતિએ બન્નેના નિમિત્તથી પ્રકટ થનાર - આવિર્ભાવ પામનાર વામન પ્રભુ.

(૬૧૫) **उपेंद्रः** ઈંદ્રના નાના બંધુ, ઈંદ્રના ઉપરી અધિપતિ શ્રી ભગવાન

સર્વ ઈંદ્રાદિ દેવો કશ્યપ તથા અદિતિથી પ્રથમ પ્રકટ થયેલા છે અને પછી વામનાવતાર ધારી પ્રભુ તે બન્નેના નિમિત્તથી પ્રાદુર્ભાવ પામ્યા છે માટે અહિં વામનજી રૂપ પ્રભુને ઈન્દ્રના નાના ભાઈ તરીકે કહે છે તથા સર્વ ઈન્દ્રાદિ દેવોમાં પ્રભુ આધિપત્ય છે તેથી તેના અધિપતિ સ્વામી એમ પણ કહે છે ઈન્દ્રના અધિપતિપણા માટે હરિવંશમાં જણાવે છે કે -

''ममोपरि यथेन्द्रस्त्वं स्थापितो गोभरिरीश्वरः ॥
उपेन्द्र इति कृष्ण त्वां गास्यन्ति दिवि देवताः''

(ગાયોએ મારા ઉપરી ઈંદ્ર તરીકે તમને ઈશ્વરને સ્થાપન કર્યા છે. જેથી હે કૃષ્ણ ! દેવતા સ્વર્ગમાં ઉપેન્દ્ર એમ કહી તમારું ગાન કરશે.) અહી ઈંદ્રવચનથી જ ઉપેન્દ્ર પ્રભુનું ઉપરીપણું પરમાત્માનું સિદ્ધ થાય છે. તેમ જગન્નિયંતા શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુના સર્વ દેવો આજ્ઞાધારક અનુચરો છે એટલે જેમના સમીપમાં અનુચર એવા પરમાત્મા એમ પણ ઉપેંદ્ર શબ્દનો ભાવ છે.

(૬૧૬) **इन्द्रावरजः** ઈંદ્ર પછી અદિતિને ત્યાં પ્રકટ થયેલા વામનરૂપધારી પ્રભુ.

(૬૧૭) **वामनब्रह्मरूपधृक्** વામનરૂપ એજ બ્રહ્મસ્વરૂપને ધારણ કરનાર એવા પરમાત્મા.

જે વામનાવતાર છે એ બ્રહ્મ-પરમાત્માનું જ સ્વરૂપ છે. પ્રાકૃત્ સ્વરૂપ નથી. આ સ્કંધના ૧૮ અધ્યાયમાં પ્રાકટસમયે વામનપ્રભુપૂર્ણ પરમાત્મસ્વરૂપે આવિર્ભાવ પામ્યા હતા. ત્યાર પછી વામનરૂપે થયા એમ સ્પષ્ટ છે. માટે અહિં બ્રહ્મરૂપ એવા વામન પ્રભુ એમ કહે છે.

ब्रह्मादिसेवितवपु यज्ञपावनतत्परः ॥
याच्ञोपदेशकर्त्ता च ज्ञापिताशेषसंस्थिति ॥१२५॥

(૬૧૮) **ब्रह्मादिसेवितवपुः** બ્રહ્માદિ દેવોએ સેવન કરાયેલું - આશ્રય કરાયેલું છે શરીર જેમનું એવા વામનરૂપધારી પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ.

વામનપુરાણમાં બ્રહ્માદિ સર્વ દેવો જેમનું સેવન કરે છે. જેમના આશ્રય વડે જ પોતપોતાના કાર્યોને સંપાદન કરી રહ્યા છે, તથા જેમનાં શરીરમાં સમસ્ત દેવો આશ્રય કરી રહ્યા છે. એમ પરમાત્મા વામનજીના વર્ણનમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે. તેમ આ સ્કંધના ૧૮ અધ્યાયમાં પણ બ્રહ્માદિક દેવોએ વામન પ્રભુની સ્તુતિ કરી છે, એમ સ્પષ્ટ અનુભવવામાં આવે છે. માટે અહિં બ્રહ્માદિક સકલ દેવતાઓ જેમનું સેવન - આશ્રય કરે છે એવા પરમાત્મા એમ કહે છે.

(૬૧૯) **यज्ञपावनतत्परः** (૧) યજ્ઞને પવિત્ર કરવામાં તત્પર (૨) યજ્ઞકર્ત્તા બલિરાજાને પાલન કરવામાં તત્પર ૩ યજ્ઞને પવિત્ર કરવા અનુગ્રહ વડે બલિને પરિપૂર્ણ કરનાર એવા વામન પ્રભુ.

શ્રી વામનદેવે બલિરાજાના યજ્ઞમાં પધારી તેના યજ્ઞને પવિત્ર કરેલો છે. તેમ મિથ્યા અહંમમત્વના અભિમાનમાં મદોન્મત થયેલા તેનું સર્વસ્વ હરી હરિએ ઉત્તમ જ્ઞાન પોતાની ભક્તિ વગેરે આપી તે બલિરાજાનું પાલન-રક્ષણ કર્યું છે. વળી તેના સમીપમાં નિરંતર ગદા હાથમાં ગ્રહણ કરી રહેવાનું, એવો ઉત્તમ અનુગ્રહ આપી તેને પરિપૂર્ણ રીતે કૃતાર્થ કરેલો છે. માટે જ અહિં બલિરાજાને પૂર્ણ રીતે પવિત્ર કરનાર પ્રભુ ઇત્યાદિ કથન કરે છે.

(૬૨૦) **याच्ञोपदेशकर्त्ता** યાચના માગવાના મિષથી સર્વસ્વ અર્પણ કરવારૂપ ઉપદેશ બલિરાજને કરનાર એવા વામન પરમાત્મા પ્રથમ પ્રહલાદજીએ પ્રભુનું

બધું આપેલું હતું. એ ત્રણે લોકનું રાજ્ય પોતાનું જ છે એવા ભાવથી બલિરાજની પાસેથી એ ત્રિલોક લઈ લીધા છે.

(૬૨૧) **ज्ञापिताशेषसंस्थिति** પોતાના પ્રાકટ્યથી સંપૂર્ણ કર્મોની સંસ્થિતિ - સારી સ્થિતિને સમાપ્તિને જણાવનાર એવા શ્રી વામનજી.

કોઈપણ કર્મફલ પ્રભુ પ્રાપ્ત થયે સમાપ્ત થાય છે. અહિં વામનપ્રભુ બલિરાજાના યજ્ઞમાં ફલરૂપે પધારવાથી તેનાં સર્વ યજ્ઞનાં કર્મો સમાપ્ત થઈ ગયાં છે. યજ્ઞમાં પ્રત્યક્ષ પ્રભુનું પધારવું એથી તો બીજી ઉત્તમ ફલપ્રાપ્તિ કઈ હોય? બલિના યજ્ઞમાં ફલરૂપે આપ પધારી કર્મોની સંસ્થિતિ - સમાપ્તિ જણાવેલી છે. માટે તેમને કર્મોની સમાપ્તિને જણાવનાર એવા શ્રી પુરુષોત્તમ એમ કહે છે.

सत्यार्थप्रेरकः सर्वहर्त्ता गर्वविनाशकः ॥
त्रिविक्रमस्त्रिलोकात्मा विश्वमूर्ति पृथुश्रवाः ॥१२६॥

(૬૨૨) **सत्यार्थप्रेरकः** સત્ય સંકલ્પરૂપ અર્થને પ્રેરણા કરનાર પ્રભુ.

બલિને શુક્રાચાર્યે દાન આપવાને માટે વારંવાર ના કહી, છતાં પણ પોતાના સત્ય સંકલ્પને છોડયો નહિ. આટલી બધી સત્યતામાં દઢતા કરાવનાર આપ પ્રભુ જ છે. પ્રભુની પ્રેરણાથી જ તેમના અપૂર્વ સત્યતા ગુરુએ ચલાયમાન કર્યા છતાં પણ નભી રહેલી છે. માટે જ સત્ય અર્થને પ્રેરનાર વામનરૂપધારી પ્રભુ એમ કહે છે.

(૬૨૩) **सर्वहर्त्ता** સર્વસ્વ હરણ કરનાર શ્રીહરિ.

ત્રણ પગલાંનાં નિમિત્તથી મહાન વિરાટ રૂપ ધારી, સર્વ ત્રણ લોકને પણ લઈ લીધાં છે. એક અણુમાત્ર પણ સ્થાન બલિ માટે અવશિષ્ટ રાખ્યું નથી. માટે જ સર્વસ્વ હરણ કરનાર વામનસ્વરૂપ ધારી શ્રી હરિ - શ્રી કૃષ્ણ.

(૬૨૪) **गर्वविनाशकः** ગર્વનો નાશ કરનાર.

બલિ રાજાની આ પ્રમાણે સ્થિતિ કરવાનું બીજું કાંઈ જ કારણ નથી, કિન્તુ તેના અહંમમત્વ (હું ત્રણ લોકોને અધિપતિ, મ્હારાં ત્રણે લોક, હું સર્વેશ્વરરૂપ વામનજીને દાન કરનાર ઈત્યાદિ) રૂપ અપૂર્વ ગર્વને હરણ કરવા માટે જ. બાકી જે અખિલ જગન્નિયંતા સર્વેશ્વર - પરમેશ્વરને વળિ પૃથ્વીની યાચના શી ! પ્રભુ પરમ દયાલુ છે. માટે જ બલિરાજાને ગર્વ દૂર કરી પોતાની દઢ ભક્તિ આપી શરણે રાખેલો છે. જેને શરણે લેવાની આપ ઈચ્છા કરે છે તેની ગર્વને કરાવનારી મદને વધારનારી રાજલક્ષ્મીને હરી લેઈ પછી સ્વસ્વરૂપમાં રતિ-પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે છે અને પોતાનું સાન્નિધ્ય આપે છે.

(૬૨૫) **त्रिविक्रमः** ત્રણ પગલાંને ભરનાર એવા વામનરૂપ - વિરાટરૂપ પ્રભુ.

બલિરાજની પાસેથી ભૂમિનું દાન લેતી વખતે આપે ત્રણ પગલાં જ ભરેલાં છે. યજુઃ શ્રુતિ પણ વર્ણવે છે કે :- **''इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्''** (વિષ્ણુ પરમાત્મા આ જગત ત્રણે લોકને ઉલ્લંઘન કરતા હતા, ત્રણ પગલાં ભરતા હતા) એ યજુર્વેદ શ્રુતિ ત્રણ પગલાંને ભરતા ત્રિવિક્રમ વામનાવતારી પ્રભુને સ્પષ્ટ વર્ણવે છે. માટે જ ત્રણ પગલાં ભરનાર વામનાવતારધારી એવા શ્રીકૃષ્ણ એમ પ્રતિપાદન કરે છે.

(૬૨૬) **त्रिलोकात्मा** (૧) ત્રણ લોકમાં વ્યાપીને જેમને આત્મા પૂરાયેલો છે એવા, (૨) ત્રણે લોક અંતર્યામી રૂપે પૂર્ણ જેમનો આત્મા છે એવા વિષ્ણુસ્વરૂપ પ્રભુ.

આખા વિશ્વમાં જેમનો આત્મા વ્યાપીને રહેલો છે. જેમ લુગડામાં તાંતણા સિવાય કાંઈ જ નથી તેમ અખિલ જગતમાં પરમાત્મા સિવાય અન્ય કાંઈ જ નથી. શ્રુતિ ભગવતી આજ્ઞા કરે છે કે : **'यस्योरुषु विक्रमणे कृधि क्षिपति भुवनानि विश्वा'** (વિશ્વને અતિક્રમણ કરતાં જેમનાં ઉરુઓમાં ત્રણ ભુવનો ઓળંગાયા છે.) ત્યાં ત્રિલોકવ્યાપ્ત પરમાત્માનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ દર્શાવે છે. માટે અહિં ત્રિલોકાત્મા પ્રભુ એમ કથન કરે છે.

(૬૨૭) **विश्वमूर्त्ति** (૧) બધુ બ્રહ્માંડ એ જ જેમનું સ્વરૂપ છે એવા

(૨) વિશ્વમાં જેમની મૂર્તિ - સ્વરૂપ છે એવા વામન રૂપ શ્રીકૃષ્ણ.

આ વિશ્વ પરમાત્માની જ મૂર્તિ - સ્વરૂપ છે. યજુઃ શ્રુતિ જણાવે છે કે, : **''पुरुष एवेदसर्व्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम्''** (ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન જે આ જોવામાં આવે છે. એ પુરુષ - પરમાત્મા જ છે) ત્યાં વિશ્વમૂર્તિ વિશ્વરૂપ પરમાત્મા છે એમ સ્પષ્ટ જણાવેલું છે. તેથી જ વિશ્વમૂર્તિ એવા પરમાત્મા શ્રી પુરુષોત્તમ એમ કહે છે.

(૬૨૮) **पृथुश्रवाः** જેમનો યશ વિસ્તીર્ણ-વિસ્તાર પામેલો છે એવા પરમાત્મા શ્રીવામનદેવજી.

पाशबद्धबलिः सर्वदैत्यपक्षोपमर्दकः ॥
सुतलस्थापितबलिः स्वर्गाधिकसुखप्रदः ॥१२७॥

(૬૨૯) **पाशबद्धबलिः** બલિરાજાને વરુણપાસથી બાંધનાર એવા વામનાવતાર ધારી શ્રીહરિ શ્રીકૃષ્ણ.

(૬૩૦) **सर्वदैत्योपक्षोपमर्दकः** સર્વ દૈત્યોના પક્ષને મર્દન કરનાર એવા પ્રભુ.

જ્યારે શ્રીવામનપ્રભુએ વૈરાટ રૂપથી બલિરાજાનું સર્વસ્વ હરી લીધું. ત્યારે સકલ દાનવો - અસુરો બલિના પક્ષ લઈ આયુધો ગ્રહણ કરી પ્રભુની સાથે યુદ્ધનો સભારંભ કરવા લાગ્યા. તેઓને નંદ, સુનંદ, પ્રબલ, સુબલ, કુમુદ, કુમુદાક્ષ વગેરે પોતાના અનુચરો દ્વારા પરાભવ પમાડી તેઓનું - દૈત્યપક્ષના યોદ્ધાઓનું સારી રીતે પ્રભુએ મર્દન - નિકંદન કરેલું છે. તેથી દૈત્યોના પક્ષને મર્દન કરનાર એવા શ્રી વામન પ્રભુ એમ દર્શાવે છે.

(૬૩૧) **सुतलस्थापितबलि** સુતલ નામના ત્રીજા પાતાલમાં પૃથ્વીની નીચેના ત્રીજા લોકમાં બલિરાજાને સ્થાપન કરનાર એવા વામનરૂપ પરમાત્મા.

(૬૩૨) **स्वर्गाधिकसुखप्रदः** સ્વર્ગથી પણ વિશેષ સુખને આપનાર.

સુતલ એ નામના તૃતીય પાતાલમાં બલિરાજાને સ્વર્ગ કરતાં પણ વિશેષ

સુખ-આનંદ આપે આપેલો છે. આ સ્કંધના ૨૨ અધ્યાયમાં **'सुतलं स्वर्गाभि प्रार्थ्यम्'** એ શ્લોકમાં સુતલલોક સ્વર્ગથી પણ અધિક આનંદપ્રદ છે એમ દર્શાવેલું છે. તેમ પ્રભુએ હું પ્રત્યક્ષ દર્શન આપી તમારૂં રક્ષણ કરીશ એમ બલિરાજાને સ્પષ્ટ આપે આજ્ઞા કરેલી છે. તો નિરંતર અંતર્યામીનાં દર્શન એ કાંઈ ઓછું સુખ કહેવાય ! એવા સુખ આગળ સેંકડો સ્વર્ગ પણ કોણ બાપડાં છે ? માટે સ્વર્ગથી અધિક સુખદાયી પરમાત્મા એમ જણાવે છે.

कर्मसंपूर्त्तिकर्त्ता च स्वर्गसंस्थापितामरः ॥
ज्ञातत्रिविधधर्मात्मा महामीनोऽब्धिसंश्रयः ॥१२८॥

(૬૩૩) **कर्मसंपूर्त्तिकर्त्ता** બલિરાજાએ આરંભેલા યજ્ઞ કર્મની સંપૂર્ત્તિ-રૂડી રીતે સમાપ્તિ કરનાર એવા વામનાવતારી પ્રભુ શ્રી પુરુષોત્તમ.

યજ્ઞકર્મમાં પોતાનું પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણ-દૃષ્ટિ થવાથી શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે યજ્ઞથી જે ફળ મળવું જોઈએ તેના કરતાં પણ વિશેષ ફળ અહિં બલિરાજાને પ્રાપ્ત થયું છે. નિષ્કર્મ-કર્મફલમાં અભિમાન રહિત થવાથી જ પ્રભુ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ અહિં એથી વિલક્ષણ, ભગવત્પ્રાપ્તિરૂપ, મહાકષ્ટે પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું. અમોઘ ફળ બલિરાજાને મળેલું છે. આવી રીતે યજ્ઞકર્મની સમાપ્તિ કરીને અત્યુત્તમ ફલ આપનાર શ્રી પુરુષોત્તમ છે.

(૬૩૪) **स्वर्गसंस्तापिथामरः** સ્વર્ગમાં પુનઃદેવોને સારી રીતે સ્થાપન કરનાર.

બલિરાજાએ દેવોનો પરાભવ કરી સ્વર્ગ લોકને સ્વાધીન કર્યો હતો, જેથી વામનાવતાર ગ્રહણ કરી હરિએ ત્રણ પગલાં ને નિમિત્તે યાચના કરી સ્વર્ગ લોક હરી લીધો. અને પુનઃ તે સ્વર્ગમાં દેવતાઓને સ્થાપન કર્યા. એમ આ સ્કંધના ૨૪ અધ્યાયમાં દર્શાવ્યું છે તેથી અહિં ફરીથી સ્વર્ગમાં દેવતાઓને સ્થાપન કરનાર પ્રભુ એમ કહે છે.

(૬૩૫) **ज्ञातत्रिविधधर्मात्मा** સાત્વિક રાજસ અને તામસ રૂપ ત્રિવિધ ધર્મોવડે ઉપાસન કરવા યોગ્ય એવી પોતાના આત્માને જણાવનાર પ્રભુ.

જીવોના જેવા જેવા અધિકાર હોય છે, તેવા તેવા ધર્મોથી તેવા તેવા સ્વરૂપોમાં પ્રભુનું સેવન તેઓ કરે છે. સાત્વિક જીવો, સાત્વિક ભાવ-ધર્મથી, રાજસજીવો રાજસભાવ અને તામસ જીવો તમોભાવથી તેવા તેવા ભાવવાન ભગવાનનું આરાધન કરે છે. પ્રભુ એમ ત્રિવિધ ધર્મો વડે ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે. આપ શ્રીમુખથી ગીતામાં આજ્ઞા કરે છે કે : **"येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः तेऽपि मामेव कौन्तेय ! यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥"** (જે અન્યદેવોના ભક્તો શ્રદ્ધાયુક્ત બની તે તે દેવોનું યજન કરે છે તે હે અર્જુન ! અવિધિપૂર્વક પણ મ્હને જ યજે છે-ભજે છે.) એટલે ત્રિવિધ ધર્મોવડે ત્રિવિધ સ્વરૂપોમાં પણ પરમાત્મા જ ઉપાસના-આરાધના કરવા યોગ્ય છે કેમકે સર્વેશ્વર પ્રભુ સર્વરૂપ સર્વવ્યાપક છે એમ વારંવાર વેદ, ગીતા, સૂત્ર સમાધિભાષા વગેરેમાં ડિંડિમનાદથી જણાવવામાં આવેલું છે. (વામનાવતારનાં નામો સંપૂર્ણ થયાં હવે મત્સ્યાવતારનાં નામો જણાવે છે.)

(૬૩૬) **महामीनः** મહાન મીન-મત્સ્યરૂપ ધારી એવા શ્રી પુરુષોત્તમ આપનું મત્સ્યસ્વરૂપ ઘણુંજ અલૌકિક પ્રભાવશાલી હતું, જેથી તેમને મહાન મીન-મત્સ્ય એમ કથનં કરે છે.

(૬૩૭) **अब्धिसंश्रयः** પ્રલય સમયના સમુદ્રમાં જેમનું સ્થાન છે એવા શ્રી કૃષ્ણ પ્રભુ.

सत्यव्रतप्रियो गोप्ता मत्स्यमूर्त्तिर्धृतश्रुतिः ॥
शृङ्गबद्धधृतक्षोणी सर्वार्थज्ञापको गुरुः ॥१२९॥

(૬૩૮) **सत्यव्रतप्रियः** સત્ય જેમનું વ્રત છે એવા સત્યવ્રત રાજા તથા ઋષિઓ જેમને અત્યંત પ્રિય છે એવા મત્સ્યરૂપ પરમાત્મા.

(૬૩૯) **गोप्ता** જલપ્રલય વખતે ડુબી જતા સત્યવ્રત રાજાને તથા સપ્તઋષિઓને રક્ષણ કરનાર એવા મત્સ્ય પ્રભુ.

(૬૪૦) **मत्स्यमूर्त्तिधृतश्रुति** મત્સ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરી હય ગ્રીવ નામે અસુરનો વધ કરી વેદોને ધારણ કરનાર-પોતાને આધીન બનાવનાર એવા મત્સ્ય

ભગવાન. ''**मत्स्यमूर्त्युदधृतश्रुति**'' આ'વો પાઠ હોય તો મત્સ્યરૂપ લેઈ વેદોનો ઉદ્ધાર કર્યો છે એમ પુરાણોમાં સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન કરેલું છે. આ સ્કંધના ૨૪ અધ્યાયમાં પણ મત્સ્યાવતાર ચરિત સંક્ષેપમાં આપેલું છે.

(૬૪૧) **शृङ्गबद्धधृतक्षोणी** (૧) શીંગડા પર બાંધી છે ડૂબતી પૃથ્વી જેમણે એવા, (૨) ડૂબી જતી પૃથ્વીને તરતી રાખનાર એવા મત્સ્યરૂપધારી પ્રભુ.

(૬૪૨) **सर्वार्थज्ञापकः** મત્સ્યપુરાણને કથન કરી સત્યવ્રત રાજાને ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષરૂપ સર્વ અર્થને જણાવનાર એવા મત્સ્યપરમાત્મા

(૬૪૩) **गुरु** સત્યવ્રતને તત્વોનો ઉપદેશ કરનાર ગુરુરૂપ મત્સ્ય ભગવાન.

(મત્સ્યાવતારનાં નામો પૂરા થયાં)

॥ इत्यष्टमस्कन्धनामानि ॥

❀❀❀

अथ नवमस्कन्धनामानि

ईशसेवकलीलात्मा सूर्यवंशप्रवर्त्तकः ॥
सोमवंशोद्भवकरो मनुपुत्रगतिप्रदः ॥१३०॥

(૬૪૪) **ईशसेवकलीलात्मा** (૧) ઈશ - પ્રભુ, સેવક-ભક્ત, એ બન્ને સંબંધી જે સેવ્યસેવકલક્ષણ રૂપ લીલા તરૂપ છે આત્મા જેમનો એવા પ્રભુ, (૨) સ્વામી અને સેવક સંબંધિ લીલા જેમનો આત્મા-ચિત્ત છે એવા પરમાત્મા.

આ નવમસ્કંધમાં ભગવાનની દશ લીલાઓમાંની જે ઈશાનુકથા નામની સાતમી લીલા છે, તે લીલાઓનાં નામો જણાવે જે. ભાગ. દ્વિ. અ ૧૦ માં ''**पुंसामीशकथाः प्रोक्ता नानाख्यानोपबृंहिताः**'' પ્રભુના અવતારોનાં ચરિત્રો તથા ભક્તોની અનેક આખ્યાનોવાળી કથાઓને ઈશાનુકથા કહે છે. તેથી જ આરંભમાં આ નામમાં ઈશપ્રભુ અને તેમના સેવકો-ભક્તજનોની સેવ્યસેવકલક્ષણરૂપ લીલાના આત્મા-સ્વરૂપ રૂપ એવા પરમાત્મા એમ કથન કરે છે.

(૬૪૫) **सूर्यवंशप्रवर्त्तकः** (૧) સૂર્યવંશની-પુત્રી પુત્રી રૂપ પરંપરાની પ્રવૃત્તિ કરનાર. (૨) સૂર્યવંશનો ઉત્કર્ષ પૂર્વક નિર્વાહ-આજીવિકા ચલાવનાર, (૩) સૂર્યવંશને ઉત્પન્ન કરનાર, (૪) આ ભૂમિમાં સૂર્યવંશને સ્થાપન કરનાર.

સૂર્યથી પ્રકટ થયેલા વંશની પ્રવૃત્તિ કરનાર આપ જ છે. પ્રથમ ભગવદ્રૂપ નારાયણથી બ્રહ્મા તેમના માનસપુત્ર મરીચિ અને તેમના પુત્ર કશ્યપ, કશ્યપમુનિની અદિતિપત્નીમાં ભગવાન વિવસ્વાન-સૂર્યનારાયણ પ્રકટ થયા. ત્યારપછી મનુ વગેરે મનુષ્યો તે વંશમાં થયેલા છે. પ્રથમ મૂળ બીજ રૂપે આપ જ છે. એટલે જ આપ એ વંશના પ્રવર્ત્તાવનાર સ્થાપન કરનાર તેમ ઉત્પન્ન કરનાર છે. વળી અખિલ ભૂમંડળનું ભરણ પોષણ કરનાર આપ છે, તો તેવા વિશ્વંભર પોતાના જ સૂર્યવંશનો નિર્વાહ કરનાર હોય એ સ્વાભાવિક જ છે. માટે જ અહિં સૂર્યવંશને પ્રવર્ત્તાવનાર વગેરે કહી પરમાત્માને પ્રતિપાદન કરે છે.

(૬૪૬) **सोमवंशोद्भवकरः** ચંદ્રવંશની ઉત્પત્તિને કરનાર.

સૂર્યવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા શર્યાતિ રાજાએ પોતાના વંશની વૃદ્ધિ કરવા યજ્ઞ કર્યો, તેમાં તેની પત્નીએ સંકલ્પમાં ઋત્વિજો દ્વારા ફેરફાર કરાવવાથી પુત્ર થવાને બદલે ઈલા નામની પુત્રી પ્રકટ થઈ ત્યારે શર્યાતિ રાજાના કથનની વસિષ્ટ ગુરુએ મહાદેવની પ્રાપ્તિ મેળવી તેમના વરદાનથી તે કન્યાને કુમાર બનાવ્યો, પરંતુ દૈવયોગે મહાદેવે શાપિત કરેલા અંબિકાવનમાં પ્રવેશ કરવાથી તે જ રાજકુમાર સ્ત્રીરૂપ થઈ ગયો. અને તે વનમાં ફરતાં, ચંદ્રના પુત્ર બુધ દેવના સંયોગથી પુરૂરવા નામે પુત્રને ઉત્પન્ન કર્યો. એ રીતે ચંદ્રવંશની ઉત્પત્તિના સ્થાનરૂપ ઈલાને પ્રકટ કરનાર આપ ભગવાન છે. ભગવદિચ્છાથી જ ઉપર પ્રમાણે યોગ બનવાથી ચંદ્રવંશ પ્રકટ થયેલો છે. માટે જ ચંદ્રવંશ ઉત્પન્ન કરનાર ભગવાન એમ કહે છે.

(૬૪૭) **मनुपुत्रगतिप्रदः** મનુના પુત્ર પૃષધ્રને સદ્‌ગતિ આપનાર એવા પ્રભુ.

अम्वरीषप्रियः साधुर्दुवासागर्वनाशकः ॥
ब्रह्मशापोपसंहर्त्ता भक्तकीर्तिविवर्धनः ॥१३१॥

(૬૪૮) **अम्वरीषप्रियः** (૧) સૂર્યવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા અમ્બરીષ રાજા જેમને બહુ જ પ્રિય છે એવા, (૨) અંબરીષરાજાને બહુ પ્રિય લાગતા એવા શ્રી પુરુષોત્તમ.

(૬૪૯) **साधुः** સર્વ પ્રકારે ભક્તોનું કાર્ય સાધનાર પરમાત્મા

પ્રભુ નિરંતર સર્વરીતે ભક્તોનાં કાર્યોને સાધે છે. તેથી જ પરમભગવદીય અંબરીષના રક્ષણ સારૂં આપે તેમને સુદર્શનચક્ર (પોતાનું આયુધ) આપેલું છે. એટલે પ્રભુને ભક્તોનાં કાર્યોને સાધનાર કહે છે.

(૬૫૦) **दुर्वासागर्वनाशकः** દુર્વાસામુનિના ગર્વનો નાશ કરનાર પ્રભુ.

તપોબલના અત્યંત ગર્વ-અભિમાનથી અંબરીષે કરેલા વ્રતનો ભંગ કરવા પ્રવૃત્ત થયેલા દુર્વાસાના ગર્વનો આપ જ નાશ કરનાર છે. મુનિએ ભક્તરાજ અંબરીષનો નાશ કરવા કૃત્યા પ્રકટ કરી, પરંતુ રક્ષણાર્થ સ્થાપેલું સુદર્શન (ચક્ર) તે કૃત્યાને ભસ્મીભૂત બનાવી દુર્વાસાનું દમન કરવા તેમની પાછળ પ્રવૃત્ત થયું.

સર્વ સ્થળે ભ્રમણ કરતાં છતાં કોઈએ તેમનું રક્ષણ કર્યું નહિ. છેવટે અંબરીષ ભક્તરાજે જ તેમને મુક્ત કર્યા છે. આ પ્રમાણે આ સ્કંધના ચોથા અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ છે. ચક્ર દ્વારા ગર્વને ઉતારનાર પ્રભુ છે. માટે અહિં દુર્વાસાના ગર્વને નાશ કરનાર શ્રી પુરુષોત્તમ એમ કહે છે.

(૬૫૧) **ब्रह्मशापोपसंहर्त्ता** બ્રાહ્મણ દુર્વાસામુનિના શાપને સંહાર કરનાર.

દુર્વાસામુનિની શાપરૂપ કૃત્યાને સુદર્શનચક્રે ભસ્મીભૂત કરી નાંખી તે દ્વારા બ્રહ્મદેવ દુર્વાસાના શાપને શાંત કરનાર આપ ભગવાન છે.

(૬૫૨) **भक्तकीर्तिविवर्द्धनः** ભક્તની કીર્તિને વધારનાર પરમાત્મા.

પોતાના પરમભક્ત અંબરીષરાજાની, ભગવદીયજનોમાં એવા પ્રકારની મારામાં પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરનાર કોઈપણ નથી એવી કીર્તિને સર્વત્ર વિસ્તાર કરનાર આપ પ્રભુ જ છે.

इक्ष्वाकुवंशजनकः सगराद्यखिलार्थदः ॥
भगीरथमहायत्नो गङ्गाधौतांघ्रिपङ्कजः ॥१३२॥

(૬૫૩) **इक्ष्वाकुवंशजनकः** ઈક્ષ્વાકુરાજા (મનુના પુત્ર)ના વંશને ઉત્પન્ન કરનાર.

આપને એ વંશમાં રામસ્વરૂપે પ્રકટ થવાની ઈચ્છા છે. માટે પોતાના એ ઈક્ષ્વાકુવંશને - રઘુવંશને ઉત્પન્ન કરનાર - તેની આગળ પુત્રપરંપરા ચલાવનાર આપ જ છે.

(૬૫૪) **सगराद्यखिलार्थदः** સગરઆદિ રાજાઓને ઔર્વઋષિના ઉપદેશ દ્વારા સંપૂર્ણ અર્થ આપનાર એવા પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર.

(૬૫૫) **भगीरथमहायत्नः ભગીરથ રાજાએ કરેલા મહાન પ્રયત્ન તે રૂપ પ્રભુ.**

ભૂપતિ ભગીરથે ગંગાને ભૂમિ પર પધરાવવાને જે મહાન પ્રયત્ન કરેલો તે રૂપ આપ ભગવાન જ છે. કેમ કે બીજા તેમના પિતા તથા પિતામહે ગંગાને

ભૂતળ પર પધરાવવા તપશ્ચર્યાદિ અનેક પ્રયત્નો કર્યા છતાં ગંગાજી ભૂતળ પર વિરાજ્યાં નહિ. અને ભગીરથના પ્રયત્નથી પધાર્યાં છે. તો તેવા પ્રયત્નરૂપ આપ ભગવાન હોવાથી જ તેમને સ્વર્ગથી અહિં ભૂમિમાં આવવું પડેલું છે. માટે ભગીરથના પ્રયત્નરૂપ આપ છે.

(૬૫૬) **गङ्गाधौतांघ्रिपङ्कजः** (૧) ગંગાજીએ ધોયાં છે ચરણ કમલો જેમનાં એવા (૨) ગંગાએ ધોયો છે ચરણકમલનો મલ જેમનો એવા પ્રભુ.

ब्रह्मस्वामी शिवस्वामी सगरात्मजमुक्तिदः ॥
खट्वाङ्गमोक्षहेतुश्च रघुवंशविवर्धनः ॥१३३॥

(૬૫૭) **ब्रह्मस्वामी** બ્રહ્મનિષ્ઠ મુનિઓના સ્વામી - પ્રભુ.

(૬૫૮) **शिवस्वामीः** શિવના સ્વામી-પ્રભુ

ભગવાન શંકર શ્રીપૂર્ણ પુરુષોત્તમનું આરાધન કરે છે. તેથી જ આપ પ્રભુ શંકરના સ્વામી ઉપાસ્ય દેવ છે. જેથી જ શંકરે ભગવત્પદી ભગવાનના ચરણ કમલનું જલ છે, એમ માની ગંગાજીને પોતાના મસ્તક પર ધારણ કરેલાં છે.

(૬૫૯) **सगरात्मजमुक्तिदः** સગરરાજાના ૬૦૦૦૦ હજાર પુત્રોને મુક્તિ આપનાર.

ભગવાન કપિલમુનિના તેજઃ પુજથી ભસ્મીભૂત બનેલા સાઠ હજાર સગરના પુત્રોને ગંગા દ્વારા મુક્તિ આપનાર આપ પરમાત્મા જ છે. કેમ કે આપ ગીતામાં શ્રીમુખે આજ્ઞા કરે છે કે : ''**स्रोतसामस्मि जाह्नवी**'' (વહેનારી નદીમાં ગંગા તે હું છું) અર્થાત્ ગંગા પરમાત્મા સ્વરૂપ છે. માટે ગંગા દ્વારા મુક્તિ પામેલા હોવાથી એ પણ પ્રભુનાથી મુક્ત થયેલા છે.

(૬૬૦) **खट्वाङ्गमोक्षहेतुः** ખટ્વાંગને મોક્ષ પ્રાપ્ત થવાના હેતુરૂપ એવા પરમાત્મા.

ખટ્વાંગરાજાને દેવોએ વરદાનોથી અતિશય લલચાવ્યો. તો પણ જેણે પોતાના મોક્ષધર્મમાંથી લેશ ચલાયમાન ન બનતાં મોક્ષ જ પ્રાપ્ત કર્યો છે એ પ્રમાણે એને મોક્ષ પર સુદઢ બનાવનાર અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાના કારણરૂપ થનાર આપ જ છે. કેમ કે પ્રભુના આરાધનનું ખટવાંગરાજાને મોક્ષ થવા રૂપ ફળ મળ્યું છે.

(૬૬૧) **रघुवंशविवर्द्धनः** રઘુરાજાના વંશને શૌર્ય ધર્મ ઐશ્વર્ય આદિ ગુણોમાં સર્વ કરતાં વિશેષ વૃદ્ધિ પમાડનાર એવા પરમાત્મા - શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર. સ્વયં પુરુષોત્તમે જ તે વંશમાં પ્રકટ થવાની ઉત્કટ અભિલાષા કરેલી હોવાથી તેને સર્વ ઉત્તમ ગુણોથી ધર્મ વગેરેથી સારી રીતે આપે વૃદ્ધિ પમાડેલો છે.

(હવે શ્રી રામચંદ્રાવતાર પ્રભુનાં નામો શરૂ થાય છે.)

रघुनाथो रामचंद्रो रामभद्रो रघुप्रियः ॥
अनंतकीर्ति पुण्यात्मा पुण्यश्लोकैकभास्करः ॥१३४॥

(૬૬૨) **रघुनाथः** રઘુકુલમાં પ્રકટેલા ક્ષત્રિયોના નાથ - સ્વામી ઈશ્વર, રઘુકુલના રાજાઓને ઐશ્વર્યાદિ અર્પણ કરનાર.

(૬૬૩) **रामचंद्र** સ્વરૂપાનંદ વડે જેમાં રમણ-ક્રીડા થાય છે તે રામ, અને તે રામ આહ્લાદજનક-આનંદદાયી હોવાથી ચંદ્ર રૂપ જ છે, ચંદ્ર તો કલંકયુક્ત છે અને રામ કલંક રહિત પ્રમોદદાયી ચંદ્ર છે. તેથી તે રામચંદ્ર.

રામ એ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણનો સર્વોત્તમ અવતાર છે, માટે એ પરબ્રહ્મ જ છે. રામ ઉપનિષદમાં વર્ણવે છે કે : **रमन्ते योगिनोऽनन्ते सदानंदे चिदात्मनि** (યોગીજનો સદા સચ્ચિદાનંદમય અનંત પરમાત્મસ્વરૂપમાં નિરંતર રમણ કરે છે) જે સ્વરૂપમાં યોગીઓ રમણ કરે છે તે સ્વરૂપને રામ કહી વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. જેથી રામ એ પરબ્રહ્મનું જ સ્વરૂપ છે, અન્ય નહિ. તે રામપરમાત્મા અધિક આનંદ-આહ્લાદ કરનાર છે, માટે તેમને ચંદ્ર સ્વરૂપ કહે છે. રજનીમણિ ચંદ્ર જો કે આનંદ આપનાર છે, પરંતુ તે આનંદમાં અપૂર્ણતા છે. કારણ કે તે ચંદ્ર ક્ષયિષ્ણુ-ક્ષય પામનાર અને કલંકયુક્ત હોવાથી પૂર્ણ આનંદ ઉત્પન્ન કરતો

નથી, આ પ્રભુ રામચંદ્ર તો નિષ્કલંક નિરંતર પૂર્ણ આનંદ કરનાર પરમાત્મા છે. ભગવાન શંકર સતી પાર્વતી પ્રત્યે કથન કરે છે કે :

रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति !
मनः प्रसन्नतामेति रामनामाभिधेहिच ॥

(રકાર જેમાં આદિ છે એવા રામચંદ્રના નામોને શ્રવણ કરતાં મારૂં મન પ્રસન્ન થાય છે. માટે હે પાર્વતિ ! તે રામનાં નામો વારંવાર કથન કર.) અહિં ભગવાન્ ભવાનીપતિ રામનાં નામોમાં આનંદપણું છે એમ સ્પષ્ટ ભગવતી પાર્વતીને જણાવે છે. તેથી જ અહિં યોગીઓનું ક્રીડાસ્થાન અત્યન્ત આનંદજનક રામચંદ્ર સ્વરૂપ પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર છે એમ કહે છે.

(૬૬૪) **रामभद्र** રામ એજ ભદ્ર-મંગલ-કલ્યાણ સ્વરૂપ પરમાત્મા.

રઘુકુલ ચંદ્ર જેવા રામચંદ્રનું પરમ ભદ્રમય-મંગલકર સ્વરૂપ છે. માટે જ દિનમણિ-(સૂર્ય) વંશમાં મણિ સમાન યોગીજનોના વિરામ રૂપ રામને ''**कल्याणानां निधानम्**'' (કલ્યાણ વસ્તુઓના નિધાન-ભંડાર) એમ કહી મુનિજનો સ્તવે છે-વર્ણવે છે. એવા કલ્યાણકર રામભદ્ર રૂપે આપ ભગવાન્ જ છે.

(૬૬૫) **रघुप्रियः** (૧) રઘુવંશને પ્રિય, (૨) રઘુવંશ છે પ્રિય જેમને એવા રામચંદ્રસ્વરૂપી શ્રી પુરુષોત્તમ.

(૬૬૬) **अनंतकीर्ति** જેમની અંત-અવધિ વિનાની કીર્તિ છે એવા ભગવાન્ રામ.

રામચંદ્ર પરમાત્માની અનંત કીર્તિ આખા ભૂમિમંડલમાં હજુ સુધિ પણ અવિચલ છે. વાલ્મીકિ આદિ અનેક મુનિજનો, ભાસ, કાલિદાસ આદિ અનેક કવિજનો, અદ્યાવધિ જેમનાં યશોગાન ગાયા કરે છે. એવી જેમની અનંત કીર્તિ પ્રસરેલી એવા છે રામ પ્રભુ.

(૬૬૭) **पुण्यात्मा** પુષ્કળ પુણ્ય કરનારા પવિત્ર પુરૂષોમાં જેમનો આત્મા છે એવા.

પાપરહિત પુરૂષોનાં અંતરોમાં અંતર્યામી આપ પ્રભુ નિરંતર વિરાજમાન છે. જેથી જ પુરાણોમાં કથન કરે છે કે :-

रामं दूर्वादलश्यामं पद्माक्षं पीतवाससम् ।
ये स्मरन्ति नरा नित्यं न ते संसारिणो भुवि ॥

(આ ભૂમિમાં જે દૂર્વાના દલસમાન શ્યામસુંદર પીળાં વસ્ત્રને પરિધાન કરનાર કમલનયન રામચંદ્રને રોજ સ્મરે છે, તે મનુષ્યો સંસારમાં નિવાસ કરતાં છતાં સંસારથી રહિત-અર્થાત્ સંસારની માયામમતાથી રહિત વિરક્ત છે.) અન્ય સ્થળે પણ રામનું શ્રેષ્ઠત્વ ઈશ્વરત્વ તથા તેમની ભક્તિને પ્રતિપાદન કરનારાં અનેક પ્રમાણો મળી આવે છે. એથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે પુણ્યવાન્ પુરુષોના અંતઃકરણોમાં પ્રકાશ પામતા રામચંદ્રસ્વરૂપ આપ શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર જ છે.

(૬૬૮) **पुण्यश्लोकैकभास्करः** (૧) આખા ભૂમંડલમાં સૂર્ય મંડલની પેઠે પ્રકાશમાન પવિત્ર કીર્તિમાન એવા (૨) પાવન યશવાળા ભગવદીય જનોમાં એક ભા-શુધ્ધ અદ્વૈત જ્ઞાનનો પ્રકાશ કરનાર એવા શ્રી રામસ્વરૂપ પરમાત્મા.

પ્રભુ રામચંદ્ર પુણ્ય કીર્તિશાલી અદ્વૈત જ્ઞાનનો ભક્તજનોમાં પ્રકાશ કરનાર હોવાથી જ અગસ્ત્ય સંહિતામાં જણાવે છે કે : ''**रामादन्यत्र विश्वंते**'' (આ વિશ્વમાં રામથી અન્ય કાંઈ જ નથી) ખરેખર એમ જ છે, શ્રુતિઓ વારંવાર એવી રીતે જ પ્રભુને પ્રતિપાદન કરે છે. એ રામસ્વરૂપે આપ શ્રી પુરુપોત્તમ જ છે. અન્ય નહિ.

कोशलेन्द्रः प्रमाणात्मा सेव्यो दशरथात्मजः ॥
लक्ष्मणो भरतश्चैव व्यूहविग्रहः ॥१३५॥

(૬૬૯) **कोशलेन्द्रः** ઉત્તર કોશલ દેશના ઈંદ્ર-ઈશ્વર એવા રામભદ્ર.

પ્રભુ સર્વેશ્વર છે પરંતુ ઉત્તર કોશલ દેશ પોતાની માતા કૌશલ્યાના પિતા વગેરેનું સ્થાન છે. માટે તેના વિશેષે કરીને ઈશ્વર એમ જણાવે છે.

(૬૭૦) **प्रमाणात्मा** (૧) પ્રમાણ-વેદોમાં જેમનું ચિત્ત છે એવા,

(૨) શ્રુતિઓના આત્મરૂપ, (૩) સાક્ષાત્ અનુભવરૂપ આત્મા-પરમાત્મા.

ભગવાન રામે આ ભૂતળ પર વિરાજી વેદમાર્ગથી વિરુદ્ધ લેશ પણ આચરણ કર્યું નથી. જેથી જેમનું મન વેદોમાં છે એવા પ્રભુ એમ કહે છે. વળી પ્રમાણરૂપ શ્રુતિઓ પ્રમેયરૂપ પ્રભુનું જ યશોગાન કરે છે. શ્રુતિઓને પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય વસ્તુ જ પરમાત્મા છે. માટે જ શ્રુતિઓના આત્મારૂપ પરમાત્મા એમ જણાવે છે તથા પ્રત્યક્ષ રીતે સર્વ કાર્ય માત્રનાં દર્શનથી કારણરૂપ પ્રભુ જ અનુભવાય છે તો તે પરમાત્મા જ અનુભવરૂપ છે. તદાકાર થવાથી દિવ્યાકારધારી રામસ્વરૂપ પ્રભુ પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્ત થાય; તો તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. માત્ર સુદૃઢ પ્રેમની જ મુખ્ય ખામી છે. સાક્ષાત્ રૂપે જ આપ સર્વત્ર વિરાજે છે તેથી જ તેમને પ્રમાણાત્મા પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપવાન એવા ભગવાન એમ જણાવે છે.

(૬૭૧) **सेव्य** સેવન કરવા યોગ્ય એવા પ્રભુ.

શ્રીપુરુષોત્તમને પ્રમાણો-શ્રુતિઓથી અનુસરતા પ્રમેયરૂપ પ્રત્યક્ષ અનુભવાય તેવા પ્રમાણાત્મા ઉપરનાં નામથી જણાવી ગયા. તે જ્યારે સાક્ષાત્કાર થઈ શકે એમ છે, તો તેમનું સેવન કરવું એ પણ અત્યંત આવશ્યક જ છે. માટે આજ્ઞા કરે છે કે : તેજ પરમાત્મા ભક્તિમાર્ગમાં જણાવેલા સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તેવી જ પ્રણાલીથી સેવવા યોગ્ય છે. આરાધન કરવા લાયક છે. કેવળ પ્રમાણરૂપ શ્રુતિઓના બલથી જ પ્રતિપાદન કરવામાં આવતા પરમાત્મા તેમને જ સેવ્ય માનવા એમ અહિં સમજવાનું નથી. એવો આચાર્ય ચરણશ્રીનો કોઈ પણ ગ્રન્થમાં અભિપ્રાય જોવામાં નથી આવતો; કિન્તુ જેમને શ્રુતિઓ 'નેતિ નેતિ' કહી પુકાર કરે છે, જ્યાં વાણીની ગોચરતા નથી તેવા પરિપૂર્ણ અક્ષરાતીત પ્રમેયબલરૂપ આનંદમય અલૌકિકાકાર સુંદર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રને જ અહિં સેવ્ય તરીકે પ્રતિપાદન કરે છે અને તે જ સેવ્ય છે એમ સમજવું.

(૬૭૨) **दशरथात्मजः** દશરથના પુત્ર રામચંદ્ર તે રૂપ પરમાત્મા.

એક પ્રમાણબલરૂપ જ પ્રભુ હોય તો કોઈના પણ આત્મજ પુત્ર રૂપ થવાને યોગ્ય નથી. માટે જ પ્રમેયબલનો આશ્રય કરીને આપ ભક્તોદ્ધરણાર્થ દાનવદલનું

દલન કરવાના કારણથી ભૂતલ પર વિરાજે છે, અને અમુકના પુત્ર, અમુકના પતિ એમ સર્વત્ર પ્રતીત થાય છે.

(૬૭૩) **लक्ष्मणः** લક્ષ્મ - પાપોને દૂર કરનાર સંકર્ષણ રૂપ પરમાત્મા.

(૬૭૪) **भरतः** (૧) ભરણ-પોષણ કરી સર્વ પ્રજાઓનેપાલન કરનાર. (૨) ભર-યુદ્ધનો વિસ્તાર કરનાર એવા પ્રભુ.

(૬૭૫) **शत्रुघ्नः** શત્રુઓને મારવાના સ્વભાવવાળા આપ શ્રીપુરુષોત્તમ.

(૬૭૬) **व्यूहविग्रहः** વ્યૂહ-વાસુદેવ, પ્રદ્યુમ્ન, સંકર્ષણ, અનિરૂદ્ધ, એ વ્યૂહાત્મક દેહ જેમનો છે એવા પ્રભુ.

વાસુદેવાદિ ચારે સ્વરૂપે આપ ચતુર્વ્યૂહાત્મક પ્રભુ કહેવાય છે. તે તે કાર્યોને સંપાદન કરવા તે વ્યૂહ રૂપે આપ પ્રકટ થયા છે. વ્યાસ ભગવાન ઉપદેશ કરે છે કે :

व्यूहात्मानश्चतुर्द्धा वै वासुदेवादिमूर्त्तिभिः ॥
सृष्टयादीन् प्रकरोत्येष विश्रुतात्मा जनार्दनः ॥

(વાસુદેવ, પ્રદ્યુમ્ન, સંકર્ષણ, અનિરુદ્ધ એ ચતુર્વ્યૂહાત્મક સ્વરૂપેજ પ્રસિદ્ધ પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ ચાર પ્રકારે આ સૃષ્ટિને પ્રકટ કરે છે.) માટે જ અહિં ચતુર્વ્યૂહાત્મક શરીરધારી પરમાત્મા એમ કહે છે. એ ચતુર્વ્યૂહાત્મક સ્વરૂપે જ પોતે રામ, લક્ષ્મણ, ભરત, તથા શત્રુઘ્ન છે.

विश्वामित्रप्रियो दान्तस्ताडकावधमोक्षदः ॥
वायव्यास्त्राब्धिनिक्षिप्तमारीचश्च सुबाहुहा ॥१३६॥

(૬૭૭) **विश्वामित्रप्रियः** (૧) વિશ્વામિત્ર ઋષિ જેમને પ્રિય છે, (૨) વિશ્વામિત્રને પ્રિય, (૩) યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરનારા રાક્ષસોને હણી વિશ્વામિત્રનું પ્રિય કરનાર, (૪) વિશ્વામિત્રના નિમિત્તથી સીતાના પ્રાપ્તિ રૂપ જેમને પ્રિય-હિત છે એવા શ્રી રામચંદ્ર રૂપ ધારી પ્રભુ.

(૬૭૮) **दान्तः** રાવણાદિ રાક્ષસોને દમન કરનાર શ્રી રામ પરમાત્મા.

(૬૭૯) **ताडकावधमोक्षदः** તાડકા નામની દુષ્ટ રાક્ષસીનો વધ કરી તેને મોક્ષ આપનાર એવા રઘુવીર પ્રભુ.

(૬૮૦) **वायव्यास्त्राब्धिनिक्षिप्तमारीचः** વાસુદેવ જેનું દૈવત છે એવા અસ્ત્ર-બાણથી મારીચ નામના દૈત્ય સમુદ્રમાં ફેંકી દેનાર રઘુનંદન રૂપ પરમાત્મા.

(૬૮૧) **सुबाहुहा** મારીચને મારતી વખતે જ સુબાહુનો નાશ કરનાર એવા શ્રીરામ.

वृषध्वजधनुर्भङ्गप्राप्तसीतामहोत्सवः ॥
सीतापतिर्भृगुपतिगर्वपर्वतनाशकः ॥१३७॥

(૬૮૨) **वृषध्वजधनुर्भङ्गप्राप्तसीतामहोत्सवः** જેમની ધ્વજામાં વૃષભનું ચિહ્ન છે એવા ભગવાન શંકરના ધનુષને જનકરાજાને ત્યાં થયેલા સ્વયંવરમાં ભાંગીને સીતાની પ્રાપ્તિરૂપ મહોત્સવ- મહા આનંદ મેળવનાર રઘુકુલભૂષણ રામચંદ્ર સ્વરૂપધારી શ્રી પુરુષોત્તમ.

શંકરના પ્રચંડ ધનુષને ભાંગી સીતા સંબંધી મહોત્સવ પ્રાપ્ત થયા પછી શું થયું, તે સ્પષ્ટ કરે છે કે :

(૬૮૩) **सीतापति** જનક કન્યા સીતાના પતિ - સ્વામી.

(૬૮૪) **भृगुपतिगर्वपर्वतनाशकः** ભૃગુકુલમાં શ્રેષ્ઠ અને એક વીસ વાર નક્ષત્રી પૃથ્વી કરીને મહાન ગર્વિષ્ઠ બનેલા પરશુરામના મહાન ગર્વ રૂપ પર્વતને અતિ માનના ઢગેઢગને સીતાને ગ્રહણ કરી અયોધ્યા જતાં માર્ગમાં નાશ કરનાર અર્થાત્ તેમના અત્યંત અભિમાનને ધનુષ્યને ચઢાવી ઉતારનાર એવા રામચંદ્ર પરમાત્મા.

अयोध्यास्थमहाभोगयुक्तलक्ष्मीविनोदवान् ॥
कैकेयीवाक्यकर्ता च पितृवाक्यपरिपालकः ॥१३८॥

(૬૮૫) **अयोध्यास्थमहाभोगयुक्तलक्ष्मीविनोदवान्** અયોધ્યા રાજ્યધાનીમાં રહેલાં

મહારાજાઓને શોભે તેવાં સુંદરવિલાસનાં સાધનો સહિત લક્ષ્મીરૂપ સીતાના વિનોદથી - ક્રીડાના આનંદથી યુક્ત એવા શ્રીરામચંદ્ર રૂપ પ્રભુ.

(૬૮૬) **कैकेयीवाक्यकर्ता** કૈકેયીએ કહેલાં વચનો, પ્રમાણે વર્તનાર.

(૬૮૭) **पितृवाक्यपरिपालकः** પિતાની વાણીને પાલનાર.

પિતા દશરથે કૈકેયીના વચનથી બંધાયેલા હોઈ કહેલી વનવાસ જવા સંબંધી વાણીને (આજ્ઞાને) સર્વ પ્રકારે પાલન કરનાર આપ પ્રભુ છે. પોતે પિતાની આજ્ઞાપૂર્ણપણે પાલન કરનાર હોવાથી ધર્મજ્ઞ વશિષ્ઠ ગુરુ આદિઓએ વાર્યા છતાં પણ પોતાના નિશ્ચયથી જે લેશ પણ ચલાયમાન થતા નથી. માટે જ તે શ્રીરામભદ્રને પિતાની આજ્ઞા પૂર્ણપણે પાલન કરનાર એવા પ્રભુ એમ કહે છે.

वैराग्यबोधकोऽनन्यसात्त्विकस्थानबोधकः ।
अहल्यादुःखहारी च गुहस्वामी सलक्ष्मणः ॥१३९॥

(૬૮૮) **वैराग्यबोधकः** સર્વ વસ્તુઓના ત્યાગપૂર્વક વૈરાગ્યનો અન્ય ભક્ત જનોને ઉપદેશ કરનાર અર્થાત્ તેમની બુદ્ધિમાં સંસારનો અનુરાગ દૂર કરી પરમાત્મત્વ ઉપર રાગને ઉત્પન્ન કરનાર તેવા શ્રીરામચંદ્ર ભગવાન.

(૬૮૯) **अनन्यसात्त्विकस्थानबोधकः** અન્યજન રહિત શુદ્ધ સત્વમય વનના નિવાસનો પોતે તેવી રીતે વનવાસ સેવીને બોધ આપનાર અર્થાત્ વનમાં નિવાસ કરવો એ જ શુદ્ધ સત્વમય નિવાસ સ્થાન છે એમ સર્વેને જણાવનાર પ્રભુ.

(૬૯૦) **अहल्यादुःखहारीः** ગૌતમ મુનિવરની પત્ની અહલ્યાના પતિશાપ વડે થયેલા શલ્યાપણાના દુઃખને દૂર કરવાના સ્વભાવવાળા શ્રીરઘુનંદન પરમાત્મા.

(૬૯૧) **गुहस्वामी** ગુહનામે ભિલરાજના સ્વામી - પાલક અર્થાત્ તેને પોતાના શરણે રાખનાર શ્રી રામ પ્રભુ.

(૬૯૨) **सलक्ष्मणः** લક્ષ્મણ સહિત રહેનાર શ્રી રામ પ્રભુ.

પોતાના કનિષ્ઠ બંધુ સુમિત્રાના પુત્ર લક્ષ્મણ સાથે વનમાં નિવાસ કરનાર

આપ પ્રભુ છે. રામાયણાદિ ગ્રન્થોમાં લક્ષ્મણ તથા સીતા સહિત જ રામે ચૌદ વરસ વનવાસ કર્યો છે એમ સુપ્રસિદ્ધ જ છે તેથી અહિં લક્ષ્મણ સહિત એવા રામસ્વરૂપ પ્રભુ એમ કહે છે.

चित्रकूटप्रियस्थानो दण्डकारण्यपावनः ॥
शरभङ्गसुतीक्ष्णादिपूजितोऽगस्त्यभाग्यभूः ॥१४०॥

(૬૯૩) **चित्रकूटप्रियस्थानः** ચિત્રકૂટ પર્વત એ જ પ્રિય સ્થાન જેમનું એવા.

(૬૯૪) **दण्डकारण्यपावनः** (૧) પોતાના ચરણના સંચાર વડે દંડકારણ્યને પવિત્ર કરનાર. (૨) પોતપોતાના આશ્રયસ્થાનો કરી દંડ કારણ્યનું રક્ષણ કરનાર ઋષિઓનું રક્ષણ - પાવન કરનાર એવા શ્રી રામસ્વરૂપ પરમાત્મા.

(૬૯૫) **शरभङ्गसुतीक्ष्णादिपूजितः** શરભંગ અને સુતીક્ષ્ણ એ જેમાં મુખ્ય છે એવા મુનિઓ વડે પૂજાયેલા અતિથિસત્કાર વડે આતિથ્ય કરાયેલા શ્રીરામચંદ્રરૂપ ભગવાન.

(૬૯૬) **अगस्त्यभाग्यभूः** (૧) અગસ્ત્ય ઋષિના ભાગ્યથી તેમના આશ્રમમાં દર્શન આપવાને જનારા, (૨) અગસ્ત્યઋષિએ કરેલા પરમ તપોબલના ફલરૂપે તેમના આશ્રમમાં આવિર્ભાવ પામનાર. અગસ્ત્ય ઋષિના ભાગ્યના સ્થાનરૂપ શ્રીરામ પ્રભુ.

ऋषिसंप्रार्थितकृतिर्विराधवधपण्डितः ॥
छिन्नशूर्पनखानासः खरदूषणघातकः ॥१४१॥

(૬૯૭) **ऋषिसंप्रार्थितकृति** અરણ્યવાસી ઋષિઓએ રાક્ષસોને મારવા સારી રીતે જેમની પ્રાર્થના કરી છે એવા શ્રી રામભદ્ર સ્વરૂપધારી શ્રી પુરુષોત્તમ.

(૬૯૮) **विराधवधपण्डितः** વિરાધ નામના રાક્ષસનો વધ કરવામાં પ્રવીણ હોંશિયાર.

(૬૯૯) **छिन्नशूर्पनखानासः** રાવણની બ્હેન શૂર્પણખા નામની રાક્ષસી તેના

નાકને છેદનાર અર્થાત્ લક્ષ્મણ દ્વારા શર્પનખાના નાકને છેદનાર શ્રીરામચંદ્ર પરમાત્મા.

(૭૦૦) **खरदूषणघातकः** ખર અને દૂષણ નામના રાક્ષસોને ઘાત કરનાર હણનાર રઘુનંદન શ્રી રામભદ્ર.

एकबाणहतानेकसाहस्त्रबलराक्षसः ॥
मारीचघाती नियतसीतासंबंधशोमनः ॥१४२॥

(૭૦૧) **एकवाणहतानेकसहस्त्रवलराक्षसः** (૧) હજારો ઘણું જેમનામાં બલ છે એવા અનેક રાક્ષસોને એક જ બાણ વડે નાશ પમાડનાર, (૨) હજાર ગણું જેમાં બળ છે એવા એક જ બાણ વડે અનેક રાક્ષસોને હણનાર - નાશ પમાડનાર એવા શ્રી રઘુવીર રામ સ્વરૂપધારી પરમાત્મા.

(૭૦૨) **मारीचघाती** મારીચ રાક્ષસને મારવાના સ્વભાવવાળા શ્રી રામચંદ્ર.

(૭૦૩) **नियतसीतासंवंधशोभनः** માયિક સીતાનું રાવણે હરણ કર્યું છતા પણ નિરંતર સ્થાયી રહેનાર સીતા-લક્ષ્મીના સંબંધથી શોભાને પ્રાપ્ત કરનાર પ્રભુ.

सीतावियोगनाट्यश्च जटायुवधमोक्षदः ॥
शवरीपूजितो भक्तहनूमत्प्रमुखावृतः ॥१४३॥

(૭૦૪) **सीतावियोगनाट्यः** સીતાના વિયોગરૂપી નટના જેવી વર્તણૂક કરનાર.

સીતાજી શ્રીલક્ષ્મીજીનું સ્વરૂપ છે અને શ્રીરામચંદ્ર શ્રી વિષ્ણુનું સ્વરૂપ છે. લક્ષ્મીને પ્રભુએ હૃદયનું સ્થાન આપેલું છે. જે રાવણે સીતાનું હરણ કર્યું. તે છાયાસ્વરૂપ સીતાનું હરણ કરેલું છે. વસ્તુતસ્તુ વિષ્ણુસ્વરૂપ રામનો અને લક્ષ્મીરૂપ સીતાનો વિયોગ જ નથી. હૃદયમાં નિવાસ કરતાં લક્ષ્મી-સીતાનો નિરંતર શ્રી રામચંદ્રજી સાથે સંયોગ છે. પ્રથમ ઉપરના નામમાં પણ એમ જ જણાવી ગયા છીએ માટે જ અહિં સીતાવિયોગરૂપ નાટક કરનાર પરમાત્મા એમ કહે છે. એ સીતા વિયોગ રૂપ નાટક કરવાનું પ્રયોજન પ્રભુને એટલું જ લોકોને

પીડા કરનાર, દેવોને બંદીખાને નાંખનાર રાવણનો નાશ કરવાનો મુખ્ય હેતુ અને પ્રજાને સુખ પ્રાપ્ત કરવાનું જ મુખ્ય કારણ છે. તેથી જ રાવણે કરેલું છાયા સીતાનું હરણ અને તજ્જનિત વિયોગ આપે અંગીકાર કરેલો છે.

(૭૦૫) **जटायुवधमोक्षदः** જટાયુ નામના ગીધ પક્ષીને મૃત્યુ સમયે મોક્ષ આપનાર.

(૭૦૬) **शवरीपूजितः** ભિલની સ્ત્રી શબરી વડે પૂજાએલા સત્કાર પામેલા શ્રી રઘુવીર રામચંદ્ર.

(૭૦૭) **भक्तहनूमत्प्रमुखावृतः** (૧) વિભીષણ આદિ ભક્તોથી અને હનૂમાન વગેરેથી વીંટાયેલા, (૨) હનૂમાન જેમાં મુખ્ય છે એવા સુગ્રીવ અંગદ આદિ ભક્તો વડે વીંટાયેલા શ્રી રામ.

दुंदुभ्यस्थिप्रहरणः सप्ततालविभेदनः ॥
सुग्रीवराज्यदो वालीघाती सागरशोषणः ॥१४४॥

(૭૦૮) **दुंदुभ्यस्थिप्रहरणः** દુંદુભી નામે દૈત્યનાં હાડકાંઓને પગના અંગુઠા વડે ફેંકી દેનાર શ્રી રઘુનંદન પરમાત્મા.

માર્ગમાં જતા દુંદુભિદૈત્યના પર્વત જેવાં પડેલાં હાડકાંઓને ભગવાન રામચંદ્રે પોતાના પગના અંગુઠા વડે ચાલીશ ગાઉ દૂર ફેંકી દીધા હતાં, એવા મહાન પ્રભાવવાન્ શ્રીરામભદ્ર રૂપ આપ ભગવાન્ છે. રામાયણમાં રામનું એ ચરિત્ર સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું છે. તેથી અહિંઆ પણ તેને સ્પષ્ટ કરે છે..

(૭૦૯) **सप्ततालविभेदनः** સાત તાલોને - તાડના ઝાડોને એક જ બાણથી એકકાલાવછિન્ન વીંધી નાંખનાર શ્રી રઘુવીર.

(૭૧૦) **सुग्रीवराज्यदः** વાનરરાજ સુગ્રીવને કિષ્કિંધાનગરીનું રાજ્ય આપનાર.

(૭૧૧) **वालीघाती** વાલીવાનરનો ઘાત કરનાર - નાશ કરનાર શ્રી રામચંદ્ર.

(૭૧૨) **सागरशोषणः** સાગરને શોષી લેનાર અર્થાત્ અગ્નિ દૈવત અસ્ત્ર

વડે શુષ્ક બનાવનાર પ્રતાપવાન રામચંદ્રરૂપ ભગવાન.

सेतुवन्धनकर्ता च विभीषणहितप्रदः ॥
रावणादिशिरच्छेदी राक्षसाघौघनाशकः ॥१४५॥

(૭૧૩) **सेतुवन्धकर्ता** સમુદ્રમાં વૃક્ષ પર્વત વગેરે નાંખીને સેતુ - પૂલ બાંધનાર.

(૭૧૪) **विभीषणहितप्रदः** વિભીષણને હિત - ભક્તિ ઉત્તમ પ્રકારે આપનાર પ્રભુ.

(૭૧૫) **रावणादिशिरच्छेदी** રાવણ જેમાં મુખ્ય છે એવા કુંભકર્ણ વગેરે દુષ્ટ દૈત્યોનો શિરચ્છેદ કરવાનો જેમનો સ્વભાવ છે એવા રામચંદ્ર સ્વરૂપ પરમાત્મા.

(૭૧૬) **राक्षसाघौधनाशकः** (૧) રાક્ષસોના પાપસમુદાયનો નાશ કરનાર, (૨) રાક્ષસો રૂપી પાપોના સમૂહનો નાશ કરનાર.

શ્રી રામચંદ્ર પરમાત્મસ્વરૂપ છે આપે પોતાના સાન્નિધાનમાં જ અનેક રાક્ષસોને નાશ કરી તેમનાં પૂર્વજન્મનાં અને આ જન્મનાં સર્વ પાપો દૂર કરેલાં છે. તેમ દૈત્યો સર્વ જગતને પીડા ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તેમને પાપનું રૂપક આપેલું છે. તેથી જ અહિયાં રાક્ષસોના પાપોને નષ્ટ કરનાર તથા રાક્ષસોરૂપ પાપનાં સમુદાયને દૂર કરનાર એમ કહે છે.

सीताऽभयप्रदाता च पुष्पकागमनोत्सुकः ॥
अयोध्यापतिरत्यन्तसर्वलोकसुखप्रदः ॥१४६॥

(૭૧૭) **सीताभयप्रदाता** સીતાને અભય આપનાર.

પોતાની પ્રિયતમા સીતાને હું રાક્ષસોનો નાશ કરીશ એમ જણાવી અભય આપી તેના ભયને દૂર કરેલો છે. એમ રામાયણાદિમાં સ્પષ્ટ છે. માટે અહિં સીતાને અભય આપનાર શ્રીરામચંદ્ર પ્રભુ.

(૭૧૮) **पुष्पकागमनोत्सुकः** પુષ્પક વિમાનમાં બેસી અયોધ્યા જવાને ઉત્કંઠા

રાખનાર - ઉત્સાહ ધરાવનાર શ્રી રઘુનંદન.

(૭૧૯) **अयोध्यापति** અયોધ્યા નગરીના પતિ-સ્વામી રક્ષણ કરનાર.

(૭૨૦) **अत्यन्तसर्वलोकसुखप्रदः** સર્વ લોકોને અત્યંત સુખ આપનાર.

પરમાત્મા શ્રીરામચંદ્રે દુષ્ટ દૈત્યોને વિદારણ કરી સર્વલોક દેવ પ્રભૃતિને પણ સુખ આપેલું છે અને પોતાની સર્વ પ્રજાને પિતા માફક પાળી સારી રીતે સુખી કરી છે. એમ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે એવી ઉચ્ચ પદ્ધતિની શાસનકલાને લીધે જ હજી સુધી પણ ''રામરાજ્ય'' એમ કહી વખાણવામાં આવે છે, દૃષ્ટાંત તરીકે સ્મરણીય છે, એવી રીતે સર્વને ઉત્તમ પ્રકારનું સુખ આપનાર રામચંદ્ર સ્વરૂપે આપ પ્રભુ જ છે.

मथुरापुरनिर्माता सुकृतज्ञस्वरूपदः ॥
जनकज्ञानगम्यश्च ऐलान्तप्रकटश्रुतिः ॥१४७॥

(૭૨૧) **मथुरापुरनिर्माताः** શત્રુઘ્ન સ્વરૂપે મધુવનમાં મથુરા નામની નગરીને નિર્માણ કરનાર - રચનાર શ્રીપુરુપોત્તમ.

(૭૨૨) **सुकृतज्ञस्वरूपदः** (૧) સુકૃતને સ્વરૂપ આપનાર, (૨) સારીકૃતિને જાણનાર એવા સ્વરૂપને આપનાર પરમાત્મા.

જે પુણ્યને જાણનાર હોય તેને ''સુકૃતજ્ઞ'' કહેવાય છે. એવા સુકૃતજ્ઞ પુણ્ય પ્રાપ્ત કરનાર ભગવદીય જનને સ્વસ્વરૂપ આપનાર એવા પ્રભુ, તથા ભગવદીયોને નિજ સ્વરૂપનું દર્શન આપનારા એવા પ્રભુ, તથા ભગવદીયોનાં સારાં કૃત્યોને જાણનાર આપ પરમાત્મા છે. તેથી તેવા નિજ ભક્તોને નિજ સ્વરૂપ દર્શાવે છે. માટે જ અહિં પ્રભુને, સુકૃતજ્ઞને સ્વ સ્વરૂપ આપનાર પ્રભુ એમ કથન કરે છે.

(૭૨૩) **जनकज्ञानगम्यः** પોતાના રાજ્યની પ્રજાઓને પિતા માફક - અર્થાત્ આ મારા પિતાપાલક છે. એવા પ્રકારના જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરાવનાર શ્રી રામચંદ્ર.

જ્યારે પ્રભુ રામચંદ્ર આ ભૂમિને પાલન કરતા હતા, ત્યારે સર્વ પ્રજાજનો તેમને પોતાના પિતા સમાન જ જાણતા હતા તેથી જ અહિંપિતા પેઠે જ્ઞાનગમ્ય એવા પ્રભુ એમ કહે છે.

(૭૨૪) **ऐलान्तप्रकटश्रुति** ભૂમિનો અંત પાતાલ ત્યાં સુધી જેમની મહાકીર્તિ શ્રવણગોચર થાય છે - પ્રસરી રહેલી છે એવા શ્રીરામાવતારધારી પરમાત્મા.

સમસ્ત ભૂમિમંડલમાં તેમ તેના અવધિરૂપ પાતાલલોકમાં પણ સર્વજનો જેમનાં યશોગાન ગાય છે, એવા શ્રી રામસ્વરૂપે આપ પરમાત્મા જ છે, ભાગવતના આશય પ્રમાણે એમ પણ ભાવ ઉદ્‌ભવે છે કે - ઐલ - પુરૂરવા પ્રભૃતિ પૂર્વકાલના અનેક ભૂપતિઓ દેવો સાથે જેમનાં યશોગાન સ્વર્ગમાં કરે છે. એવી જેમની કીર્તિ સર્વત્ર પ્રસરેલી છે એવા પ્રભુ, આવા પ્રકારનો મહાનપ્રતાપ પ્રભુનો જ હોઈ શકે. રામાયણ ભાગવતાદિમાં શ્રીરામપ્રભુનો પ્રભાવ પ્રકટ રીતે વર્ણવેલો છે. માટે જ ભૂમિના અંત સુધી તથા ઐલાદિ રાજાઓ સુધી જેમની કીર્તિ પ્રખ્યાત છે એમ અહિ કથન કરે છે.

(શ્રી રામચંદ્રાવતારનાં નામો સમાપ્ત થયાં, હવે પરશુરામાવતારનાં નામોનો પ્રારંભ કરે છે.)

हैहयान्तकरो रामो दुष्टक्षत्रविनाशकः ॥
सोमवंशहितैकात्मा यदुवंशविवर्द्धनः ॥१४८॥

(૭૨૫) **हैहयान्तकरः** હૈહયકુલમાં શ્રેષ્ઠ કાર્તવીર્ય - સહસ્રાર્જુનનો અન્ત કરનાર - વિનાશ કરનાર પરશુરામરૂપધારી પરમાત્મા.

(૭૨૬) **रामः** (૧) મહેંદ્ર પર્વત ઉપર સ્વરૂપાનંદ વડે રમણ કરનાર, (૨) પોતાના સ્વરૂપાનંદ વડે સર્વને રમાડનાર, (૩) યુદ્ધની ઈચ્છા ધરાવનારને સંગ્રામમાં - રણભૂમિમાં રમણ કરાવનાર - રમાડનાર મહાપરાક્રમી પરશુરામ રૂપ પ્રભુ.

(૭૨૭) **दुष्टक्षत्रविनाशकः** દુષ્ટક્ષત્રીઓનો વિનાશ કરનાર.

પ્રભુએ પરશુરામરૂપે ભૂતલ પર પ્રકટ થઈ દુષ્ટ ક્ષત્રિઓનો વિનાશ કરેલો છે. તે સર્વ ક્ષત્રિય રાજાઓ મદમાં છકી જઈ મુનિજનોનું અપમાન કરતા હતા, તેમની યજ્ઞક્રિયાઓને ભ્રષ્ટ કરતા હતા. તેમની સાત્ત્વિક પણ વિસ્મયજનક યજ્ઞસંપત્તિઓને હરતા હતા, તેથી પરમકૃપાનિધિ પ્રભુએ ભૃગુકુલમાં પરશુરામરૂપે

પ્રકટ થઈ સર્વ મન્દોમત્ત ક્ષત્રિયોનો એકવીસવાર નાશ કરી નાખ્યો. એમ મહાભારતાદિમાં સ્પષ્ટ છે. એવું આશ્ચર્યકારક મહાપરાક્રમ કરનાર આપ પરમાત્મા જ છે.

(પરશુરામના નામો પુરાં થઈ હવે શ્રી કૃષ્ણાવતારનાં નામો શરૂ થાય છે)

(૭૨૮) **सोमवंशहितैकात्मा** સોમવંશનું હિત કરવા માટે જ જેમનું ચિત્ત છે એવા શ્રીકૃષ્ણ.

સોમ-ચંદ્રવંશનું સર્વ પ્રકારે હિત કરવું - બ્રહ્મજ્ઞાન, ધર્મજ્ઞાનપૂર્વક તેમનું રક્ષણ કરવું. તેથી જ આપે સૃષ્ટિ પર પ્રાદુર્ભાવ કરેલો છે તેનું રક્ષણ કરવામાં હિત કરવામાં જ બીજાં અવાંતર કાર્યો સમાઈ જાય છે. માટે અહિં સોમવંશના હિતરૂપ એક જ વાતમાં જેમનું ચિત્ત અન્તઃકરણ છે એવા શ્રીકૃષ્ણ એમ કહે છે.

(૭૨૯) **यदुवंशविवर्द्धनः** યયાતિપુત્ર યદુરાજાના વંશને વિશેષ રીતે વધારનાર.

યદુ રાજાના વંશમાં આપનું પ્રાકટ્ય થવાનું છે, એવા હેતુથી જ આપે તે વંશને વિશેષ રીતે વૃદ્ધિ પમાડેલો છે, તેનું માહાત્મ્ય સર્વત્ર પ્રસરાવ્યું છે વિષ્ણુપુરાણમાં કહે છે કે :

''**यदोर्वंशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते**'' (યદુ રાજાના વંશને સાંભળવાથી મનુષ્ય સર્વ પાપોથી મુકાય છે.) આ પ્રમાણે યદુવંશનું માહાત્મ્ય સર્વત્ર ગણાય છે, એ પ્રભુના પ્રાકટ્યના પ્રભાવથીજ. માટે આપ જ તેની આવા પ્રકારની વૃદ્ધિ-ઉન્નતિ કરનાર છે.

॥ इति नवमस्कन्धनामानि ॥

॥ दशमस्कन्धपूर्वार्धन्तर्गतनामानि ॥

परब्रह्मावतरणः केशवः क्लेशनाशनः ॥
भूमिभारावतरणो भक्तार्थाखिलमानसः ॥१४९॥

(૭૩૦) પરબ્રાજાવતારણઃ પરબ્રહ્મનો અવતાર-પ્રાકટ્ય એવા શ્રીકૃષ્ણ અક્ષરબ્રહ્મથી પૂર્ણપુરુષોત્તમને પરબ્રહ્મ કહેવાય છે. તેજ પોતે શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર આવિર્ભાવ પામ્યા છે. આપ શ્રી મુખથી આજ્ઞા કરે છે કે :

यस्मात्क्षरमतीतोऽहं अक्षरादपि चोत्तमः ॥
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥

(હું ક્ષરથી પર છું અને અક્ષરથી પણ ઉત્તમ છું, માટે જ લોકોમાં અને વેદમાં હું પુરૂષોત્તમ એ નામથી પ્રસિદ્ધ-પ્રખ્યાત છું.) એ પુરુપોત્તમસંજ્ઞક પરબ્રહ્મ આપ શ્રીકૃષ્ણ જ છે. તેમ કૃષ્ણ શબ્દથી પણ **कृषिर्भूवाचकः शब्दः** એ મહાભારતના પ્રમાણાનુસાર પરબ્રહ્મપણું સિદ્ધ જ થાય છે. પ્રથમ ''**श्रीकृष्णः**'' એ નામના વિવેચનમાં સ્પષ્ટ જણાવેલું છે. એટલે એ વિષયનું અહિંઆ વિશેષણ કરતા નથી. ગીતામાં પોતે અર્જુનજી શ્રીકૃષ્ણને ઉદ્દેશીને જ ''**परंब्रह्म परंधाम पवित्रं परमंभवान्,। पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥**'' (આપ જ પરબ્રહ્મ છો. આપ જ પરમધામ છો, પરમ પવિત્ર છો, દિવ્ય પુરુષ છો, જન્મરહિત, સનાતન, સમર્થ આદિદેવ છો) આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરે છે, માટે જ અવતરે -આવિર્ભાવ પામે તે અવતરણ, અને પરબ્રહ્મનું જ જે અવતરણ; પ્રકટ થવું પરબ્રહ્માવતરણ; એટલે પરબ્રહ્માવતરણરૂપ એવા શ્રીકૃષ્ણ સાક્ષાત્ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ પરબ્રહ્મ જ છે.

(૭૩૧) કેશાવઃ (૧) જેમના મસ્તકના કેશો ઘણા જ વિપુલ છે, (૨) ક એટલે બ્રહ્મા અને ઈશા એટલે શંકર તે બન્નેને જેમનાથી અમૃત પ્રાપ્ત છે એવા (૩) બ્રહ્મા, વિષ્ણુ મહેશ્વર એ ત્રણે સ્વરૂપ જેમનાં છે એવા, (૪) કેશી નામના દૈત્યને નાશ કરનાર, (૫) તેજના અંશરૂપ કેશ અર્થાત્ કિરણો જેમને છે એવા, (૬) કેશશક્તિ એટલે શિવ અને બ્રહ્માની શક્તિ પેઠે મહાશક્તિવાળા તે કેશવ.

ત્રિભુવન સુંદર શ્રીકૃષ્ણના ઘણા જ વિપુલ અને સુંદર કેશો છે, બ્રહ્મા શંકરાદિ દેવો વારંવાર જેમની આરાધના કરે છે. જેમનાથી કેશવ આમ સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થયેલી છે. તેમ અશ્વનું સ્વરૂપ ધારણ કરી વ્રજને વિદારણ કરવા આવેલા કેશી દૈત્યને મારવાથી પણ કેશવ નામથી પ્રસિદ્ધપણું પામેલા છે. વિષ્ણુપુરાણમાં નારદજી શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે કથન કરે છે કે :- **यस्मात्वयैव दुष्टात्मा हतःकेशी जनार्दन । तस्मात्केशवनाम्ना त्वं लोके ज्ञेयो भविष्यसि ॥** (તમોએ દ્વેષી દુષ્ટાત્મા કેશીદૈત્યને નષ્ટ કર્યો, જેથી લોકમાં કેશવ એ નામથી પ્રસિદ્ધ થશો. મહાભારતમાં આપ આજ્ઞા કરે છે કે :- ''**अंशवो प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिता**'' (જે સૂર્યનાં કિરણો પ્રકાશમાન થાય છે, તે જ મારા કેશો ગણાય છે. હરિવંશમાં પણ આપ ઉપદેશે છે કે : ''સર્વ જીવોનો સ્વામી હું બ્રહ્મ એ સંજ્ઞાથી પ્રખ્યાત છું માટે મ્હને સર્વના ઈશ-સ્વામી કેશવ એવા પરમાત્મા એમ કહે છે ઈત્યાદિ પ્રમાણોથી તથા અનેક કારણોથી સર્વશક્તિમાન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને કેશવ કહી સર્વ લોકો વર્ણવે છે.''

(૭૩૨) **क्लेशनाशनः** ક્લેશોને નાશ કરનાર. ગોરૂપા ભૂમિના તથા ભક્તજનોના અનેક ક્લેશને - પરિતાપને તો આપે ''હું પ્રકટ થઈશ'' એમ સંભળાવતાંની સાથે જ દૂર કરેલો છે. ભક્તજનોના ક્લેશોને અનેક રીતે પ્રભુએ પરિહાર કર્યા છે. એ ભાગવતાદિમાં સારી રીતે પ્રસિદ્ધ છે. જેથી જ ભગવાન ક્લેશનાશન કહેવાય છે.

(૭૩૩) **भूमिभारावतरणः** (૧) ભારરૂપ દુષ્ટ ભૂપતિઓને મારી ભૂમિના ભારને દૂર કરનાર. (૨) ભૂમિના ભારને ઉતારવાના કારણથી અવતરણ પામનાર, (૩) ભૂમિથી તથા તેના ભારથી જે અલગ રહેલા છે, એવા શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુ.

(૭૩૪) **भक्तार्थाखिलमानसः** (૧) ભક્તોના અર્થોમાં જેમનું સંપૂર્ણ મન છે, (૨) ભક્તોના જે જે મનોરથો છે, તે કેવે કેવે પ્રકારે સિદ્ધ થાય - પૂર્ણ થાય એવું જેમનું અંતઃકરણ છે એવા, (૩) ભક્તોને માટે તેમના સર્વ વિરોધી જરાસંઘ દુર્યોધન વગેરેના ગર્વને નાશ કરનાર એવા શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુ.

सर्वभक्तनिरोधात्मा लीलानंतनिरोधकृत् ॥
भूमिष्ठपरमानन्दो देवकीशुद्धिकारणम् ॥१५०॥

(૭૩૫) **सर्वभक्तिनिरोधात्मा** શ્રી ગોકુલનિવાસી વ્રજભક્તો સાથે પ્રપંચ-સંસારના વિસ્મરણપૂર્વક રમણ કરવામાં જેમનો આત્મા-અન્તઃકરણ છે એવા પ્રભુ.

પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની દશવિધ લીલાઓમાંની સર્વ વિસર્ગ આદિ સાત લીલાઓનાં નામો નવમસ્કંધ સુધીનાં નામોમાં કહી ગયા. હવે અહિંથી દશમસ્કંધમાંની આઠમી નિરોધલીલા, તેનાં નામો પ્રકટ કરે છે.

નિરોધ એટલે શું ? એમ સહજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે, તો તેને માટે ભગવાન વ્યાસચરણ ઉપદેશે છે કે :- ''**निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सह शक्ति भिः॥**'' આ જીવાત્માનો સર્વશક્તિઓ સહવર્તમાન પરમાત્મામાં લય થવો, અર્થાત્ પ્રભુમાં એક નિષ્ઠા થવાથી સંસારની-પ્રપંચની વિસ્મૃતિ થવી તેને નિરોધ કહે છે. શ્રીમદાચાર્ય ચરણ પણ તત્વદીપનિબંધ ગ્રન્થમાં આજ્ઞા કરે છે કે : ''**निरोधोऽस्यानुशयनं प्रपंचे क्रीडनं हरेः**'' સંસારમાં સર્વ પ્રભુની ક્રીડાલીલા છે, એમ સમજી સંસારાસક્તિને દૂર કરી પ્રભુમાં ભક્તિ પ્રેરી એક ચિત્ત થતું તે નિરોધ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નિજભક્તોને સંસારની આસક્તિથી મુક્ત કરી પોતાના સ્વરૂપમાં રમણ કરાવે છે. આનંદ આપે છે. તેવા ભક્તોને પરમાત્મા વિના અન્ય કાંઈ પણ રુચિકર હોતું નથી. તેઓ ભગવત્સ્વરૂપમાં જ આનંદનિમગ્ન બને છે. તેવાઓને જ આનંદ આપવામાં પ્રભુનું અંતઃકરણ છે.

(૭૩૬) **लीलानंतनिरोधकृत्** (૧) અનંત લીલાઓ વડે પ્રપંચને વિસારી રમણ કરનાર, (૨) લીલા-શક્તિ, અનંત-સંકર્ષણ, એ બન્ને વડે નિરોધ-દુષ્ટનો વિનાશ કરનાર એવા શ્રીકૃષ્ણ.

(૭૩૭) **भूमिष्ठपरमानन्दः** (૧) ભૂમિમાં નિવાશ કરનાર વ્રજવાસી ભક્તોને પરમ-અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ આનંદ જેમનાથી છે એવા, (૨) મથુરાનગરીમાં પ્રકટ પરમ આનંદરૂપ એવા શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર.

(૭૩૮) **देवकीशुद्धिकारणम्** (૧) દેવકીજીની શુદ્ધિ-વસુ દેવ સાથે વિવાહાદિ સંસ્કારના કારણરૂપ, અર્થાત્ તેવા સંસ્કાર થવાના નિમિત્તભૂત એવા, (૨) વિષ્ણુરૂપિણી દેવકીજીની શુદ્ધિ-પાવન થવાના કારણરૂપ એવા પ્રભુ.

જ્યારે જ્યારે ભગવદીય જનોને આ સૃષ્ટિમાં અનેક કષ્ટો આવી પડે છે, ત્યારે ત્યારે ભગવાનનું પ્રાક્ટય થાય છે. તેથી વસુદેવ તથા દેવકીજીને કંસ દ્વારા અનેક કષ્ટ આવી પડયાં, ત્યારપછી જ પ્રભુનો પ્રાદુર્ભાવ થયો, માટે વિભુના આવિર્ભાવથી જ શ્રીદેવકીજી શુદ્ધ-વિમલ બન્યાં. પ્રભુના સ્મરણમાત્રથી જ જો શુદ્ધ થવાય છે તો આપ અંતરમાં પધારે-વિરાજે અને શુદ્ધતા થાય, એમાં શું આશ્ચર્ય ?

वसुदेवज्ञाननिष्ठसमजीवनिवारकः ॥
सर्ववैराग्यकरणस्वलीलाधारशोधकः ॥१५१॥

(૭૩૯) **वसुदेवज्ञाननिष्ठसमजीवनिवारकः** (૧) વસુ-વિષ્ણુને પ્રકાશ આપનાર અથવા તે વડે પ્રકાશ પામનાર વસુદેવમાં જ્ઞાનરૂપે જેમની નિરંતર સ્થિતિ છે એવા શ્રીકૃષ્ણના સમાન જીવો (વસુદેવના પ્રથમ પ્રકટેલા છ પુત્રો)ને નિવારણ કરનાર મારનાર (૨) વસુદેવનું જ્ઞાન જે પુત્રોમાં સમાન જીવનપણું, તેને નિવારણ કરનાર દૂર કરનાર.

ભગવાન વિષ્ણુ-વ્યપાકશીલપ્રભુ, તેનેજ વસુ કહેવાય છે. શ્રુતિ ભગવતી વર્ણવે છે કે : "**विष्णुर्वसु**" વિષ્ણુ એ જ વસુ છે. કેમ કે સર્વમાં નિવાસ કરવાથી જ પ્રભુને વસુ એમ કથન કરવામાં આવે છે. એ કારણથી જ ઉપર વસુનો અર્થ વિષ્ણુ કર્યો છે. વસુ દેવ પોતે પ્રભુનું વિશુદ્ધ સત્વસ્વરૂપ જ છે. ભિન્ન નથી. વ્યાસચરણ ઉપદેશે છે કે : **सत्वं विशुद्धं वसुदेवसंज्ञितम्** વિશેષ શુદ્ધ સત્વ સ્વરૂપ એજ વસુદેવસંજ્ઞામાં રહેલું છે, એવા શુદ્ધ સત્વમાંજ પ્રભુ જ્ઞાનરૂપે નિવાસ કરે છે. વસુદેવના પ્રથમ પ્રકટ થયેલા છ પુત્રો ને કંસે માર્યા વિના છોડી દીધા હતા, પરંતુ પ્રભુએજ નારદદ્વારા કંસની બુદ્ધિમાં ફેરફાર કરાવી તેને મરાવ્યા છે. એમ કરવાનું કારણ તેમને શાપથી મુક્ત કરવા માટે જ અન્યથા નહિ.

(૭૪૦) **सर्ववैरागयकरणस्वलीलाधारशोधकः** (૧) સર્વ વિષયોથી વૈરાગ્ય કરાવનારી પોતાના પ્રાકટયરૂપ લીલાના આધારભૂત દેવકીજીની શુદ્ધિ કરનાર-તેમના દોષને ટાળનાર (૨) સર્વ વૈરાગ્ય કારિણી પોતાની માયાને આજ્ઞા કરી લીલાના આધારરૂપ વ્રજભૂમિમાં પોતાને ઉપયોગી વસ્તુઓની શુદ્ધિ કરનાર, (૩) સર્વ વૈરાગ્યકારિણી અને પોતાની લીલાના આધારરૂપ શ્રી દેવકીજીમાં, સ્ત્રિયોમાં સ્વાભાવિક રહેનારા વંધ્યત્વ, મૃતપ્રજાત્વ, વગેરે દોષોને [કંસે મારેલા પુત્રોને આગળ પાછા લાવી] નિવારણ કરનાર એવા શ્રી કૃષ્ણ.

मायाज्ञापनकर्त्ता च शेषसंभारसंभृति ॥
भक्तक्लेशपरिज्ञाता तन्निवारणतत्परः ॥१५२॥

(૭૪૧) **मायाज्ञापनकर्त्ता** માયા-યોગમાયાને આજ્ઞા આપનાર. આ સ્કંધના બીજા અધ્યાયમાં "**गच्छ देवि व्रजं भद्रे गोपगोभिरलंकृतम्**" હે દેવિ ! અંબિકે ! ગોપો અને ગાયોથી શોભી રહેલા વ્રજમાં તમો જાઓ, એમ આપે યોગમાયાને આજ્ઞા કરેલી છે જેથી અહીં માયાને આજ્ઞા કરનાર પ્રભુ એમ કહે છે.

(૭૪૨) **शेषसंभारसंभृति** (૧) બાકી રહેલી અપૂર્ણ સામગ્રીને સંપૂર્ણ કરનાર, (૨) શેષ-અનંતભગવાન્ (બલદેવજી)ને આકર્ષણ કરી પોતાના પ્રાકટ્ય સારૂ સામગ્રીની સંપત્તિને સિદ્ધ કરનાર, (૩) શેષ-બલદેવજીને દેવકીના ગર્ભમાં હતા ત્યાં યોગમાયા પાસે લેવરાવી રોહિણીજીના ગર્ભમાં સ્થાપન કરી તેમની પૂર્ણતા કરનાર.

(૭૪૩) **भक्तक्लेशपरिज्ञाता** પોતાના પ્રાકટયથી ભક્તોના કલેશને સર્વ રીતે જાણનાર.

(૭૪૪) **तन्निवारणतत्परः** (૧) તે ભક્તજનોના કલેશોને નિવારણ કરવામાં તત્પર, (૨) કલેશોને નિવારણ કરી ભક્તોનું પોષણ કરનાર એવા શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર.

आविष्टवसुदेवांशो देवकीगर्भभूषणम् ॥
पूर्णतेजोमयः पूर्ण कंसाधृष्यप्रतापवान् ॥१५३॥

(૭૪૫) **आविष्टवसुदेवांशः** જેમનો કામાંશ વાસુદેવના મનમાં પ્રવેશેલો છે

એવા પ્રભુ. અહિ જે ''અંશ'' શબ્દ છે. તે પૂર્ણ આનંદ વાચક છે. એટલે જેમનો પૂર્ણ આનંદ વસુદેવના અન્તઃકરણમાં પ્રવેશેલો છે, એવા.

(૭૪૬) **देवकीगर्भभूषणम्** શ્રી દેવકીજીના ગર્ભનો અલંકાર-શણગાર-તે રૂપ પ્રભુ. પોતે શ્રી દેવકીજીના ગર્ભનું ભૂષણ હોવાથી જ તેનામાં અદ્વિતીય પ્રભા સર્વત્ર પ્રસરેલી કંસાદિકે નીહાળી હતી. ભાગવતનું એ પ્રકરણ જોવાથી સ્પષ્ટ થશે.

(૭૪૭) **पूर्णतेजोभयः** સર્વવ્યાપી તેજનાં સમૂહરૂપ ભગવાન્

(૭૪૮) **पूर्ण** ઐશ્વર્યાદિ વડે પરિપૂર્ણ-અખંડિત.

(૭૪૯) **कंसाधृष्यप्रतापवान** કંસથી ન ગ્રહણ થઈ શકે તેવા અનિર્વાચ્ય પ્રતાપ-પ્રભાવ-મહિમા વાળા. એવા શ્રી કૃષ્ણપ્રભુ.

विवेकज्ञानदाता च ब्रह्माद्यखिलसंस्तुतः ॥
सत्यो जगत्कल्पतरूर्नानारूपविमोहनः ॥१५४॥

(૭૫૦) **विवेकज्ञानदाता** કંસને વિવેક તથા જ્ઞાન આપનાર.

કંસરાજ મહા અસુર છતાં વસુદેવનાં વચનોથી શાંત બની બેનનો નાશ કર્યો નહિ એ વિવેક તથા જ્ઞાનને આપનાર આપ પ્રભુ છે. વળિ દેવકીજીની છેલ્લી એક માયા-કન્યાને પછાડતાં-તે અંબિકા બની આકાશમાં લોપ થઈ ગયાં ત્યાર પછી કંસે દેવકીજીને તથા વસુદેવને આશ્વાસન આપ્યું છે. તે પણ વિવેક અને જ્ઞાનથી ભરપૂર છે. તો તેવું જ્ઞાન મેળવવું એ પણ પ્રભુ કૃપાનુંજ ફલ છે.

(૭૫૧) **ब्रह्माद्यखिलसंस्तुतः** (૧) બ્રહ્મ ઈંદ્ર રુદ્ર આદિ સર્વ દેવતાઓએ પોતાની કામનાઓને જણાવતાં જેમની સ્તુતિ કરી છે એવા. (૨) બ્રહ્માદિક સકલ દેવોએ અખિલ તત્વરૂપે-પૂર્ણ પુરુષોત્તમ સ્વરૂપે જેમની સ્તુતિ કરેલી છે એવા પરમાત્મા.

(૭૫૨) **सत्यः** (૧) સત્ય સ્વરૂપ, (૨) ત્રિવિધ કાલમાં બાધ રહિત રહેનાર.

(૩) ધર્મિના સત્યપણાને લીધે સત્ય, (૪) સત્યના કારણ રૂપ, (૫) સત્યવ્રત ધારી એવા શ્રી હરિ-શ્રી હરિ-શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર.

(૭૫૩) **जगत्कल्पतरु** સ્થાવર જંગમાત્મક જગતના કલ્પવૃક્ષ રૂપ.

સ્વર્ગમાં રહેલું કલ્પવૃક્ષ ફક્ત દેવોને જ ફલ આપે છે. પરંતુ પરમાત્મા અખિલ વિશ્વને તેવી જ રીતે ફલ અર્પણ કરે છે. તેમનાં કષ્ટો હરે છે. જેથી આપને જગત્કલ્પતરુ કહ્યા.

(૭૫૪) **नानारूपविमोहनः** નાના પ્રકારના સાત્વિક, રાજસ અને તામસ પ્રકૃતિવાળા બ્રહ્માદિક દેવસ્વરૂપોને મોહ ઉપજાવનાર. માટે જ આ સ્કંધમાં ''**त्वन्माययासंवृतचेतसः**'' તમારી માયાથી મુગ્ધ બનેલા એવા હમો એમ કહી બ્રહ્માદિદેવો સ્તુતિ કરે છે.

भक्तिमार्गप्रतिष्ठाता विद्वन्मोहप्रवर्तकः ॥
मूलकालगुणद्रष्टा नयनानन्दभाजनम् ॥१५५॥

(૭૫૫) **भक्तिमार्गप्रतिष्ठाता** (૧) ભક્તિમાર્ગમાં વિશેષે કરી સ્થિતિ કરનાર, (૨) ભક્તિમાર્ગની વિશેષે કરી સ્થિતિ કરનાર-સ્થાપનાર કરનાર.

કર્મ જ્ઞાન ઈત્યાદિ અનેક માર્ગો પ્રભુને પ્રાપ્ત થવાને સારૂં શ્રુતિ સ્મૃતિમાં દર્શાવ્યા છે. ભક્તિમાર્ગ પણ શ્રુતિ સ્મૃતિસિદ્ધ જ છે. પરંતુ વિશેષે કરી પ્રભુની સ્થિતિ તો ભક્તિમાર્ગમાં જ છે. કેમ કે, ભક્તિથી જ સુલભ રીતે પ્રભુ પ્રાપ્ત થાય છે એમ વારંવાર શ્રવણ ગોચર કરાય છે, અનુભવાય છે. તેથી નિશ્ચય થાય છે કે ભક્તિમાર્ગમાં જ આપે સ્થિતિ કરી છે. ભક્તિમાર્ગને જ સ્થિર કરેલો છે.

(૭૫૬) **विद्वन्मोहप्रवर्त्तकः** ભક્તિરહિત કેવળ જ્ઞાનનિષ્ઠ વિદ્વાનોમાં રહેલા મોહ-અમે મુક્ત છીયે એવા પ્રકારના અભિમાન વડે તત્વનો પ્રકાશ નહિ કરનાર.

કેવળ એક જ્ઞાનજ મુક્તિ આપનાર છે એમ નથી, ભગવાન પોતે જ ગીતામાં આજ્ઞા કરે છે કે : 'અનન્ય ભક્તિ વડે જ હું પ્રાપ્ત થઈ શકું છું' તો પ્રભુની

પ્રાપ્તિમાં ભક્તિ જ મુખ્ય છે. કેટલાક શુષ્ક જ્ઞાનીઓ પોતે મુક્ત થયા છીયે એમ માની, ભગવન્નિષ્ઠ ભગવદીયોને હસે છે પરંતુ મિથ્યાભિમાનમાં તણાયેલા એટલું પણ જાણતા નથી કે, ભક્તજનને નિંદા સ્તુતિ સર્વ સમાન છે, તેઓને કોઈપણ વસ્તુમાં ભેદભાવ નથી, કેવળ પ્રભુના પ્રેમમાં જ એકતાન બની ગયેલા છે. એટલે તેમને હસો તો પણ શું ? એમાં હસનારાઓનાં જ્ઞાનની જ પરીક્ષા થાય છે. તેઓ જ હાસ્યપાત્ર બને છે. પોતે જ પોતાને બ્રહ્મ માની અભેદ દર્શાવી ભેદને સિદ્ધ કરે છે.

(૭૫૭) **मूलकालगुणद्रष्टा** (૧) મૂલ-સર્વ પ્રાણી માત્રના આધાર ભૂતકાલમાં ઉત્પત્તિ સ્થિતિ નાશ કરવા સારૂં સાત્વિક, રાજસ અને તામસ ગુણોના દ્રષ્ટા-જોનાર, (૨) સર્વના મૂલભૂત શ્રી કૃષ્ણના જન્મ સમયે કાલના શ્રેષ્ઠ ગુણોને દર્શાવનાર-પ્રેરણા કરનાર એવા પ્રભુ.

(૭૫૮) **नयनानन्दभाजनम** પ્રકટ થયેલા ભગવાનના દર્શનથી વસુદેવના નયનોને આનંદ પ્રાપ્ત કરાવનાર અર્થાત્ વસુદેવનાં નેત્રોને આનંદના સ્થાન રૂપ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન.

वसुदेवसुखाब्धिश्च देवकीनयनामृतम् ॥
पितृमातृस्तुतः पूर्वसर्ववृत्तांतवोधकः ॥१५६॥

(૭૫૯) **वसुदेवसुखाब्धि** (૧) વસુદેવને હર્ષથી થનારા સુખના સાગર રૂપ. (૨) વસુદેવને સ્નાન કરવા સારૂં હર્ષરૂપ સમુદ્ર જેમનાથી છે એવા પ્રભુ.

(૭૬૦) **देवकीनयनामृतम** (૧) દુઃખમાં સંતાપ પામતાં શ્રી દેવકીજીનાં નેત્રોને અત્યંત શીતલ કરનાર અમૃતરૂપ. (૨) દેવકીજીનાં ચક્ષુઓને જેમનાથી અમૃત છે-સુખ છે એવા પ્રભુ.

(૭૬૧) **पितृमातृस्तुतः** (૧) પિતા અને માતા (વસુદેવ દેવકીજી) એ જન્મ સમયે જેમની સ્તુતિ કરી છે એવા; (૨) પિતા સહિત માતાએ જેમની સ્તુતિ કરી છે એવા. (૩) પ્રથમ પિતાએ પછી માતાએ જેમની સ્તુતિ વિજ્ઞપ્તિ કરી છે એવા શ્રી કૃષ્ણ પ્રભુ.

(૭૬૨) **पूर्वसर्ववृत्तांतवोधकः** માતા પિતા-વસુદેવ દેવકીજીને પૂર્વ જન્મના સંપૂર્ણ વૃત્તાંતનો બોધ કરનાર, પૂર્વ જન્મના કરેલાં તપ આદિની સમાપ્તિને જણાવનાર.

વસુદેવ અને દેવકી પૂર્વનાં બે જન્મમાં ભગવાનની અત્યંત તપશ્ચર્યા કરી ભગવત્સદશ પુત્રની અભિલાષા કરવા લાગ્યા, અને તેવા વરદાનની માગણી કરી. જેથી એ બન્ને જન્મોમાં ભગવાન અંશરૂપે તેમને ત્યાં પ્રકટ થયા હતા, પરંતુ તેમની તપશ્ચર્યાના પ્રમાણમાં કાંઈ વિશેષ આનંદ થયેલો નહિ, માટે આ તેમના ત્રીજા જન્મમાં પોતે પૂર્ણ રીતે પ્રકટ થઈ અપૂર્વ ભગવદાનંદ આપવાને જ પ્રભુએ તેમને પૂર્વનું સર્વ વૃત્તાંત બોધ કરી દર્શાવ્યું છે. અપૂર્વ પરમ આનંદમય પોતાના સ્વરૂપનો તે બન્નેને અનુભવ કરાવ્યો છે.

गोकुलागतिलीलाप्तवसुदेवकरस्थितिः ॥
सर्वेशत्वप्रकटनो मायाव्यत्ययकारकः ॥१५७॥

(૭૬૩) **गोकुलागतिलीलाप्तवसुदेवकरस्थिति** (૧) ગોકુલમાં લીલા કરવાને પધારવા માટે આપ્ત-પ્રિયજન વસુદેવજીના કર-હાથમાં સ્થિતિ કરનાર, (૨) ગોકુલને ગતિ પમાડવા, લીલા કરવા જવા શ્રી વસુદેવજીના હસ્તમાં સ્થિતિ કરનાર-વિરાજનાર શ્રી બાલકૃષ્ણ પ્રભુ.

(૭૬૪) **सर्वेशत्वप्रकटनः** (૧) સર્વને નિયમમાં રાખવાના સામર્થ્ય-બલને પ્રકટ કરનાર, (૨) સર્વ ઐશ્વર્યને પ્રકટ કરનાર.

(૭૬૫) **मायाव्ययत्यकारकः** માયા-યોગમાયા (શ્રી ગોકુલમાં શ્રી યશોદાજીના ઉદરથી પ્રકટ થયેલાં પુત્રી)ના સ્થાનનો ફેરફાર કરનાર એવા પ્રભુ.

ज्ञानमोहितदुष्टेशः प्रपञ्चास्मृतिकारणम् ॥
यशोदानन्दनो नन्दभाग्यभूगोकुलोत्सवः ॥१५८॥

(૭૬૬) **ज्ञानमोहितदुष्टेशः** દેવકીજીના અષ્ટમ ગર્ભનો જન્મ શ્રવણ કરી ''આ કાળ છે'' એમ જ્ઞાન થવાથી દુષ્ટ કંસ રાજાને મોહિત વિહ્વલ-(આકુલ વ્યાકુલ) કરનાર એવા શ્રી પુર્ણ પુરુષોત્તમ.

(૭૬૭) **प्रपंचास्मृतिकारणम** યશોદાજીને (પોતાને પુત્ર અવતર્યો કે પુત્રી તેનું જ્ઞાન ન રહે તેવા પ્રકારની) અસ્મૃતિ-વિસ્મૃતિના કારણ રૂપ ભગવાન.

પ્રભુએ યશોદાજીને ભાન ન રહે તેવી વિસ્મૃતિ આપવાથી જ વસુદેવજી પુત્રીને લેઈ પુત્ર સ્થાપન કરી ગયા તેનું ભાન ન રહ્યું. તેથી જ પ્રપંચમાં વિસ્મૃતિ થવાના કારણ રૂપ પ્રભુ એમ અહિં જણાવ્યું છે.

(૭૬૮) **यशोदानन्दनः** (૧) યશોદાજીને આનંદ આપનાર, યશોદાજીના સર્વ મનોરથોને પરિપૂર્ણ કરી સમૃદ્ધિ આપનાર.

(૭૬૯) **नन्दभाग्यभूगोकुलोत्सवः** (૧) શ્રી નંદરાજીની ભાગ્ય રૂપ ભૂમિ શ્રી ગોકુલમાં આનંદ રૂપ-ઉત્સવ રૂપ, (૨) શ્રી નન્દરાયજીની ભાગ્ય ભૂમિ શ્રી ગોકુલમાં આનંદ-ઉત્સવને પ્રવર્ત્તાવનાર, (૩) શ્રી નંદરાયજીના ભાગ્ય નિમિત્ત ભૂમિ-પૃથ્વીમાં તથા શ્રી ગોકુલમાં જેમનાથી આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તેવા પ્રભુ શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર.

नन्दप्रियो नन्दसूनुर्यशोदायाः स्तनंधयः ॥
पूतनासुपयःपाता मुग्धभावातिसुंदरः ॥१५९॥

(૭૭૦) **नन्दप्रियः** (૧) નંદરાયજીને અત્યંત પ્રિય એવા. (૨) નંદરાયને અનેક કામનાઓથી પરિપૂર્ણ કરનાર.

(૭૭૧) **नन्दसूनुः** નંદરાયજીના સૂનુ-પુત્ર.

(૭૭૨) **यशोदायास्तनंधयः** યશોદાજીના સ્તનોને ધાવનાર.

(૭૭૩) **पूतनासुपयःपाता** (૧) પૂતના રાક્ષસીના પ્રાણો અને દૂધને પાન કરનાર-પીનાર, (૨) પૂતના રાક્ષસીના ઉદરમાં રહેલા પ્રાણો સહિત દૂધનું પાન કરનાર એવા શ્રી ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ.

(૭૭૪) **मुग्धभावातिसुंदरः** મુગ્ધભાવ-બાલ્ય ભાવ (ભયભીત પણું, સમજણ રહિતપણું વગેરે) વડે અત્યંત સુંદર-અત્યંત શોભાવાન્ એવા પ્રભુ.

(પયનું પાન કરતાં પૂતનાના પ્રાણોને આકર્ષણ કરી તેના ભયંકર શરીર પર ક્રીડા કરતી વખતના ભય અને આલ્હાદજનક ચિત્રને ઉદ્દેશી આ નામ જણાવેલું છે.)

सुन्दरीहृदयानंदो गोपीमंत्राभिमंत्रितः ॥
गोपालाश्चर्यरसकृत् शकटासुरखण्डनः ॥१६०॥

(૭૭૫) **सुन्दरीहृदयानंदः** (૧) વ્રજસુંદરીઓનાં હૃદયોમાં આનંદરૂપ, (૨) વ્રજવનિતાઓનાં હૃદયોમાં જેમનાથી આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે એવા પરમાત્મા.

જ્યારથી ભગવત્પ્રાદુર્ભાવ શ્રીગોકુલમાં થયો છે. ત્યારથી જ વ્રજ અંગનાઓનાં અન્તઃકરણમાં આનંદનો મહોદધિ-સુખનો સાગર ઉછળી રહ્યો છે. એમ સ્પષ્ટ ભાગવતના આ સ્કંધમાં જણાવેલું છે.

(૭૭૬) **गोपीमंत्राभिमंत्रितः** ગોપી સંબંધી મંત્રો વડે ચોમેરથી રક્ષણ પામેલા-રક્ષાયેલા.

પૂતનાનો વધ કર્યા પછી સર્વ ગોપીજનોએ એકત્ર થઈ ભગવાનની રક્ષા ''अव्यादजोऽङ्घ्रिमणिमान्'' વગેરે મંત્રોથી કરેલી છે તેને ઉદ્દેશી ગોપીજનો વડે રક્ષાયેલા પ્રભુ એમ કહે છે.

(૭૭૭) **गोपालाश्चर्यरसकृत** સર્વ ગોપાલોને આશ્ચર્યજનક રસ ઉત્પન્ન કરનાર.

પારણામાં પોઢેલા શિશુરૂપ આપે પોતાના એક ચરણને ઉંચો કરી શકટને ઊંધું કર્યુ, અને તે રૂપમાં રહેલા શકટાસુરનો નાશ કર્યો છે. બાલક છતાં આવું અદ્ભુત કર્મ કરવાથી સર્વ નંદાદિ ગોપોને ઘણું આશ્ચર્ય પ્રકટ થયું છે. માટે અહિં સર્વ ગોપોને આશ્ચર્યકારક રસ ઉત્પન્ન કરનાર એવા શ્રી કૃષ્ણ. એમ નામનો પ્રકાશ કરે છે.

(૭૭૮) **शकटासुरखंडनः** શકટ-ગાડાના રૂપમાં રહેલા માયાવી દૈત્યના ટૂકડે ટૂકડા કરનાર.

શકટના રૂપમાં દૈત્ય જ હતો. જો એમ ન હોય તો શ્રી નંદરાયજીની સમૃદ્ધિને વધારવા પધારેલા પ્રભુ શકટમાં રહેલા દૂધ દહીં, માખણ વગેરેનો વૃથા નાશ કરે નહિ. કેમકે એથી નંદરાયની સમૃદ્ધિ વધારવાને બદલે ઉલટી ઘટાડાય છે, માટે અહિં શકટરૂપે રહેલા દૈત્યનો નાશ કરનાર એમ સત્ય પ્રતિપાદન કરેલું છે.

नन्दव्रजजनानन्दी नन्दभाग्यमहोदयः ॥
तृणावर्त्तवधोत्साहो यशोदाज्ञानविग्रहः ॥१६१॥

(૭૭૯) **नन्दव्रजजनानन्दी** શ્રી નંદરાયજીને તથા વ્રજનિવાસી જનોને આનંદ પ્રકટ કરનાર પ્રભુ.

(૭૮૦) **नन्दभाग्यमहोदयः** નંદરાયજીના ભાગ્યનો મહાન ઉદય-પૂર્ણ પ્રકાશને કરનાર તેમના ભાગ્યના મહાન ઉદય રૂપ શ્રી કૃષ્ણ.

ભગવાનનો સારી રીતે સંબંધ થયા સિવાય આવી રીતે ભાગ્યનો મહાન ઉદય કોઈને પણ સંભવતો નથી. પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રી કૃષ્ણચંદ્રને ઉત્સંગમાં રમાડનાર, તેમનું લાલન પાલન કરનાર વ્રજરાજ નંદરાયજી ભૂરિ ભાગ્યવાન હોય એમાં શું આશ્ચર્ય છે. અનેક જન્મની સંસિદ્ધિથી ભગવત્કૃપા થયે જ આવું ઉત્તમ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે.

(૭૮૧) **तृणावर्त्तवधोत्साहः** (૧) વા વંટોળીયાના સ્વરૂપે આવેલા માયાવી તૃણાવર્ત્ત દૈત્યનો વધ-નાશ કરવામાં ઉત્સાહ-ઉત્કંઠા ધરાવનાર, (૨) વ્રજવાસીજનોને તૃણાવર્ત્તનો વધ કરી ઉત્સાહ-આનંદ-ઉત્સવ આપનાર પરમાત્મા.

(૭૮૨) **यशोदाज्ञानविग्रहः** યશોદાજીને જ્ઞાન થવા સારૂં પોતાના સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરનાર એવા પ્રભુ.

આપે બગાસું આવતાં શ્રી યશોદાજીને પોતાનું મુખ કમલ વિપુલ કરી સકલ વિશ્વમય વૈરાટ દેહનો પ્રકાશ કરાવ્યો છે. જેથી શ્રી યશોદાજીને ભગવત્સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું છે એમ આ સ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં સ્પષ્ટ છે. જેથી યશોદાજીને જ્ઞાન થવા પોતાના સ્વરૂપને દર્શાવનાર પ્રભુ એમ ઉપદેશે છે.

वलभद्रप्रियः कृष्णः संकर्षणसहायवान् ॥
रामानुजो वासुदेवो गोष्टांगणगतिप्रियः ॥१६२॥

(૭૮૩) **वलभद्रप्रियः** (૧) બલ વડે ભદ્રપ્રિય-કુશલ અર્થાત્ મંગલરૂપ (૨) બલદેવજીને પ્રિય લાગનાર, (૩) બલદેવજી (પોતાના વડીલબંધુ) જેમને બહુ પ્રિય છે. એવા શ્રી પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ.

(૭૮૪) **कृष्णः** (૧) શત્રુઓને રણરંગભૂમિમાં આકર્ષણ કરનાર (૨) ગોપબાળકોની સાથે રમણ કરતાં ગાયોના ખડકમાં વાછડાંનાં પુછડાં પકડીને ખેંચનાર, (૩) કૃષ્ણ-ઘનશ્યામ વર્ણ હોવાથી. કૃષ્ણ નામનું વિવેચન પ્રથમના નામમાં સ્પષ્ટ રીતે કરેલું છે. એટલે અહિં ફરીથી કથન કરતા નથી. ત્યાં જોવાથી અવગત થશે.

(૭૮૫) **संकर्षणसहायवान्** (૧) સારી રીતે શત્રુઓને આકર્ષણ કરે - ખેંચે તેને 'સંકર્ષણ' કહેવાય છે. અર્થાત્ સંકર્ષ - બલદેવજી જેમને સહાયભૂત છે એવા (૨) સંકર્ષણ- બલદેવને સહાય કરનારા પરમાત્મા.

(૭૮૬) **रामानुजः** (૧) લોકોને રમણ કરાવનાર તે રામ અર્થાત્ રામ-બલરામના નાનાભાઈ કનિષ્ઠ બંધુ એવા પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર.

(૭૮૭) **वासुदेव** (૧) વસુદેવના પુત્ર હોવાથી વાસુદેવ, (૨) અખિલ બ્રહ્માંડમાં સર્વત્ર વ્યાપીને રહેનાર, (૩) સર્વને નિવાસસ્થાન આપી અન્ન વસ્ત્રાદિક વડે આચ્છાદન કરનાર - તેમનું ભરણપોષણ કરનાર, (૪) પોતે સર્વભૂત માત્રના હૃદયાવાસમાં નિવાસ કરી શોભનાર, ક્રીડા કરનાર, વિજય મેળવનાર, વ્યવહાર કરનાર, સર્વને પ્રકાશમાં લાવનાર, સ્તુતિ પામનાર, ગતિ કરનાર અને શિક્ષા આપનાર તે વાસુદેવ.

શ્રીકૃષ્ણનું ''વાસુદેવ'' એવું નામ થવાના કારણમાં એક સ્મૃતિ જણાવે છે કે ''**सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततः स्मृतः**'' (સર્વપ્રાણીમાત્રનાં અંતરમાં નિવાસ કરવાથી પ્રભુને વાસુદેવ કહે છે) તથા વિષ્ણુપુરાણમાં ''**सर्वाणि तत्र भूतानि वसंति परमात्मनि भूतेषु च स सर्वात्मा वासुदेव इतिस्मृतः॥** (સકલ ભૂત પ્રાણીમાત્ર

તે પરમાત્મામાં નિવાસ કરીને રહે છે, અને પરમાત્મા તે સર્વમાં વાસ કરી રહેલા છે જેથી સર્વાત્મા પરમાત્માને આ સર્વ લોકમાં ''વાસુદેવ'' કહી સ્મરણ કરાય છે. એમ મહાભારતમાં તથા અનેક સ્થલે ઉપર પ્રમાણે જ વાસુદેવ સંજ્ઞા થવાના હેતુઓ દર્શાવ્યા છે પરંતુ વિસ્તૃત થવાના ભયથી આટલેથી જ વિરામ પામીએ છીએ.''

(૭૮૮) **गोष्ठांगणगतिप्रियः** (૧) ગોષ્ઠ-ગૌશાલાના આંગણામાં ગતિ ઘૂંટણીયાં ખેંચી ચાલવાનું જેમને બહુપ્રિય છે એવા, (૨) ગૌશાલાના આંગણામાં ઢીંચણીએ ચાલવાની ગતિથી વ્રજનિવાસી જનોને અધિક પ્રિય લાગતા એવા શ્રીગોકુલચંદ્ર પ્રભુ.

किंकिणीरवभावज्ञो वत्सपुच्छावलंबनः ॥
नवनीतप्रियो गोपीमोहसंसारनाशकः ॥१६३॥

(૭૮૯) **किंकिणीरवभावज्ञः** કિંકિણી અલંકારની ઝીણીઝીણી ઘુઘરીઓમાં થતા શબ્દના ભાવને જાણનાર.

અહિં એવો ભાવ લેવાનો છે કે : જેમ વાદ્યને અનુસરી નૃત્યકાર નૃત્ય કરે છે, તેમ પરમાત્મા કિંકિણીના અવાજને અનુસરી પોતે નૃત્ય કરે છે. એટલે કિંકિણીમાં થતા ભાવમય સપ્ત સુરોને અનુસરી આપ નૃત્ય કરે છે. એમ બાલ્યાવસ્થામાં પણ આપે સર્વ નિજજનોને અદ્‌ભુત ચાતુર્ય દર્શાવી તેમને બાલભાવનો આનંદ અર્પણ કર્યો છે. એ વ્રજવાસીઓનાં અહોભાગ્ય છે.

(૭૯૦) **वस्तपुच्छावलंबन** વત્સો-વાછડાઓનાં પૂછડાંઓને ગ્રહણ કરી તેમની પાછળ પાછળ ગતિ કરનાર - ચાલનાર.

(૭૯૧) **नवनीतप्रियः** નવનીત માખણ જેમને ઘણું જ પ્રિય વ્હાલું છે એવા નંદનંદન શ્રીકૃષ્ણ.

(૭૯૨) **गोपीमोहसंसारनाशकः** ગોપીજનોને બાલ-લીલાના દર્શનથી જે મોહ થયો, તેવા મોહથી જ સંસાર-અહંતામમતાત્મક ભાવને નાશ કરનાર.

ભગવાનની બાલલીલામાં મુગ્ધ બની ગયેલાં વ્રજાંગનાઓ સંસારનું ભાન ભૂલી ગયાં અને બાલક શ્રીકૃષ્ણમાં જ તલ્લીન થઈ ગયાં. જેથી અહિં ગોપીજનોના સંસારને નાશ કરનાર પ્રભુ એમ કહે છે.

गोपबालकभावज्ञश्चौर्यविद्याविशारदः ॥
मृत्स्नाभक्षणलीलास्यमाहात्म्यज्ञानदायकः ॥१६४॥

(૭૯૩) **गोपबालकभावज्ञः** ગોપબાલકોના ભાવને જાણનાર

આજ અમુક ઘેર ચોરી કરીને માખણ ખાઈએ તો સારૂં એવા સર્વ ગોપબાલકોનાં અંતરમાં ઉદ્‌ભવતા ભાવો-વિચારો-ઈચ્છાઓ તેને સારી રીતે આપ જાણી જતા હતા, અને તે જ પ્રમાણે કરી ગોપબાલકોની સાથે રમણ-ખેલ કરતા હતા. માટે તેમના ભાવને જાણનાર ભગવાન એમ કહે છે.

(૭૯૪) **चौर्यविद्याविशारदः** ચોરી કરવાની વિદ્યામાં નિપુણ-ચતુર-કુશળ એવા શ્રીવ્રજપતિ આનંદઘન પુરુષોત્તમ્.

(૭૯૫) **मृत्स्नामक्षणलीलास्यमाहात्म्यज्ञानदायकः** ''શ્રી કૃષ્ણે માટી ખાધી'' એમ ગોપ બાળકોની વાણી સાંભળીને શ્રી યશોદાજીએ મુખ જોવા સારૂં શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું ત્યારે મૃત્તિકાભક્ષણ, રૂપ લીલાવડે યુક્ત વદનારવિંદને ખુલ્લું કરી શ્રીયશોદાજીને પોતાના મુખમાં અખિલ બ્રહ્માંડ દર્શાવી સ્વમાહાત્મ્યનું જ્ઞાન આપનાર એવા પ્રભુ.

धराद्रोणप्रीतिकर्त्ता दधिमांडविभेदनः ॥
दामोदरो भक्तवश्यो यमलार्जुनमंजनः ॥१६५॥

(૭૯૬) **धराद्रोणप्रीतिकर्त्ताः** ધરા રૂપ યશોદાજી, વસુમાં મુખ્ય એવા દ્રોણરૂપ નંદરાયજી, એ બન્નેને પ્રીતિ-પ્રેમ કરનાર ઉપજાવનાર પ્રભુ.

(૭૯૭) **दधिमांडविभेदनः** મંથન કરવાના દધિનાં પાત્રને ગોળીને રીસમાં વિશેષ કરી ભાંગી નાખનાર-ફોડી નાખનાર.

(૭૯૮) **दामोदरः** (૧) દામ-દોરડું જેના ઉદર ઉપર વિરાજે છે એવા, (૨)

દમ-ઈંદ્રિયોનું દમન કરવું વગેરે સાધનોથી ઉદાર સર્વોત્કૃષ્ટ-શ્રેષ્ઠ બનેલી -નિર્મલ થયેલી બુદ્ધિ વડે પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવા શ્રી કૃષ્ણ પ્રભુ.

જ્યારે દધિમંથનની ગોળી પોતાને સ્તનપાન ન કરાવ્યું તેની રીસમાં શ્રીકૃષ્ણે ફોડી નાંખી, ત્યારે કુપિત બની યશોદાજી દોરડાથી તેમને બાંધવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યાં, એ કથાને ઉદ્દેશી અહિં દામોદર સંજ્ઞા પ્રભુને આપેલી છે. વળી પ્રમાણો પણ જણાવે છે.

બ્રહ્મ પુરાણમાં કહે છે કે **तस्य मर्ध्य गतवद्धं दाम्ना गाढं तथोदरे ॥ ततश्च दामोदरतां स ययौ दामबन्धनात्** (તે બાલક શ્રીકૃષ્ણના મધ્ય ભાગમાં બંધન આવવાથી, તેમ ઉદરમાં સજડ રીતે દોરનું બંધન લાગુ થવાથી, આપ દોરનું બંધન પામવાને લીધે દામોદર સંજ્ઞાને પામેલા છે. વ્યાસ ભગવાન પણ પ્રકારાન્તરથી જણાવે છે કે:: **''दामानि लोकनामानि तानि यस्योदरांतरे'' तेन दामोदरो देव.''** (ચૌદ લોક સંજ્ઞક દામ - દોર જેમના ઉદરમા વિરાજે છે. તેથી તેમને દામોદર એવા પ્રભુ એમ કથન કરવામાં આવે છે.) વગેરે પ્રમાણોથી શ્રીકૃષ્ણનું ''દામોદર'' એવું અભિધાન સિદ્ધ જ છે.

(૭૯૯) **भक्तवश्यः** ભક્તને વશ - આધીન થઈ રહેનારા.

શ્રીયશોદાજી પ્રભુને દોરડીથી વારંવાર બાંધતા છતાં બંધાયા નહિ, પરંતુ પછી તેમને બહુ શ્રમિત થયેલાં જાણી કૃપાનિધિ પ્રભુ તત્કાલ રીતે બંધાઈ ગયા. એ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ પ્રભુ બ્રહ્માદિક જેમની સ્તુતિ કરે છે છતાં શ્રીયશોદાજીને વશ બની ગયા. એ અન્ય કાંઈજ નહિ પણ આપે જગતમાં હું આ'વો ભક્તને આધીન વશીભૂત છું એમ સ્પષ્ટ ભક્તપ્રિયતા દર્શાવી છે.

(૮૦૦) **यमलार्जुनभंजन** જોડે જોડે ઉગેલાં બે સાદડ વૃક્ષોને ભાંગી નાખનાર.

बृहद्वनमहाश्चर्यो वृंदावनगतिप्रियः ॥
वत्सघाती बालकेलिर्बकासुरनिषूदनः ॥१६६॥

(૮૦૧) **बृहद्वनमहाश्चर्य** (૧) મહાવનમાં મહાન આશ્ચર્ય કર્મ કરનાર, (૨)

મહાવનમાં કરેલાં કર્મથી વ્રજવાસીઓને અત્યંત આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનાર પ્રભુ.

મહાવન - વ્રજભૂમિમાં પૂતનાવધ, શકટખંડન, તૃણાવર્તનાશ, યમલાર્જુનભંજન આદિ અનેક આશ્ચર્યજનક કર્મો બાલ્યાવસ્થામાં જ આપે કરેલાં છે. એમ આ સ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું છે. જેથી અહિં મહાન વિસ્મયકારક તેમ વ્રજવાસીઓને ઘણું જ આશ્ચર્ય થાય તેવાં કર્મ કરનાર પ્રભુ એમ જણાવે છે.

(૮૦૨) **वृन्दावनगतिप्रियः** (૧) વૃંદાવનમાં ગતિ કરવાનું-જવાનું જેમને ઘણું પ્રિય છે એવા, (૨) વૃંદાવનમાં ગતિ-ક્રીડા-લીલા કરવાનું જેમને પ્રીતિ ઉપજાવનાર છે. એવા શ્રી વૃંદાવનેંદુ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ.

(૮૦૩) **वत्सघाती** વત્સનું રૂપ ધારી આવેલા મદોન્મત્ત દૈત્યને બલદેવજી દ્વારા નાશ કરનાર-મારનાર પ્રભુ.

(૮૦૪) **बालकेलि** (૧) ગોપબાલકોની સાથે ક્રીડા-રમત કરનાર, (૨) (જગન્નિયંતા પરમાત્મા આપ છે, છતાં) લૌકિક બાલક જેવી જેમની-ક્રીડા છે એવા શ્રી પૂર્ણ પુરુષોતમ પ્રભુ.

(૮૦૫) **वकासुरनिषूदनः** બક-બગલાના સ્વરૂપને ધારણ કરનાર બકાસુર દૈત્યનો સારી રીતે વિનાશ કરનાર.

અહીંથી ક્ષેપક અધ્યાયમાં રહેલા ભગવન્નામો જણાવે છે.

अरण्यभोक्ताप्यथवा बाललीलापरायणः ॥
प्रोत्साहजनकश्चैवमघासुरनिषूदनः ॥१६७॥

(૮૦૬) **अरण्यभोक्ता** અરણ્ય-ગાયોને ચરાવવાના વનપ્રદેશમાં સ્થિતિ કરી ભોજન કરનાર શ્રી કૃષ્ણ.

(૮૦૭) **वाललीलापरायणः** (૧) બાળક સમાન (સવારનું ભોજન વનમાં કરવા રૂપ) ક્રીડા કરવા તત્પર - તૈયાર રહેનાર, (૨) બાલકોની લીલા પરિપૂર્ણ

કરવા જેમનું ગમન છે એવા, (૩) બાલ લીલા એ જ જેમનું ઉત્કૃષ્ટ-સર્વોત્તમ સ્થાન છે એવા શ્રી ગોપાલ પરમાત્મા.

(૮૦૮) **प्रोत्साहजनकः** ગોપબાલકોમાં રમત કરતાં કરતાં ''હું પહેલો હું પહેલો'' વગેરે શબ્દોથી અત્યંત ઉત્સાહ-ઉમંગ-ઉલટને ઉત્પન્ન કરનાર એવા પ્રભુ.

(૮૦૯) **अघासुरनिषूदनः** અજગરના દેહને ધારણ કરવાવાળા અઘાસુર દૈત્યને નષ્ટ કરનાર.

व्यालमोक्षप्रदः पुष्टो ब्रह्ममोहप्रवर्द्धनः ॥
अनंतमूर्त्ति सर्वात्मा जंगमस्थावराकृति ॥१६८॥

(૮૧૦) **व्यालमोक्षप्रदः** અજગર દેહધારી અઘાસુરને ઉત્તમ પ્રકારે મોક્ષ આપનાર-નિજધામમાં અંગીકાર કરી મુક્તિ-જન્મ મરણ રહિત કરનાર.

(૮૧૧) **पुष्टः** અજગર રૂપવાળા અઘાસુરના ગલામાં મુખથી પ્રવેશ કરી અત્યંત વૃદ્ધિ પામનાર એવા શ્રી પુરુષોત્તમ.

(૮૧૨) **ब्रह्ममोहप्रवर्धनः** ચતુર્મુખ બ્રહ્માને મહામોહ વધારનાર.

ગોપબાલકો સહ વર્ત્તમાન હાથમાં અનેક વસ્તુઓ લઈ ભોજન કરતાં ગોધન દૂર ચાલ્યું ગયું. એટલે સર્વ ગોપબાલોને ધૈર્ય આપી આપ શ્રીકૃષ્ણ હસ્તકમલમાં દહિં અને ભાતના કોળીયા સહિતજ ગોધનને પાછુ વાળવા પધાર્યા પરંતુ બ્રહ્માજીએ એ ગોધનને તથા સર્વ બાલકોને પોતાની યોગ શક્તિ વડે અદશ્ય કરી નિદ્રાધીન બનાવી દીધા, એટલે પોતાને મોહ પમાડવા આવેલા બ્રહ્માજીને મોહ પમાડવા જેટલા વત્સો, જેટલાં બાલકો વગેરે હતાં તેટલાં અને તેવાંજ રૂપો ધારણ કરી બ્રહ્માને પણ મુગ્ધ-દિઙ્મૂઢ-સ્તબ્ધ બનાવી દીધા. એ આ સ્કંધના તેરમા અધ્યાયના આખ્યાનને ઉદ્દેશી બ્રહ્મદેવને મોહ વધારનાર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન એમ કથન કરે છે. (મોહ પમાડવા કેવી રચના કરી હતી તેનાં નામો ઉપદેશે છે.)

(૮૧૩) **अनन्तमूर्ति** અનંત-સંખ્યા ન કરી શકાય તેટલી જેમની વત્સો તથા

ગોપાલોની મૂર્તિઓ છે એવા શ્રીકૃષ્ણ.

(પ્રથમ ભગવાનનું બાહ્ય સ્વરૂપ ઉપરના નામથી જણાવી હવે સર્વાંતર્યામિસ્વરૂપ કહે છે.)

(૮૧૪) **सर्वात्मा** સર્વના અંતર્યામી - સર્વના આત્મારૂપ.

(૮૧૫) **जंगमस्थावराकृति** જંગમ-ગોપાબાલકો તથા વત્સ વગેરે. અને સ્થાવર વસ્ત્ર આભરણ લાકડીઓ શીકાં વાદ્યો વગેરે, એ સર્વ સ્થાવર જંગમ આકૃતિઓ - સ્વરૂપો ધારણ કરનાર ભગવાન શ્રી પુરુષોત્તમ.

ब्रह्ममोहनकर्त्ता च स्तुत्य आत्मा सदाप्रियः ॥
पौगंडलीलाभिरतिर्गोचारणपरायणः ॥१६९॥

(૮૧૬) **ब्रह्ममोहनकर्त्ता** મા-લક્ષ્મીનુ ઊહન - વિતર્ક અર્થાત્ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણચંદ્રનું ન જાણી શકાય, ન વિચારી શકાય તેવું અપરિમિત ઐશ્વર્ય છે, એવા પ્રકારનો વિતર્ક તે મોહન ગણાય છે. બ્રહ્માજીને તેવા પ્રકારનું મોહન કરનાર.

અહિં એવી શંકા ઉઠે છે. ''૮૧૨ **ब्रह्ममोहप्रवर्द्धनः**'' એવું નામ કહી પછીથી આ નામનું કથન કરવામાં એકજ અર્થ જેવું હોવાથી પુનરુક્તિ દોષ થાય છે ! તેના પ્રત્યુત્તરમાં કથન કરવાનું કે પ્રથમનું ''૮૧૨''મું નામ મોહન પમાડવાના અર્થમાં છે. અને આ ''૮૧૬''મું નામ તો મોહ પમાડનાર નહિ, પરંતુ મોહથી થયેલા ફલને-લાભને સૂચવનારૂં છે. એટલે મોહ પામવાને લીધે જ પ્રભુના અપરિમિત ઐશ્વર્યના દર્શનનો લાભ-ફલ બ્રહ્મદેવને થયેલો છે, એ પ્રથમના તાત્પર્યથી કેવલ ભિન્ન જ છે, જેથી ફલિતાર્થ હોવાને લીધે પુનરુક્તિ દોષ થતો નથી.

(૮૧૭) **स्तुत्यः** બ્રહ્મદેવ વડે સ્તુતિ-સ્તવન કરવા યોગ્ય.

(૮૧૮) **आत्मा** સર્વ દેહધારીઓના આત્મારૂપ પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણ.

(૮૧૯) **सदाप्रियः** સર્વકાલમાં સર્વને પ્રિય લાગે તેવા.

(વધારેલા ક્ષેપક અધ્યાય ઉપથી કહેલાં નામો પૂરાં થયાં.)

(૮૨૦) **पौगंडलीलाभिरति** (૧) સાત વર્ષથી અગીયારમા વર્ષ સુધીની અવસ્થાને પૌગંડાવસ્થા. કહે છે. તે પૌગંડાવસ્થાની લીલા-ક્રીડા વડે સર્વ સ્થાનમાં રમણ કરનાર.

(૮૨૧) **गोचारणपरायणः** (૧) સ્વચ્છ અને સુંદર ચારા, જલ વગેરેથી ગાયોનું સારી રીતે પોષણ કરવું એ જ જેમનું પરમ-ઉત્તમ સ્થાન છે એવા, (૨) ગાયોનું પોપણ કરવા વડે જ જેમનું અયન-જ્ઞાન છે એવા, ગાયો, વત્સો ચરાવનાર અન્ય ગોપબાલકો સાથે વૃંદાવનમાં જેમનું હરવું થાય છે. એવા પ્રભુ શ્રી હરિ.

वृन्दावनलतागुल्मवृक्षरूपनिरूपकः ॥
नादब्रह्मप्रकटनो वयःप्रतिकृतिस्वनः ॥१७०॥

(૮૨૨) **वृन्दावनलतागुल्मवृक्षरूपनिरूपकः** વૃંદાવનની લતાઓ, નાના વૃક્ષો, મોટા મોટા તરુવરો વગેરેમાં જેમનું જેવું રૂપ, જેમની જેવી શોભા, જેમની જેવી ફુલ ફલ વગેરેની સંપત્તિ, તે જ પ્રમાણે ઉત્પ્રેક્ષા કરી બરાબર રીતે વર્ણન કરનાર શ્રીકૃષ્ણ.

(૮૨૩) **नादब्रह्मप्रकटनः** નાદ-ગાન એજ શબ્દ બ્રહ્મને પ્રકટ કરનાર પરમાત્મા. નાદ-ગાનરૂપ ઓંકાર એ શબ્દ બ્રહ્મનું મૂળ છે. ત્યાંથી જ સર્વ શબ્દો પ્રગટ થયા છે. ઓંકાર અક્ષરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે, અક્ષર બ્રહ્મ પૂર્ણ પુરુપોત્તમ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું સ્વરૂપ છે. જેથી શબ્દબ્રહ્મને પ્રકટ કરનાર પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ એમ જણાવે છે.

(૮૨૪) **वयःप्रतिकृतिस्वनः** પક્ષીઓના શબ્દો સાંભળી તે જ પ્રમાણે પ્રતિશબ્દો કરનાર બાલકૃષ્ણ પ્રભુ.

बर्हिनृत्यानुकरणो गोपालानुकृतिस्वनः ॥
सदाचारप्रतिष्ठाता बलश्रमनिराकृतिः ॥१७१॥

(૮૨૫) **बर्हिनृत्यानुकरणः** મોરના નૃત્યનું અનુકરણ કરનાર અર્થાત મોર જેમ

નાચે છે તે પ્રમાણે અનુકરણ કરી નાચનાર શ્રી નટવરવેશધારી શ્રી કૃષ્ણ.

(૮૨૬) **गोपालनुकृतिस्वनः** ગાયોનું પાલન કરનાર ગોપાલોના શબ્દોને અનુસરી શબ્દ કરનાર, તે પ્રમાણે આચરણ કરનાર ગોપરૂપધારી શ્રી હરિ.

(૮૨૭) **सदाचारप्रतिष्ठाता** સત્પુરૂષોના આચાર સ્થાપન કરનાર.

સત્પુરુષોના આચાર એવો હોય છે કે : ''કનિષ્ઠ ભ્રાતાએ પોતાના જયેષ્ઠ બંધુ શ્રમિત થયા હોય તે સમયે તેમના ચરણ ચાંપવા વગેરે સેવા કરવી જોઈએ.'' તો તેવા સદાચારનું આપ સદાચારપણું સ્થાપન કરનાર.

तरुमूलकृताशेषतल्पशायी सखीस्तुतः ॥
गोपालसेवितपदः श्रीलालितपदाम्बुजः ॥१७२॥

(૮૨૮) **बलश्रमनिराकृति** પોતાના વડીલબંધુ બલદેવજીના શ્રમને (પગચંપી, વાયુ ઢોળી, વગેરે કરી) નિવારણ કરનાર

(૮૨૯) **तरुमूलकृताशेषतल्पशायी** વૃક્ષના મૂલ પાસે ગોપબાલકોએ રચેલી (કોમ નવપલ્લવ તથા પુષ્પની) શય્યામાં પોઢવાના સ્વભાવવાળા એટલે પર્ણપુષ્પની શય્યા-સેજમાં પોઢનાર.

(૮૩૦) **सखीस्तुतः** સરખા સ્વભાવવાળા સ્નેહી મિત્રજનોએ જેમનું યશોગાન ગાયું છે એવા શ્રી કૃષ્ણ પ્રભુ.

(૮૩૧) **गोपालसेवितपदः** ગોપબાલકોએ પગચંપી કરીને જેમના ચરણ કમલનું સેવન કર્યુ છે એવા ગોવિંદ ભગવાન.

(૮૩૨) **श्रीलालितपदाम्बुजः** શ્રી-લક્ષ્મીજીએ સ્નેહપૂર્વક જેમના ચરણાવિંદોને સેવ્યા છે, એવા મનોહર પરમાત્મા.

गोपसंप्रार्थितफलदाननाशितधेनुकः ॥
कमनीयगोपिका[illegible]रंजितश्रीपदाम्बुजः ॥१७३॥

(૮૩૩) **गोपंसप्रार्थितफलदानेनाशितधेनुकः** સુદામા તથા સુબલ આદિ

ગોપબાલકોએ ભોજન કરવા પ્રાર્થના કરી માગેલા તાડના ઝાડોનાં ફલોને આપી ગર્દભ-ગધેડાના આકારમાં રહેલા ધેનુકાસુર નામના બલવાન દૈત્યનો વિનાશ કરનાર શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર.

(૮૩૪) **कालीयफणामणिरंजितश्रीपदाम्बुजः** (૧) કાલીય નાગના ફણામંડલ પર નૃત્ય કરવાથી તેના મસ્તક ઉપર રહેલા માણેકમણિ વડે લાલ બનેલા અત્યંત રમણીય જેમનાં ચરણ કમલો છે એવા, (૨) કાલીય નાગની ફણાઓના માણેકથી રક્ત જેમના લક્ષ્મી સંબંધી ચરણો છે એવા, કાલીયને દમન કરનાર શ્રી કૃષ્ણ.

दष्टिसंजीविताशेषगोपगोगोपिकाप्रियः ॥
लीलासंपीतदावाग्नि प्रलम्ववधपंडितः ॥१७४॥

(૮૩૫) **दष्टिसंजीविताशेषगोपगोगोपिकाप्रियः** અમૃતમયી દૃષ્ટિની વૃષ્ટિ વડે સંજીવન કરેલા સમગ્ર ગોપો, ગાયો અને ગોપિકાઓના પ્રિય-પ્રાણરૂપ જીવનરૂપ શ્રી વ્રજચંદ્ર પૂર્ણ પુરુષોત્તમ.

(૮૩૬) **लीलासंपीतदावाग्नि** (૧) લીલા માત્રમાં - અનાયાસે સહજ દાવાનલને સારી રીતે પાન કરનાર - પીનાર પરમાત્મા, (૨) લીલા-ક્રીડા-આનંદ કરવા સારૂ દાવાગ્નિને પાન કરનાર પ્રભુ.

(૮૩૭) **प्रलम्ववधपंडितः** પ્રલંબાસુર દૈત્યનો વધ કરવા શ્રી બલરામને આજ્ઞા આપવામાં ચતુર.

दावाग्न्यावृतगोपालदष्टयाच्छादनवह्निपः ॥
वर्षाशरद्विभूतिश्रीर्गोपीकामप्रबोधकः ॥१७५॥

(૮૩૮) **दावाग्न्यावृतगोपालदष्ट्याच्छादनवह्निपः** દાવાનલ વડે ઘેરાયેલા ગોપબાલકોની દૃષ્ટિઓ - આંખોને મીંચાવી દાવાગ્નિને પાન કરનાર - પી જનાર પરમદયાલ શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર.

(૮૩૯) **वर्षाशरद्विभूतिश्रीः** (૧) વર્ષા ઋતુ અને શરદ ઋતુ એ બન્નેની તે તે સમયમાં પ્રકટ થયેલી વિભૂતિ-સંપત્તિ વડે જેમનામાં શોભા-સુંદરતા છે એવા,

(૨) વર્ષા તથા શરદ ઋતુની તે તે કાલમાં ઉપજેલી વિભૂતિ - સામગ્રી તેના સૌન્દર્ય રૂપ-શોભા રૂપ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ.

(૮૪૦) **गोपीकामप्रबोधकः** ગોપીજનોમાં પ્રકર્ષ રીતે કામનો બોધ કરનાર - મદન રસનો ઉદય કરનાર.

गोपीरत्नस्तुताशेषवेणुवाद्यविशारदः ॥
कात्यायनीव्रतव्याजसर्वभावाश्रिताङ्गनः ॥१७६॥

(૮૪૧) **गोपीरत्नस्तुताशेषवेणुवाद्यविशारदः** (૧) ગોપીજન (એજ) રત્નો વડે સ્તુતિ કરાયેલા સમગ્ર વેણુ વાદ્યના વિશારદ પ્રકાશક, એટલે ગોપીજનોમાં વેણુવાદ્યનું વર્ણન કરવા - સ્તુતિ થાય તેમ કરવા વિવિધ પ્રકારના ધ્વનિને પ્રકાશ કરનાર, શ્રી મુરલીધર પ્રભુ, (૨) સર્વ શ્રેષ્ઠ ગોપીજનોથી સ્તુતિ કરાય - વખણાય તેવી રીતે વેણુ વાદ્યને વગાડનાર.

(૮૪૨) **कात्यायनीव्रतव्याजसर्वभावाश्रिताङ्गनः** (૧) હેમંત ઋતુના પ્રથમ માસમાં - કારતક માસમાં કહેલા કાત્યાયની વ્રતના નિમિત્તે કુમારિકા ગોપીજનો સર્વ ભાવથી જેમને આશ્રયે પ્રાપ્ત થયેલાં છે એવા, (૨) કાત્યાયની વ્રતના નિમિત્ત વડે કુમારિકા ગોપબાલિકાઓને સર્વ ભાવથી આશ્રય આપનાર કૃપાનિધિ શ્રી કૃષ્ણ.

सत्संगतिस्तुतिव्याजस्तुतवृन्दावनांघ्रिपः ॥
गोपक्षुच्छान्तिसंव्याजविप्रभार्याप्रसादकृत् ॥१७७॥

(૮૪૩) **सत्संगतिस्तुतिव्याजस्तुतवृन्दावनांघ्रिपः** સત્ભગવદ્ ભક્ત અથવા ભગવાનની સંગતિ - સમાગમને વખાણવાના ઉદ્દેશથી વૃંદાવનનાં તરુવરોની સ્તુતિ - વખાણ શ્લાઘા કરનાર.

તાત્પર્ય કે - સત્પુરુષો, નિરંતર દુઃખયુક્ત હોય છે તો પણ તેમનાથી પરદુઃખ જરાયે ખમી શકાતું નથી, તેથી પરદુઃખને દૂર કરવા પોતે અનેક દુઃખો સહન કરે છે એવા પરોપકારી છે. માટે અહિં વનમાં વૃક્ષ રૂપે રહેલા સત્પુરુષો જ છે. કેમ કે

તે અનેક તાપોને સહન કરી બીજાઓને અનેક રીતે શાંતિ આપે છે, તાપ વેઠતાં છતાં પણ કરમાતા નથી. સત્પુરુષોનો સ્વભાવ જ એવો છે કે પરદુઃખોને નિવારણ કરવાથી જ પોતે સુખી બને. આ સ્કંધના ૨૩ અધ્યાયમાં પ્રભુ વૃક્ષોના ઉદાહરણથી સજ્જનોને સ્તવે છે. તે જ હેતુથી આ નામ યોજાએલું છે.

(૮૪૪) **गोपक्षुच्छन्तिसंव्याजविप्रभार्याप्रसादकृत्** ગોપબાલકોની ક્ષુધા-ભૂખની શાંતિ થવાના કારણને આગળ કરી યજ્ઞ કરનારા બ્રાહ્મણોની પત્નીઓને પ્રસાદ-અનુગ્રહ-કૃપા કરનાર પરમ કૃપાનિધિ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા.

हेतुप्राप्तेन्द्रयागस्वकार्यगोसवबोधकः ॥
शैलरूपकृताशेषरसभोगसुखावहः ॥१७८॥

(૮૪૫) **हेतुप्राप्तेन्द्रयागस्वकार्यगोसवबोधकः** (૧) હેતુ-ધર્મ અર્થ અને કામ એ ત્રિવર્ગની પ્રાપ્તિ માટે ઈન્દ્રયાગ (ઇંદ્રનું જેમાં પૂજન થાય તેવા)ને કરવા નંદાદિ સકલ ગોપજનોએ તૈયાર કરેલી સામગ્રીથી તે યજ્ઞ ન કરતાં તે જ સામગ્રી વડે ખાસ કરવા યોગ્ય ગાય બ્રાહ્મણ અને ગિરિરાજના પૂજન રૂપ ગોસવ યજ્ઞનો નંદાદિ સર્વ ગોપોને બોધ-ઉપદેશ કરનાર, (૨) પૂર્વના કારણથી પ્રાપ્ત થયેલા ઇંદ્રયાગને ઠેકાણે પોતાના સંબંધી કાર્ય રૂપ, કર્ત્તવ્ય રૂપ ગોસવ યજ્ઞનો બોધ કરનાર - ઉપદેશ આપનાર.

(૮૪૬) **शैलरूपकृताशेषरसभोगसुखावहः** શૈલ-પર્વતનું સ્વરૂપ ધારણ કરી શ્રી નંદ, સુનંદ આદિ ગોપ અને ગોપીજનોએ સંપાદન કરેલા છ પ્રકારના રસનો સારી રીતે ઉપભોગ કરી તેમને સુખ-આનંદ આપનાર.

ષડરસોના સાહિત્યનો આસ્વાદ ગ્રહણ કરી ઇંદ્રદેવ, જેવું સુખ નંદાદિને આપત, તેના કરતાં વિશેપ સુખનો લાભ આપે જાતે ષડરસોને અંગીકાર કરી નંદાદિને આપેલો છે. કેમ કે પ્રભુ પોતે જ રસમય છે. અખંડાનંદરૂપ છે. એ જેટલા અંશે આનંદ-સુખ અર્પણ કરી શકે તેનું અણુમાત્ર સુખ પણ આપવાને ઇંદ્રાદિ દેવ સમર્થ નથી. માટે પોતાના ભક્તજનોને ક્ષણિક આનંદ ન મળતાં, અખંડ આનંદ પ્રાપ્ત થાય તેવા હેતુથી જ આપે મદોન્મત્ત બનેલા ઇંદ્રના યાગને

નિવારી ગોસવ યજ્ઞનો સમારંભ કરી પોતે જ તેમની ષડરસથી રસમય બનેલી સામગ્રીને અંગીકાર કરી આરોગ્યા છે.

लीलागोवर्द्धनोद्धारपालितस्वव्रजप्रियः ॥
गोपस्वच्छन्दलीलार्थगर्गवाक्यार्थबोधकः॥१७९॥

(૮૪૭) **लीलागोवर्द्धनोद्धारपालितस्वव्रजप्रियः** (૧) લીલા માત્રમાં - સુખ રૂપે ગાયોની વૃદ્ધિ કરનાર ગોવર્દ્ધન ગિરિરાજને છત્રની પેઠે ઉંચો રાખી પોતાના વ્રજની પ્રિયાઓ - સુંદરીઓને પાલન કરનાર, (૨) ગોવર્દ્ધનને લીલામાત્રમાં ધારણ કરવા વડે શ્રી નંદરાયજીના ધનને તથા વ્રજવાસી પ્રિયજનને રક્ષણ કરનાર-પાળનાર એવા ગિરિરાજ ધારી મુરલીધર શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુ.

(૮૪૮) **गोपस्वच्छन्दलीलार्थगर्गवाक्यार्थबोधकः** ગોપોને સ્વચ્છંદ-ભય વિનાની મનગમતી લીલાઓ કરવા માટે, પ્રથમ શ્રી નંદરાયજીએ જણાવેલાં યાદવોના પુરોહિત ગર્ગ મુનિનાં વચનોનો તાત્પર્યાર્થનો નંદરાયજીના મુખ દ્વારા પુનઃ બોધ કરનારા-જણાવનાર.

યાદવોના પુરોહિત ગર્ગાચાર્યે પ્રથમ શ્રીકૃષ્ણ જગન્નિયંતા પ્રભુ છે, દુષ્ટોનો વિનાશ કરવા અને ભક્તોનો - દૈવી જીવોનો ઉદ્ધાર કરવા ભૂતલ પર વિરાજ્યા છે - પ્રકટ થયા છે, એમ શ્રી નંદરાયજીને જણાવેલું, તેજ વચનો ગિરિરાજને ધારણ કરવાથી આશ્ચર્ય ચકિત થયેલા ગોપોને નંદરાયજીએ જણાવેલાં છે. એ ભગવદિચ્છાથી જ નંદરાયજીએ શ્રીકૃષ્ણના સત્ય સ્વરૂપને ગોપો આગળ નિવેદન કર્યું છે. તે આ સ્કંધના ૨૬મા અધ્યાયના નામનું સ્ફુરણ કરનાર છે.

इन्द्रधेनुस्तुतिप्राप्तगोविंदेन्द्राभिधानवान् ॥
व्रतादिधर्मसंसक्तनन्दक्लेशविनाशकः ॥१८०॥

(૮૪૯) ઇન્દધેનુસ્તુતિપ્રાપ્તગોવિન્દ્રેન્દ્રાભિધાનવાન્ (૧) ઇંદ્રની ધેનુ-કામધેનુએ કરેલી સ્તુતિના કારણથી ઇંદ્રે કહેલા ગોવિંદ નામને પ્રાપ્ત કરવાવાળા. (૨) ઇંદ્ર અને કામધેનુએ સ્તુતિ કરવાથી ગોવિંદેદ્ર એવી સંજ્ઞાને ધારણ કરનાર ગોવર્દ્ધનધારી પ્રભુ.

હરિવંશમાં કથન કરે છે કે : "**अहं किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिंद्रतां गतः ॥**" (હું દેવોનો ઈંદ્ર છું અને આપ ગાયોના ઈંદ્ર બન્યા છો.) મહાભારતમાં પણ '**नष्टां वै धरणीं पूर्वमविदं वै गुहांगतम्**' (નાશ પામેલી ભૂમિને ગુહામાં પ્રવેશ કરી પ્રથમ મ્હેં જાણેલી છે.) વળી હરિવંશમાં "**गां वाणीं विंदते भवान्**" (આપ ગા-વાણીને જાણનાર છો) વગેરે પ્રમાણોથી ગાયોના ઈંદ્રને અથવા ગાં-પૃથ્વીના ઈંદ્રને વાગા-વાણીને વિંદતિ-જાણનાર તેને ગોવિંદ શબ્દથી વ્યવહાર કરાય છે. એ પ્રમાણેના ભાવોને સૂચવનાર આ ગોવિંદ શબ્દ છે. પ્રભુમાં એ સર્વ ભાવો રહેલા છે. જેથી આપને ગોવિંદ કહી સર્વ ભક્તજનો સ્તવે છે. -વર્ણવે છે.

(૮૫૦) **व्रतादिधर्मससक्तनंदक्लेशविनाशकः** વ્રત એકાદશીનો ઉપવાસ વગેરે જેમાં મુખ્ય છે એવા ધર્મ ઉપર વિશેષ આશ્રયનો વિશેષે કરી નાશ કરવાવાળા. ભગવાન પોતાના સંનિધાનમાં છતાં બીજા વ્રતોમાં આસક્તિ રાખવી એ કલેશને ઉપજાવનાર જ છે એમ આ નામનો આશય સ્પષ્ટ જણાય છે.

नंदादिगोपमात्रेष्टवैकुंटगतिदायकः ॥
वेणुवादस्मरक्षोभमत्तगोपीविमुक्तिदः ॥१८१॥

(૮૫૧) **नन्दादिगोपमात्रेष्टवैकुंठगतिदायकः** શ્રી નંદરાયજી જેમાં મુખ્ય છે એવા સર્વ ગોપોને ઈષ્ટ-વૈકુંઠ લોકને જોવાની ઉત્કટ ઉત્કંઠાને-અભિલાષાને શાંત કરવા વૈકુંઠગતિ-વૈકુંઠલોક તરફ જવાના માર્ગને અર્પણ કરનાર પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણ.

(૮૫૨) **वेणुवादस्मरक्षोभमत्तगोपीविमुक्तिदः** વેણુવાદમનોહર મુરલીનાદને શ્રવણ કરતામાં કામવિકારને પ્રાપ્ત થઈ મદોન્મત્ત બનેલાં ભગવાનનાં સમીપમાં જવાને તૈયાર થયેલાં છતાં આપ્તજનોએ ન જવા દેતાં ઘરમાં પૂરી રાખેલાં ગોપીજનોએ પ્રાણોને ત્યાગ કર્યા, તેવાં ગોપીજનોને વિશેષ કરી મુક્તિ (અહંતામમતાત્મક સંસારમાંથી છૂટવું જન્મમરણરહિત થવું તે) આપનાર એવા પ્રભુ.

सर्वभावप्राप्तगोपीसुखसंवर्द्धनक्षमः ॥
गोपीगर्वप्रणाशार्थतिरोधानसुखप्रदः ॥१८२॥

(૮૫૩) **सर्वभावप्राप्तगोपीसुखसंवर्द्धनक्षमः** સર્વભાવ-સર્વત્ર ભગવાનજ છે

એમ વિચારી અનેક સાંસારિક ભાવનાઓને વિસારી પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણચંદ્રને શરણ આવેલાં ગોપીજનોના સુખને-રાસોત્સવોથી થનારા આનંદને સારી રીતે વૃદ્ધિ કરવામાં સમર્થ.

(૮૫૪) **गोपीगर्वप्रणाशार्थतिरोधानसुखप्रदः** રાસલીલાના મહાન આનંદથી ગોપીજનોને થયેલા ગર્વ-અભિમાનનો સારી રીતે વિનાશ કરવા તિરોધાન-અંતર્ધાન (ગુપ્ત થઈ જવું તે) અર્થાત ગોપીજનોના મંડળમાંથી અદશ્ય થઈને અંતઃકરણમાં સ્થિતિ કરી સર્વ ગોપાંગનાઓને (વિરહાનુભવ પૂર્વક આસક્તિનું) ઉત્તમ પ્રકારનું સુખ આપનાર રાસેશ્વર પ્રભુ.

कृष्णभावव्याप्तविश्वगोपीभावितवेषधृक् ॥
राधाविशेषसंभोगप्राप्तदोषनिवारकः ॥१८३॥

(૮૫૫) **कृष्णभावव्याप्तविश्वगोपीभावितवेषधृक** શ્રી કૃષ્ણમય સર્વ ભાવનાઓથી આખું વિશ્વ જેમને વ્યાપ્ત થયેલું જણાય છે. એવાં ગોપીજનોએ પોતાના હૃદયમાં જેવા જેવા પ્રકારની લીલા સંબંધી વેશની ભાવના કરી સ્મરણ કર્યું તેવા તેવા પ્રકારના વેશોને સ્વરૂપોને ધારણ કરનાર વિવિધ રૂપધારી શ્રી કૃષ્ણ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ.

(૮૫૬) **राधाविशेषसंभोगप्राप्तदोषनिवारकः** શ્રી રાધાજીની સાથે અન્યથી અધિક થયેલા સંભોગ-સંયોગ વડે તેમનામાં ઉપજેલા દોષ-ગર્વ-અભિમાનને પ્રથમની માફક અંતર્ધાન થઈ-ગુપ્ત થઈ નિવારણ કરનાર-દૂર કરનાર એવા શ્રી હરિ.

परमप्रीतिसंगीतसर्वाद्भुतमहागुणः ॥
मानापनोदनाक्रंदगोपीहाहामहोत्सवः ॥१८४॥

(૮૫૭) **परमप्रीतिसंगीतसर्वाद्भुतमहागुणः** અત્યંત પ્રેમમયી ભાવનાઓથી (અંતર્ધાન થયા પછી ગોપિકાઓએ) જેમનું ગાન કરેલું છે એવા, સર્વને મહાન આશ્ચર્યકારક તથા કોઈમાં પણ ન હોઈ શકે તેવા સર્વોત્તમ ગુણોને ધારણ કરનાર શ્રી કૃષ્ણ પ્રભુ.

આ સ્કંધની રાસપંચાધ્યાયીમાં ગોપીજનોએ ભગવાનના વિપ્રયોગથી પીડા પામતાં "**गोपीगीत**" માં "**जयति तेऽधिकं**" વગેરે શ્લોકોથી ભગવાનના ગુણોનું ગાન કરેલું છે. ત્યાંજ સર્વને આશ્ચર્ય લાગે તેવા પ્રભુનાં ચરિત્રો દર્શાવ્યાં છે તે જ આશયોનું આ નામ છે.

(૮૫૮) **मानापनोदनाक्रन्दगोपीदृष्टिमहोत्सवः** માન-અભિમાન દૂર થવાથી ભગવાનના વિરહ વડે થયેલા આક્રંદમાં-રુદનમાં લીન બનેલાં વ્રજાંગનાઓનાં નયનકમલોને જેમનાથી મહાન ઉત્સવ-આનંદ (શ્રી કૃષ્ણ પ્રકટ થયા) થાય છે એવા રાસાભિલાષી શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર.

गोपिकाव्याप्तसर्वाङ्गः स्त्रीसंभाषाविशारदः ॥
रासोत्सवमहासौख्य-गोपीसंभोगसागरः ॥१८५॥

(૮૫૯) **गोपीकाव्याप्तसर्वाङ्गः** (૧) ગોપીજનોમાં જેમનું અંગે અંગ વ્યાપ્ત થયેલું છે. અર્થાત અંગેઅંગો મેળવીને ગોપાંગનાઓને દઢ આલિંગન કરનાર, (૨) ગોપિકાઓએ સર્વ અંગોથી જેમને આલિંગન કર્યું છે, એવા શ્રી ગોપીજનવલ્લભ શ્રી કૃષ્ણ.

(૮૬૦) **स्त्रीसंभाषाविशारदः** સ્ત્રી-ગોપીજનોને સારી રીતે પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર આપવામાં ચતુર-કુશળ.

(૮૬૧) **रासोत्सवमहासौख्यगोपीसंभोगसागरः** (૧) રાસોત્સવ-રાસક્રીડામાં ઉત્પન્ન થતું મહાસુખ-અધિક આનંદ તે સંબંધી વ્રજવનિતાઓ વિષે સંભોગ અર્થાત ઉત્તમ પ્રકારના અનુભવ, સ્વસ્વરૂપાનંદ સંબંધી અનુભવ તેના સાગરરૂપ-પરિપૂર્ણ અખંડ આનંદ સ્વરૂપ એવા રાસવિહારી ગિરિરાજધારી શ્રી પુરુષોત્તમ, (૨) રાસોત્સવના મહાસુખનો ગોપીજનોને સંભોગ-સારી રીતે ઉપભોગ થવા સારૂં સાગર-સમુદ્ર સમાન પરિપૂર્ણ પરમાત્મા.

जलस्थलरतिव्यात्पगोपीदृष्टयभिपूजितः ॥
शास्त्रानपेक्षकामैकमुक्तिद्वारविवर्द्धनः ॥१८६॥

(૮૬૨) **जलस्थलर तिव्याप्तगोपीदृष्टयभिपूजितः** જલ અને સ્થલ એટલે શ્રી યમુનાજી તથા શ્રી વૃન્દાવનમાં રમણ કરવાથી પરિપૂર્ણ રીતે પ્રસન્ન થયેલાં ગોપીજનોની દષ્ટિઓ વડે-પ્રેમપૂર્વક કટાક્ષ નિક્ષેપ કરવા વડે સર્વ તરફ પૂજાયેલા, અલંકૃત થયેલા, શોભાયમાન, બનેલા એવા શ્રી કૃષ્ણ પ્રભુ.

(૮૬૩) **शास्त्रानपेक्षकामैकमुक्तिद्वारविवर्द्धनः** (૧) શાસ્ત્રની અપેક્ષા મર્યાદાથી રહિત એટલે અલૌકિક દિવ્ય એવા કામની અભિલાષા રૂપ મુખ્ય મુક્તિદ્વારને વિશેષે કરી વધારનાર, (૨) શાસ્ત્રની અપેક્ષા વિના કેવળ સ્નેહવડે-પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિવડે ભગવત્સ્વરૂપમાં કામના-નિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરનાર એટલે કે ચિત્તને ઉત્તમ રીતે ભગવદ્રૂપમાં સ્થાપન કરનાર ભક્તજનોને રાસોત્સવ સંબંધી કથાના કથન રૂપે મુક્તિ મેળવવાના દ્વારરૂપ ઉપાયને વિશેષ રીતે વૃદ્ધિ કરનાર શ્રી પુરુપોત્તમ.

सुदर्शनमहासर्पग्रस्तनंदविमोचकः ॥
गीतमोहितगोपीधृकशंखचूडविनाशकः ॥१८७॥

(૮૬૪) **सुदर्सन-महासर्पग्रस्तनंदविमोचकः** સુદર્શન નામના મહાન સર્પ-અજગરથી ગળાયેલા નંદરાયજીને વિશેષ રીતે મુક્ત કરનાર-છોડાવનાર શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મા.

સુદર્શન નામનો વિદ્યાધર સૌન્દર્યના ગર્વમાં મદોન્મત્ત થયેલો હોવાથી સર્વનો અનાદર કરતો હતો, એક દિવસે વિમાનમાં બેસી જતા માર્ગમાં આવતાં કદ્રૂપા અંગિરામુનિને જોઈ રૂપના ગર્વથી છકેલો બની હાસ્ય કરવા માંડ્યું. તે હેતુંથી અંગિરામુનિના શાપને લીધે અજગર ભાવને પામેલો તે શાપથી મુક્ત થવા શ્રી નંદરાયને ગળ્યા એટલે નંદરાયજીને મૂકાવતાં, શ્રી કૃષ્ણના ચરણનો સ્પર્શ થતાં પુનઃ વિદ્યાધરના સ્વરૂપને પામેલો છે. તેથી અહિં સુદર્શન નામનો મહાસર્પ એમ જણાવ્યું તેનાથી નંદરાયજી આપે છોડાવેલા છે. માટે નંદરાયજીને મુક્ત કરનાર પ્રભુ એમ કથન કરે છે.

(૮૬૫) **गीतमोहितगोपीधृकशंखचूडविनाशकः** ભગવાનની મુરલીના ગાનથી મોહિત બની ગયેલાં જેથી પ્રભુના સન્નિધાન પધારતાં ગોપીજનોને માર્ગમાં પકડી

હરણ કરી જનાર શંખચૂડ નામના પ્રચંડ યક્ષને સારી રીતે નાશ કરનાર-મારનાર મદન મોહન.

गुणसंगीतसंतुष्टिगोपीसंसारविस्मृति ॥
अरिष्टमथनो दैत्यबुद्धिव्यामोहकारकः ॥१८८॥

(૮૬૬) **गुणसंगीतसंतुष्टि** ગુણોનું સારી રીતે ગાન કરવાથી સંતોષ પામનાર એવા પ્રભુ.

જ્યારે શ્રી કૃષ્ણ ગાયોને ચરાવવા દિવસે વૃંદાવનમાં પધારે ત્યારે પ્રભુમાં પ્રેમનિમગ્ન બનેલાં ગોપીજન વિરહવ્યાકુળ થઈ ઉચ્ચસ્વરથી ગોવિંદના ગુણોનું ગાન કરતાં હતાં. પરમ દયાનિધાન પોતે વનમાં પધાર્યા છતાં પણ નિરંતર અંતર્યામી રૂપે તેમનાં અંતરમાં નિવાસ કરી ગુણગાનોને શ્રવણ કરી બહુજ સંતુષ્ટ બનતા હતા, અને તેમને પણ સંતુષ્ટ કરતા હતા. એ હેતુને દર્શાવનાર આ નામ છે.

(૮૬૭) **गोपीसंसारविस्मृति** (૧) ગોવિંદના ગુણ ગાનમાં લીન બનેલાં ગોપીજનને સંસાર-પ્રપંચની વિસ્મૃતિ કરનાર-સંસારને ભૂલાવનાર, (૨) ગોપાંગનાઓના હૃદયમંદિરમાં વિરાજી તેમને ભગવત્સંબંધી સાહિત્યસામગ્રીની સારી રીતે સ્મરણ આપનાર.

(૮૬૮) **अरिष्टमथनः** આખલાના સ્વરૂપને ધારણ કરનાર અરિષ્ઠ નામના મહાન દૈત્યને મથન કરનાર-મારનાર પ્રભુ.

(૮૬૯) **दैत्यबुद्धिव्यामोहकारकः** દૈત્ય-કંસરાજાને નારદજીના વચનો દ્વારા બુદ્ધિમાં વ્યામોહ કરાવનાર.

પોતાના અષ્ટમગર્ભ-બાળકને વસુદેવજીએ પ્રપંચ કરી નંદરાયજીને ત્યાં સ્થાપન કર્યો છે. એમ નારદજીથી કંસરાજાએ જાણ્યું તેથી વસુદેવનો મુખ્ય અપરાધ છે, એમ કંસરાજાની બુદ્ધિમાં ભેદ થયો. એવી રીતે નારદમુની દ્વારા કંસને મોહ ઉપજાવનાર આપ પ્રભુ જ છે. પોતાને પ્રકાશ થવાનો હવે સમય

છે. એમ જાણીને જ આપે નારદ દ્વારા પ્રસિદ્ધ થઈ કંસને ઝંખવાણો પાડી બુદ્ધિમાં મોહ ઉપજાવી તેના નાશનો ઉપાય વિચાર્યો છે, એ જ ભાવને સૂચવનાર આ નામ છે.

केशीघाती नारदेष्टो व्योमासुरविनाशकः॥
अक्रूरभक्तिसंराद्धपादरेणुमहानिधि ॥१८९॥

(૮૭૦) **केशीघाती** અશ્વનું સ્વરૂપ ધારણ કરી આવેલા કેશી નામના દૈત્યનો ઘાત કરનાર - વિનાશ પમાડનાર.

(૮૭૧) **नारदेष्टः** (૧) નારદમુનિની કંસને નાશ કરવા સંબંધી ઈષ્ટ અભિલાષા જેમનાથી સિદ્ધ થનાર છે એવા, (૨) નારદમુનિના ઈષ્ટદેવરૂપ ભગવાન.

(૮૭૨) **व्योमासुरविनाशकः** મયદાનવના પુત્ર વ્યોમાસુરનો નાશ કરનાર.

(૮૭૩) **अक्रूरभक्तिसंराद्धपादरेणुमहानिधि** પરમ ભગવદ્ભક્ત અંક્રૂરજીએ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ વડે જેમનો ચરણકમલના રેણુ (રજ)રૂપ મહાનિધિ - અક્ષય ભંડાર ઉપાસના કરવા લાયક જાણ્યો છે. એવા ભગવાન, ૨ અક્રૂરજી ભક્તરાજે પરમભક્તિ વડે પ્રભુના ચરણ રજની પ્રાપ્તિ થઈ એ જ મહાન નિધિ - એજ અધિક લાભ જેમનાથી પ્રાપ્ત કર્યો છે - મેળવ્યો છે એવા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા.

વ્રજમાં જતાં અક્રૂરજીના હૃદયમાં પ્રેમમય ભાવો પ્રકટ થયા છે. અને વ્રજની રજમાં પોતે આળોટી તે રજને શિરમાં ધારણ કરી છે. એ જ પરમ લાભ અક્રૂરજીને પ્રાપ્ત થયો છે. એવો ઉત્તમ લાભ આપનાર આપ પ્રભુ જ છે, એ જ આશય આ નામમાં રહેલો છે.

रथावरोहशुद्धात्मा गोपीमानसहारकः ॥
हृदसंदर्शिताशेषवैकुंठाक्रूरसंस्तुतः ॥१९०॥

(૮૭૪) **रथावरोहशुद्धात्मा** રથ ઉપર વિરાજતી વખતે શુદ્ધ વિકાર રહિત જેમનો આત્મા - અંતઃકરણ છે એવા પ્રભુ.

અક્રૂર સાથે મથુરાનગરમાં પધારતી વખતે આપ રથમાં વિરાજિત થયા ત્યારે સર્વ ગોપીજનો તેમના માર્ગને રૂંધી મર્મમાં કટાક્ષપૂર્વક અનેક રીતે વચનો કહી ભાવો દર્શાવવા લાગ્યાં, છતાં આપ તેમનાં આહાવભાવોથી લેશ પણ વિકારયુક્ત ન થતાં ધૈર્ય રાખી રથને ચલાવવાની પ્રેરણા કરવા લાગ્યા. તેજ આશયને લેઈ અહિં રથમાં વિરાજતી વખતે વિકારથી રહિત શુદ્ધ ચિત્ત ધારી પ્રભુ એમ કહ્યું છે.

(૮૭૫) **गोपीमानसहारकः** ગોપીજનોના મનને હરણ કરનાર અર્થાત્ મથુરાપુરીમાં પધારતી વખતે ગોપીજનોનાં મનને-ચિત્તને સાથે લઈ રથમાં વિરાજમાન શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર.

(૮૭૬) **ह्रदसंदर्शिताशेष वैकुंठाक्रूरसंस्तुतः** (૧) હૃદ-બ્રહ્મહૃદ (યમુનાજીનો મોટો હૃદ)માં સારી રીતે સંપૂર્ણ વૈકુંઠલોકના દર્શનને પ્રાપ્ત કરનાર અક્રૂરજીએ જેમની સુંદર રીતે સ્તુતિ કરી છે એવા પ્રભુ શ્રી પુરુષોત્તમ. (૨) **अ** એટલે **वासुदेव** (શ્રી કૃષ્ણ) **'शेष'** એટલે બલદેવજી, અને વૈકુંઠલોક એ ત્રણે વસ્તુઓ યમુનાજીના હૃદયમાં-ધરામાં અક્રૂરજીને દર્શાવનાર એવા સર્વસમર્થ પરમાત્મા.

मथुरागमनोत्साहो मथुराभाग्यभाजनम् ॥
मथुरानगरीशोभादर्शनोत्सुकमानसः ॥१९२॥

(૮૭૭) **मथुरागमनोत्साहः** (૧) શ્રી મથુરા નગરીમાં જવાને ઉત્સાહ ધરાવનાર-ઉમંગ રાખનાર, (૨) મથુરાપુરી તરફ જતી વખતે અક્રૂરજીને જેમનાથી ઉત્સાહ-ઉમંગ થાય છે એવા પ્રભુ.

(૮૭૮) **मथुराभाग्यभाजनम्** મથુરા નગરીને ભાગ્ય સંપત્તિના સ્થાનરૂપ-મૂળ-હેતુરૂપ પરમાત્મા.

(૮૭૯) **मथुरानगरीशोभादर्शनोत्सुकमानसः** (૧) મથુરા નગરીની શોભાને નીહાળવા ઉત્સાહવાળું જેમનું મન છે એવા, (૨) મથુરા પુરીમાં નિવાસ કરનારા પુણ્યવાન્ જનોએ પોતાની શોભાનું સૌંદર્યનું દર્શન આપવામાં જેમનું હૃદય ઘણુંજ ઉમંગી છે.

दुष्टरंजकघाती च वायकार्चितविग्रहः ॥
वस्त्रमालासुशोभाङ्गः कुब्जालेपनभूषितः ॥१९२॥

(૮૮૦) **दुष्टरंजकघाती** (૧) દુષ્ટ કંસાદિકોને સારી રીતે ધોયેલાં વસ્ત્રો આપી મનરંજન કરનાર ધોબીને મારનાર-નાશ કરનાર, (૨) દુષ્ટ કંસ રાજાના મનને નિરંતર રંજન કરનારાઓનો ઘાત કરનાર.

(૮૮૧) **वायकार्चितविग्रहः** વાયક-દરજીએ જેમના દેહને વિવિધ વસ્ત્રો વડે સુંદર-શોભાયુક્ત બનાવ્યો છે એવા પ્રભુ.

જો કદાચ "**वायकांचितविग्रहः**" એવો પાઠ હોય તો તેનો અર્થ પણ પ્રથમના અર્થ પેઠેજ કરવો કેમકે **अर्च** અને **अंच** બન્ને ધાતુઓનો પૂજન અર્થ થાય છે. એટલે શરીરને વસ્ત્રો વડે અલંકારવામાં-શોભાયુક્ત બનાવવામાં બન્ને ધાતુ પ્રવર્તે છે.

(૮૮૨) **घस्त्रमालासुशोभाङ्गः** વસ્ત્ર ઉપર પુષ્પની માલાઓ ધારણ કરવાથી જેમનું અંગ અત્યંત શોભાયમાન બનેલું છે એવા.

(૮૮૩) **कुब्जालेपनभूषितः** કુબ્જાએ ઘસી તૈયાર કરેલા સુંગધિમાન લેપન ચંદનથી ઘણુંજ રમણીય જેમનું શરીર છે એવા.

कुब्जासुरूपकर्त्ता च कुब्जारतिवरप्रदः ॥
प्रसादरूपसंतुष्टहरकोदंडखंडनः ॥१९३॥

(૮૮૪) **कुब्जासुरूपकर्त्ता** શરીરે ત્રણ ઠેકાણેથી વાંકી એવી કુબ્જાને સુંદર સ્વરૂપ વાળી બનાવનાર પ્રભુ.

(૮૮૫) **कुब्जारतिवरप्रदः** કુબ્જાથી સાથે રતિ-રમણ કરવા રૂપ વરદાન આપનાર શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર.

(૮૮૬) **प्रसादरूपसंतुष्टहरकोदंडखंडनः** યજ્ઞસ્થાનમાં રહેલા કંસ રાજાને પ્રસન્ન થઈ મહાદેવજીએ અર્પણ કરેલા કોદંડ-ધનુષને ખંડન કરનાર-ભાંગી નાંખનાર મહાબલધારી ભગવાન્ શ્રી પુરૂષોત્તમ.

शकलाहतकंसाप्र-धनूरक्षकसैनिकः ॥
जाग्रत्स्वप्नभयव्याप्तमृत्युलक्षणबोधकः ॥१९४॥

(८८७) **शकलाहतकंसाप्रधनूरक्षकसैनिकः** પોતેજ ભાંગી નાંખેલા ધનુષના કકડાઓ વડે ધનુપનું રક્ષણ કરનારા કંસરાજાના સંબંધી યોદ્ધાઓને ચોપાસથી માર મારનાર શ્રી કૃષ્ણપ્રભુ.

(८८८) **जाग्रत्स्वप्नभयव्याप्तमृत्युलक्षणबोधकः** જાગૃતાવસ્થા સ્વપ્નાવસ્થા અને નિદ્રાવસ્થા એ ત્રણ અવસ્થાઓમાં ભયથી વ્યાપ્ત બનેલા કંસરાજાને મૃત્યુનાં ચિન્હો દર્શાવનાર-જણાવનાર એવા.

શ્રી કૃષ્ણ મ્હારો કાલ છે. એમ જાણી ભયભીત બનેલો કંસ, રાત્રિ દિવસ શ્રી કૃષ્ણનેજ જોવા લાગ્યો. અને પોતાના મૃત્યુસૂચક અનેક ચિન્હોનો અનુભવ કરવા લાગ્યો એ પ્રમાણે આ સ્કંધના ૪૨ અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે. તેજ ઉદ્દેશથી અહિં ત્રણે અવસ્થામાં મૃત્યુના ચિન્હોને જણાવનાર પ્રભુ એમ કહે છે.

मथुरामल्ल ओजस्वी मल्लयुद्धविशारदः
सद्यःकुवलयापीडघाती चाणूरमर्दनः ॥१९५॥

(८८९) **मथुरामल्लः** મથુરા પુરીમાં મલ્લની માફક સ્વચ્છંદ રીતે લીલા-ક્રીડા કરનાર મહાબલસંપન્ન શ્રી કૃષ્ણ.

(८९०) **ओजस्वी** (१) યુદ્ધમાં ઉત્સાહ ધરાવનાર, (२) યુદ્ધમાં વિશેષ પ્રયત્ન કરનાર પ્રભાવશાલી પ્રભુ.

(८९१) **मल्लयुद्धविशारदः** મલ્લોની સાથે યુદ્ધ કરવામાં ચતુર-હુશિઆરી જણાવનારા સર્વસમર્થ પરમાત્મા.

(८९२) **सद्यःकुवलयापीडघाती** રંગભૂમિનું દર્શન થતાંની સાથે તરતજ ''કુવલયાપીડ'' નામના હાથીનો નાશ કરનાર.

(८९३) **चाणूरमर्दनः** ચાણૂર નામના અત્યંત બલિષ્ઠ મલ્લને મર્દન કરી નાંખનાર-મસળી નાંખનાર પરમાત્મા.

लीलाहतमहामल्लः शलतोशलघातकः ॥
कंसान्तको जितामित्रो वसुदेवविमोचकः ॥१९६॥

(८९४) **लीलाहतमहामल्लः** (१) પ્રયાસ વિના સહજમાંજ મોટા મોટા મલ્લોને મારનાર, (२) આગળ થનારી લીલાને સરલ કરવા માટે મોટા મોટા મલ્લોનો નાશ કરનાર શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર.

(८९५) **शलतोशलघातकः** શલ તથા તોશલ નામને બન્ને મલ્લોને નષ્ટ કરનાર-મારનાર.

(८९६) **कसान्तकः** કંસરાજાનો અંત-નાશ કરનાર.

રંગભૂમિમાંથી એકદમ કૂદકો મારી બડબડાટ કરી રહેલા કંસના કેશોને ગૃહણ કરી પૃથ્વીપર પછાડી સર્વસમર્થ શ્રી કૃષ્ણપ્રભુએ કંસનો ધ્વંસ કરેલો છે, એમ સ્પષ્ટ આ સ્કંધના ૪૪ અધ્યાયમાં છે. તેથીજ કંસને નાશ કરનાર પ્રભુ એમ કથન કરે છે.

(८९७) **जितामित्रः** સર્વ શત્રુઓને જીતનાર.

સર્વમાં મુખ્ય એવા કંસનો વિનાશ કરવાથી સર્વનો પરાજય થયો મનાય જેથી શત્રુઓને જીતનાર પરમાત્મા એમ અહિ જણાવે છે.

(८९८) **वसुदेवविमोचकः** વસુદેવજીને બંધનથી મુક્ત કરનાર-છોડાવનાર શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર.

અહિં કેવળ વસુદેવજીને છોડાવનાર એમ કહ્યું છે, પરંતુ દેવકીજી સહિત એવાં શ્રી વસુદેવને મુક્ત કરનાર પ્રભુ એમ સમજી લેવું. કેમકે વસુદેવજીનું અંગજ દેવકીજી છે. શાસ્ત્રમાં સ્ત્રીને પતિનું અંગ ગણવામાં આવી છે. એટલે અહિં કેવળ-પતિનું નામ જણાવવાથી સ્ત્રીનો પણ આશય છે એમ સમજવું.

ज्ञाततत्त्वपितृज्ञानमोहनामृतवाङ्मयः ॥
उग्रसेनप्रतिष्ठाता यादवाधिविनाशकः ॥१९७॥

(८९९) **ज्ञाततत्त्वपितृज्ञानमोहनामृतवाङ्मयः** જેમણે ભગવત્સંબંધિ તત્ત્વને-

જ્ઞાનને જાણ્યું છે એવા માતા પિતા વસુદેવ તથા દેવકીજીને જ્ઞાન (માયારૂપ)થી મોહ પમાડી પોતાના ઉપર પુત્રભાવ થવા માટે અમૃતમય મીઠાં વચનોને કથન કરનાર કંસશત્રુ શ્રી કૃષ્ણ.

(૯૦૦) **उग्रसेनप्रतिष्ठाता** (૧) ઉગ્રસેન (કંસ અને દેવકીજીના પિતા અને શ્રી કૃષ્ણના માતામહ)ને રાજ્યસિંહાસન પર પ્રતિષ્ઠા કરનાર, (૨) મર્યાદાનું પાલન કરવા ઉગ્રસેન રાજાના સન્મુખ સ્થિતિ કરનાર-નમ્રતાથી વિરાજીત થનાર. અર્થાત્ ઉગ્રસેનને રાજ્યાસન આપી પોતે તેમની આજ્ઞા માની સર્વ કાર્યભાર ઉપાડી લેનાર નીતિકુશલ શ્રી કૃષ્ણ.

(૯૦૧) **यादवाधिविनाशकः** સર્વ યાદવોની પીડાને વિનાશ કરનાર-દૂર કરનાર પ્રભુ. કંસરાજાના ભયથી આમતેમ ગુપ્ત રીતે ભટકી રહેલા સર્વ યાદવોને બોલાવી, સમૃદ્ધિપૂર્વક મથુરા નગરીમાં વસાવી તેમના અનેક દુઃખોને આપે દૂર કરેલાં છે. માટે યાદવોની પીડાઓને નાશ કરનાર એવા પરમાત્મા એમ કહે છે.

नन्दादिसांत्वनकरो ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः ॥
गुरुशुश्रूषणपरो विद्यापारमितेश्वरः ॥१९८॥

(૯૦૨) **नन्दादिसांत्वनकरः** નંદરાયજી જેમાં મુખ્ય છે એવા સર્વ ગોપજનોને મધુર વચનો વડે શાંત કરનાર-આશ્વાસન આપનાર.

(૯૦૩) **ब्रह्मचर्यव्रतेस्थितः** ઉપનયન-જનોઈ ધારણ કરવાનો સંસ્કાર પૂર્ણ થયે બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળી વિદ્યાભ્યાસ કરવા ગુરુને ઘેર નિવાસ કરનાર બ્રહ્મચારી શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મા.

(૯૦૪) **गुरुशुश्रूषण परः** (૧) ઉજ્જયની નગરીમાં નિવાસ કરતા ગુરુવર્ય સાંદિપનિમુનિની શુશ્રૂષા-સેવા કરવામાં હમેશ સાવધાન રહેનાર ગુરુભક્તિપરાયણ પ્રભુ, (૨) સાંદીપનિ ગુરુજીની સેવા કરવી એજ જેમને સર્વોત્તમ કાર્ય છે એવા પરમાત્મા.

(૯૦૫) **विद्यापारमितेश्वरः** (૧) સર્વ વિદ્યાઓના પારને પામી ગયેલા સર્વેશ્વર પ્રભુ, (૨) સર્વ વિદ્યાઓના પારને પ્રાપ્ત થયેલા તેજ ઈશ્વર-સમર્થ પ્રભુ.

શાસ્ત્રમાં ચૌદ પ્રકારની વિદ્યાઓ ગણાય છે. ચાર વેદ (ઋગ, યજુઃ, સામ અને અથર્વ) છ અંગ (છંદ, કલ્પ, નિરુક્ત, જ્યોતિષ, શિક્ષા અને વ્યાકરણ) ન્યાયશાસ્ત્ર, મીમાંસાશાસ્ત્ર, પુરાણ અને ધર્મશાસ્ત્ર, એમ મળી ચૌદ થાય છે. પ્રભુ તો સર્વ વિદ્યાઓના અધીશ્વર છે માટે તે થોડા સમયમાં સર્વ વિદ્યાઓના પારને પામી જાય એ વિસ્મય થવા જેવું નથી.

सांदीपनिमृतापत्यदाता कालान्तकादिजित् ॥
गोकुला श्वासनपरो यशोदानंदपोषकः ॥१९९॥

(૯૦૬) **सांदीपनिमृतापत्यदाता** પોતાના ગુરુ સાંદીપનિમુનિને સમુદ્રમાં મૃત્યુ પામેલા તેમના પુત્રને સજીવન કરી અર્પણ કરનાર.

(૯૦૭) **कालान्तकादिजित** કાલ (મૃત્યુ) અને અંતક (યમરાજ) વગેરેના વિવિધ પ્રકારના વિઘ્નોને વિદારણ કરી તેમને જીતનાર, પોતાને આધીન બનાવનાર.

(૯૦૮) **गोकुलाश्वासनपरः** (૧) ઉદ્ધવજી દ્વારા, ગોકુલમાં નિવાસ કરનારા નિજજનોના ચિત્ત-અંતઃકરણને સમાધાન કરવામાં ઉદ્યુક્ત-ઉદ્યોગશીલ, (૨) ગોકુલનિવાસી સ્વજનોના ચિત્તનું સમાધાન કરવું એજ જેમને સર્વોત્તમ કાર્ય છે એવા પ્રભુ, (૩) ગોકુલવાસી આપ્તજનોનું સમાધન કરી-તેમને શાંતિ આપી રક્ષણ કરનાર.

(૯૦૯) **यशोदानंदपोषकः** ઉદ્ધવજીદ્વારા સંદેશો મોકલી યશોદા તથા નંદરાયજીના પ્રાણોને પોષણ કરનાર સર્વના પ્રાણરૂપ.

गोपिकाविरहव्याज-मनोगतिरतिप्रदः ॥
समोद्धवभ्रमरवाक् गोपिकामोहनाशकः ॥२००॥

(૯૧૦) **गोपिकाविरहव्याजमनोगतिरतिप्रदः** ગોપિકાઓના બહિર્દષ્ટિએ જણાતા વિરહના ઉદ્દેશથી-અર્થાત્ તે નિમિત્તને માની વ્રજમાં જઈ તેમનાં મનોમંદિરમાં વિરાજી પ્રીતિનું સુખ આપનાર.

(૯૧૧) **समोद्धवभ्रमरवाक** (૧) ભગવાનના સમાનજ ઉદ્ધવજી ત્યાં વિરાજીત છતાં, ગોપીજનો પ્રત્યે ભ્રમરના ગુંજારવ રૂપે જેમની વાણી છે. એવા પ્રભુ, (૨) શ્રી કૃષ્ણનાં સરખા એવા ઉદ્ધવ અને ભ્રમર (સંદેશહારક હોવાથી)ની વાણીરૂપે જેમની વાણી છે એવા.

(૯૧૨) **गोपिकामोहनाशकः** ગોપિકાઓને ભગવાનના વિરહથી પ્રકટ થયેલાં મોહને-ચિત્તભ્રમને ઉદ્ધવજીના વચનોદ્વારા નાશ કરનાર-દૂર કરનાર પ્રભુ.

कुब्जारतिप्रदोऽक्रूरपवित्रीकृतभूगृहः ॥
पृथादुःखप्रणेता च पांडवानां सुखप्रदः ॥२०१॥

(૯૧૩) **कुब्जारतिप्रदः** પૂર્વમાં પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક વરદાન આપેલું તેથી કુબ્જાને રતિ-સુરતાનંદ આપનાર પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણ.

(૯૧૪) **अक्रूरपवित्रीकृतभूगृहः** ભક્તરાજ અક્રૂરજીને ત્યાં પધારી તેમનાં ઘર ભૂમિ તથા ગૃહસ્થતાની સર્વ સામગ્રીને પવિત્ર કરનાર-પાવન કરનાર ભક્તપ્રિય ભગવાન વાસુદેવ.

જો, '**अक्रूरपवित्रीकृतभूग्रहः**' એવો પાઠ હોય તો અક્રૂરજીને ઘેર પધારીને ભૂમિના દેશો તથા ગ્રહોને પવિત્ર કરનાર એવો અર્થ કરવો.

(૯૧૫) **पृथादुःखप्रणेता** (૧) પૃથા-કુંતાજીને કૌરવોએ આપેલાં વિષદાન, અગ્નિદાહ વગેરે દુઃખોની હકિકત અક્રૂરજીને કહેનાર-જણાવનાર, (૨) સંદેશાથીજ કુંતાજીનાં અનેક કષ્ટોને ઉત્કૃષ્ટ રીતે નષ્ટ કરનાર શ્રી હરિ.

(૯૧૬) **पांडवानां सुखप्रदः** અક્રૂરજી દ્વારા સંદેશો મોકલાવીનેજ યુધિષ્ઠિર વગેરે પાંડુરાજાના પાંચ પુત્રોને સારી રીતે સુખ-શાંતિ આપનાર આનંદકંદ શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર.

॥ इति दशमस्कन्धपूर्वार्द्धनामानि ॥

॥ दशमस्कन्धस्थोत्तरार्धनामानि ॥

जरासंघसमानीतसैन्यघाती विचारकः ॥
यवनव्याप्तमथुराजनदत्तकुशस्थलि ॥२०२॥

(૯૧૭) **जरासंघसमानीतसैन्यघाती** મગધદેશના અધિપતિ જરાસંઘ રાજાએ સત્તરવાર ત્રેવીસ ત્રેવિસ અક્ષૌહિણી સૈન્ય આણ્યું, તેને હણવાના નાશ કરવાના સ્વભાવવાળા પ્રભુ.

અક્ષૌહિણી સેનાનું માપ મહાભારતાદિ ગ્રંથોમાં નીચે પ્રમાણે જોવામાં આવે છે કે : ૨૧૮૭૦ રથી, ૨૧૮૭૦ હાથી, ૬૫૬૧૦ ઘોડેસ્વાર અને ૧૦૯૭૫૦ પાયદલ એ રીતે કુલ ૨૧૮૭૦૦ સૈનિકોની સંખ્યાને એક અક્ષૌહિણી કહેવાય છે. તેવી ત્રેવિસ અક્ષૌહિણી સેનાની તૈયારી કરી સત્તરવાર મથુરાપર ચઢાઈ કરી હતી, અને દરેક વખતે શ્રી કૃષ્ણે તે સેનાઓનો સારી રીતે નાશ કરેલો છે. એજ તાત્પર્યને જણાવનારૂં આ નામ છે.

(૯૧૮) **विचारकः** વિચાર કરનાર પ્રભુ.

જ્યારે અઢારમીવાર જરાસંઘ ત્રેવિસ અક્ષૌહિણી મહાનસેના લેઈ આવ્યો, ત્યારે પોતાના સર્વ યાદવ બંધોને કુશસ્થલીમાં લઈ જવા સારૂં આપે બલદેવજી સાથે રાજનીતિ સંબંધી વિચારો કરેલા તેનેજ ઉદ્દેશી અહિં વિચાર કરનાર એવા પ્રભુ એમ કથન કરે છે.

(૯૧૯) **यवनव्याप्तमथुराजनदत्तकुशस्थलि** યવનરાજના ત્રણ કરોડ સૈન્યવડે અર્થાત્ કાલયવનથી વ્યાપ્ત-ઘેરાયેલા મથુરામાં નિવાસ કરનારા લોકોને સ્થિતિ કરવા સારૂં કુશસ્થલીને અર્પનારા.

द्वारकाद्भुतनिर्माणविस्मापितसुरासुरः ॥
मनुष्यमात्रभोगार्थ-भूम्यानीतेंद्रवैभवः ॥२०३॥

(૯૨૦) **द्वारकाद्भुतनिर्माणविस्मापितसुरासुरः** શ્રી દ્વારકાનગરીની અદ્ભુત

આશ્ચર્ય પમાડે તેવી રમણીય રચનાથી દેવો અને દૈત્યોને વિસ્મય ઉત્પન્ન કરનાર-આશ્ચર્ય ચકિત બનાવનાર.

(૯૨૧) **मनुष्यमात्रभोगार्थभूम्यानीतेंद्रवैभवः** સર્વ મનુષ્ય માત્રને ભોગ-સ્વર્ગસમાન સુખનો અનુભવ કરવા સારૂં ભૂમિમાં શ્રી દ્વારકાપુરીમાં ઈંદ્રના વૈભવો-પારિજાતતરુ આદિ ઉપભોગ કરવા લાયક ઐશ્વર્યોને આણનાર-સ્થાપન કરનાર શ્રી પુરુષોત્તમ.

દરેક દિશાના લોકપાલોએ પોતાનો સર્વ વૈભવ દ્વારકામાં સ્થાપન કર્યો છે તેમ સત્યભામાના આગ્રહથી આપે ઈંદ્રસાથે યુદ્ધ કરી પારિજાત વૃક્ષને લાવી દ્વારકામાં સ્થાપન કર્યું છે માટે, સર્વજનોના ઉપભોગ સારૂં ઈંદ્રના વૈભવોને ભૂમિમાં લાવનાર પ્રભુ એમ કહે છે.

यवनव्याप्तमथुरानिर्गमानंदविग्रहः ॥
मुचुकंदमहाबोधयवनप्राणदर्पहा ॥२०४॥

(૯૨૨) **यवनव्याप्तमथुरानिर्गमानंदविग्रहः** કાલયવને ઘેરી લીધેલી મથુરાપુરીમાંથી નીકળતી વખતે પોતાની પાસે આયુધ વગેરે નહિ હોવાથી શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદમય જેમનો દેહ છે એવા સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપવાન શ્રી કૃષ્ણ.

(૯૨૩) **मुचुकुंदमहाबोधयवनप्राणदर्पहा** માંધાતા રાજાના પુત્ર મુચુકુંદને ઘણાજ કાળની નિદ્રામાંથી જગાડનારા કાલયવનના પ્રાણો અને તેના પક્ષના જરાસંઘાદિ રાજાઓના દર્પને-અભિમાનને દૂર કરનાર નાશ કરનાર શ્રી હરિ.

આ સ્કંધના ૫૧મા અધ્યાયમાં કાલયવનના ભયથી જાણે દોડી જતા હોય, તેમ શ્રી કૃષ્ણે ગુફામાં પ્રવેશ કર્યો, તેમની પાછળ કાલયવને પણ પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં ઘણા કાલની નિદ્રામાં સૂતેલા મુચુકુંદ રાજાને; આ શ્રી કૃષ્ણ છે એમ જાણી, તેમને લાત મારી એટલે જાગૃત થતાં તે મુચુકુંદના નેત્રનાં તેજથી કાલયવન ભસ્મીભૂત થઈ ગયો. એ કથાના આશયનો બોધ કરનારૂં આ ભગવન્નામ છે.

मुचुकुंदस्तुताशेषगुणकर्ममहोदयः ॥
फलप्रदानसंतुष्टिर्जन्मांतररितमोक्षदः ॥२०५॥

(૯૨૪) **मुचुकुंदस्तुताशेषगुणकर्ममहोदयः** ભક્તરાજ મુચુકુદે જેમનો સંપૂર્ણ ગુણકર્મના મહોદયને-ઐશ્વર્યના પ્રભાવને સ્તવ્યો છે-વર્ણવ્યો છે એવા પ્રભુ.

(૯૨૫) **फलप्रदानसंतुष्टि** ભક્તિરૂપ અમોઘ ફલનું દાન કરી મુચુકુંદ રાજાને સંપૂર્ણ રીતે સંતુષ્ટ કરનાર-પ્રસન્ન કરનાર.

(૯૨૬) **जन्मांतरितमोक्षदः** બીજા જન્મે મુચુકુંદ રાજાને મોક્ષ આપનાર.

પ્રભુનાં દર્શનથી તાત્કાલિકજ મોક્ષ થવો જોઈએ, છતાં મુચુકુંદ રાજાને પૂર્વનાં અવશિષ્ટ કર્મ ભોગવવા માટે અન્ય બ્રાહ્મણદેહ આપી તેને મોક્ષ આપેલો છે. કેમકે જ્યાં સુધી કર્મો બાકી હોય છે, ત્યાં સુધી તેને ભોગવ્યા શિવાય જન્મમરણથી રહિત થવાતું નથી. એવી પોતાની શાસ્ત્રસિદ્ધ મર્યાદાનો ભંગ ન થાય, માટે આપે અન્ય જન્મે મોક્ષ આપેલો છે એમ જાણવું. પુષ્ટિભક્તને તો કેવળ ભગવાનનું સેવનજ ઈષ્ટ છે, તેમને મોક્ષાભિલાષની કાંઈ જરૂર નથી. તે તો પ્રભુનું પ્રેમમયી ભક્તિપૂર્વક વિપ્રયોગદશામાં આરાધન કરવાથીજ ભગવત્કૃપાપાત્ર બની આનંદમય સ્વરૂપનો અનુભવ કરે છે. એથી બીજો કોઈપણ અધિક આનંદજ નથી. અસ્તુ.

शिवब्राह्मणवाक्याप्तजयभीतिविभावनः ॥
प्रवर्षणप्रार्थिनाग्निदानपुण्यमहोत्सवः ॥२०६॥

(૯૨૭) **शिवब्राह्मणवाक्याप्तजयभीतिविभावनः** શંકર અને બ્રાહ્મણોના (''તમારો જય થાવ'' એવા વરદાન રૂપી) વાક્યોને મેળવી અઢારમીવાર યુદ્ધ કરવા આવેલા જરાસંઘનો જય થવા સારૂં અર્થાત્ શિવ તથા બ્રાહ્મણોનાં વાક્યોને સત્ય કરવા માટે પોતાનામાં ભયની ભાવના કરનાર, એટલે જાણે જરાસંઘથી ભયભીત થયા હોય એમ સર્વને દર્શાવનાર.

ભગવાનનો સર્વત્ર વિજયજ છે. તેમને જરાસંઘાદિ શુત્રુઓથી ભય પામવાનું

એ ખરૂં જોતાં નટરચના જેવું છે. એવા પ્રકારનો લીલાવિનોદ કરવાની જ આપની અભિલાષા છે; એમ સમજવું. અથવા જ્યારે સત્તરવાર શ્રી કૃષ્ણથી પરાભવ પામી જરાસંઘ લજ્જિત બની ગયો, ત્યારે ભગવાન શંકરનું આરાધન કરી, બ્રાહ્મણોના આશીર્વાદો મેળવી અઢારમીવાર યુદ્ધ કરવા યાદવો ઉપર ચઢી આવ્યો. એટલે તે શંકર અને ભૂદેવોના વરદાનો ઉપર લોકોનો વિશ્વાસ ન ઉઠી જાય. તે માટે આપ પરાભવ પામવાથી નાઠા હોય એમ સર્વત્ર દર્શાવ્યું છે. વસ્તુતઃ પ્રભુ અજિત્તજ છે.

(૯૨૮) **प्रवर्षणार्पिताग्निदान[illegible]महोत्सवः** પ્રવર્ષણનામના પર્વત પર્યંત પાછળ દોડીને જેમની (શ્રી કૃષ્ણ અને બલદેવની) સાથે યુદ્ધ કરવાની પ્રાર્થના યાચના કરી છે. એવી યાચનાના ઉદ્દેશથી પર્વત ઉપર ચઢી જવાને લીધે ચારે પાસેથી પર્વતને અગ્નિદાન કરી-સળગાવી જરાસંઘના મોટા પુણ્યના મહોત્સવને મિથ્યા વૃથા કરનાર પ્રભુ, શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર.

જરાસંધના ભયથી નાશી શ્રી કૃષ્ણ તથા બલરામ પ્રવર્ષણ પર્વતમાં ગુપ્ત થઈ ગયા. એટલે તેમની પૂઠ પકડી એ પર્વત પર્યંત આવેલા જરાસંઘે આખા પર્વતની ચારે બાજુએ અગ્નિસળગાવી એમ માન્યું કે બન્ને જણ ભસ્મીભૂત થઈ ગયા, પરંતુ વસ્તુતસ્તુ દ્વારકામાંજ પધારેલા હતા. એ પ્રમાણે તેને છેતરી વરદાનથી મેળવેલા તેના મહાપુણ્યના મહોત્સવને આપે ફોકટ કરી નાંખ્યો છે. એમ સ્પષ્ટ ભાગવતના આ સ્કંધના પર અધ્યાયમાં છે. એ ઉદ્દેશથી જ આ નામ કથન કરેલું છે.

रुक्मिणीरमणः कामपिता प्रद्युम्नभावनः ॥
स्यमन्तकमणिव्याजप्राप्तजाम्बवतीपतिः ॥२०७॥

(૯૨૯) **रुक्मिणीरमणः** રુચિ ઉત્પન્ન કરે તેને ''રૂકમ'' કહેવાય છે એટલે તે રુકમના (સુવર્ણના) જેવો જેનો વર્ણ છે. એવા રુકિમણીજીને રમાડનાર, અર્થાત્ લક્ષ્મીરૂપ-સૌન્દર્ય સ્વરૂપ શ્રી રુકિમણીજીમાં રમણ કરનાર પ્રભુ.

(૯૩૦) **कामपिता** શ્રી શંકરે પોતાની દષ્ટિવડે બાળીને ભસ્મીભૂત કરેલા

કામદેવના પિતા-જનક-ઉત્પન્ન કરનાર શ્રી પુરુષોત્તમ.

શ્રી શંકરે મોહિત કરવા આવેલા કામદેવને પોતાના તૃતીય લોચનથી ભસ્મીભૂત કરી નાખ્યો. જ્યારે તેની પત્ની રતિએ સજીવન કરવા શંકરની પ્રાર્થના કરી, ત્યારે શ્રી કૃષ્ણથી રુકિમણીમાં પ્રકટ થશે એમ વરદાન આપેલું એમ શિવપુરાણાદિમાં છે. તે શંભુના વરદાનને સત્ય કરવા, અને રતિનું પ્રિય કરવા આપે તેને પ્રકટ કરેલો છે. જેથી કામપિતા એમ કહી અહિં પ્રભુને પ્રતિપાદન કરે છે.

(૯૩૧) **प्रद्युम्नभावनः** પ્રદ્યુમ્ન જેમનું નામ છે એવા મોટા પુત્રને પ્રકટ કરનાર.

(૯૩૨) **स्यमन्तकमणिव्याजप्राप्तजाम्बवतीपतिः** સ્યમન્તક મણિને લાવવાના નિમિત્તથી પ્રાપ્ત થયેલાં જાંબુવતી (રીંછપતિ જાંબુવાનની પુત્રી)ના પતિ-પાલન કરનાર સ્વામી શ્રી કૃષ્ણ.

सत्यभामाप्राणपतिः कालिन्दीरतिवर्द्धनः ॥
मित्रविंदापति सत्यापतिर्वृषनिषूदनः ॥२०८॥

(૯૩૩) **सत्यभामाप्राणपति** (૧) [सत्यः भामः यस्याः] પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં જેમનો સત્ય-યથાર્થ (દઢ આગ્રહ પૂર્વક) રોષ છે એવાં સત્યભામાના પ્રાણનાથ, (૨) સત્યભામાના પ્રાણતુલ્ય પતિ-ભરથાર શ્રી પુરુષોત્તમ.

(૯૩૪) **कालिन्दीरतिवर्द्धनः** (૧) કાલિન્દી-સૂર્યની પુત્રી યમુનાજીની રતિ-પ્રીતિને વધારનાર, (૨) યમુનાજીમાં પોતાની પ્રીતિને વધારનાર.

(૯૩૫) **मित्रविंदापति** વિંદ અને અનુવિંદની બહેન મિત્રવિંદાના પતિ-સ્વામી.

(૯૩૬) **सत्यापति** નગ્નજીત રાજાની કન્યા સત્યાના પતિ.

(૯૩૭) **वृषनिषूदनः** નગ્નજીત રાજાને ત્યાં પણમાં મૂકેલા સાતે વૃષભો-સાંઢોને સારી રીતે સત્વ રહિત કરનાર અર્થાત્ એકી સમયે તેમને નાથી બલહીન બનાવનાર પરમ સમર્થ શ્રી કૃષ્ણ પ્રભુ.

भद्रावांछितभर्ता च लक्ष्मणावरणक्षमः ॥
इन्द्रादिप्रार्थितवधनरकासुरसूदनः ॥२०९॥

(૯૩૮) **भद्रावांछितभर्ता** શ્રુતકીર્તિ રાજાની પુત્રી ભદ્રાના મનવાંછિત (હૃદયમાં ઈચ્છા કરેલા) ભર્ત્તા-પતિ.

(૯૩૯) **लक्ष्मणावरणक्षमः** મદ્રદેશના નરેશની પુત્રી લક્ષ્મણાને વરવામાં સમર્થ પરમાત્મા.

(૯૪૦) **इन्द्रादिप्रार्थितवधनरकासुरसूदनः** ઈંદ્રાદિ દેવો વડે જેનો નાશ કરવા માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે એવા નરકાસુર નામના દૈત્યનો નાશ કરનાર.

ભૂમિપુત્ર નરકાસુર ઈંદ્રાદિ દેવોનો પરાભવ કરી અદિતિના મણિમય કુંડલોને હરી લાવ્યો હતો, જેથી દેવોએ સ્તુતિ કરી શ્રી કૃષ્ણને તેનો નાશ કરવા પ્રેર્યો, એવી રીતે આપ પ્રભુએ તેનો નાશ કરી અદિતિનાં કુંડળો આપી દેવોને પ્રસન્ન કરેલા છે. એ આ સ્કંધમાં ૫૯ મા અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ છે.

मुरारिः पीठहंता च ताम्रादिप्राणहारकः॥
षोडशस्त्रीसहस्त्रेशः छत्रकुण्डलदानकृत् ॥२१०॥

(૯૪૧) **मुरारि** મુરનામના દૈત્યના શત્રુ.

(૯૪૨) **पीठहंता** નરકાસુરના સેનાપતિ પીઠ નામના અસુરને હણનાર.

(૯૪૩) **ताम्रादिप्राणहारकः** તામ્ર જેમાં મુખ્ય છે એવા અંતરિક્ષ શ્રવણ વિભાવસુ, વસુ. નભસ્વાન્ અને અરુણ વગેરે મુરદૈત્યના પુત્રોના પ્રાણોને હરણ કરનાર-તેમનો નાશ કરનાર.

(૯૪૪) **षोडशस्त्रीसहस्त्रोशः** સોળ હજાર સ્ત્રીયોના ઈશ-સ્વામી.

નરકાસુરે પોતાના ઉપભોગ માટે અનેક રાજાઓની સોળહજાર દિવ્ય કન્યાઓને હરિ લાવી તેમને પરણવાના વિચારથી અંતઃપુરમાં રાખી હતી. તે નરકાસુરનો નાશ કરી એ સોળ હજાર સ્ત્રીયોને તેમની અભિલાષા જાણી આપ

જ વરેલા છે. એમ આ સ્કંધના ૫૮મા અધ્યાયમાં કથન કરેલું છે. તેજ હેતુથી અહિં સોળ હજાર સ્ત્રીઓના સ્વામી એમ આજ્ઞા કરે છે.

(૯૪૫) **छत्रकुण्डलदानकृत** ઈંદ્રનું છત્ર ઈંદ્રને તથા અદિતિનાં કુંડળો અદિતિને અર્પણ કરનાર પૂર્ણ પુરુષોત્તમ.

पारिजातापहरणो देवेन्द्रमदनाशकः ॥
रुक्मिणीसमसर्वस्त्रीसाध्यभोगरतिप्रदः ॥२११॥

(૯૪૬) **पारिजातापहरणः** બલપૂર્વક દેવોના વૃક્ષ પારિજાતને હરણ કરનાર શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન.

(૯૪૭) **देवेन्द्रमदनाशकः** દેવોના ઈંદ્રને પરાજય પમાડી તેનામાં રહેલા મહાન ઐશ્વર્ય સંબંધી મદને-અભિમાનને નાશ કરનાર.

(૯૪૮) **रुक्मणीसमसर्वस्त्रीसाध्यभोगरतिप्रदः** લક્ષ્મીના અંશરૂપ સર્વ સ્ત્રીયો હોવાથી રુકિમણી સમાન જ સર્વ સ્ત્રીયો વડે પ્રાપ્ત થનાર ભોગને લીધે તે સર્વમાં રતિ-પ્રીતિને ઉત્કર્ષ રીતે અર્પણ કરનાર શ્રી મદનમોહક કૃષ્ણ.

रुक्मिणीपरिहासोक्तिवाकतिरोधानकारकः ॥
पुत्रपौत्रमहाभाग्यगृहधर्मप्रदर्शकः ॥२१२॥

(૯૪૯) **रुक्मिणीपरिहासोक्तिवाकतिरोधानकारकः** (૧) રુકિમણી પ્રત્યે થયેલી પરિહાસોક્તિ વડે-હાસ્યવિનોદનાં વચનો વડે રુકિમણીજીની વાણીને તિરોધાન-સ્થંભન કરનાર-બંધ કરી દેનાર, (૨) રુક્મિણીજી સાથે થયેલી હાસ્યવિનોદ રૂપ વાણીને તિરોધાન કરનાર-ફેરફાર કરનાર અર્થાત્ જુદે સ્વરૂપે તેને પ્રતિપાદન કરનાર, (૩) રુક્મિણીજીના હાસ્યવિનોદ વાળી વાણીથી પોતાને થયેલા તિરોધાન સ્થંભનની પેઠે તેમનાં મનમાં સ્થંભન-સ્થિરતા કરનાર.

(૯૫૦) **पुत्रपौत्रमहाभाग्यगृहधर्मप्रदर्शकः** પુત્ર અને પૌત્ર સંબંધી મહાન ભાગ્યરૂપ ગૃહધર્મ-ગૃહસ્થાશ્રમીઓના ધર્મને ઉત્તમ રીતે બીજા જનોને દર્શાવનાર પ્રભુ.

કોઈક સ્થળે ''पुत्रपौत्रमहाभाग्यगृहधर्मप्रवर्त्तकः'' એવો પાઠ જોવામાં આવે છે. ત્યાં પુત્ર અને પૌત્ર સંબંધી મહાભાગ્ય રૂપ ગૃહસ્થાશ્રમીઓના ધર્મને ઉત્તમ રીતે પ્રવર્ત્તાવનાર એમ અર્થ કરવો.

शंवरान्तकसत्पुत्रविवाहहतरुक्मिकः ॥
उषापहतपौत्रश्रीर्बाणवाहुनिवारकः ॥२१३॥

(૯૫૧) **शंवरान्तकसत्पुत्रविवाहहतरुक्मिकः** શંબરાસુરને નાશ કરનાર-પ્રદ્યુમ્ન (શ્રી કૃષ્ણના પુત્ર)ના પુત્ર અનિરુદ્ધના વિવાહમાં બલદેવજી દ્વારા રુકિમક (રુક્મિણીના ભાઈ)ને હણનાર-મારનાર.

(૯૫૨) **उषापहतपौत्रश्रीः** બાણાસુરની પુત્રી ઉષાને માટે તેની સખી ચિત્રલેખાએ યોગશક્તિથી હરણ કરેલા પોતાના પૌત્ર અનિરુદ્ધની શ્રી-સંપત્તિ છે જેમનાથી એવા પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણ.

જ્યારે ભાણાસુરે બંદીખાને નાંખેલા પોતાના પૌત્ર અનિરુદ્ધને મુક્ત કરવા આપ પધાર્યા, ત્યારે સ્ત્રી સાથે અનેક સંપત્તિ પણ અનિરુદ્ધને પ્રાપ્ત થઈ એટલે જેમનાથી અનિરુદ્ધને સંપત્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે એવા પ્રભુ એમ નામ કહે છે.

(૯૫૩) **वाणबाहुनिवारकः** બાણાસુરના બાહુઓને નિવારણ કરનાર-છેદી નાંખનાર.

શ્રી શંકરના વરદાનને સત્ય કરવા બાણાસુરના હજાર બાહુઓમાંથી ચાર બાહુઓ કાયમ રાખી બાકીના ભુજોને આપે છેદી નાંખેલા છે. એમ આ સ્કંધના ૬૩ મા અધ્યાયમાં કથન કરેલું જેથી અહિં બાણના બાહુઓને નિવારણ કરનાર પ્રભુ એમ જણાવે છે.

शीतज्वरभयव्याप्तज्वरसंस्तुतषड्गुणः ॥
शङ्करप्रतियोद्धा च द्वन्द्वयुद्धविशारदः ॥२१४॥

(૯૫૪) **शीतज्वरभयव्याप्तज्वरसंस्तुतङ्गुणः** શીતજ્વર (ટાઢથી આવતો તાવ)ના

ભયને પ્રાપ્ત થયેલા જ્વરે [ઉન્હા તાવે] જેમના ઐશ્વર્યાદિછ ગુણોની સ્તુતિ કરી છે એવા ભગવાન શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર.

આ સ્કંધના ૬૩મા અધ્યાયમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે : બાણાસુરની સાથે યુદ્ધ કરતાં, તેને સહાય કરવા ગણો સહિત ભગવાન શંકર પણ પધારેલા હતા, તે ગણોમાંના ઉષ્ણજ્વર નામના ગણે ભગવાન શ્રી કૃષ્ણપ્રતિ ઉપદ્રવ કરતાં, તેનો પરાભવ કરવા આપે શીતજ્વર છોડેલો છે. અને તે પ્રભુના શીતજ્વરથી પીડા પામતાં ઉષ્ણજ્વરે પ્રભુના પ્રભાવને વર્ણવી સ્તુતિ કરી છે. તેને ઉદ્દેશી આ નામનો પ્રકાશ કરેલો છે. અણિમા લઘિમાદિ છ ઐશ્વર્યના ગુણોને તો ''षड्गुणः'' એ ભગવાનના નામનાં વર્ણવી ગયા છીયે.

(૯૫૫) **शङ्करप्रतियोद्धा** શંકરનો પ્રતિપક્ષ કરી યુદ્ધ કરનાર, શ્રી શંકરની સ્હામાં યુદ્ધ કરનાર શ્રી વાસુદેવ પ્રભુ.

(૯૫૬) **द्वंद्वयुद्धविशारदः** સ્હામ સ્હામા થઈને યુદ્ધ કરવામાં કુશલ-નિપુણ.

नृगपापप्रभेत्ता च ब्रह्मस्वगुणदोषदृक् ॥
विष्णुभक्तिविरोधैकब्रह्मस्वापहनिवारकः ॥२१५॥

(૯૫૭) **नृगपापप्रभेत्ता** નૃગરાજાના પાપને દૂર કરનાર.

નૃગરાજા બ્રાહ્મણોને ઘણુંજ દાન આપતા હતા, એક દિવસે એમ બન્યું કે : એક બ્રાહ્મણને શાસ્ત્ર વિધિ પ્રમાણે તેમણે ગાયનું દાન આપ્યું, તેવામાં તે બ્રાહ્મણને ત્યાંથી ગાય નાશી ગઈ અને રાજાની ગૌશાળામાં પ્રવેશ કર્યો; એટલે અજાણમાં તેજ ગાયને કોઈ બીજા બ્રાહ્મણને દાનમાં આપવામાં આવી. હવે પ્રથમ જે બ્રાહ્મણ દાનમાં તે ગાયને લઈ ગયો હતો તે બ્રાહ્મણ શોધ કરતાં કરતાં એજ ગાયને લેઈ જતા પેલા બીજા બ્રાહ્મણોને માર્ગમાં મળ્યો. જેથી આ ''મારી ગાય છે મારી ગાય છે.'' એમ પરસ્પર બ્રાહ્મણોને કલહ થવા લાગ્યો, તેનું સમાધાન કરવા પોતે રાજાએ પણ અનેક આગ્રહપૂર્વક બન્નેને સમજાવવા માંડ્યા; પણ કોઈએ માન્યું નહિ, અને રાજાનો અચાનક કાળ થયો. તે પ્રાયશ્ચિત્તના યોગે રાજાને કાંચીડાનો જન્મ લેવો પડ્યો. યાદવના રાજકુમારો રમતાં રમતાં ત્યાં

આવી પહોંચતાં, હવડ કૂવામાં તેને જોયો. જેથી તેનો ઉદ્ધાર કરવા બહુજ પ્રયાસ કર્યો છતાં કાંઈપણું વળ્યું નહિ; એટલે તે વાત સર્વેએ આવી ભગવાન શ્રી કૃષ્ણને નિવેદન કરી, આપ પ્રભુએ કરકમલના સ્પર્શથી લીલામાત્રમાંજ તેનો ઉદ્ધાર કરી કાંચીડાની યોનીમાંથી મુક્ત કર્યો. એમ આ સ્કંધના ૬૪મા અધ્યાયમાં જણાવેલું છે. તે નૃગરાજાને બ્રહ્મસ્વના પાપથી દૂર કરનાર પ્રભુ એમ કહે છે.

(૯૫૮) **ब्रह्मस्वगुणदोषदृक** (૧) બ્રહ્મસ્વના ગુણ અને દોષોને જોનાર, (૨) બ્રહ્મસ્વમાં રહેલા ગુણ અને દોષો બીજાને દર્શાવનાર, ૩ નૃગરાજાને બ્રહ્મસ્વથી થયેલા દોષ અને ગુણો અન્ય પુરુષોને દર્શાવનાર.

બ્રાહ્મણો સંબંધી કોઈ પણ દ્રવ્ય વસ્તુને ''બ્રહ્મસ્વ'' કહેવામાં આવે છે. એ બ્રહ્મસ્વને અજાણપણામાં પણ ગ્રહણ કરવાથી અમાપ પાપ થાય છે, તો જાણી જોઈને હરણ કરવામાં આવે તો કેટલું બધું પાપ થાય? એમ આપે યદુરાજ કુમારોને જણાવ્યું છે. વળિ બ્રહ્મસ્વમાં એક મહાનગુણ પણ રહેલો છે કે : વારંવાર અગણિત દાન બ્રાહ્મણોને આપવાથી ભગદર્શન-રૂપ અતુલ ફલ પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. નૃગરાજાએ અજાણપણામાં બ્રહ્મસ્વ હરણ કરવાથી સેંકડો વર્ષ કાંચીડાનો જન્મ અનુભવ્યો, તેમ પુષ્કળ દાન આપવાથી ભગવદર્શન રૂપ દિવ્ય ફલ પણ પ્રાપ્ત કર્યું. પ્રભુએ બ્રહ્મસ્વના ગુણ અને દોષોને સર્વત્ર પ્રસરાવવાના હેતુથી જ યદુરાજ કુમારોને ઉપદેશ આપેલો છે, માટે અહિં શ્રી કૃષ્ણચંદ્રને બ્રહ્મસ્વના ગુણદોષને જોનાર તથા દર્શાવનાર કહ્યા.

(૯૫૯) **विष्णुभक्तिविरोधैकब्रह्मस्वविनिवारकः** વિષ્ણુ પ્રભુ શ્રી કૃષ્ણચંદ્રની ભક્તિમાં વિરોધ આવવા અર્થાત પ્રતિબંધ થવા સારૂં એક અસાધારણ મોટું કારણ બ્રહ્મસ્વ-બ્રાહ્મણને અર્પણ કરેલું ખૂંચી લેવું તે છે, તેવા બ્રહ્મસ્વનું વિશેષ રીતે નિવારણ કરનાર અર્થાત તજ્જન્ય પાપને દૂર કરનાર શ્રી હરિ-શ્રી કૃષ્ણ.

वलभद्राहितगुणो गोकुलप्रीतिदायकः ॥
गोपीस्नेहैकनिलयो गोपीप्राणस्थितिप्रदः ॥२१६॥

(૯૬૦) **वलभद्राहितगुणः** બલભદ્રજીમાં શોકરહિતપણું-આ નંદી સ્વભાવ

વગેરે ગુણોને સ્થાપન કરનાર પ્રભુ.

(૯૬૧) **गोकुलप्रीतिदायकः** બલદેવજીદ્વારા ગોકુલનિવાસી (નંદ, યશોદા વગેરે) જનોને પ્રીતિ-આનંદ-હર્ષ સમર્પણ કરનાર.

(૯૬૨) **गौपीस्नेहैकनिलयः** ગોપીજનોનો સ્નેહ-પ્રેમ, તેના સ્થાન રૂપ પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર.

(૯૬૩) **गोपीप्राणस्थितिप्रदः** (૧) ગોપાંગનાઓનાં પ્રાણોનેસ્થિતિ [બલદેવજીદ્વારા] અર્પણ કરનાર-શાંતિ આપનાર, (૨) ગોપીજનોના પ્રાણોમાં સ્થિતિ કરનાર, (૩) ગોપવનિતાઓની સ્થિતિ પોતાના પ્રાણ વિષે કરનાર શ્રી ગોપીજનવલ્લભ પ્રભુ.

वाक्यातिगामियमुनाहलाकर्षणवैभवः ॥
पौंड्रकत्याजितस्पर्द्धः काशीराजविभेदनः ॥२१७॥

(૯૬૪) **वाक्यातिगामियमुनाहलाकर्षणवैभवः** બલદેવજીના વાક્યને અતિક્રમણ કરનાર-નહિ માનનાર શ્રી યમુનાજીને હલવડે આકર્ષણ કરવામાં ખેંચવામાં જેમનો વૈભવ-મહાસામર્થ્ય છે એવા બલદેવરૂપ-સંકર્ષણસ્વરૂપ શ્રી ભગવાન પૂર્ણ પુરુષોત્તમ.

(૯૬૫) **पौंडकत्याजितस्पर्ध** પૌંડકરાજાની સ્પર્દ્ધાને છોડાવનાર.

કરુષદેશનો અધિપતિ પૌંડ્રક શ્રી કૃષ્ણના જેવો પોતાનો સર્વ વેશ રાખી ''હું કૃષ્ણ છું, હું વાસુદેવ છું'' એમ કહી શંખ ચક્ર ગદા પદ્મ ગરુડનું વાહન વગેરે સર્વ શ્રી કૃષ્ણનાંજ ચિન્હોને ધારણ કરતો હતો, તેમની સ્પર્ધા કરતો હતો, દૂતદ્વારા પણ શ્રી કૃષ્ણને એમ કહેવરાવી યુદ્ધની માંગણી કરી, એટલે પ્રભુએ તેના નગરને ઘેરી લઈને તેનો નાશ કર્યો. તેથી અહિં પૌંડ્રકની સ્પર્દ્ધાને છોડાવનાર કહે છે.

(૯૬૬) **काशीराजविभेदनः** મિથ્યા વાસુદેવ પૌંડ્રકના મિત્ર કાશીરાજને નાશ કરનાર-મારનાર.

काशीनिदाहकरणः शिवभस्मप्रदायकः ॥
द्विविदप्राणघाती च कौरवाखर्वगर्वनुत् ॥२१८॥

(૯૬૭) **काशीनिदाहकरणः** ચક્રને આજ્ઞા આપી કાશીનગરીનો અત્યંત દાહ કરનાર-બાળનાર એવા શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર.

કાશીપુરીને બાળવાનું મુખ્ય કારણ આ છે કે : ''કાશીરાજાના પુત્ર સુદક્ષિણે પોતાના પિતાનો નાશ કરનાર શ્રી કૃષ્ણનો નાશ કરવા સારૂં બ્રાહ્મણોદ્વારા દક્ષિણાગ્નિમાં હોમ આપી અગ્નિને દ્વારકાનગરનો વિનાશ કરવા પ્રેર્યો. જેથી ચક્રવડે પોતાના નગરનું રક્ષણ કરી ચક્રને પ્રભુએ આજ્ઞા આપી કાશીનગરને બાળી ભસ્મીભૂત કરી નાખ્યું'' એમ ભાગવતના આ સ્કંધના ૬૬ અધ્યાયમાં દર્શાવ્યું છે. પરંતુ અહિં આચાર્યચરણ અન્ય નામથી હેતુ દર્શાવે છે કે :

(૯૬૮) **शिवभस्मप्रदायकः** ભગવાન શંભુજીને ભસ્મ અર્પણ કરનાર પરમાત્મા.

ભસ્મરૂપ આભૂષણોથી શોભાયમાન બનનાર શંકરને આપે સકલ કાશીપુર બાળીને શરીરને શણગારવા ઘણીજ ભસ્મ-વિભૂતિ અર્પણ કરેલી છે અર્થાત કાશીનગર વિશ્વનાથ શ્રી શિવજીનું મનાય છે. પોતાના કૃપાપાત્ર શંભુજીના નગરને કેમ બળાય ? છતાં પોતાના જનની અભિલાષા (શરીરને શોભાવવા સંબંધી)ને પૂર્ણ કરવા તથા આસુરી જીવોથી ભરપૂર અપવિત્ર બની રહેલી કાશીનગરીને પવિત્ર કરવા ભસ્માવશેષ કરેલી છે.

(૯૬૯) **द्विविदप्राणघाती** દ્વિવિદવાનરના પ્રાણનો ઘાત કરવાના સ્વભાવવાળા શ્રી પુરુષોત્તમ.

ભૌમાસુર (નરકાસુર)ના પરમમિત્ર દ્વિવિદવાનરના પ્રાણોનો આપે બલદેવજી દ્વારા નાશ કરાવેલો છે. એમ આ સ્કંધના ૬૭મા અધ્યાયમાં છે જેથી દ્વિવિદના પ્રાણોનો નાશ કરનાર પ્રભુ એમ કહે.

(૯૭૦) **कौरवाखर्वगर्वनुत्** કૌરવોના અત્યંત ગર્વને નાશ કરનાર-ઉતારનાર શ્રી કૃષ્ણપ્રભુ.

દુર્યોધનાદિ સકલ કૌરવોના અપૂર્વ ગર્વને-લક્ષ્મીના મહાન મદને ઉતારવાના કારણમાં શ્રીમદભાગવતના આ સ્કંધના ૬૮મા અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ છે કે : ''શ્રી કૃષ્ણનાં તૃતીયની પત્ની જાંબુવતીના પુત્ર સાંબે પોતાના ઉપર આસક્ત થયેલી કૌરવરાજની રાજકુમારી લક્ષ્મણાનું હરણ કર્યું, તેથી કોપાયમાન બની સર્વ કૌરવો એકત્ર થઈ સાંબનો પરાભવ કરી અને તેને બંદીવાન બનાવ્યો, એ શ્રીકૃષ્ણ પ્રભૃતિના જાણવામાં આવતાં યુદ્ધ સમારંભ કરવા લાગ્યા પરંતુ સંબંધીઓમાં પરસ્પર કલહ ઉત્પન્ન ન થાય, તેથી બલરામ કૌરવોના મનનું સમાધાન કરવા અને સાંબને સ્ત્રી સાથે તેડી લાવવા હસ્તિનાપુર પધાર્યા. કૌરવોએ તેમનું પણ મહાન અપમાન કર્યું જેથી ક્રોધાયમાન થઈ બલદેવજીદ્વારા પ્રભુએ તેમના મહાન અભિમાનને ઉતારી નાંખ્યો છે તેજ આગળ જણાવે છે કે :

लाङ्गलाकृष्टनगरीसंविग्नाखिलनागरः ॥
प्रपन्नाभयदः सांवप्राप्तसन्मानभाजनम् ॥२१९॥

(૯૭૧) **लाङ्गलाकृष्णनगरीसंविग्नाखिलनागरः** હલની અણીથી ખેંચેલી નગરીને લીધે તેમાં નિવાસ કરનારા સર્વ નાગરિકજનોને વિકલ કરનાર બલદેવજી દ્વારા પીડા આપનાર શ્રી કૃષ્ણ પુરુપોત્તમ.

મહામન્દોમત્ત બનેલા દુર્યોધનાદિ કૌરવના મદને ઉતારવા મહાબલવાન બલદેવજીએ પોતાના આયુધ હલની અણીથી હસ્તિનાપુર નગરને ઉપાડી ગંગાનદીમાં નાંખી દેવા માંડયું. જેથી કૌરવોનો ગર્વગલિત થઈ ગયો. બલદેવજીદ્વારા એવું પ્રભાવશીલ મહત્ત્વકર્મ કરનાર આપ શ્રી કૃષ્ણજ છે. એમ જાણવું.

(૯૭૨) **प्रपन्नाभयदः** શરણે આવેલા જનોને અભય આપનાર.

પોતાની નગરીને ઉપર કહેવા પ્રમાણે ગંગામાં પડતી જોઈને તથા તેમાં નિવાસ કરનાર નાગરિક જનોની પીડાને નીહાળી, સર્વ કૌરવો પ્રભાવસંપન્ન બલદેવજીને શરણ પ્રાપ્ત થયા. ભગવાન પોતે શરણે આવેલાઓને તો અભયજ આપે છે. માટે શરણ થયેલા હસ્તિનાપુરના લોકોને અભય આપનાર એવા પ્રભુ એમ કહે છે. બલદેવજી દ્વારા અભય આપનાર પણ આપ પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણજ છે.

(૯૭૩) **सांबप्राप्तसन्मानभाजनम्** જાંબુવંતના પુત્ર સાંબને લીધે પ્રાપ્ત થયેલા સત્કાર પૂર્વક સન્માનને ભોગવનાર.

બલરામથી અભય મેળવી દુર્યોધનાદિ કૌરવોએ વધુસહિત સાંબને વળાવી અનેક પ્રકારની ઉત્તમ પહેરામણી યાદવોને આપી છે. જેથી અહિં સાંબને લીધે સન્માનને ભોગવનાર એમ કહે છે.

नारदान्विष्टचरणो भक्तविक्षेपनाशकः ॥
सदाचारैकनिलयः सुधर्माध्यासितासनः ॥२२०॥

(૯૭૪) **नारदान्विष्टचरणः** દેવર્ષિ નારદજીએ જેમનાં ચરણોને શોધ્યાં છે-જોવાની વાંછના કરી છે.

પ્રભુને અનેક સ્ત્રીજનો છે એમ જાણી, એમની સાથે પોતે એકલા એકકાલાવચ્છિન્ન સર્વનાં મન્દિરોમાં નિવાસ કરી વિલાસાદિ સર્વ ગૃહસ્થાશ્રમનાં કર્મો શી રીતે કરે છે ? એ ભગવલ્લીલાનો અનુભવ કરવા નારદજી ભગવાનની પટરાણીઓનાં જુદાં જુદાં નિવાસ-ગૃહોમાં દાખલ થયા, અને સર્વત્ર પ્રભુને નાના પ્રકારના વ્યવસાયમાં વિરાજિત થયેલા નીહાળ્યા. એમ આ સ્કંધના ૬૯મા અધ્યાયમાં દર્શાવેલું છે. તેને ઉદ્દેશી આ નામનો પ્રકાશ કરે છે.

(૯૭૫) **भक्तविक्षेपनाशकः** ભક્ત નારદજીના ચિત્તવિક્ષેપનો નાશ કરનાર.

દરેક ભગવન્મંદિરમાં પ્રભુને વિવિધ કર્મમાં ગુંથાયેલા ભાળી, તેમની માયાનો વૈભવ તેમનું સામર્થ્ય અલૌક્કિ અચિંત્ય સમજી નારદજીના અંતઃકરણમાં કંઈ કંઈ તરંગો થવા લાગ્યા, અને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. તેથી નારદજીના ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થયેલી વિક્ષેપતા-વિકલતાને આપ પ્રભુએ કૃપા કરી દૂર કરેલી છે. જેથી અહિં ભક્તના ચિત્તની વિક્ષેપતાને નાશ કરનાર-એમ જણાવે છે.

(૯૭૬) **सदाचारैकनिलयः** સત્પુરુષોનો જે આચાર તે આચારના મૂળરૂપ સ્થાનરૂપ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર.

શિષ્ટ પુરુષોનો શાસ્ત્રમાં જેવો આચાર માન્ય કરવામાં આવ્યો છે જેમ કે

: "**ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय परब्रह्म विचिन्तयेत**" "**अहरहः सन्ध्यामुपासीत**" (બ્રાહ્મ મુહૂર્ત્તમાં ઉઠી પરબ્રહ્મનું ચિન્તન-ધ્યાન કરવું, તથા નિરંતર સંધ્યોપાસન કરવું) વગેરે સત્પુરુષોના પરંપરાપ્રાપ્ત આચારોને માન્ય કરવા જોઈએ. આપ પ્રભુ સર્વજગતના નિયંતા છતાં લોકસંગ્રહાર્થ એ સર્વ આચારોને શાસ્ત્ર વિધિ પ્રમાણે પાલન કરી રહ્યા છે. માટે એમને આ સ્થાને શિષ્ટજનોના આચારના સ્થાનરૂપ પ્રભુ એમ નામદ્વારા વર્ણવ્યા છે.

(૯૭૭) **सुधर्माध्यासितासनः** દ્વારકાનગરમાં સ્થાપન કરેલી સુધર્માનામની રાજસભાના મધ્યસ્થાનમાં જેમનું સિંહાસન સ્થાપન કરેલું છે એવા પ્રભુ.

जरासंधावरुद्धेनविज्ञापितनिजक्लमः ॥
मन्त्रगुरुवादिवाक्योक्तप्रकारैकपरायणः ॥२२१॥

(૯૭૮) **जरासंधावरुद्धेन विज्ञापितनिजक्लमः** (૧) જરાસંધે દિગ્વિજયમાં જીતી લઈ જેમને બંદીખાને નાંખેલા છે તેવા રાજાઓએ જેમને પોતાનું દુઃખ વિશેષે કરી જણાવેલું છે એવા પ્રભુ, (૨) જરાસંઘરાજાએ દિગ્વિજય કરી બંદીવાન બનાવી દીધેલા અનેક રાજાઓએ જેમને પોતાનું દુઃખ નિવેદન-અર્પણ કર્યું છે એવા.

(૯૭૯) **मन्त्रगुरुवादिवाक्योक्तप्रकारैकपरायणः** મંત્રીપ્રધાનપદમાં નિયત થયેલા ઉદ્ધવજી વગેરેના વાક્યોમાં કથન કરેલો (મનુ બૃહસ્પતિ આદિના મતાનુસાર) પ્રકાર જ જેમને સર્વોત્કૃષ્ટરીતે આશ્રય કરવા યોગ્ય છે-માન્ય રાખવા લાયક છે એવા પ્રભુ.

એક દિવસે ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ સુધર્માસભામાં વિરાજિત થતાં જ જરાસંધે બંદીવાન બનાવેલા રાજાઓનો એકાંત દૂત આવ્યો, અને ત્યાર પછી યુધિષ્ઠિરની રાજસૂય યજ્ઞ કરવાની ઈચ્છાને વિદિત કરવા દેવર્ષિ નારદજી પણ પધાર્યા. તે બન્ને કાર્યો કરવાં યોગ્ય જ છે તેમાં શી રીતે વર્ત્તવું ? તે સંબંધમાં રાજનીતિકુશલ ઉદ્ધવજીને પૂછવામાં આવ્યું, તેમણે દર્શાવેલા પ્રકાર પ્રમાણે જ આપ વર્ત્યા છે. એમ આ સ્કંધના ૭૧મા અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ છે. તેથીજ અહિં ઉદ્ધવજીના વાક્યોમાં કહેલો પ્રકાર જ જેમને આશ્રય-માન્ય કરવા યોગ્ય છે એવા પ્રભુ શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર એમ કહે છે.

राजसूयादिमखकृत् संप्रार्थितसहायकृत् ॥
इन्द्रप्रस्थप्रयाणार्थमहत्संभारसंभृतिः ॥२२२॥

(૯૮૦) **राजसूयादिमखकृत** રાજસૂયાદિ યજ્ઞને સંપાદન કરનાર.

રાજસૂયાદિ યજ્ઞોનું કર્મ એવું વિષમ છે કે : ભગવદિચ્છાએ જ પાર પડી શકે છે, કેમકે સર્વ રાજાઓમાં જ્યારે બલથી, ધનથી અને પ્રભાવથી વર્ચસ્વ-શ્રેષ્ઠત્વ હોય તોજ રાજસૂયયજ્ઞ થઈ શકે. યુધિષ્ઠિરરાજાને એ સર્વ પ્રતાપ અર્પણ કરનાર આપ જ છે. તેથીજ તેમને રાજસૂય યજ્ઞ સાધ્ય થયો છે એ નિઃસંશય છે જેથી આપ રાજયાદિ યજ્ઞને સંપાદન કરનાર પ્રભુ એમ નામ જણાવે છે.

(૯૮૧) **संप्रार्थितसहायकृत** પ્રાર્થના કરવાથી સહાય કરનાર એવા પ્રભુ શ્રી કૃષ્ણ.

પાંડવોની પ્રાર્થનાથી જ મહાબલવાન્ જરાસંઘનો વધ કરવાનો ઉપાય દર્શાવી આપે દિગ્વિજયમાં સહાય કરેલી છે. અર્થાત પ્રભુની કૃપાદષ્ટિથી જ સર્વત્ર પાંડવોનો દિગ્વિજય થયેલો છે જેથી આ સ્થાને પ્રાર્થના કરવાથી સહાય આપનાર પરમાત્મા એમ ઉપદેશે છે.

(૯૮૨) **इन्द्रप्रस्थप्रयाणार्थमहत्संभारसंभृति** પાંડવોની રાજધાની ઈન્દ્રપ્રસ્થ નગરીમાં પ્રયાણ કરવા-જવા માટે મહાપુરુષોને યોગ્ય મહારાજાઓને લાયક રત્નાદિ પદાર્થોની સામગ્રીનો જેમને સારી રીતે સંચય-સંગ્રહ છે એવા શ્રી પુરુષોત્તમ.

जरासंधवधव्याज-मोचिताशेषभूमिपः ॥
सन्मार्गवोधको यज्ञक्षितिवारणतत्परः ॥२२३॥

(૯૮૩) **जरासंघवधव्याजमोचिताशेषभूमिपः** જરાસંઘના વધ-નાશને ઉદ્દેશી બંદીખાનામાંથી અનેક રાજાઓને મુક્ત કરનાર.

બ્રાહ્મણનો વેશ ગ્રહણ કરી ભીમસેન અને અર્જુન સાથે જરાસંઘના નગરમાં

પ્રવેશ કરી તેની સામે ભિક્ષામાં દ્વંદ્વયુદ્ધ માંગ્યું અને ભીમસેનદ્વારા યુક્તિપૂર્વક તેનો વિનાશ કર્યો જેથી બંદીવાન્ બનેલા અનેક નૃપતિઓ મુક્ત થઈ પ્રભુની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. એમ આ સ્કંધના ૭૧મા અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ છે. માટે જરાસંઘના વધદ્વારા રાજાઓને છોડાવનાર.

(૯૮૪) **सन्मार्गवोधकः** સન્માર્ગ-ભક્તિમાર્ગનો ઉપદેશ કરનાર.

બંદીખાનામાંથી મુક્ત કરેલા રાજાઓને સન્માર્ગ એટલે ભક્તિ માર્ગનો બોધ આપે આપેલો છે જેથી પ્રભુ ''સન્માર્ગ બોધક'' છે.

(૯૮૫) **यज्ञक्षितिवारणतत्परः** (૧) યજ્ઞમંડપમાંના ઋત્વિજો-યજ્ઞ કરનારા બ્રાહ્મણોને વરણ કરવામાં-યજ્ઞ સંબંધી કાર્યોની યોજના કરવામાં તત્પર-સાવધાન રહેનાર, (૨) યજ્ઞની ક્ષિતિ-દૂષણને નિવારણ કરવામાં તત્પર-કુશળ.

યજ્ઞોમાં અનેક વિઘ્નો ઉપસ્થિત થાય છે, તેમ દ્રવ્યના અભાવને લીધે અનેક દૂષણો પણ આવે છે. તે સર્વને સારી રીતે સુધારી દ્રવ્ય પૂર્તિ કરવી એ કાર્યો સંપાદન કરવા પ્રભુજ સમર્થ છે. એવા મહાકર્મો સાધવામાં પ્રભુની કૃપા આવશ્યક છે. યુધિષ્ઠિર રાજાના રાજસૂયયજ્ઞમાં પ્રભુકૃપાના બલથીજ તે સર્વ કાર્યો સિદ્ધ થયાં હતાં તેજ આ નામથી જણાવે છે.

शिशुपालहतिव्याजजयशापविमोचकः ॥
दुर्योधनाभिमानाब्धिशोषवाणवृकोदरः ॥२२४॥

(૯૮૬) **शिशुपालहतिव्याज-जयशापविमोचकः** શિશુપાલના નાશનું નિમિત્ત લેઈ વિષ્ણુદૂત જયના શાપને મુક્તિ આપનાર શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર.

સનકાદિક મુનિઓએ ભગવાન વિષ્ણુના પાર્ષદો-દ્વારપાલોને જય વિજય નામથી પ્રસિદ્ધ ગણાય છે તેમને શાપ આપેલો છે. તેમાંના જય ત્રીજા જન્મમાં શિશુપાલ થઈ અવતરેલા છે. તે પોતાના ભક્ત છે. માટે તેમનો ઉદ્ધાર કરવાને જે પ્રભુએ શિશુપાલનો નાશ કરેલો છે. નહિ કે તેના દુર્વચનથી પીડા પામી-ક્રોધી બની નાશ કરેલો છે. સર્વાંતર્યામી પ્રભુ સર્વનું સર્વ સ્થલે કલ્યાણ જ કરે

છે, તેમને કોઈનું પણ અનિષ્ટ કરવામાં પ્રયોજન નથી. તો પછી ભક્તનું ક્યાંથી અનિષ્ટ કરે ? પ્રથમ શાપસંબંધી સર્વ હકીકત આવી ગઈ હોવાને લીધે વિશેષ સૂચન કરતા નથી.

(૯૮૭) **दुर्योधनाभिमानाब्धिशोषवाणवृकोदरः** દુર્યોધનરાજાના અભિમાનરૂપ સમુદ્રને અથવા દુર્યોધનરૂપ અભિમાનના સાગરને શોષણ કરવા માટે વૃકોદર-ભીમસેન જેમને બાણ રૂપ છે.

દુર્યોધનને મયદાનવે રચેલી દિવ્ય સભામાં જલસ્થાને સ્થલની ભ્રાંતિ થઈ એટલે ભીમસેન વગેરેએ તેમનું અંધપુત્ર વગેરે કહી ઉપહાસ્ય કર્યું, જેથી છત્રપતિ દુર્યોધનને ઘણુંજ વિષમ લાગ્યું એ કથાને ઉદ્દેશી અહિં ઉપર પ્રમાણે ભગવન્નામ પ્રતિપાદન કરે છે.

महादेववरप्राप्त-पुरशाल्वविनाशकः ॥
दन्तवक्त्रवधव्याज-विजयाघौघनाशकः ॥२२५॥

(૯૮૮) **महादेववरप्राप्तपुरशाल्वविनाशकः** ૧ મહાદેવના વરદાનથી જેણે પુર-સૌભનામના વિમાનને મેળવ્યું છે તેવા શાલ્વ રાજાનો નાશ કરનાર, ૨ મહાદેવના વરદાન અને સૌભવિમાન જેને પ્રાપ્ત થએલું છે, તેવા શાલ્વ રાજાનો વિશેષે કરી નાશ કરનાર.

(૯૮૯) **दन्तवक्त्रवधव्याजविजयाघौघनाशकः** દંતવક્ત્ર રાજાના વધ કરવાના મિષથી-નિમિત્તથી વિજય નામના વૈકુંઠના દ્વારપાળના પાપ સમુદાયને નાશ કરનાર પ્રભુ.

જય અને વિજય નામના દ્વારપાલોમાંથી વિજય પોતાના ત્રિજા જન્મમાં દન્તવક્ત્ર થયા હતા. અહિં પણ બ્રાહ્મણના શાપરૂપ પાપસમુદાયનો નાશ કરવાના હેતુથીજ દંતવક્ત્રનો નાશ કરેલો છે. માટે તે નિમિત્તથી વિજયના પાપસમૂહનો નાશ કરનાર પ્રભુ.

विदूरथप्राणहर्ता न्यस्तशस्त्रार्थविग्रहः ॥
उपधर्मविलुप्ताङ्ग-सूतघाती वरप्रदः ॥२२६॥

(૯૯૦) **विदूरथप्राणहर्त्ता** દંતવક્ત્રના ભાઈ વિદૂરથના પ્રાણને હરણ કરનાર શ્રી હરિ.

(૯૯૧) **न्यस्तशस्त्रार्थविग्रहः** પોતે પોતાના સ્થાનમાં સ્થાપન કર્યાં છે શસ્ત્ર તથા અસ્ત્ર જેમણે એવા દેહધારી પ્રભુ, ૨ શસ્ત્રતથા અસ્ત્રવડે થતા યુદ્ધને ત્યાગ કરનાર પ્રભુ શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર.

વિદૂરથનો નાશ કર્યા પછી ભગવાન શ્રી કૃષ્ણને કોઈ સાથે યુદ્ધનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો નથી એમ શ્રી મદ્ભાગવતમાં સ્પષ્ટ જણાય છે. માટે ત્યાર પછી આપે શસ્ત્ર અસ્ત્રથી યુદ્ધ નહિ કરવું એમ નિશ્ચય કરેલો એટલાજ માટે અહિં શસ્ત્ર અસ્ત્રથી થતા યુદ્ધનો ત્યાગ કરનાર પ્રભુ એવા અર્થસૂચક નામની પ્રેરણા કરેલી છે.

(૯૯૨) **उपधर्मविलुप्ताङ्गसूतघातीः** સ્વધર્મથી રહિત ગૌણ ધર્મથી થયેલા પાપ વડે જેમનું અંગલિપ્ત-વ્યાપ્ત બનેલું છે એવા સૂતપુરાણીને મારવાના સ્વભાવવાળા પ્રભુ.

પોતાનો જે ધર્મ છે. તેથી કોઈ અન્યધર્મનો આશ્રય કરી તે પ્રમાણે વર્તવું એને ઉપધર્મ કહેવામાં આવે છે એ ઉપધર્મ મુખ્ય ધર્મથી ગૌણ મનાય છે. સૂતપુરાણી સંકર જાતિના હોઈ શૂદ્ર છે, જેથી બ્રહ્માસન ઉપર વિરાજી વક્તૃત્વ કરવાનો એમનો અધિકાર નથી. છતાં બ્રહ્માસન પર બેસી વક્તા બનેલા છે. એ ગૌણ ઉપધર્મનું આચરણ એમણે કરેલું છે. વળી બલદેવજી ત્યાં પધાર્યા, તેમને નીહાળતા છતાં પણ ઉઠી ઉભા થઈ સૂતપુરાણીએ સત્કાર કર્યો નહિ કારણ કે વક્તૃત્વના-બ્રહ્મત્વના અભિમાનમાં હતા તેમના તેવા પાપને જાણી ભગવાને બલદેવજીદ્વારા તેમનો નાશ કરેલો છે એ કથાને ઉદ્દેશી આ નામને પ્રકટ કરે છે.

(૯૯૩) **वरप्रदः** વરદાનને અર્પણ કરનાર.

સૂતપુરાણીનો નાશ કર્યા પછી શૌનકાદિક ઋષિઓના યજ્ઞની સમાપ્તિ કરવા માટે સૂત પુરાણીને બદલે તે વક્તાના સ્થાનપર બલદેવજીએ તેમના પુત્રને સ્થાપન કર્યો. અને ચિરંજીવ રહેવાનું વરદાન આપી પુરાણ કહેવાનો અધિકાર આપ્યો છે. આ પ્રમાણે સૂતપુરાણીને હણી તેમના પુત્રને પુરાણ કથન કરવાનું તથા ઋષિઓના યજ્ઞને સમાપ્ત કરવાનું વરદાન બલદેવજીદ્વારા આપનાર આપ પ્રભુ છે. જેથી અહિં ''**वरप्रदः**'' એમ જણાવે છે.

वल्वलप्राणहरणपालितर्षिश्रुतिक्रियः ॥
सर्वतीर्थाघनाशार्थतीर्थयात्राविशारदः ॥२२७॥

(૯૯૪) **वल्वलप्राणहरणपालितर्षिश्रुतिक्रियः** ઈલ્વલ દૈત્યના પુત્ર બલ્વલ દૈત્યના પ્રાણને હરણ કરી અર્થાત્ બલદેવજીદ્વારા તેને મારી ઋષિઓની શ્રુતિઓ-વેદોમાં પ્રતિપાદન કરેલી ક્રિયાઓને રક્ષણ કરનાર શ્રી પુરુષોત્તમ-શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર.

(૯૯૫) **सर्वतीर्थाघनाशार्थतीर्थयात्राविशारदः** સકલ તીર્થોનાં પાપને નાશ કરવા સારૂં તીર્થયાત્રાં કરવામાં ચતુર.

તીર્થોમાં અનેક પાપીજનો પોતાના પાપોને દૂર કરવા આવી સ્નાનાદિક ક્રિયાઓ કરે છે. તેથી ઘણા કાલ સુધી એમ બનવાથી તીર્થો પણ દૂષિત બને છે-પાપયુક્ત થાય છે. એટલે તેવાં તીર્થોનાં પાપને વિદારણ કરવા, તેને પવિત્ર કરવા આપ પ્રભુ પણ તીર્થયાત્રા કરે છે. બલદેવજીદ્વારા આપે જ સર્વ તીર્થાટન કરેલું છે. બલદેવજી સંકર્ષણ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે અને સંકર્ષણ પોતે સાક્ષાત્ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનનુંજ સ્વરૂપ છે. એટલે તીર્થયાત્રા કરનાર બલદેવજી છે. છતાં અહિં તીર્થયાત્રા કરવામાં વિશારદ આપ શ્રી કૃષ્ણજ છે. એમ નામનું કથન કરી પ્રતિપાદન કરે છે, એ વાસ્તવિકજ છે.

ज्ञानक्रिया-विभेदेष्टफलसाधनतत्परः ॥
सारथ्यादिक्रियाकर्त्ता भक्तवश्यत्वबोधकः ॥२२८॥

(૯૯૬) **ज्ञानक्रियाविभेदेष्टफलसाधनतत्परः** જ્ઞાન અને ક્રિયા (કર્મ) એ બન્ને ભેદોવડે-માર્ગવડે પામવા યોગ્ય જે ફલ તેને તે તે માર્ગ પ્રમાણે વર્ત્તનારાઓને

તેવે પ્રકારે સાધનમાં અર્થાત્ તે તે ફલને પ્રાપ્ત કરવામાં તત્પર-સમર્થ એવા પ્રભુ.

શુભ અને અશુભ સર્વ કર્મો જ્ઞાનનિષ્ઠ થતાં નષ્ટ થઈ જાય છે એમ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે, ભગવાન્ બલદેવજી સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાન છે માટે ભગવદ્ભક્તિમાં નિષ્ઠાવાન્ છે. તેમને તીર્થયાત્રા વગેરે કર્મમાં આધીન બનવાની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી. પરંતુ જ્ઞાનમાં અનધિકારી ઋષિઓને કર્મોમાંજ અતિશય શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવા આપે તીર્થાટનાદિ કર્મો સ્વીકારેલાં છે. જેથી જ્ઞાન તથા કર્મ બન્નેને આપ પ્રતિપાદન કરનાર છે. જેવો જેવો જેનો અધિકાર છે, તેને તેવાં તેવાં ફલો પ્રાપ્ત કરવામાં ભગવાન્ સહાયવાન્ થાય છે. તેજ આશયને આ નામ પ્રતિપાદન કરે છે - સૂચવે છે.

(૯૯૭) **सारथ्यादिक्रियाकर्त्ता** અર્જુનની સારથ્યાદિ ક્રિયા કરનાર ભગવાન હરિ.

(૯૯૮) **भक्तवश्यत्वबोधकः** હું ભક્તને વશ-આધીન છું એમ બોધ કરનાર.

અર્જુનનું સારથિપણું કરવું તથા બલદેવજીનો અભિપ્રાય દુર્યોધનનો નાશ થવામાં ન હતો, છતાં ભક્તજનોનું પ્રિય કરવા દુર્યોધનનો નાશ કરવામાં આપે અનુમતિ આપી એટલું જ નહિ પરંતુ ભીમસેન દ્વારા આપે જ દુર્યોધનનો નાશ કર્યો. એમ કરીને બલદેવજીને ''હું ભક્ત વશ છું'' એમ દર્શાવી આપ્યું છે. જેથી અહિં ભક્તાધીનતાનો બોધ કરનાર એવા પ્રભુ એમ કથન કરે છે. (૯૯૬ અને ૯૯૭ એમ બન્ને નામો પાંડવોમાં પોતાનો પક્ષપાત દર્શાવનારાં દુર્યોધનના યુદ્ધ પ્રસંગના સમયને સૂચવનારાં છે.)

सुदामारंकभार्यार्थ-भूम्यानीतेंद्रवैभवः ॥
रविग्रहनिमित्ताप्तकुरुक्षेत्रैकपावनः ॥२२९॥

(૯૯૯) **सुदामारंकभार्यार्थभूम्यानीतेन्द्रवैभवः** પોતાની સાથે સાંદીપિનિ ગુરુને ત્યાં અભ્યાસ કરનાર પરમ દરિદ્રી સુદામા નામના બ્રાહ્મણની પત્ની-સ્ત્રીને માટે ઈંદ્રના દિવ્ય વૈભવને ભૂમિમાં લાવનાર

(૧૦૦૦) **रविग्रहनिमित्ताप्तकुरुक्षेत्रैकपावनः** (૧) સૂર્યગ્રહણના નિમિત્ત વડે

પ્રાપ્ત થએલા કુરુક્ષેત્રને પવિત્ર કરનાર (૨) સૂર્યગ્રહણને ઉદેશી જેમણે કુરુક્ષેત્રને પવિત્ર કર્યું છે. એવા ભગવાન શ્રી પુરુષોત્તમ.

नृपगोपीसमस्तस्त्रीपावनार्थाखिलक्रियः ॥
ऋषिमार्गप्रतिष्ठाता वसुदेवमखक्रियः ॥२३०॥

(૧૦૦૧) **नृपगोपीसमस्तस्त्रीपावनार्थाखिलक्रियः** યુધિષ્ઠિર આદિરાજાઓ, ગોપીજનો અને બીજી સમસ્ત સ્ત્રીઓ માટે પવિત્ર કરવાને સ્નાનાદિ સંપૂર્ણ ક્રિયાઓ જેમની છે એવા પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ.

સૂર્યગ્રહણ નિમિત્ત કુરુક્ષેત્રમાં પધારવાનું, અને ત્યાં સ્નાનાદિક સકલ ક્રિયા કરવાનું ભગવાનને મુખ્ય કારણ ભક્તોને દર્શન આપી તેમના ઉપર અનુગ્રહ કરવો એ જ છે. તેજ તાત્પર્યનું આ નામ છે.

(૧૦૦૨) **ऋषिमार्गप्रतिष्ठाता** (૧) ઋષિયો - દ્વૈપાયનાદિઓએ કહેલા માર્ગમાં - સિદ્ધાન્તમાં પોતાની સ્થિતિ કરનાર (૨) ઋષિઓના માર્ગમાં રહેનાર અર્થાત મુનિઓએ દર્શાવેલા સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે વર્તન કરનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ.

પ્રભુ સર્વતંત્રસ્વતંત્ર છે. આપનું મુનિજનોના માર્ગમાં અનુસરણ એ સર્વ લોક સંગ્રહાર્થ છે. મુનિયો-ઋષિયો દ્વારા સિદ્ધાન્તોને પ્રવર્ત્તાવનાર આપ જ છે. માટે તે સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે સર્વ અનુસરે એટલા માટે જ આપ પણ તેવા માર્ગ - સિદ્ધાન્તને અનુસરે છે. અનુમોદન આપે છે. સર્વને તેમ વર્તન કરવા સૂચન કરે છે, તેથી જ અહિં ઋષિઓના સિદ્ધાન્તમાં રહેનાર પ્રભુ એમ ઉપદેશે છે.

(૧૦૦૩) **वसुदेवमखक्रियः** વસુદેવના મખ-યજ્ઞની ક્રિયાઓ જેમની છે અથવા જેમનાથી તે ક્રિયાઓ થઈ રહેલી છે એવા પ્રભુ.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સ્વયં યજ્ઞરૂપ છે (પ્રથમ તત્સંબંધી વિવેચન થઈ ગયું છે.) તો પછી તે યજ્ઞની સકલ ક્રિયાઓ આપની હોય, અને પોતાના આધારથી ચાલી રહી હોય, એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? માટે જ આ નામમાં વસુદેવની યજ્ઞક્રિયાઓનું સ્વામિત્વ પ્રભુમાં યોજે છે.

वसुदेवज्ञानदाता देवकीपुत्रदायकः ॥
अर्जुनस्त्रीप्रदाता च बहुलाश्वस्वरूपदः ॥२३१॥

(૧૦૦૪) **वसुदेवज्ञानदाता** દ્વૈપાયનાદિ મુનિઓ દ્વારા વસુદેવજીને પોતાના સંબંધી જ્ઞાનને અર્પણ કરનાર ભગવાન શ્રીવાસુદેવ.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પર વસુદેવજી પુત્રવાત્સલ્ય પ્રેમ હતો જેથી પોતાના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન તેમને થવામાં પુત્રપ્રેમ બાધરૂપ થાય, માટે આપે દ્વૈપાયન (વ્યાસ) નારદાદિ દ્વારા નિજરૂપ સંબંધી ઉત્તમ જ્ઞાન પોતાના પિતા વસુદેવજીને આપેલું છે.

(૧૦૦૫) **देवकीपुत्रदायकः** દેવકીજીના પુત્રોને અર્પણ કરનાર.

કંસરાજાએ દેવકીજીના પ્રથમ પ્રકટ થયેલા કીર્ત્તિમત આદિ છ પુત્રોને નષ્ટ કર્યા હતા. જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ સ્વયં ભગવાન છે એમ દેવકીજીને દૃઢ રીતે સમજવામાં આવ્યું, ત્યારે તે છ બાલકોને નિરીક્ષણ કરવાની શ્રીકૃષ્ણને માગણી કરી એટલે આપ તે કીર્તિમત્ વગેરે છએ બાલકોને ભૂમાનારાયણ પાસેથી લાવી તેમને સ્વાધીન કર્યા અને પછીથી તેમનો મોક્ષ થયેલો છે. એ આ સ્કંધના ૮૫માં અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ છે. જેથી અહિં શ્રી દેવકીજીને પુત્રો આપનાર પ્રભુ એમ કહે છે.

(૧૦૦૬) **अर्जुनस्त्रीप्रदाता** પોતાનાં વડીલબંધુ બલદેવજી વગેરેને શાંત પાડી નિજસખાભક્ત અર્જુનને સ્ત્રી-પોતાના બ્હેન સુભદ્રા પ્રકર્ષ - ઉત્તમ રીતે અર્પણ કરનાર ભગવાન શ્રી પુરુષોત્તમ.

(૧૦૦૭) **बहुलाश्वस्वरूपदः** મિથિલાનગરીમાં નિવાસ કરનાર પોતાના ભક્ત બહુલાશ્વરાજાને ઘેર જઈ નિજ સ્વરૂપનું દર્શન આપનાર પરમ કૃપાળુ પ્રભુ શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર.

श्रुतदेवेष्टदाता च सर्वश्रुतिनिरूपितः ॥
महादेवाद्यतिश्रेष्ठो भक्तिलक्षणनिर्णयः ॥२३२॥

(૧૦૦૮) **श्रुतदेवेष्टदाता** પોતાના એકાંત પરમ ભક્ત શ્રુતદેવ નામના બ્રાહ્મણને નિજ દર્શન રૂપ ઇષ્ટ વસ્તુને તથા મનોવાંછના પ્રમાણે અર્પણ કરનાર દયાનિધિ શ્રી કૃષ્ણ.

(૧૦૦૯) **सर्वश्रुतिनिरूपकः** (૧) સર્વ શ્રુતિ - વેદોએ પોતાના સામર્થ્ય પ્રમાણે જેમનું નિરૂપણ - સ્તુતિગાન કર્યું છે એવા. (૨) સકલ શ્રુતિગણો વડે પ્રતિપાદિત પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર.

''**वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः**'' (સકલ વેદો વડે હું જ જાણવા યોગ્ય છું) એમ આપ શ્રીમુખથી અર્જુનજીને ઉપદેશ કરે છે. એટલે નિખિલ નિગમ-વેદોમાં નિરૂપણ કરવામાં આવેલી મુખ્ય વસ્તુ તે આપ શ્રીકૃષ્ણજ છે. અન્ય નહિ. ભગવાનના પારને પામવામાં સ્વયં શ્રુતિઓ પણ સમર્થ નથી, પછી અન્ય તો ક્યાંથી જ હોય ? ભગવતી શ્રુતિ વર્ણવે છે કે : - ''**प्रतत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्य शसामि वयुनानिं विद्वान् । तं त्वा गृणामि तव समतवीयान् क्षयंतमस्य रजसः पराक इति**'' (હે શિપિવિષ્ટ ! હે વિષ્ણો ? લોકમાં અને વેદોમાં પ્રસિદ્ધ એવા આપના નામની હું પ્રશંસા કરૂં છું. તમે જ મારા સ્વામી છો, જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયોને જાણવાવાળા છો, વિદ્વાન છો, માટે હું સ્તુતિ કરૂં છું. હું તો ક્ષુદ્ર જીવ માત્ર છું અને આપ તો સર્વથી મહાન છો, આ લીલાત્મક પ્રપંચથી પર ગૂઢ રૂપે રહેલા છો. તેથી હું આપના અગણિત ગુણગણ મહિમાને સ્તવન કરવા પ્રવૃત્ત થયેલો છું.) ''**न ते महित्वमाश्रुवन्ति**'' (આપના અપાર મહિમાને કોઈ પણ શ્રવણ કરી શકતા નથી.) ''**उभे ते विघ्नरजसा.**'' ''**यतो वाचो निवर्त्तन्ते.**'' ગીતા .**मां तु वेद न कश्चन.** ઈત્યાદિ અનેક શ્રુતિ સ્મૃતિઓમાં ભગવાનનો અપાર મહિમા - પ્રભાવ વર્ણવેલો છે.

પાછળ ''**गूढात्मा सर्ववेदेषु**'' એ ૪૭મા નામમાં વિસ્તૃત રીતે આ વિષય આવી ગયેલો હોવાથી અત્રે આટલેથી જ વિરામ પામીએ છીએ.

આ સ્કંધના ૮૭માં અધ્યાયમાં **जयजय जह्यजामिति.** એ શ્લોકોમાં ગોપાંગનારૂપ શ્રુતિગણોએ ભગવાનનો અગણિતગુણગણ મહિમા સ્પષ્ટ રીતે કથન કરેલો છે. જેથી અહિં પોતાના સામર્થ્ય પ્રમાણે - સ્વશક્ત્યનુસાર શ્રુતિ ગણો જેમનું નિરૂપણ કરે છે. એવા પ્રભુ એમ કહે છે.

(૧૦૧૦) **महादेवाद्यतिश्रेष्टः** મહાદેવ જેવા મુખ્ય છે એવા બ્રહ્માદિ દેવોથી પણ અત્યન્ત શ્રેષ્ઠ - વિશેષ પ્રશંસનીય એવા પ્રભુ.

ભૃગુઆદિ મુનિઓએ સર્વથી શ્રેષ્ઠ કોણ દેવ છે ? એ સંબંધનો નિર્ણય કરતાં સર્વોત્તમ પણું ભગવાનમાં જ સિદ્ધ કરેલું છે. એમ આ સ્કંધના ૮૯મા અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ જણાવેલું છે. જેથી અહિં મહાદેવાદિ સકલ દેવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ, એમ ભગવન્નામને પ્રતિપાદન કરે છે.

(૧૦૧૧) **भक्तिलक्षणनिर्णयः** ભક્તિના લક્ષણોનો નિર્ણય જેમનાથી છે એવા પ્રભુ.

ભગવદનુગ્રહરૂપ ભક્તિનાં લક્ષણોનો નિર્ણય-સિદ્ધાન્ત આપનાથી જ થાય છે. આપ જેને અનુગ્રહ કરવાની ઈચ્છા કરે છે. તેનાં લૌકિક ઉપર રુચિ કરાવનાર ધનાદિ સાધનોને આપ હરી લે છે. અને પોતાના તરફ તેના અન્તઃકરણનું આકર્ષણ કરે છે. જેથી ભગવત્કૃપાપાત્ર બનેલા ભક્તને ભક્તિનાં સંપૂર્ણ લક્ષણો સાધ્ય થાય છે. ભગવાનની પૂર્ણ કૃપા વિના તેવાં ભક્તિનાં ચિહ્નો પ્રાપ્ત કરવાં એ અશક્ય છે. માટે અહિં ભક્તિનાં લક્ષણો - ચિહ્નોનો નિર્ણય જેમનાથી છે એવા પ્રભુ એમ કથન કરે છે.

वृकग्रस्तशिवत्राता नानावाक्यविशारदः ॥
नरगर्वविनाशार्थहतब्राह्मणवालकः ॥२३३॥

(૧૦૧૨) **वृकग्रस्तशिवत्राता** શકુનિપુત્ર વૃક-ભસ્માસુર દૈત્ય વડે પીડાયુક્ત બનેલા શંકર પ્રભુને રક્ષણ કરનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ.

કેટલાક ''ભગવાને મોહિનીરૂપ ધારણ કરી વૃકાસુરને છેતરી નાશ કરી શ્રી શંકરનું રક્ષણ કર્યું એમ કહે છે. પરંતુ આ સ્કંધના ૮૮ અધ્યાયમાં તો ભગવાને બ્રાહ્મણ બટુકનું સ્વરૂપ ધારણ કરી, ભસ્માસુરને પોતાની માયામાં મોહ પમાડી ભસ્મીભૂત કરેલો છે અને મહાદેવનું રક્ષણ કર્યું છે. એમ સ્પષ્ટ જણાવે છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં એ જ યોગ્ય છે.''

(૧૦૧૩) **नानावाक्यविशारदः** અનેક પ્રકારના વાક્ય બોલવામાં વિશારદ.

યુક્તિપ્રયુક્તિપૂર્વક વિવિધ રીતે વચનચાતુર્યનો પ્રકાશ કરી, વાણી બોલવામાં

કુશલતા કરનાર વાણીપતિ આપ શ્રી પુરુષોત્તમ સિવાય અન્ય કોણ સમર્થ હોય ? એવા સુંદર વાક્યાતુર્ય વડે ભસ્માસુરને ભસ્મીભૂત કરી ભસ્મધારી શંકરનું આપે ગૌરવ સાચવેલું છે. જેથી અહિં નાના પ્રકારના વાક્ય બોલવામાં વિશારદ - ચતુર પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર એમ કહે છે.

(૧૦૧૪) **नरगर्वविनाशार्थहतब्राह्मणबालकः** નર અર્જુનને થયેલા ગર્વનો નાશ કરવા માટે બ્રાહ્મણના બાલકોને હરણ કરનાર ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ.

(દ્વારકાનગરમાં નિવાસ કરનાર એક બ્રાહ્મણની પત્નીને બાલક અવતરી તરતજ મરી જતાં હતાં, તે મરેલાં બાલકનું શબ લઈને બ્રાહ્મણ રાજસભામાં ભગવાન્ શ્રી કૃષ્ણ પાસે આવી ઘણોજ તિરસ્કાર આપતો હતો. એ પ્રમાણે તેનાં નવ બાલકો મરણ શરણ થઈ ગયાં. નવમું મરેલું બાલક લઈ જ્યારે રાજસભામાં પ્રવેશ કરી શ્રી કૃષ્ણને ફીટકાર કરવા લાગ્યો, ત્યારે તે સમયે ત્યાં પોતાના બલનું મહાન્ ગર્વ ધારણ કરતા અર્જુન ત્યાં બેઠેલા હતા. તેમણે સર્વ યાદવોના સામર્થ્યનો તિરસ્કાર કરી બ્રાહ્મણોના બાલકનું રક્ષણ કરવાનું પોતે માથે લીધું. અને પુનઃ એવો પ્રસંગ આવે તો મ્હને જણાવવું, એટલે હું બાલકનું રક્ષણ કરીશ. જો મારાથી તેમ નહિ થઈ શકે તો અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી બળી મરીશ. આવી અર્જુનની દઢ પ્રતિજ્ઞા જાણી, તેમના પર વિશ્વાસ લાવી, બ્રાહ્મણ દશમી વખતે બાલક પ્રસવનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં, અર્જુનને પોતાને ઘેર તેડી ગયો. ત્યાં અર્જુને પ્રસૂતિના સ્થાનને શરપંજરથી-બાણનું પાંજરૂં બનાવી વાયુ પણ પ્રવેશ ન કરી શકે તેવું બનાવ્યું, પરંતુ આ સમય બાલક પ્રસવ થતાંની સાથેજ દેહસહિતજ ઉડી ગયું, પ્રથમ તો માત્ર જીવજ જતો હતો. આમ થવાને લીધે અર્જુનનો મહાન અભિમાન ગલિત થઈ ગયો.) એ આ સ્કંધના ૮૯મા અધ્યાયનાં પ્રસંગને અનુસરી આ નામ પ્રકટ કરેલું છે.

लोकालोकपरस्थानस्थितबालकदायकः ॥
द्वारकास्थमहाभोग-नानास्त्रीरतिवर्द्धनः ॥२३४॥

(૧૦૧૫) **लोकालोकपरस्थानस्थितबालकदायकः** લોકાલોક પર્વતથી પણ પર-આગળ એવા સ્થાનમાં રહેલા બાળકને લાવી આપનાર શ્રી કૃષ્ણ.

અનેક પ્રયાસ કરવા છતાં બાળકની પ્રાપ્તિ ન થઈ, ત્યારે અર્જુને અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી બળી મરવા માંડયું. એટલે તેનું રક્ષણ કરવા અને બ્રાહ્મણને શાંત પમાડવા પ્રભુએ હરાયેલા બ્રાહ્મણના શિશુને લોકાલોક નામક સ્થાનથી પર રહેલા સર્વોત્તમ ભગવત્સ્થાનમાંથી લાવી બ્રાહ્મણને અર્પણ કર્યો. આ પ્રમાણે પ્રભુના પ્રભાવને પ્રત્યક્ષ કરી અર્જુને પોતાના અન્તઃકરણમાં નિશ્ચય કર્યું કે : સર્વથી વિશેષ પ્રભાવશીલ સમર્થ ભગવાન્ શ્રી કૃષ્ણ જ છે. લોકના અનુગ્રહ માટે દૈવીજીવોનો ઉદ્ધાર કરવાનેજ આપ ભૂતલપર પધારે છે. એ આપ સર્વ સમર્થ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રી કૃષ્ણચંદ્રની લીલામાત્રજ છે.

(૧૦૧૬) **द्वारकास्थमहाभोगनानास्त्रीरतिवर्द्धनः** (૧) દ્વારકા નગરીમાંના મહાવૈભવને માટે વિવિધ પ્રકારની વનિતાઓમાં રતિકામકેલીસંબંધી પ્રીતિને વધારનાર ભગવાન્, (૨) દ્વારકાનગરનો મહાન્ વૈભવ નાના પ્રકારની સ્ત્રીઓમાં રતિ-પ્રીતિ વધારનાર જેમનાથી છે એવા પ્રભુ શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર.

मनस्तिरोधानकृतव्यग्रस्त्रीचित्तभावितः ॥
... ... ॥२३५॥

(૧૦૧૭) **मनस्तिरोधानकृतव्यग्रस्त्रीचित्तभावितः** મનોવૃત્તિનું તિરોધાન-હરણ-આકર્ષણ થવાને લીધે વ્યગ્ર-વિહવલ બનેલી નિજ પત્નીઓએ પોતપોતાના અંતઃકરણમાં ભાવના કરાતા અર્થાત્ જેમ સ્ફુરણ થાય તેમ કલ્પના કરાતા એવા ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ.

ભગવાનના પ્રેમમય મધુર ભાષણોથી, દઢ આલિંગનથી જેમની મનોવૃત્તિઓ ભગવન્મયજ બની ગઈ છે એવા ભગવાનનાં પટરાણીઓ, નિરંતર મધુર આલાપથી પ્રભુમાં વિવિધ ભાવનાઓ કરી તેમનાં યશોગાન વિહવલ બની ઉન્મત્તવત્-જડવત્ ગાયાજ કરે છે. આ સ્કંધના ૯૦મા અધ્યાય "**कुररि ! विलपसि त्वं.**" ત્યાંથી આરંભી "**हंस ! स्वागमअस्यताम्**" ઇત્યાદિ શ્લોકો પર્યન્ત તે સ્પષ્ટ દર્સાવેલું છે. એજ આશયનો આ નામ પ્રકાશ કરે છે.

॥ इति दशमस्कंधनामानि ॥

॥ अथैकादशस्कन्धनामानि ॥

मुक्तिलीलाविहरणो मौसलव्याजसंहृतिः ॥२३५॥

(૧૦૧૮) **मुक्तिलीलाविहरणः** મુક્તિલીલા-પોતાના સ્વરૂપની સ્થિતિમાં વિહાર-ક્રીડા-રમણ કરનાર શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર.

એકાદશકસ્કંધમાં ભગવાનની દશવિધ લીલાઓમાંની મુક્તિલીલાં વર્ણવી છે. શ્રી મદ્ભાગવત દ્વિ; સ્કં. અ. ૧૦ શ્લોક ૬માં કહે છે કે : **मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेणव्यवस्थिति** (અન્યથા રૂપનો ત્યાગ કરી નિજસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરવી એ મુક્તિ છે.) ભગવાને મહાભારતના યુદ્ધ પ્રસંગથી તથા બ્રાહ્મણના શાપનિમિત્તે સકલ યાદવકુલને સંહારી, ભૂમિના ભારને ઉતારી પોતાના અવતારનું પ્રયોજન સિદ્ધ કર્યું, પછી નિજ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરી છે, અને તેવામાંજ ઉદ્ધવજીએ કરેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપે આપેલા છે, તેજ આ સ્કંધની મુક્ત પ્રવૃત્તિ છે. માટે તેમાં ગુક્તિલીલા છે, એમ સર્વસિદ્ધ છે, એટલે તેવી ગુક્તિલીલામાં વિહાર કરનાર-રમણ કરનાર એવા પ્રભુ એમ કહે છે.

(૧૦૧૯) **मौसलव्याजसंहृति** બ્રાહ્મણે આપેલા શાપના હેતુથી જાંબુવતીપુત્ર સાંબના ઉદરમાંથી નીકળેલા મૂસલના યોગ વડે થયેલા યુદ્ધના મિષને આગળ કરી યાદવકુલનો સંહાર કરનાર શ્રી પુરુષોત્તમ.

श्रीभागवतधर्मादिवोधको भक्तिनीतिकृत ॥
उद्धवज्ञानदाता च पञ्चविंशतिधा गुरु ॥२३६॥

(૧૦૨૦) **श्रीभागवतधर्मादिवोधकः** શ્રીમદ્ભાગવત શાસ્ત્રમાં કહેલા ધર્માદિનો બોધ કરનાર-ઉપદેશ આપનાર, શોભાયુક્ત ભાગવત-ભગવાનના ભક્તો કે જે કવિ, હરિ, અન્તરિક્ષ, પ્રબુદ્ધ, પિપ્લાયન, આવિર્હોત્ર, દ્રુમિલ, ચમસ અને કરભાજન વગેરેના ધર્મોનો ઉપદેશ આપનાર. વસુદેવજીને નારદ દ્વારા ધર્મનો બોધ કરનાર, નારદરૂપે જગતમાં ધર્મોપદેશ કરનાર ભગવાન શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર નારદજી પોતે ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે. ગીતામાં આપ આજ્ઞા કરે છે કે - "**देवर्षीणां**

च नारदः" (દેવર્ષિયોમાં હું નારદ રૂપે છું.) એ ભગવદ્વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે કે - નારદજી આપનાથી પૃથક્ નથી કિંતુ ભગવદ્રૂપ છે, જેથી નારદરૂપે વસુદવેજીને બોધ આપનાર શ્રી કૃષ્ણ એમ કહે છે.

(૧૦૨૧) **भक्तिनीतिकृत्** (૧) ભક્તિની નીતિને - જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરાવનાર. (૨) નવયોગેશ્વરોનાં વચનોથી જનકરાજાની ભક્તિમાં સ્થિતિ કરનાર ભગવાન વાસુદેવ પ્રભુ.

(૧૦૨૨) **उद्धवज्ञानदाता** પોતાના એકાંત ભક્ત ઉદ્ધવજીને શોક દૂર કરે તેવા ઉત્તમ જ્ઞાન આપનાર પરમાત્મા શ્રી પુરુષોત્તમ.

(૧૦૨૩) **पञ्चविंशतिधा गुरु** પચીસ પ્રકારના ગુરૂ-તત્ત્વનો બોધ - ઉપદેશ કરનાર જેમને છે એવા અવધૂત વેશધારી શ્રી દત્તાત્રેય સ્વરૂપવાન ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ.

તત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરનાર એને ગુરૂ ગણવામાં આવે છે. પુરાણમાં કહે છે કે :

गुशब्दस्त्वन्धकारोऽस्ति रुशब्दस्तन्निरोधकृत् ॥
अन्धकारनिरोधित्वाद्गुरुरित्यभिधीयते ॥

(ગુ શબ્દ અંધકારવાચી છે અને रु શબ્દ તેનો નિરોધ કરનાર છે, એટલે અજ્ઞાનરૂપ અંધકારનો તત્ત્વબોધરૂપ દીપક પ્રકટાવી નાશ કરનાર એને ગુરુ કહેવાય છે.) અવધૂત દત્તાત્રેય તેવા પચીસ ગુરુ કર્યા હતા, અને તે દ્વારા તત્વબોધ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. તે દત્તાત્રેય ભગવાન પોતે શ્રીકૃષ્ણનું જ સ્વરૂપ છે. તેથી અહિં પચીસ પ્રકારના જેમના ગુરુ છે એવા પ્રભુ એમ ભગવન્નામને પ્રતિપાદન કરે છે. -

आचार्मुक्तिभक्त्यादिवक्ता शब्दोद्भवस्थिति ॥
हंसो धर्मपर्वक्ता च सनकाद्युपदेशकृत् ॥२३७॥

(૧૦૨૪) **आचार्मुक्तिभक्त्यादिवक्ता** કામના રહિત-ફલની અપેક્ષા વિના

વર્ણાશ્રમ, કુલાચાર, મુક્તિ, ભક્તિ વગેરેને તથા ઉપધર્મને વદનાર-જણાવનાર પ્રભુ.

(૧૦૨૫) **शब्दोद्भवस्थिति** શબ્દ-વાણીના ઉદ્ભવ ઉત્પત્તિ સ્થાનમાં જેમની સ્થિતિ છે એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ.

વાણીનું ઉત્પત્તિ સ્થાન વિવરાદિમાં એટલે તે જોવામાં આવતા આધારચક્ર, મણિપૂરકચક્ર અને વિશુદ્ધિચક્ર વગેરેમાં છે. ભગવાન તેમાં પ્રવેશ કરી વાણીને ઉત્પન્ન કરે છે. પ્રથમ પ્રભુ નાદવાન પ્રાણની સાથે હૃદયસ્થ આધારચક્રમાં પ્રવેશી મનોમય મધ્યમસંજ્ઞક વાઙ્મય સૂક્ષ્મ સ્વરૂપને નીહાળે છે. અને વાણીરૂપે મણિપૂરચક્રમાં - કંઠ સ્થાનમાં તથા વિશુદ્ધિચક્રમાં - તાલુસ્થાનમાં પ્રાપ્ત થઈ, જીવ્હા સ્થાનમાં પ્રકટ થાય છે એટલે હ્રસ્વ, દીર્ઘ, પ્લુત, ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત, અકરાદિ વર્ણો વગેરે વૈખરી સંજ્ઞક થઈ અત્યંત સ્થૂલ થાય છે. વેદ શાખામય બની વિશેષ વિસ્તૃત બને છે. પ્રભુ પોતે આ પ્રમાણે હૃદયાદિમાં સ્થિતિ કરવાથી જ વાણી વર્ણરૂપે વિસ્તાર પામેલી છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે : "**चत्वारि वाक्परिमितानि पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणाये मनीषिणः । गुहासुत्राणि निहितानि नेरयंति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥**" નાદબ્રહ્મના હૃદય કંઠ, તાલુ અને જીવ્હા એમ ગુપ્ત ચાર સ્થાનો છે તે વિશેષ વિદ્વાનો હોય તે જ જાણી શકે છે. તેમાંના ગુહા હૃદયાદિમાં રહેલા મધ્યમ સંજ્ઞક ત્રણ ગુપ્ત સ્થાનોને મનુષ્યો સ્પર્શ કરી શકતા નથી, તેથી જીવ્હાસ્થ ચતુર્થ વૈખરી વાણી મનુષ્યો વદે છે - ઉચ્ચારે છે. એ પ્રમાણે નાદબ્રહ્મને સર્વત્ર વિસ્તાર કરનાર આપ છે. માટે વાણીના ઉત્પત્તિ સ્થાનમાં સ્થિતિ કરનાર પ્રભુ એમ કહે છે.

(૧૦૨૬) **हंसः** અહંતામમતાત્મક સંસારને હણનાર. પરમાત્માના સ્વરૂપને જાણનાર હંસરૂપ ધારી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ.

(૧૦૨૭) **धर्मप्रवक्ता** સંશયછેદનપૂર્વક મુમુક્ષુ - મુક્તિની ઈચ્છા રાખનારા ભક્તજનોના ધર્મને ઉત્તમ રીતે વદનાર - કથન કરનાર શ્રી પુરુષોત્તમ.

(૧૦૨૮) **सनकाद्युपदेशकृत्** સનકાદિક ચાર બ્રહ્મચારી મુનિઓને બ્રહ્મનો

ઉપદેશ આપનાર-બોધ કરનાર પ્રભુ.

भक्तिसाधनवक्ता च योगसिद्धिप्रदायकः ॥
नानाविभूतिवक्ता च शुद्धधर्मावबोधकः ॥२३८॥

(૧૦૨૯) **भक्तिसाधनवक्ता** (૧) ભક્તિનાં સાધનોને કહેનાર. (૨) ઉદ્ધવજીને પોતાની પ્રાપ્તિ થાય માટે મુખ્ય સાધન રૂપ ભક્તિને કથન કરનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ.

(૧૦૩૦) **योगसिद्धिप्रदायकः** યોગ વડે પ્રાપ્ત થનારી સિદ્ધિઓને આપનાર.

ભગવાનમાં તે રૂપે ચિત્તની ધારણા કરવી એનું નામ યોગ કહેવાય છે. તેવો યોગાભ્યાસ કરવાથી અણિમા, લઘિમા, આદિ પૂર્વોક્ત આઠ પ્રકારની મુખ્ય તેમ બીજી પણ અનેક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વસિદ્ધિઓના અધિપતિ આપ શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર છે. યોગ-ભક્તિયોગથી પોતાની સેવા કરનારને પ્રભુ તેવી સિદ્ધિઓ સમર્પણ કરે છે જેથી અહિં યોગસિદ્ધિઓને આપનાર પરમાત્મા શ્રીપુરુષોત્તમ એમ નામનું કથન કરી ઉપદેશ કરે છે.

(૧૦૩૧) **नानाविभूतिवक्ता** નાના પ્રકારની વિભૂતિ - ઐશ્વર્યાદિક સ્થાનને કથન કરનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ.

ભગવાને ગીતામાં અર્જુનજીને તથા આ સ્કંધના ૧૬ અધ્યાયમાં ઉદ્ધવજીને પોતાનો વિભૂતિયોગ ઉત્તમ રીતે વર્ણવેલો છે. તેને જ ઉદ્દેશી અહિં જુદા જુદા પ્રકારની વિભૂતિઓને કથન કરનાર - વદનાર એવા પ્રભુ એમ કહે છે.

(૧૦૩૨) **शुद्धधर्मावबोधकः** શુદ્ધ ધર્મનો ઉદ્ધવજીને બોધ કરનાર પ્રભુ.

પ્રભુની પ્રાપ્તિ થાય તેવા ધર્મનો તથા વેદોમાં પ્રતિપાદન કરેલા શ્રૌત અને સ્મૃતિઓમાં દર્શાવેલા સ્માર્ત ધર્મને શુદ્ધધર્મ કહેવામાં આવે છે. તેવા ધર્મનો ઉપદેશ આપે ભક્તવર્ય ઉદ્ધવજીને આપેલો છે. તે આ સ્કંધમાં સ્પષ્ટ દર્શાવેલો છે. જેથી શુદ્ધ ધર્મને બોધ કરનાર પ્રભુ એવા નામનો નિર્દેશ કરે છે.

मार्गत्रयविभेदात्मा नानाशङ्कनिवारकः ॥
भिक्षुगीताप्रवक्ता च शुद्धसांख्यप्रवर्तकः ॥२३९॥

(૧૦૩૩) **मार्गत्रयविभेदात्मा:** કર્મ જ્ઞાન અને ભક્તિ એ ત્રણે માર્ગોના વિશેષ ભેદોમાં ફલ ભેદથી જેમનું અન્તઃકરણ છે. એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ.

(૧૦૩૪) **नानाशङ्कनिवारकः** વિવિધ પ્રકારની શંકાઓનું નિવારણ કરનાર.

યમ કોણ ? નિયમ કોણ ? શમ કોને કહેવાય ? દમ કોને કહેવાય ? ઈત્યાદિ અનેક પ્રકારની ઉદ્ધવજીની શંકાઓનું સમાધાન કરનાર - તેમના પ્રશ્નોનો ઉત્તર દઈ નિર્ણય આપનાર આપ ભગવાન જ છે. જેથી અહિં નાનાશંકાને દૂર કરનાર ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ એમ જણાવે છે.

(૧૦૩૫) **भिक्षुगीताप्रवक्ता** અવન્તી - ઉજ્જૈનમાં રહેનાર ભિક્ષુ - સંન્યસ્ત દશામાં આવેલા વિરાગસંપન્ન બ્રાહ્મણે જે ગાયેલું ભગવદ્‌ગાન તેને ભિક્ષુગીતા કહે છે તે ભિક્ષુગીતાનો સંમતમાન્ય કરેલો તાત્પર્યાર્થ ઉદ્ધવજીને જણાવનાર એવા ભગવાન શ્રી પુરુષોત્તમ.

(૧૦૩૬) **शुद्धसांख्यप्रवर्तकः** શુદ્ધ સાંખ્યમાર્ગને પ્રવર્ત્તાવનાર પ્રભુ.

ભગવાન કપિલ મુનિએ કહેલો ઈશ્વરનું પ્રતિપાદન કરનારો શુદ્ધ સેશ્વર સાંખ્યવાદ તે આપે ઉદ્ધવજીને આ સ્કંધના ૨૨ મા અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ દર્શાવેલો છે. ભગવાનની માયારૂપ આત્મ શક્તિ આકાશાદિ તત્વોની અનુક્રમે ઉત્પત્તિ, પછી તે તત્વોની એકમેકમાં પ્રથમના અનુક્રમ પ્રમાણે લય એ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય ભગવચ્છક્તિરૂપ પ્રકૃતિથી પ્રતિપાદન કરી તત્વસંખ્યાનો નિર્ણય કરી આ આત્મા છે, આ અનાત્મા છે, તેનો વિવેક કરવો એ સાંખ્યવાદ છે. એ સાંખ્યવાદને વદનાર તેને પ્રવર્ત્તાવનાર ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ છે.

मनोगुणविशेषात्मा ज्ञापकोत्कपुरूरवाः ॥
पूजाविधिप्रवक्ता च सर्वसिद्धान्तबोधकः ॥२४०॥

(૧૦૩૭) **मनोगुणविशेषात्मा** મન વડે પ્રાપ્ત થનારા સત્વ, રજ અને તમોગુણ

વડે વિશેષ આત્મા એવા દેવાદિકો જેમનાથી છે અથવા એવા દેવાદિકો જેમના છે એવા પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર.

આ વિશ્વની દરેક વસ્તુઓ ત્રિગુણાત્મક છે. વધારે સત્વગુણ હોવાથી દેવો ઋષિયો, વિશેષ રજોગુણ હોવાથી અસુરો મનુષ્યો, તથા અધિક તમોગુણ હોવાથી રાક્ષસ, ભૂત, પ્રેત, પિશાચ વગેરે કહેવાય છે. તેવા સમયમાં તેમનું જ મુખ્ય પ્રાધાન્ય છે. એમ ૨૨ અધ્યાયમાં છે. તથા તેવીજ રીતે શમ, દમ એ સત્ત્વપ્રકૃતિ છે, શમ, મદ, તૃષ્ણા, રજ, પ્રકૃતિ, અને ક્રોધ, લોભ, મોહએ તમઃ પ્રકૃતિ છે. એવીજ રીતે કર્મ, ધર્મ, તપ, સુખ, ભક્તિ, ધ્યાન, જ્ઞાન, એમ સર્વ ત્રિગુણાત્મક છે. તે સર્વ ભગવદિચ્છાથીજ પ્રવૃત્તિ રહ્યું છે. આ સ્કંધના ચોવીસમા અધ્યાયમાં ઉત્તમ રીતે ભગવાને ઉદ્ધવજીને તે સંબંધમાં ઉપદેશ કરેલો છે માટે અહિં ત્રણ ગુણોવડે વિશેષ આત્માઓ જેમને છે એમ કહે છે.

(૧૦૩૮) **ज्ञापकोत्कपुरूरवाः** પુરૂરવા રાજાના દૃષ્ટાંતથી ઉદ્ધવજી પ્રત્યે તત્‌સંબંધી જ્ઞાનને કથન કરનાર.

ઉપરના નામમાં જણાવેલા ત્રિગુણાત્મક ભાવોમાં મનુષ્ય તન્મય બને છે, તો તેમને જન્મ મરણ નિરંતર રહે છે. માટે ઉદ્ધવજીને તેવા ગુણોમાં આસક્તિ રહે નહિ તેમ કરવા માટે ઐલપુત્ર પુરૂરવા રાજાના દૃષ્ટાંતથી ભગવાને જ્ઞાન આપ્યું છે એ આ સ્કંધના ૨૬મા અધ્યાયમાં દર્શાવ્યું છે. તેજ આશયને આ નામ પ્રકાશ કરે છે.

(૧૦૩૯) **पूजाविधिप्रवक्ता** પૂજન વિધિને કથન કરનાર શ્રી પુરુષોત્તમ.

મર્યાદાની દૃષ્ટિએ પૂજનવિધિના ત્રણ પ્રકાર માનવામાં આવ્યા છે. વેદોક્ત, તંત્રોક્ત તથા મિશ્ર એમ તેના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે. તેમાં વેદવિધિ પ્રમાણેજ કેવલ પૂજન કરવામાં આવે એ વેદોક્ત, તંત્રવિધિ પ્રમાણે કરવામાં આવતું પૂજન તે તંત્રોક્ત, અને વેદવિધિ તથા તંત્રવિધિનું મિશ્રણ કરી જે પૂજાવિધિ કરવામાં આવે છે તેને મિશ્ર કહે છે. તે ત્રણે પ્રકારનો પૂજનવિધિ ઉદ્ધવજીને ભગવાને ૨૭ અધ્યાયમાં શ્રીમુખથી કહેલો છે. માટે પૂજાવિધિને કથનાર એવા પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણ એમ સ્ફુટ કરે છે.

(१०४०) **सर्वसिद्धान्तवोधकः** સર્વ સિદ્ધાંતોમાં ગુણ અને દોષોને જણાવનાર, સર્વ મતોથી પ્રશંસા કરીને નિજ સિદ્ધાન્તનો અર્થાત્ પોતે કરેલા નિશ્ચયાર્થનો બોધ કરનાર-ઉપદેશ આપનાર ભગવાન્ વાસુદેવ.

लघुस्वमार्गवक्ता च स्वस्थानगतिवोधकः ॥
यादवाङ्गोपसंहर्त्ता सर्वाश्चर्यगतिक्रियः ॥२४१॥

(१०४१) **लघुस्वमार्गवक्ता** થોડા પ્રયાસમાં સિદ્ધ થનારા પોતાના ભક્તિમાર્ગને વદનાર-ઉદ્ધવજી પ્રત્યે કથન કરનાર ભગવાન્ શ્રી કૃષ્ણ.

(१०४२) **स्वस्थानगतिवोधकः** પોતાના વૈકુંઠ ગોલોક સ્થાન પ્રત્યેની જે ગતિ તેનો બોધ કરનાર અર્થાત્ હવે હું મ્હારા ધામમાં ગતિ કરીશ એમ ઉદ્ધવજીને જણાવનાર, નિજ ભક્તોના સ્થાનની ગતિનો બોધ-ઉપદેશ આપનાર પોતાના સ્થાન (બદરીકાશ્રમ)માં જવાની ઉદ્ધવજીને ઉપદેશ કરનાર સર્વાન્તર્યામી ભગવાન્ શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર.

(१०४३) **यादवाङ्गोपसंहर्त्ता** યાદવોના અંગો-દેહોનો ઉપસંહાર-તિરોધાન કરનાર શ્રી કૃષ્ણપ્રભુ.

બ્રાહ્મણ શાપનું કારણ મુખ્ય કરી યાત્રામાં ગયેલા સર્વ યાદવો પરસ્પર મદ્યપાન કરી મદોન્મત્તની પેઠે યુદ્ધ કરતા પરસ્પર વાંસના ઘર્ષણથી પ્રજવલિત થયેલો અગ્નિ જેમ વનનો નાશ કરે તેમ સકલ યદુકુલનો નાશ-તિરોભાવ થઈ ગયો. એ સર્વ આપ પ્રભુની ઈચ્છાથીજ બનેલું છે. ભૂમિના ભારને ઉતારવા દેવતાઓ સાથે ભગવાન યાદવકુલમાં પ્રગટ થયા હતા, તે પોતાનું તે કાર્ય પૂર્ણ કરી આપે પણ સ્વસ્થાનમાં ગતિ કરી-નિજધામમાં પધાર્યા. તેજ હવે જણાવે છે કે :

(१०४४) **सर्वाश्चर्यगतिक्रियः** ૧ સર્વને આશ્ચર્ય થાય તેમ નિજ ધામમાં ગતિ કરવાની-પ્રવેશ કરવાની જેમની મનોહર ક્રિયા છે એવા પ્રભુ, ૨ સર્વ જનો વિસ્મય પામે તેવી રીતે જેમની આસુરવ્યામોહલીલા રૂપ ક્રીડા કરે છે એવા ભગવાન્ શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર.

ભગવાને જ્યારે નિજધામમાં પ્રવેશ કરવાની ક્રિયા-લીલા કરી ત્યારે સર્વ દેવતાઓ જેમના દર્શનાર્થ આવેલા હતા, પુષ્પમય વૃષ્ટિ થતી હતી, એ આશ્ચર્ય નહિ તો બીજું શું ? તે સમયે સર્વ બ્રહ્માદિ દેવો પ્રભુના સંનિધાનમાં છતાં આપની ગતિને કોઈ પણ જાણી શક્યું નથી. એટલાજ માટે અહિં સર્વાશ્ચર્ય રીતે આસુરવ્યામોહની લીલા-ક્રિયા કરનાર પ્રભુ એમ શ્રીમદાચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે.

॥ इत्यैकादशस्कन्धनामानि ॥

अथ द्वादशस्कन्धनामानि ॥

कालधर्मविभेदार्थवर्णनाशनतत्परः ॥
वृद्धो गुप्तार्थवक्ता च नानाशास्त्रविधायकः ॥२४२॥

(૧૦૪૫) **कालधर्मविभेदार्थवर्णनाशनतत्परः** ભંયકર કાલે કરેલો ધર્મનો વિભેદ-લોપ તેથી બ્રહ્માદિ.વર્ણોનો થયેલો નાશ-વર્ણનો લોપ થઈ એકાકાર થવા.પણું, તેમ થવાથી ધર્મનું રક્ષણ કરનાર અથવા ધર્મનું રક્ષણ કરવામાં ઉદ્યોગશીલ રહેનાર કાલ ધર્મને પ્રવર્ત્તાવનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ.

સર્વ કાલના ધર્મોનો પ્રકાશ કરનાર આપ પ્રભુ છે. ગીતામાં આજ્ઞા કરે છે કે : ''**मत्तः सर्व प्रवर्त्तते**'' (મહારાથી જ સર્વ પ્રવૃત્ત થઈ રહ્યું છે) તો આ પ્રમાણે કાલધર્મને પ્રવૃત્ત કરતાં છતાં આપ ધર્મનું તો સર્વ સમયે રક્ષણ જ કરે છે. ધર્મનો લોપ થાય ત્યારે ધર્મનું રક્ષણ કરવા ભૂતલ પર પ્રકટ પણ થાય છે. અર્જુન પ્રત્યે ગીતામાં તેને માટે સ્પષ્ટ રીતે ઉદ્‌ઘોષ કરી આપ આજ્ઞા કરે છે કે : ''**धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे**'' (ધર્મનું સારી રીતે સ્થાપન કરવા યુગે યુગે પ્રકટ થાઉં છું) ધર્મનું પાલન કરવામાં પ્રભુની આ પ્રમાણે સખત પ્રતિજ્ઞા છે જેથી અહિં લુપ્ત થયેલા ધર્મનું રક્ષણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ એમ નામનો પ્રકાશ કરે છે.

(૧૦૪૬) **वृद्धः** પોતાની મેળે જ સર્વ ધર્મ અને અધર્મના સ્વરૂપને જાણનાર.

(૧૦૪૭) **गुप्तार्थवक्ता** ગુપ્ત - ગૂઢ એવા અર્થરૂપ ધર્મને વદનાર.

ભગવાન સર્વ જગતનું નિરંતર કલ્યાણ જ કર્યા કરે છે. માટે પોતે જેમાં ગૂઢ અર્થ હોય છે એવા ઉત્તમ ધર્મને કથન કરે છે. પાખંડી પુરુષો જેમ ધર્મને દૂષિત ન કરે એટલા માટે ''**अहिंसा परमो धर्म**'' અહિંસા એ જ પરમ - સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મ છે) ઈત્યાદિ વચનોનું આપ પ્રસિદ્ધ રીતે ઉચ્ચારણ કરી ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે. જેથી અહિં ગૂઢાર્થરૂપ ધર્મના વક્તા પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર એમ નામનું નિર્દેશન કરે છે.

(૧૦૪૮) **नानाशास्त्रविधायकः** સૌગત અને ચાર્વાક વગેરે ભેદો વડે નાસ્તિકોના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં શાસ્ત્રોને રચનાર-પ્રકટ કરનાર.

સર્વ જગતની ઘટમાલા ભગવદિચ્છા વડે જ નભી રહી છે. એમ પ્રથમ જણાવી ગયા છીએ. જે સમયે જેવો દેશકાલ હોય, જેવા યુગને પ્રવર્ત્તાવવાની આપની અભિલાષા હોય, તે જ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓની રચના પ્રભુ કરે છે. ભગવાને યુગ ધર્મને પ્રવર્તાવવા માટે જ સૌગત અને ચાર્વાક વગેરે નાસ્તિક મતના જુદી જુદી પદ્ધતિના શાસ્ત્રોને, તે તે આચાર્યો દ્વારા પ્રવર્તાવ્યા છે. એ સર્વ યુગધર્મની પ્રેરણા કરનાર આપ પ્રભુ જ છે, સર્વ જગતને વ્યામોહમાં નાંખવું એ કાંઈ સાધારણ કાર્ય નથી ? જેથી માનવામાં આવે છે કે તેમાં પણ પ્રભુનો જ આશય છે માટે જ અહિં ''નાનાશાસ્ત્રવિધાયક'' એવા સર્વસમર્થ પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર એમ કહે છે.

नष्टधर्ममनुष्यादिलक्षणज्ञापनोत्सुकः ॥
आश्रयैकगतिज्ञाता कल्किः कलिमलापहः ॥२४३॥

(૧૦૪૯) **नष्टधर्ममनुष्यादिलक्षणज्ञापनोत्सुकः** જેમનો ધર્મ નષ્ટ તિરોહિત થઈ ગયો છે એવા મનુષ્ય વગેરેનાં લક્ષણો ચિન્હોને જણાવવામાં ઉત્સાહ ધરાવનાર.

સત્ય, તપ, દયા, ધર્મ શમ, દમ, ઈત્યાદિ કલિયુગના આગમનથી નષ્ટ થશે. દ્રવ્યની જ મુખ્યતા મનાશે ''**यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः**'' જેને દ્રવ્ય છે એ જ કુલીન, એજ વિદ્વાન, એ જ ગુણવાન બનશે, અલ્પ આયુષ્ય, મ્લેચ્છપ્રાય વર્ત્તન, પ્રજાઓનું ભક્ષણ કરનાર રાજાઓ, પરદારાની અભિલાષા, સ્વસ્ત્રીનો ત્યાગ, વગેરે વગેરે અધમ પ્રાય મનુષ્યોના ચિન્હો આ સ્કંધના બીજા અધ્યાયમાં જણાવેલાં છે. શ્રી શુકદેવજી દ્વારા તેવાં આગામિ લક્ષણોને પ્રકટ કરવામાં ઉત્સાહ ધરાવનાર આપ પ્રભુ જ છે. અહિં સ્પષ્ટ કરે છે.

(૧૦૫૦) **आश्रयैकगतिज्ञाता** આભાસ (સહજ માત્ર જણાઈ આવવું તે) અને લય જેમાં થાય છે તેવા આશ્રયની ગતિને જણાવનાર અથવા જાણનાર.

પૂર્વ સ્કંધમાં મુક્તિ પર્યન્તની ભગવાનની લીલાઓના નામો વર્ણવ્યાં. હવે

આશ્રયલીલાનાં નામોને વ્યક્ત કરે છે. ભાગવત સ્કંધ ૨-અ-૧૦ શ્લો-૭ ભગવાન શુકદેવજી ઉપદેશે છે કે :

आभासश्च निरोधश्च यतश्चाध्यवसीयते ।
स आश्रयः परंब्रह्म परमोत्मेति शब्दयते ॥

આભાસ એટલે દષ્ટિથી જણાઈ આવતું આ સર્વ કાર્ય આવિર્ભાવરૂપે વ્યક્ત થાય છે તે, અને નિરોધ એટલે તેનો તિરોધાન થઈ દષ્ટિ લય-પ્રલય થાય છે તે, એમ નિરોધ અને આભાસ અથવા આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ એ બન્નેની વ્યવસ્થા જેમનાથી થાય છે તેજ આશ્રય છે, તેજ સર્વનું શરણ સ્થાન છે. તેમને જ પરંબ્રહ્મ, પરમાત્મા ભગવાન વગેરે કહી વ્યવહાર કરાય છે. તે આભાસ અને નિરોધરૂપ આશ્રયગતિને જાણનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણજ છે. માટે જ આ નામનો પ્રકાશ કરે છે.

(૧૦૫૧) **कल्कि** (૧) કલ્કિ અવતારરૂપ ભગવાન (૨) શત્રુઓને કકળાટ કરાવનાર. (૩) કલિયુગને છેદનાર-નાશ કરનારં શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર.

કલિયુગના અંતમાં સંભલ નામના ગામમાં નિવાસ કરનાર વિષ્ણુયશા નામના બ્રાહ્મણને ત્યાં કલિયુગનો નાશ કરવા દુષ્ટાચરણને શરણ થયેલા મ્લેચ્છપ્રાય રાજાઓનો વિનાશ કરવા પ્રભુ દશમો કલ્કિ અવતાર ગ્રહણ કરશે, એમ આ સ્કંધના બીજા અધ્યાયમાં કથન કરવામાં આવ્યું છે. તે જ આ ભગવન્નામ છે.

(૧૦૫૨) **कलिमलापहः** કલિયુગના મલ-પાપોને પોતાનું પ્રાકટ્ય કરી હરણ કરનાર - દૂર કરનાર શ્રીહરિ.

शास्त्रवैराग्यसंबोधो नानाप्रलयबोधकः ॥
विशेषतः शुकव्याजपरीक्षिज्ज्ञानबोधकः ॥२४४॥

(૧૦૫૩) **शास्त्रवैराग्यसंबोधः** ૧ શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્રને શ્રવણ કરવાથી સર્વ વિષયોથી નિવૃત્ત થવારૂપ વૈરાગ્ય તથા સુંદર બોધ પરીક્ષિત રાજાને

જેમનાથી થયો છે એવા ભગવાન ૨ શ્રીભાગવત શાસ્ત્રવડે વૈરાગ્ય થવા સારુ પરીક્ષિત રાજાને સુંદર રીતે બોધ આપનાર - ઉપદેશ કરનાર ભગવાન શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર.

(૧૦૫૪) **नानाप्रलयबोधकः** નાના પ્રકારના એટલે નિત્ય, નૈમિત્તિક, પ્રાકૃતિક અને આત્યન્તિક એવા ચાર પ્રકારના પ્રલય કે જેમાં સર્વ લય પામી જાય તેવા મહાકાલનો બોધ કરનાર ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ.

(૧૦૫૫) **विशेषतः शुकव्याजपरीक्षिज्ज्ञानबोधकः** વિશેષ રીતે શ્રી શુકદેવજીના નિમિત્તથી અર્થાત શ્રી શુકદેવજીના સ્વરૂપને ધારણ કરી પરિક્ષિત રાજાને જ્ઞાનનો બોધ કરનાર એટલે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાના મુખ્ય સાધન રૂપ શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્રનો યથાર્થ ઉપદેશ આપનાર પ્રભુ શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર.

शुकेष्टगतिरूपात्मा परीक्षिद्देहमोक्षदः ॥
शब्दरूपो नादरूपो वेदरूपो विभेदनः ॥२४५॥

(૧૦૫૬) **शुकेष्टगतिरूपात्मा** ૧ શ્રી શુકદેવજીને અત્યંત ઈષ્ટ ગમ્યગતિ-જ્ઞાન તદ્રૂપ જેમનો આત્મા - સ્વરૂપ છે એવા, ૨ શુકદેવજીના ઈષ્ટ પરીક્ષિતરાજાની ગતિ રૂપ આત્મા જેમનો છે એવા શ્રીપુરુષોત્તમ.

(૧૦૫૭) **परीक्षिद्देहमोक्षदः** પરીક્ષિત રાજાને મનુષ્યદેહથી મોક્ષ આપનાર.

(૧૦૫૮) **शब्दरूपः** શબ્દબ્રહ્મરૂપ.

અકારાદિ સર્વ અક્ષરો બ્રહ્મરૂપ છે. **अकारो वासुदेवः स्यात** એમ કોશમાં કથન કરે છે. સર્વ શબ્દ માત્ર અકારથી જ શુદ્ધ ઉચ્ચારણમાં આવી શકે છએ અને અકાર એ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું જ સ્વરૂપ છે. સર્વશબ્દમાત્રનું પ્રાકટ્ય તેમાંથી જ થાય છે. જેથી અહિં શબ્દરૂપ પ્રભુ એમ કહે છે.

(૧૦૫૯) **नादरूप** નાદ-પ્રણવ (ૐકાર) તે રૂપ પ્રભુ.

ભગવાન સર્વ વેદોમાં પ્રણવરૂપ છે. આપ આજ્ઞા કરે છે કે : "**प्रणवः**

सर्ववेदेषु'' (સર્વ વેદોમાં હું પ્રણવ-ઓંકારરૂપ છું.) ઓંકાર નાદરૂપ છે. જેથી અહિં ભગવાનને નાદરૂપે જણાવે છે.

(૧૦૬૦) **वेदरूप** ૧ ઋગવેદ આદિ ચાર વેદો, તે રૂપ ભગવાન ૨. સામવેદસ્વરૂપી શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુ.

સર્વ વેદો ભગવાનના નિશ્વાસ રૂપે છે. એમ પ્રથમ કહી ગયા છીયે, એટલે આપ પ્રભુ તે વેદોથી ભિન્ન નથી પરંતુ વેદરૂપજ છે જેથી અહિં આપ તે વેદરૂપ શ્રીપૂર્ણપુરુષોત્તમ એમ જણાવે છે. તેમ **'वेदानां सामवेदोऽस्मि'** વેદોમાં હું સામવેદ છું. એમ આપ ગીતામાં પણ આજ્ઞા કરે છે. તેથી પણ આપ વેદરૂપ છે એમ સિદ્ધજ છે.

(૧૦૬૧) **विभेदनः** ઋગવેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ એમ એક વેદના ચાર પ્રકારે વિભાગ કરનાર તેમ તેની શિષ્યો દ્વારા શાખા પ્રશાખાઓ કરનાર ભગવાન વ્યાસસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર.

व्यासःशाखाप्रवक्ता च पुराणार्थप्रवर्तकः ॥
मार्कण्डेयप्रसन्नात्मा वटपत्रपुटेशयः ॥२४६॥

(૧૦૬૨) **व्यासः** વેદનો વિસ્તાર કરનાર પરાશરથી સત્યવતીમાં થયેલા શ્રીભગવાનનો અવતાર તે રૂપ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર.

(૧૦૬૩) **शाखाप्रवक्ता** વેદની શાખાઓને શિષ્યો દ્વારા પ્રવર્ત્તાવનાર

(૧૦૬૪) **पुराणार्थप्रवर्तकः** પુરાણોના લક્ષણરૂપ અર્થને પ્રવર્ત્તાવનાર-બોધ કરનાર વ્યાસસ્વરૂપ ભગવાન શ્રી પુરુષોત્તમ.

(૧૦૬૫) **मार्कण्डेयप्रसन्नात्मा** માર્કંડેય ઋષિ ઉપર પ્રસાદ યુક્ત-કૃપાપૂર્ણ જેમનો આત્મા-અંતઃકરણ છે એવા પ્રભુ.

(૧૦૬૬) **वटपत्रपुटेशयः** માર્કણ્ડેયમુનિને માયાનું દર્શન કરાવતી વખતે મહાસમુદ્રમાં વટવૃક્ષના પત્રથી બનેલા પડીયા પર શયન કરનાર બાલમુકુંદ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર.

मायाव्याप्तमहामोहदुःखशान्तिप्रवर्त्तकः ॥
महादेवस्वरूपश्च भक्तिदाता कृपानिधि ॥२४७॥

(૧૦૬૭) **मायाव्याप्तमहामोहदुःखशान्तिप्रवर्त्तकः** માયા વડે વ્યાપ્ત થયેલા જે મહામોહ-અત્યન્ત અજ્ઞાન, તેથી ઉત્પન્ન થયેલું માર્કંડેય ઋષિને દુઃખ, તેની શાંતિ-નિવૃત્તિને પોતાનાં દર્શન આપી પ્રવર્તાવનાર અર્થાત્ પોતાનું દર્શન કરાવી માર્કંડેય ઋષિના દુઃખને નિવૃત્ત કરનાર-શાંત કરનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર.

(૧૦૬૮) **महादेवस्वरूपः** ૧ શ્રી મહાદેવરૂપ ૨ મહાદેવ-શ્રી શંકરના સ્વરૂપથી પુનઃમાર્કંડેયઋષિને દર્શન આપનાર.

મહાદેવ - શ્રીશંકર તે આપ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું જ સ્વરૂપ છે. આપ ગીતામાં આજ્ઞા કરે છે કે :- **'रुद्राणां शङ्करश्चास्मि'** (એકાદશ રૂદ્રમાં હું શંકર છું) આ પ્રમાણે ભગવદાજ્ઞાનુસાર જ અહિં મહાદેવસ્વરૂપધારી શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુ એમ કથન કરે છે.

(૧૦૬૯) **भक्तिदाता** માર્કંડેયઋષિને ભક્તિરૂપ વર પ્રદાન કરનાર. માર્કંડેયઋષિ તપશ્ચર્યા કરતા હતા ત્યાં શંકરે પધારી વરદાન માગવાનું કહેતાં તેમણે અન્ય વરદાન નહિ માગતાં કેવલ પ્રભુ ''શ્રી કૃષ્ણની ભક્તિ મ્હને દઢ હો'' એમ માંગણી કરી અને શંકરે તેવી ભક્તિ થવાનું વરદાન આપ્યું જેથી અહિં ભક્તિદાતા શંકર સ્વરૂપે ભક્તિ આપનાર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન એમ કહે છે.

(૧૦૭૦) **कृपानिधि** અતિદુર્લભ ભક્તિના આપનાર હોવાથી કૃપા-દયાના નિધિ - ભંડાર, પરમ કૃપાનિધિ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર.

आदित्यान्तर्गतः कालो द्वादशात्मा सुपूजितः ॥
श्रीभागवतरूपश्च सर्वार्थफलदायकः ॥२४८॥

(૧૦૭૧) **आदित्यान्तर्गतः** સૂર્યમંડલના મધ્યમાં રહેનારા નારાયણસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણપ્રભુ.

(૧૦૭૨) **कालः** ૧ વિશ્વને ક્ષણ લવ ઘટી પલ વગેરેથી કલનાર નિયમિત કરનાર પ્રભુ, ૨ કાલરૂપ ભગવાન શ્રી પુરુષોત્તમ.

(૧૦૭૩) **द्वादशात्मा** ધાતૃમય પ્રભૃતિ બાર સૂર્ય રૂપ આત્મા સ્વરૂપ જેમનાં છે એવા શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર.

(૧૦૭૪) **सुपूजितः** બારે સૂર્યના ઉપાસકોએ તે તે મંત્રો વડે સુંદર રીતે પૂજેલા - સ્તવેલા સૂર્યરૂપ ભગવાન શ્રી પૂર્ણ પુરુષોત્તમ.

(૧૦૭૫) **श्रीभागवतरूपः** ૧ શ્રીમદ્‌ભાગવત શાસ્ત્રમાં અનુક્રમથી જેમના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરેલું છે એવા, ૨ શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં જેમનું સ્વરૂપ જ વિરાજિત છે એવા પ્રભુ. ૩ શ્રીભાગવત એજ જેમનું સ્વરૂપ છે. એવા શ્રી ભગવાન નંદનંદન શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર.

(૧૦૭૬) **सर्वार्थफलदायकः** ૧ શ્રીમદ્‌ભાગવત સ્વરૂપ વડે સર્વાર્થ એટલે ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ રૂપ ફલને અર્પણ કરનાર, ૨ સર્વ અર્થોનું ફલ ભક્તિને અર્પણ કરનાર, ૩ સર્વપુરુષાર્થરૂપ ફલોને આપનાર, ૪ સર્વ અર્થ સ્વરૂપ આપ ભગવાન જ તદ્રૂપ ફલ એટલે આપના આનંદમય ફલાત્મક સ્વરૂપનું દર્શન આપનાર ભગવાન શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર.

॥ इति द्वादशस्कन्धनामानि ॥

શ્રી મહાપ્રભુ શ્રીમદાચાર્યચરણ આપ ગ્રંથની સમાપ્તિમાં તેનો ઉપસંહાર કરતાં આજ્ઞા કરે છે કે

इतीदं कीर्त्तनीयस्य हरेर्नामसहस्रकम् ॥
पञ्चसप्ततिविस्तीर्णं पुराणान्तरभाषितम् ॥२४९॥

જેમ પુરાણાન્તરના પંચોતેર નામોનો અધિક વિચાર કરેલો છે એવાં સકલ દુઃખ સમુદાયને હરણ કરવાવાલા કીર્ત્તન-સંકીર્તન કરવા યોગ્ય શ્રીહરિના-શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના એક હજાર નામો આ પ્રમાણે સમાપ્ત થયાં. આ શ્લોકમાં જે પુરાણાન્તરનાં પંચોતેર નામો કહેલાં છે તે અન્ય પુરાણોનાં નહિ પરંતુ શ્રીકૃષ્ણને ઉદ્દેશી જે જે પુરાણો હોય તેમાંનાં છે એમ જાણવું. તેને યથામતિ નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરૂં છું.

(૨૦) (૫૯) (૧૨૪) (૧૨૭) (૧૨૮) (૨૦૪) (૨૦૫) (૨૦૯) (૨૧૦) (૨૧૧) (૨૧૨) (૨૧૩) (૨૧૪) (૨૧૫) (૨૧૬) (૨૧૭) (૨૧૮) (૨૧૯) (૨૪૪) (૨૫૮) (૨૬૦) (૨૯૭) (૩૬૦) (૬૧૪) (૬૧૫) (૬૨૫) (૬૨૬) (૬૨૭) (૬૬૧) (૬૬૨) (૬૬૩) (૬૬૪) (૬૬૫) (૬૬૬) (૬૬૭) (૬૮૯) (૬૯૦) (૬૯૧) (૬૯૨) (૬૯૩) (૬૯૪) (૬૯૫) (૬૯૬) (૬૯૭) (૭૦૪) (૭૦૫) (૭૦૭) (૭૦૮) (૭૩૦) (૭૭૮) (૭૮૫) (૭૮૬) (૮૦૫) (૮૦૬) (૮૦૭) (૮૦૮) (૮૦૯) (૮૧૦) (૮૧૧) (૮૧૨) (૮૧૩) (૮૧૪) (૮૧૫) (૮૧૬) (૮૧૭) (૮૧૮) (૮૩૩) (૮૪૦) (૮૫૧) (૮૯૧) (૮૯૨) (૯૦૫) (૮૪૩) (૯૯૮) (૧૦૪૬)

(હવે આપ ગ્રંથકાર ફલશ્રુતિ જણાવે છે.)

य एतत्प्रातरुत्थाय श्रद्धावान् सुसमाहितः ॥
जपेदर्थाहितमतिः स गोविन्दपदं व्रजेत् ॥२५०॥

અર્થ : જે આ પુરુષોત્તમસહસ્રનામ સ્તોત્રને પ્રભાતમાં ઉઠી, અવ્યગ્રચિત્ત-શાંત અન્તઃકરણપૂર્વક શ્રદ્ધાવાન બની લૌકિક પદાર્થોમાં ચિત્તને દૂર કરીને જપે, પુનઃ પુનઃ પઠન કરે, તે પુરુષ ગોવિંદના - ગોબ્રાહ્મણાદિના ઈન્દ્ર શ્રી ગોવર્દ્ધનધરના પદને સ્થાનને વા શ્રી ગિરિરાજધરણના ચરણકમલને શરણ-પ્રાપ્ત થાય. એ તો નિઃસંશય જ છે. ઉપર પ્રમાણે શ્રદ્ધાવાન પ્રાતઃકાલમાં ઉઠી આ સ્તોત્રનું પઠન કરનાર, લૌકિક પદાર્થોમાં મન નહિ રાખનાર સાધનસંપન્ન પુરુષને પ્રભુપદ પ્રાપ્ત થાય એમ ફલ કહ્યું પરન્તુ તેમ કરવા અશક્ય હોય, નિઃસાધન હોય તેને શું ? એમ શંકા થતાં તેવાને પણ આ સ્તોત્ર પાઠના પઠનનું ફલ થાય છે એમ દર્શાવે છે કે :

सर्वधर्मविनिर्मुक्तः सर्वसाधनवर्जितः ॥
एतद्धारणमात्रेण कृष्णस्य पदवीं व्रजेत् ॥२५१॥

અર્થ - સર્વધર્મથી વિહીન હોય, સર્વ સાધનથી વિમુખ થયેલો હોય, તો પણ જે પુરુષ આ સ્તોત્રનું પઠન કરે તો તેના ધારણ માત્રથી જ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની પદવીને પામે.

તાત્પર્ય કે - ભલે સર્વસાધનહીન હોય, પરંતુ ભગવન્નામોચ્ચારણનો મહિમા જ એવો અપરિમિત છે કે તેનું વારંવાર પઠન થતાં જ આપોઆપ સર્વ યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રભુ કૃપાનિધાન છે, જેમની કૃપાથી પાંગળો પણ ગિરિવર ઉલ્લંઘે છે, મૂંગો-પણ પ્રખર વક્તા થાય છે. તો પછી નિજ ભક્ત અધિકારી થાય એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? વળી પ્રભુની પ્રાપ્તિમાં પણ જે મુખ્ય છે, સાધન સંપત્તિ ગૌણ છે એમ પણ આ શ્લોકથી સિદ્ધ કરે છે.

हर्यावेशितचित्तेन श्रीभागवतसागरात् ॥
समुद्धृतानि नामानि चिन्तामणिनिभानि हि ॥२५२॥

અર્થ : ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રમાં ચિત્તને પરોવી મેં શ્રીમદ્ ભાગવત રૂપી મહાસાગરમાંથી ચિંતામણિસમાન ભગવન્નામોને સુંદર રીતે અવતરણ કરેલાં છે.

તાત્પર્ય કે : આપ શ્રીમદાચાર્યચરણે પ્રભુના સાક્ષાત્ આવિર્ભાવથી જ આ સ્તોત્ર પ્રકટ કરેલું છે, એટલે સ્તોત્રમાં અન્તર્ગત રહેલાં ભગવન્નામોનું પાઠ સમયે પુનઃ પુનઃ ઉચ્ચારણ થતાં જ અન્તઃકરણમાં ભગવાનનો આવિર્ભાવ થાય, એ સાધારણ જ છે. કેમ કે જેવા આવેશથી પ્રકટ કરવામાં આવેલી વસ્તુ હોય, તેની અસર તેવા જ પ્રકારની હૃદય ઉપર તરત જ થાય છે એ સહજ નિયમ છે.

વળી ઉપરના જ વિષયને પુનઃ દૃઢ કરે છે કે :

कण्ठस्थितान्यर्थदीप्तया बाधन्तेऽज्ञानजं तमः ॥
भक्तिं श्रीकृष्णदेवस्य साधयन्ति विनिश्चिताम् ॥२५३॥

અર્થ : આ પુરુષોત્તમસહસ્રનામ સ્તોત્રને કંઠમાં ધારણ કરે - મુખ પાઠ કરે તો અર્થના પ્રકાશ વડે મુખ પાઠ કરનારના અજ્ઞાનથી પ્રકટ થયેલા અન્ધકારને નાશ કરે, દૂર કરે, અને શ્રી કૃષ્ણદેવની ભક્તિને સાધે અર્થાત શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય એમ નિશ્ચય છે, નિર્વિવાદ જ છે.

તાત્પર્ય - વારંવાર સ્તોત્રના પાઠથી અર્થ જ્ઞાન થાય, અને અર્થનો પ્રકાશ થવાથી હૃદયની મલિનતા દૂર થઈ અજ્ઞાનનો નાશ થાય, એટલે વિમલ બનેલા

હૃદયકમલમાં ભગવત્પ્રેમપરિમલ પ્રસાર પામે જેથી ભક્તિ સિદ્ધ થાય એ સ્વાભાવિક જ છે.

(ભગવન્નામસ્મરણનું માહાત્મ્ય જેટલું વર્ણન કરીએ તેટલું ઓછું છે, એવા આશયથી તેની પરાકાષ્ઠા જણાવે છે.)

किंबहूक्तेन भगवान् नामभिः स्तुतषड्गुणः ॥
आत्मभावं नयत्याशु भक्तिं च कुरुते दृढाम् ॥२५४॥

અર્થ - વળી વિશેષ તો શું વર્ણન કરૂં ? કિન્તુ આ સહસ્ર નામોથી ષડગુણ ઐશ્વર્ય સંપન્ન પરમસુંદર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની સ્તુતિ કરેલી છે. જેથી આ સ્તોત્રના પાઠ કરનારને થોડાજ સમયમાં પ્રભુ નિજ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરાવે અને નિજ ભક્તિને દૃઢ કરે એ સત્યજ છે.

यःकृष्णभक्तिमिह वाञ्छति साधनौघै -
र्नामानि भासुरयशांसि जपेत्स नित्यम् ॥
तं वै हरिं स्वपुरुषं कुरुतेऽतिशीघ्र -
मात्मार्पणं समधिगच्छति भावतुष्टः ॥२५५॥

અર્થ - અનેક સાધનોના સમૂહથી જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની ભક્તિની વાંછના - અભિલાષા કરતો હોય, તેણે તેવાં શ્રમરૂપ સાધનોમાં નહિ પડતાં, જેમાં પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રી કૃષ્ણચંદ્રના પ્રકાશવાળા યશો વર્ણવેલાં છે એવાં આ સહસ્ત્રનામોનો નિરંતર જપ કરવા પાઠ કરવો, તેમ કરનારને આપ શ્રીહરિ તત્કાલજ નિજજન બનાવે છે, અને ભક્તિભાવથી સંતુષ્ટ બની પ્રસન્ન થઈ તેણે કરેલા આત્મસમર્પણને આપ સુંદર રીતે જાણે છે અથવા તેના ભાવથી સંતુષ્ટ થઈ આપ તેને નિજ સ્વરૂપનું દાન કરે છે.

(ગ્રન્થના અંતમાં નિજજનોનું મંગલ ઈચ્છતા શ્રીમદાચાર્ય ચરણ મંગલાચરણ કરી ગ્રન્થની પરિસમાપ્તિ કરે છે.)

श्रीकृष्ण कृष्णसरव वृष्णिवृषावनीधृक् -
राज्यन्यवंशदहनानपवर्गवीर्य ॥
गोविन्द गोपवनिताव्रजभृत्यगीत
तीर्थश्रवः श्रवणमङ्गल पाहि भृत्यान् ॥२५६॥

અર્થ - હે શ્રીકૃષ્ણ ! હે કૃષ્ણ - અર્જુન મિત્ર ! વસુદેવાદિ યાદવો ધર્મ અને પૃથ્વીનો દ્રોહ કરનારા અન્ય રાજાઓના વંશને બાળી ભસ્મીભૂત કરવામાં અતુલબલસંપન્ન હે પ્રભો ! હે ગોવિંદ ! હે ગોપાંગનાઓ અને ગોપભક્તો વડે ગાન કરાતા, હે તીર્થરૂપ કીર્તિશાલી હે શ્રવણ કરતામાં જ પરમ કલ્યાણનિધાન વિભો ! આપ નિજ ભક્તજનોનું પાલન કરો-રક્ષણ કરો.

(નામચંદ્રિકા નામની ટીકાના પ્રકટ કરનારા પંચમગૃહાધિપતિ શ્રીરઘુપતિ નિજ રચિત ટીકાને શ્રીકૃષ્ણચરણમાં સમર્પણ કરે છે.)

कृष्णनामसहस्राक्ष-मालेयं वाङ्मणिमयी ॥
ग्रथिता श्रुतिसूत्रेण रचिता कृष्णपादयोः ॥१॥

श्री विट्ठलतनूजेन रुक्मिणीगर्भसम्भवा ॥
रघुनाथेन गाथेयं नामसुव्यरचि स्फुटम् ॥२॥

અર્થ - શ્રીકૃષ્ણનાં સહસ્ત્રનામ રૂપ વાણીમય મણિઓવાળી શ્રીમદાચાર્યજીએ ગ્રથેલી આ માળાને શ્રુતિ પ્રમાણો રૂપ સૂત્રથી રચીને શ્રી કૃષ્ણના ચરણકમલમાં નિવેદન કરી છે. તે આ નામચંદ્રિકા ટીકાને શ્રી રુકિમણીજીના ગર્ભમાં પ્રકટ થયેલા અને શ્રીપ્રભુચરણના (પંચમ) પુત્ર રઘુનાથજીએ સ્પષ્ટ રીતે રચેલી છે.

श्रीकृष्णचान्द्रचारणामृतसेवनेन
श्रीवल्लभानलकृपाबलसंश्रयेन ॥
टीका सुगुर्जरागिरि ग्रथिता मयेयं
नित्यं प्रसीदतु ततः किल गोकुलेन्दु॥

અર્થ - શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર ચરણામૃત સેવવાથી શ્રી
વલ્લભાનલ કૃપાબલ પામવાથી ॥
ટીકા રચી સરસ ગુર્જરવાણીમાં તો તેથી પ્રસન્ન
નિત ગોકુલચંદ્રમા હો ॥૧॥

समाप्तमिदं गुर्जरगिरानुवादसंवलितं

नामचन्द्रिकाटीकासमन्वितं

पुरुषोत्तमसहस्रनामस्तोत्रम् ॥

॥ समाप्तम् ॥